

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

अभिधम्मपिटके

अट्टसालिनी नाम

धम्मसङ्गणी-अट्टकथा

गन्थारम्भकथा

करुणा विय सत्तेसु, पज्जा यस्स महेसिनो ।
जेय्यधम्मेषु सब्बेषु, पवत्तित्थ यथारुचि ॥

दयाय ताय सत्तेसु, समुस्साहितमानसो ।
पाटिहीरावसानम्हि, वसन्तो तिदसालये ॥

पारिच्छत्तकमूलम्हि, पण्डुकम्बलनामके ।
सिलासने सन्निसिन्नो, आदिच्चोव युगन्धरे ॥

चक्कवाळसहस्सेहि, दसहागम्म सब्बसो ।
सन्निसिन्नेन देवानं, गणेन परिवारितो ॥

मातरं पमुखं कत्वा, तस्सा पज्जाय तेजसा ।
अभिधम्मकथामगं, देवानं सम्पवत्तयि ॥

तस्स पादे नमस्सित्वा, सम्बुद्धस्स सिरीमतो ।
सद्धम्मञ्चस्स पूजेत्वा, कत्वा सङ्घस्स चञ्जलिं ॥

निपच्चकारस्सेतस्स, कतस्स रतनत्तये ।
आनुभावेन सोसेत्वा, अन्तराये असेसतो ॥

विसुद्धाचारसीलेन, निपुणामलबुद्धिना ।
भिक्षुना बुद्धघोसेन, सक्कच्चं अभियाचितो ॥

यं देवदेवो देवानं, देसेत्वा नयतो पुन ।
थेरस्स सारिपुत्तस्स, समाचिक्खि विनायको ॥

अनोत्तदहे कत्वा, उपट्ठानं महेसिनो ।
यञ्च सुत्त्वान सो थेरो, आहरित्वा महीतलं ॥

भिक्षून् पयिरुदाहासि, इति भिक्षूहि धारितो ।
सङ्गीतिकाले सङ्गीतो, वेदेहमुनिना पुन ॥

तस्स गम्भीरजाणेहि, ओगाळहस्स अभिण्हसो ।
नानानयविचित्तस्स, अभिधम्मस्स आदितो ॥

या महाकस्सपादीहि, वसीहिट्ठकथा पुरा ।
सङ्गीता अनुसङ्गीता, पच्छापि च इसीहि या ॥

आभता पन थेरेन, महिन्देनेतमुत्तमं ।
या दीपं दीपवासीनं, भासाय अभिसङ्घता ॥

अपनेत्वा ततो भासं, तम्बपण्णिनिवासिनं ।
आरोपयित्वा निद्वोसं, भासं तन्तिनयानुगं ॥

निकायन्तरलद्धीहि, असम्मिस्सं अनाकुलं ।
महाविहारवासीनं, दीपयन्तो विनिच्छयं ॥

अत्थं पकासयिस्सामि, आगमट्ठकथासुपि ।
गहेतब्बं गहेत्वान, तोसयन्तो विचक्खणे ॥

कम्मट्ठानानि सब्बानि, चरियाभिज्जा विपस्सना ।
विसुद्धिमग्गे पनिदं, यस्मा सब्बं पकासितं ॥

तस्मा तं अगगहेत्वान, सकलायपि तन्तिया ।
पदानुक्कमतो एव, करिस्सामत्थवण्णनं ॥

इति मे भासमानस्स, अभिधम्मकथं इमं ।
अविक्खित्ता निसामेथ, दुल्लभा हि अयं कथाति ॥

निदानकथा

तत्थ केनट्ठेन **अभिधम्मो**? धम्मातिरेकधम्मविसेसट्ठेन । अतिरेकविसेसत्थदीपको हेत्थ ‘अभि’-सट्ठो । “बाळहा मे दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति नो पटिक्कमन्ति” (मं नि० ३.३८४; सं० नि० ५.१९५) “अभिक्कन्तवण्णा”तिआदीसु (सं० नि० १.१-२) विय । तस्मा यथा समुस्सितेसु बहूसु छत्तेसु चेव धजेसु च यं अतिरेकप्पमाणं विसेसवण्णसण्ठानञ्च छत्तं, तं ‘अतिच्छत्तं’न्ति वुच्चति, यो अतिरेकप्पमाणो नानाविरागवण्णविसेससम्पन्नो च धजो सो ‘अतिधजो’ति वुच्चति, यथा च एकतो सन्निपतितेसु बहूसु राजकुमारेसु चेव देवेसु च यो जातिभोगयसइस्सरियादिसम्पत्तीहि अतिरेकतरो चेव विसेसवन्ततरो च राजकुमारो सो ‘अतिराजकुमारो’ति वुच्चति, यो आयुवण्णइस्सरिययससम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो चेव विसेसवन्ततरो च देवो सो ‘अतिदेवो’ति वुच्चति, तथारूपो ब्रह्मापि ‘अतिब्रह्मा’ति वुच्चति, एवमेव अयम्पि धम्मो धम्मातिरेकधम्मविसेसट्ठेन ‘अभिधम्मो’ति वुच्चति ।

सुत्तन्तज्झि पत्वा पञ्चक्खन्धा एकदेसेनेव विभत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पन सुत्तन्तभाजनीयअभिधम्मभाजनीयपज्जपुच्छकनयानं वसेन निष्पदेसतो विभत्ता । तथा द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, चत्तारि सच्चानि, बावीसतिन्द्रियानि, द्वादसपदिको पच्चयाकारो । केवलज्झि इन्द्रियविभङ्गे सुत्तन्तभाजनीयं नत्थि, पच्चयाकारे च पज्जपुच्छकं नत्थि । सुत्तन्तज्ज्य पत्वा चत्तारो सतिपट्ठाना एकदेसेनेव विभत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पन तिण्णम्पि नयानं वसेन निष्पदेसतोव विभत्ता । तथा चत्तारि सम्मपधनानि, चत्तारो इद्धिपादा, सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, चत्तारि ज्ञानानि, चतस्सो अप्पमज्जायो, पञ्च सिक्खापदानि, चतस्सो पटिसम्भिदा । केवलज्जेत्थ सिक्खापदविभङ्गे सुत्तन्तभाजनीयं नत्थि । सुत्तन्तं पत्वा च जाणं एकदेसेनेव विभत्तं न

निष्पदेसेन; तथा किलेसा । अभिधम्मं पत्वा पन “एकविधेन जाणवत्थू”तिआदिना (विभ० ७५१) नयेन मातिकं ठपेत्वा निष्पदेसतोव विभत्तो । तथा एककतो पट्टाय अनेकेहि नयेहि किलेसा । सुत्तन्तं पत्वा च भूमन्तरपरिच्छेदो एकदेसेनेव विभत्तो, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पन पत्वा तिण्णम्पि नयानं वसेन भूमन्तरपरिच्छेदो निष्पदेसतोव विभत्तो । एवं धम्मातिरेकधम्मविसेसद्वेन अभिधम्मोति वेदितब्बो ।

पकरणपरिच्छेदतो पनेस धम्मसङ्गणीविभङ्गधातुकथापुग्गलपञ्चत्तिकथावत्थुयमकपट्टानानं सत्तन्तं पकरणानं वसेन ठितो । अयमेत्थ आचरियानं समानकथा । वितण्डवादी पनाह — ‘कथावत्थु कस्मा गहितं? ननु सम्मासम्बुद्धस्स परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि अतिक्कमित्वा **मोग्गलिपुत्ततिस्सत्थेरेनेतं** ठपितं? तस्मा सावकभासितत्ता छट्ठेथ न’न्ति । ‘किं पन छप्पकरणानि अभिधम्मो’ति? ‘एवं न वदामी’ति । ‘अथ किं वदेसी’ति । ‘सत्तप्पकरणानी’ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्त करोसी’ति? ‘महाधम्महदयं नाम अत्थि, एतेन सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महदये अपुब्बं नत्थि, कतिपयाव पञ्हावारा अवसेसा, कथावत्थुनाव सद्धिं सत्ता’ति । ‘नो कथावत्थुना, महाधातुकथा नाम अत्थि, ताव सद्धिं सत्ता’ति । ‘महाधातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अप्पमत्तिकाव तन्ति अवसेसा । कथावत्थुनाव सद्धिं सत्ता’ति ।

सम्मासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा या एसा पुग्गलवारे ताव चतूसु पञ्हेसु द्विन्नं पञ्चकानं वसेन अट्टमुखा वादयुत्ति तं आदिं कत्वा सब्बकथामग्गोसु असम्पुण्णभाणवारमत्ताय पाळिया मातिकं ठपेसि । सा पनेसा “पुग्गलो उपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेनाति । आमन्ता । यो सच्चिकट्टो परमत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेनाति । नहेवं वत्तब्बे । आजानाहि निग्गहं...पे०... पुग्गलो नुपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेनाति । आमन्ता । यो सच्चिकट्टो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नुपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेनाति । नहेवं वत्तब्बे । आजानाहि निग्गहं...पे०... । सब्बत्थ पुग्गलो उपलब्धति सब्बत्थ पुग्गलो नुपलब्धति, सब्बदा पुग्गलो उपलब्धति सब्बदा पुग्गलो नुपलब्धति, सब्बेसु पुग्गलो उपलब्धति सब्बेसु पुग्गलो नुपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेना”ति (कथा० १५-१६) एवं पठमं वादं निस्साय पठमं निग्गहं, दुतियं निस्साय दुतियं ...पे०... अट्टमं निस्साय अट्टमं निग्गहं दस्सेन्तेन सत्थारा ठपिता । इमिना नयेन सब्बत्थ मातिकाठपनं वेदितब्बं । तं पनेतं मातिकं ठपेन्तो इमं दिस्वा ठपेसि — मम परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विन्नं वस्ससतानं मत्थके **मोग्गलिपुत्ततिस्सत्थेरो** नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चाति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा दीघनिकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सतीति ।

मोग्गलिपुत्ततिस्सत्थेरोपि इदं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलम्पेतं पकरणं बुद्धभासितमेव नाम जातं । यथा किं? यथा मधुपिण्डिकसुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डिकसुत्तन्तस्मिहि भगवा “यतोनिदानं भिक्खु पुरिसं पपञ्चसज्जासङ्गा समुदाचरन्ति, एत्थ चे नत्थि अभिनन्दितब्बं अभिवदितब्बं अज्झोसितब्बं, एसेवन्तो रागानुसयान”न्ति (म० नि० १.२०२) मातिकं ठपेत्वा उट्टायासना विहारं पाविसि ।

धम्मपटिग्गाहका भिक्खू **महाकच्चात्थेरं** उपसङ्कमित्वा दसबलेन ठपितमातिकाय अत्थं पुच्छिंसु । थेरो पुच्छितमत्तकेनेव अकथेत्वा दसबलस्स अपचितिदस्सनत्थं “सेय्यथापि आवुसो पुरिसो सारत्थिको सारगवेसी”ति (म० नि० १.२०३) सारोपमं आहरित्वा साररुक्खो विय भगवा साखापलाससदिसा सावका, “सो हावुसो भगवा जानं जानाति, पस्सं पस्सति चक्खुभूतो जाणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निन्नेता अमतस्स दाता धम्मस्सामी तथागतो”ति सत्थारं थोमेत्वा पुनप्पुनं थेरेहि याचितो सत्थारा ठपितमातिकाय अत्थं विभजित्वा “आकङ्खमाना च पन तुम्हे आयस्सन्तो भगवन्तंयेव उपसङ्कमित्वा एतमत्थं पटिपुच्छेय्याथ सचे सब्बज्जुतज्जाणेन सद्धिं संसन्दिमानं समेति गणहेय्याथ, नो चे मा गणित्था”ति इमिना अधिप्पायेन “यथा वो भगवा ब्याकरोति तथा नं धारेय्याथा”ति वत्वा उय्योर्जेसि ।

ते सत्थारं उपसङ्कमित्वा पुच्छिंसु । सत्था दुक्कथितं कच्चात्थेनाति अवत्वा सुवण्णालिङ्गं उस्सापेन्तो विय गीवं उन्नामेत्वा सुपुप्फितसत्तपत्तसस्सिरिकं महामुखं पूरेन्तो ब्रह्मस्सरं निच्छारेत्वा साधु साधूति थेरस्स साधुकारं दत्वा “पण्डितो, भिक्खवे, महाकच्चातो, महापज्जो भिक्खवे महाकच्चातो, मं चेपि तुम्हे, भिक्खवे, एतमत्थं पटिपुच्छेय्याथ, अहम्पि तं एवमेवं ब्याकरेय्यं यथा तं महाकच्चात्थेन ब्याकत”न्ति (म० नि० १.२०५) आह ।

एवं सत्थारा अनुमोदितकालतो पट्टाय च पन सकलं सुत्तं बुद्धभासितं नाम जातं । **आनन्दत्थेरादीहि** वित्थारितसुत्तेसुपि एसेव नयो ।

एवमेव सम्मासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा वुत्तनयेन मातिकं ठपेसि। ठपेन्तो च पन इमं अदस —

मम परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विन्नं वस्ससतानं मत्थके **मोग्गलिपुत्ततिस्सत्थेरो** नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चाति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा दीघनिकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सतीति ।

मोग्गलिपुत्ततिस्सत्थेरोपि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसेसि। इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलम्पेतं पकरणं बुद्धभासितमेव जातं। एवं कथावत्थुनाव सद्धिं सत्त पकरणानि अभिधम्मो नाम ।

तत्थ **धम्मसङ्गणीपकरणे** चतस्सो विभत्तियो — चित्तविभत्ति रूपविभत्ति निक्खेपरासि अत्थुद्धारोति । तत्थ कामावचरकुसलतो अट्ट, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोळस, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपाकतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारीति एकूननवुति चित्तानि चित्तविभत्ति नाम । **चित्तुप्पादकण्डन्तिपि** एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकछभाणवारं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेनातिआदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा वित्थारेन विभजित्वा दस्सिता रूपविभत्ति नाम । **रूपकण्डन्तिपि** एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्विभाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो खन्धतो द्वारतो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतोति एवं मूलादीहि निक्खिपित्वा देसितो निक्खेपरासि नाम । सो

मूलतो खन्धतो चापि, द्वारतो चापि भूमितो ।
अत्थतो धम्मतो चापि, नामतो चापि लिङ्गतो ।
निक्खिपित्वा देसितत्ता, निक्खेपोति पवुच्चति ॥

निक्खेपकण्डन्तिपि तस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो तिमत्तभाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं पन तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थुद्धारभूतं याव सरणदुका निक्खित्तं **अट्टकथाकण्डं** नाम । यतो महापकरणिया भिक्खु महापकरणे गणनचारं असल्लक्खेन्ता गणनचारं समानेन्ति । तं वाचनामग्गतो द्विमत्तभाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलम्पि धम्मसङ्गणीपकरणं वाचनामग्गतो अतिरेकतेरसमत्तभाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं —

चित्तविभत्ति रूपञ्च, निक्खेपो अत्थजोतना ।
गम्भीरं निपुणं ठानं, तम्पि बुद्धेन देसितं ॥

तदनन्तरं **विभङ्गप्पकरणं** नाम । तं खन्धविभङ्गो आयतनविभङ्गो धातुविभङ्गो सच्चविभङ्गो इन्द्रियविभङ्गो पच्चयाकारविभङ्गो सतिपट्टानविभङ्गो सम्मण्णधानविभङ्गो इद्धिपादविभङ्गो बोज्झङ्गविभङ्गो मग्गङ्गविभङ्गो ज्ञानविभङ्गो अप्पमज्जाविभङ्गो सिक्खापदविभङ्गो पटिसम्भिदाविभङ्गो जाणविभङ्गो खुद्दकवत्थुविभङ्गो धम्महदयविभङ्गोति अट्टारसविधेन विभत्तं ।

तत्थ खन्धविभङ्गो सुत्तन्तभाजनीयअभिधम्मभाजनीयपञ्हुप्पुच्छकानं वसेन तिधा विभत्तो । सो वाचनामग्गतो पञ्चमत्तभाणवारो, वित्थारियमानो पन अनन्तो अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविभङ्गादयोपि एतेहेव तीहि नयेहि विभत्ता । तेसु आयतनविभङ्गो वाचनामग्गतो अतिरेकभाणवारो, धातुविभङ्गो द्विमत्तभाणवारो । तथा सच्चविभङ्गो । इन्द्रियविभङ्गे सुत्तन्तभाजनीयं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकभाणवारमत्तो । पच्चयाकारविभङ्गो छमत्तभाणवारो, पञ्हुप्पुच्छकं पनेत्थ नत्थि । सतिपट्टानविभङ्गो अतिरेकभाणवारमत्तो; तथा सम्मण्णधान इद्धिपादबोज्झङ्गमग्गङ्गविभङ्गा । ज्ञानविभङ्गो द्विभाणवारमत्तो, अप्पमज्जाविभङ्गो अतिरेकभाणवारमत्तो । सिक्खापदविभङ्गेपि

सुत्तन्तभाजनीयं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकभाणवारमत्तो; तथा पटिसम्भिदाविभङ्गो । जाणविभङ्गो दसविधेन विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तभाणवारो । खुदकवत्थुविभङ्गोपि दसविधेन विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तभाणवारो । धम्महृदयविभङ्गो तिविधेन विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकद्विभाणवारमत्तो । सब्बेपि वित्थारियमाना अनन्ता अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विभङ्गप्पकरणं वाचनामग्गतो पञ्चतिसमत्तभाणवारं; वित्थारतो पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं **धातुकथापकरणं** नाम । तं सङ्गहो असङ्गहो, सङ्गहितेन असङ्गहितं, असङ्गहितेन सङ्गहितं, सङ्गहितेन सङ्गहितं, असङ्गहितेन असङ्गहितं; सम्पयोगो विष्पयोगो, सम्पयुत्तेन विष्पयुत्तं, विष्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, विष्पयुत्तेन विष्पयुत्तं; सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं; सम्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं, असङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं, विष्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितन्ति चुदसविधेन विभत्तं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकछभाणवारमत्तं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं **पुग्गलपञ्जत्ति** नाम । सा “खन्धपञ्जत्ति आयतनपञ्जत्ति धातुपञ्जत्ति सच्चपञ्जत्ति इन्द्रियपञ्जत्ति पुग्गलपञ्जत्ती”ति छब्बिधेन विभत्ता । सा वाचनामग्गतो अतिरेकपञ्चभाणवारा; वित्थारियमाना पन अनन्ता अपरिमाणाव होति ।

तदनन्तरं **कथावत्थुप्पकरणं** नाम । तं सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चाति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा विभत्तं । तं वाचनामग्गतो इदानि पोत्थके लिखितं अगगहेत्वा सङ्गीतिआरोपितनयेन दीघनिकायप्पमाणं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं **यमकं** नाम । तं मूलयमकं खन्धयमकं आयतनयमकं धातुयमकं सच्चयमकं सङ्खारयमकं अनुसययमकं चित्तयमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकन्ति दसविधेन विभत्तं । तं वाचनामग्गतो वीसभाणवारसत्तं, वित्थारतो पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं **महापकरणं** नाम । **पट्टानन्तिपि** तस्सेव नामं । तं हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो अधिपतिपच्चयो अनन्तरपच्चयो समनन्तरपच्चयो सहजातपच्चयो अज्जमज्जपच्चयो निस्सयपच्चयो उपनिस्सयपच्चयो पुरेजातपच्चयो पच्छाजातपच्चयो आसेवनपच्चयो कम्मपच्चयो विपाकपच्चयो आहारपच्चयो इन्द्रियपच्चयो ज्ञानपच्चयो मग्गपच्चयो सम्पयुत्तपच्चयो विष्पयुत्तपच्चयो अत्थिपच्चयो नत्थिपच्चयो विगतपच्चयो अविगतपच्चयोति । पच्चयवसेन ताव चतुर्वीसतिविधेन विभत्तं ।

इमस्मिं पन ठाने पट्टानं समानेतब्बं । कुसलत्तिकादयो हि द्वावीसति तिका, नाम हेतू धम्मा नहेतू धम्मा...पे०... सरणा धम्मा अरणा धम्माति इमे सत्तं दुका । अपरेपि विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा...पे०... खये जाणं, अनुप्पादे जाणन्ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेसु द्वावीसति तिका सत्तं दुकाति अयं आहच्चभासिता जिनवचनभूता सब्बज्जुबुद्धेन देसिता सत्तन्तं पकरणानं मातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपभवा केन ठपिता केन देसिताति? **धम्मसेनापतिसारिपुत्तत्थेरप्पभवा**, तेन ठपिता, तेन देसिताति । इमे ठपेन्तो पन थेरो न सामुक्कंसिकेन अत्तनो जाणेन ठपेसि । एकुत्तरियं पन एकनिपातदुकनिपातसङ्गीति दसुत्तरसुत्तन्तेहि समोधानेत्वा आभिधम्मिकत्थेरानं सुत्तन्तं पत्वा अकिलमत्थं ठपिता । ते पनेते एकस्मिं निक्खेपकण्डेयेव मत्थकं पापेत्वा विभत्ता । सेसट्टानेसु याव सरणदुका अभिधम्मो विभत्तो ।

सम्मासम्बुद्धेन हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसति तिके निस्साय **तिकपट्टानं** नाम निदिट्ठं । सत्तं दुके निस्साय **दुकपट्टानं** नाम निदिट्ठं । ततो परं द्वावीसति तिके गहेत्वा दुकसते पक्खिपित्वा **दुकतिकपट्टानं** नाम दस्सितं । ततो परं दुकसत्तं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा **तिकदुकपट्टानं** नाम दस्सितं । तिके पन तिकेसुयेव पक्खिपित्वा **तिकतिकपट्टानं** नाम दस्सितं । दुके च दुकेसुयेव पक्खिपित्वा **दुकदुकपट्टानं** नाम दस्सितं । एवं —

तिकज्ज पट्टानवरं दुकुत्तमं,

दुकतिकज्जेव तिकदुकज्ज ।

तिकतिकज्जेव दुकदुकज्ज,

छ **अनुलोमहि** नया सुगम्भीराति ॥ (पट्टा० १.१.३९) ।

पच्चनीयपट्टानेपि द्वावीसतितिके निस्साय **तिकपट्टानं** नाम । दुकसतं निस्साय **दुकपट्टानं** नाम । द्वावीसतितिके दुकसते पक्खिपित्वा **दुकतिकपट्टानं** नाम । दुकसतं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा **तिकदुकपट्टानं** नाम । तिके तिकेसुयेव पक्खिपित्वा **तिकतिकपट्टानं** नाम । दुके दुकेसुयेव पक्खिपित्वा **दुकदुकपट्टानं** नामाति पच्चनीयेपि छहि नयेहि पट्टानं निद्विट्ठं । तेन वुत्तं —

तिकञ्च पट्टानवरं दुकुत्तमं,
दुकतिकञ्चेव तिकदुकञ्च ।
तिकतिकञ्चेव दुकदुकञ्च,
छ **पच्चनीयमि** नया सुगम्भीराति ॥ (पट्ठा० १.१.४४) ।

ततो परं अनुलोमपच्चनीयेपि एतेनेव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह —

तिकञ्च पट्टानवरं दुकुत्तमं,
दुकतिकञ्चेव तिकदुकञ्च ।
तिकतिकञ्चेव दुकदुकञ्च,
छ **अनुलोमपच्चनीयमि** नया सुगम्भीराति ॥ (पट्ठा० १.१.४८) ।

तदनन्तरं पच्चनीयानुलोमेपि एतेहेव छहि नयेहि निद्विट्ठं । तेनाह —

तिकञ्च पट्टानवरं दुकुत्तमं,
दुकतिकञ्चेव तिकदुकञ्च ।
तिकतिकञ्चेव दुकदुकञ्च,
छ **पच्चनीयानुलोममि** नया सुगम्भीराति ॥ (पट्ठा० १.१.५२) ।

एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपच्चनीये छ, पच्चनीयानुलोमे छ पट्टानानीति इदं चतुवीसतिसमन्तपट्टानसमोधानं पट्टानं महापकरणं नाम ।

इदानीं इमस्स अभिधम्मस्स गम्भीरभावविजाननत्थं **चत्तारो सागरो** वेदितब्बा — संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, जाणसागरोति । तत्थ **संसारसागरो** नाम —

खन्धानञ्च पटिपाटि, धातुआयतनान च ।
अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना, संसारोति पवुच्चतीति ॥

एवं वुत्तं संसारवट्ठं । स्वायं यस्मा इमेसं सत्तानं उप्पत्तिया पुरिमा कोटि न पज्जायति एत्तकानज्झि वस्ससतानं वा वस्ससहस्सानं वा वस्ससतसहस्सानं वा, कप्पसतानं वा कप्पसहस्सानं वा कप्पसतसहस्सानं वा मत्थके सत्ता उप्पन्ना, ततो पुब्बे नाहेसुन्ति वा, असुकस्स नाम रज्जो काले उप्पन्ना, असुकस्स बुद्धस्स काले उप्पन्ना ततो पुब्बे नाहेसुन्ति वा, अयं परिच्छेदो नत्थि; “पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पच्छा समभवी”ति (अ० नि० १०.६१) इमिना पन नयेन संसारसागरो अनमतगोव ।

महासमुदो पन **जलसागरो** नामाति वेदितब्बो । सो चतुरासीतियोजनसहस्सगम्भीरो । तत्थ उदकस्स आळ्हकसतेहि वा आळ्हकसहस्सेहि वा आळ्हकसतसहस्सेहि वा पमाणं नाम नत्थि । अथ खो असङ्ख्येय्यो अप्पमेय्यो महाउदकक्खन्धोत्वेव सङ्ख्यं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

कतमो **नयसागरो**? तेपिटकं बुद्धवचनं । द्वेपि हि तन्तियो पच्चवेक्खन्तानं सद्भासम्पन्नानं पसादबहुलानं जाणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं

पीतिसोमनस्सं उप्पज्जति । कतमा द्वे? विनयञ्च अभिधम्मञ्च । विनयधरभिक्षूनज्झि विनयतन्ति पच्चवेक्खन्तानं दोसानुरूपं सिक्खापदपञ्जापनं नाम — इमस्मिं दोसे इमस्मिं वीतिकमे इदं नाम होतीति सिक्खापदपञ्जापनं — अज्जेसं अविसयो, बुद्धानमेव विसयोति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं पच्चवेक्खन्तानं नीलपेय्यालं पच्चवेक्खन्तानं सञ्जरित्तपेय्यालं पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं उप्पज्जति । आभिधम्मिकभिक्षूनम्पि खन्धन्तरं आयतनन्तरं धात्वन्तरं इन्द्रियन्तरं बलबोज्झङ्गकम्मविपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं सण्हसुखुमधम्मं गगनतले तारकरूपानि गण्हन्तो विय रूपारूपधम्मे पब्बं पब्बं कोट्टासं कोट्टासं कत्वा विभजन्तो दस्सेसि वत नो सत्थाति अभिधम्मतन्ति पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं उप्पज्जति ।

एवं उप्पत्तिया पनस्स इदं वत्थुपि वेदितब्बं — **महागतिगमियतिस्सदत्तत्थेरो** किर नाम महाबोधिं वन्दिस्सामीति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले निसिन्नो महासमुदं ओलोकेसि । अथस्स तस्मिं समये नेव परतीरं पञ्जायित्थ, न ओरिमतीरं, ऊमिवेगप्पभेदसमुगगतजलचुण्णपरिकिण्णो पन पसारितरजतपट्टसुमनपुष्फसन्थरसदिसो महासमुदोव पञ्जायित्थ । सो किं नु खो महासमुदस्स ऊमिवेगो बलवा उदाहु चतुवीसतिप्पभेदे समन्तपट्टाने नयमुखं बलवन्ति चिन्तेसि । अथस्स महासमुदे परिच्छेदो पञ्जायति — अयज्झि हेट्ठा महापथविया परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन, एकतो चक्कवाळपब्बतेन, एकतो वेलन्तेन परिच्छिन्नो; समन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो न पञ्जायतीति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेक्खन्तस्स बलवपीति उप्पन्ना । सो पीतिं विक्खम्भेत्वा विपस्सनं वट्टेत्वा यथानिसिन्नोव सब्बकिलेसे खेपेत्वा अगगफले अरहत्ते पतिट्ठाया उदानं उदानेसि —

अत्थेव गम्भीरगतं सुदुब्बुधं,
सयं अभिज्जाय सहेतुसम्भवं ।
यथानुपुब्बं निखिलेन देसितं,
महेसिना रूपगतं व पस्सतीति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

कतमो **जाणसागरो**? सब्बज्जुतज्जाणं जाणसागरो नाम । अयं संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामाति हि अज्जेन न सक्का जानितुं, सब्बज्जुतज्जाणेनेव सक्का जानितुन्ति सब्बज्जुतज्जाणं जाणसागरो नाम । इमेसु चतूसु सागरेसु इमस्मिं ठाने नयसागरो अधिपेतो । इमज्झि सब्बज्जुबुद्धाव पटिविज्झन्ति ।

अयम्पि भगवा बोधिमूले निसिन्नो ‘इमं पटिविज्झित्वा इमं वत मे धम्मं एसन्तस्स गवेसन्तस्स कप्पसतसहस्साधिकानि चत्तारि असङ्ख्येय्यानि वीतिवत्तानि, अथ मे इमस्मिं पल्लङ्के निसिन्नेन दियड्ढकिलेससहस्सं खेपेत्वा अयं धम्मो पटिविद्धो’ति पटिविद्धधम्मं पच्चवेक्खन्तो सत्ताहं एकपल्लङ्केन निसीदि । ततो तम्हा पल्लङ्का वुट्ठाया ‘इमस्मिं वत मे पल्लङ्के सब्बज्जुतज्जाणं पटिविद्ध’न्ति अनिमिसेहि चक्खूहि सत्ताहं पल्लङ्कं ओलोकेन्तो अट्ठासि । ततो देवतानं ‘अज्जापि नून सिद्धत्थस्स कत्तब्बकिच्चं अत्थि, पल्लङ्कस्मिज्झि आलयं न विजहती’ति परिवितक्को उदपादि ।

सत्था देवतानं वितक्कं जत्वा तावदेव तासं वितक्कवूपसमनत्थं वेहासं अब्भुगन्त्वा यमकपाटिहारियं दस्सेसि । महाबोधिपल्लङ्कस्मिज्झि कतपाटिहारियञ्च, जातिसमागमे कतपाटिहारियञ्च, पाटियपुत्तसमागमे कतपाटिहारियञ्च, सब्बं कण्डम्बरुक्खमूले कतयमकपाटिहारियसदिसमेव अहोसि । एवं यमकपाटिहारियं कत्वा पल्लङ्कस्स ठितट्टानस्स च अन्तरे आकासतो ओरुह सत्ताहं चङ्कमि । इमेसु च एकवीसतिया दिवसेसु एकदिवसेपि सत्थु सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

चतुत्थे पन सत्ताहे पच्छिमुत्तराय दिसाय रतनघरे निसीदि — रतनघरं नाम नेव सत्तरतनमयं गेहं । सत्तन्नं पन पकरणानं सम्मसितट्टानं रतनघरन्ति वेदितब्बं — तत्थ धम्मसङ्गणिं सम्मसन्तस्सापि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । विभङ्गप्पकरणं धातुकथं पुगलपज्जतिं कथावत्थुप्पकरणं यमकप्पकरणं सम्मसन्तस्सापि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । यदा पन महापकरणं ओरुह “हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो...पे... अविगतपच्चयो”ति सम्मसनं आरभि, अथस्स चतुवीसतिसमन्तपट्टानं सम्मसन्तस्स एकन्ततो सब्बज्जुतज्जाणं महापकरणेयेव ओकासं लभि । यथा हि तिमिरपिङ्गलमहामच्छो चतुरासीतियोजनसहस्सगम्भीरे महासमुदेयेव ओकासं लभति, एवमेव

सब्बञ्जुतञ्जाणं एकन्ततो महापकरणेयेव ओकासं लभि ।

सत्थु एवं लङ्घोकासेन सब्बञ्जुतञ्जाणेन यथासुखं सण्हसुखमधम्मं सम्मसन्तस्स सरीरतो नीलपीतलोहितोदातमज्जिट्ठपभस्सरवसेन छब्बण्णरस्मियो निक्खमिंसु । केसमस्सूहि चेव अक्खीनञ्च नीलट्टानेहि **नीलरस्मियो** निक्खमिंसु, यासं वसेन गगनतलं अञ्जनचुण्णसमोकिणं विय उमापुप्फनीलुप्पलदलसञ्छन्नं विय वीतिपतन्तमणितालवण्टं विय सम्पसारितमेचकपटं विय च अहोसि ।

छवितो चेव अक्खीनञ्च पीतट्टानेहि **पीतरस्मियो** निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसाभागा सुवण्णरसधाराभिसिञ्चमाना विय सुवण्णपटपसारिता विय कुङ्कुमचुण्णकणिकारपुप्फसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु ।

मंसलोहितेहि चेव अक्खीनञ्च रत्तट्टानेहि **लोहितरस्मियो** निक्खमिंसु यासं वसेन दिसाभागा चीनपिट्टचुण्णरज्जिता विय सुपक्कलाखारससिञ्चमाना विय रत्तकम्बलपरिक्खित्ता विय जयसुमनपारिभद्दकबन्धुजीवककुसुमसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु ।

अट्ठीहि चेव दन्तेहि च अक्खीनञ्च सेतट्टानेहि **ओदातरस्मियो** निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसाभागा रजतघटेहि आसिञ्चमानखीरधारासम्परिकिण्णा विय सम्पसारितरजतपट्टविताना विय, वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय, कुन्दकुमुदसिन्दुवारसुमनमल्लिकादिकुसुमसञ्छन्ना विय च विरोचिंसु ।

मज्जिट्ठपभस्सरा पन तम्हा तम्हा सरीरप्पदेसा निक्खमिंसु । इति ता छब्बण्णरस्मियो निक्खमित्वा घनमहापथविं गण्हिंसु ।

चतुनहुताधिकद्वियोजनसतसहस्सबहला महापथवी निद्धन्तसुवण्णपिण्डि विय अहोसि । अथ महापथविं भिन्दित्वा हेट्ठा उदकं गण्हिंसु । पथविसन्धारकं अट्टनहुताधिकचतुयोजनसतसहस्सबहलं उदकं सुवण्णकलसेहि आसिञ्चमानविलीनसुवण्णं विय अहोसि । उदकं विनिविज्झित्वा वातं अगगहेसुं । छनहुताधिकनवयोजनसतसहस्सबहलो वातो समुस्सितसुवण्णकखन्धो विय अहोसि । वातं विनिविज्झित्वा हेट्ठा अजटाकासं पक्खन्दिंसु ।

उपरिभागेन उगगन्त्वापि चातुमहाराजिके गण्हिंसु । ते विनिविज्झित्वा तावतिंसे ततो यामे ततो तुसिते ततो निम्मानरती ततो परनिम्मितवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहप्फले ततो पञ्च सुद्धावासे विनिविज्झित्वा चत्तारो आरुप्पे गण्हिंसु । चत्तारो च आरुप्पे विनिविज्झित्वा अजटाकासं पक्खन्दिंसु ।

तिरियभागेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खन्दिंसु । एत्तकेसु ठानेसु चन्दम्हि चन्दप्पभा नत्थि, सूरिये सूरियप्पभा नत्थि, तारकरूपेसु तारकरूपप्पभा नत्थि, देवतानं उय्यानविमानकप्परुक्खेसु चेव सरीरेसु च आभरणेसु चाति सब्बत्थ पभा नत्थि । तिसहस्सिमहासहस्सिलोकधातुया आलोकफरणसमत्थो महाब्रह्मापि सूरियुग्गमने खज्जोपनको विय अहोसि । चन्दसूरियतारकरूपदेवतुय्यानविमानकप्परुक्खानं परिच्छेदमत्तकमेव पञ्जायित्थ । एत्तकं ठानं बुद्धरस्मीहियेव अज्झोत्थटं अहोसि । अयञ्च नेव बुद्धानं अधिट्टानिद्धि, न भावनामयिद्धि । सण्हसुखमधम्मं पन सम्मसतो लोकनाथस्स लोहितं पसीदि, वत्थुरूपं पसीदि, छविवण्णो पसीदि । चित्तसमुद्धाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निच्चलाव अट्टासि । इमिना नीहारेन सत्ताहं सम्मसि ।

सत्त रत्तिन्दिवानि सम्मसितधम्मो कित्तको अहोसीति? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसादेसना नाम । सत्था पन एवं सत्ताहं मनसा चिन्तितधम्मं वचीभेदं कत्वा देसेन्तो वस्ससतेनपि वस्ससहस्सेनपि वस्ससतसहस्सेनपि मत्थकं पापेत्वा देसेतुं न सक्कोतीति न वत्तब्बं । अपरभागेपि हि तथागतो तावतिसभवने पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं दससहस्सचक्कवाळदेवतानं मज्झे निसिन्नो मातरं कायसक्खिं कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्माति धम्मं देसेन्तो सतभागेन सहस्सभागेन सतसहस्सभागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं सङ्कमित्वा सङ्कमित्वाव देसेसि । तयो मासे निरन्तरं पवत्तितदेसना वेगेन पवत्ता आकासगङ्गा विय अधोमुखठपितउदकघटा निक्खन्तउदकधारा विय च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

बुद्धानज्झि भत्तानुमोदनकालेपि थोकं वड्ढेत्वा अनुमोदेन्तानं देसना दीघमज्झिमनिकायप्पमाणा होति । पच्छाभत्तं पन सम्पत्तपरिसाय धम्मं देसेन्तानं देसना संयुत्तअङ्गुत्तरिकद्वेमहानिकायप्पमाणाव होति । कस्मा? बुद्धानज्झि भवङ्गपरिवासो लहुको दन्तावरणं सुफुसितं

मुखादानं सिलिङ्गं जिक्का मुदुका सरो मधुरो वचनं लहुपरिवत्तं । तस्मा तं मुहुत्तं देसितधम्मोपि एत्तको होति । तेमासं देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणोयेव ।

आनन्दत्थेरो हि बहुस्सुतो तिपिटकधरो पञ्चदस गाथासहस्सानि सट्ठि पदसहस्सानि लतापुष्फानि आकङ्कन्तो विय ठितपदेनेव ठत्वा गण्हाति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उद्देसमग्गो नाम होति । थेरस्स हि अनुपदं उद्देसं ददमानो अज्जो दातुं न सक्कोति, न सम्पापुणाति । सम्मासम्बुद्धोव सम्पापुणेय्य । एवं अधिमत्तसतिमा अधिमत्तगतिमा अधिमत्तधितिमा सावको सत्थारा तेमासं इमिना नीहारेन देसितदेसनं वस्ससत्तं वस्ससहस्सं उग्गण्हन्तोपि मत्थकं पापेत्तुं न सक्कोति ।

एवं तेमासं निरन्तरं देसेन्तस्स पन तथागतस्स कबळीकाराहारप्पटिबद्धं उपादिन्नकसरीरं कथं यापेसीति? पटिजग्गनेनेव । बुद्धानज्झि सो सो कालो सुववत्थितो सुपरिच्छिन्नो सुपच्चक्खो । तस्मा भगवा धम्मं देसेन्तोव मनुस्सलोके कालं ओलोकेति । सो भिक्खाचारवेलं सल्लक्खेत्वा निम्मितबुद्धं मापेत्वा ‘इमस्स चीवरग्गहणं पत्तग्गहणं सरकुत्ति आक्खो च एवरूपो नाम होतु, एत्तकं नाम धम्मं देसेतू’ति अधिद्वाय पत्तचीवरमादाय अनोत्तदहं गच्छति । देवता नागलतादन्तकट्टं देन्ति । तं खादित्वा अनोत्तदहे सरीरं पटिजगित्वा मनोसिलातले ठितो सुरत्तदुपट्टं निवासेत्वा चीवरं पारुपित्वा चातुमहाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुरुं गच्छति । ततो पिण्डपातं आहरित्वा अनोत्तदहतीरे निसिन्नो तं परिभुज्जित्वा दिवाविहाराय चन्दनवनं गच्छति ।

धम्मसेनापतिसारिपुत्तत्थेरोपि तत्थ गन्त्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्तं कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति । ‘सारिपुत्त, एत्तको धम्मो मया देसितो’ति आचिक्खति । एवं सम्मासम्बुद्धे नयं देन्ते पटिसम्भिदाप्पत्तस्स अगसावकस्स वेलन्ते ठत्वा हत्थं पसारेत्वा दस्सितसमुद्दसदिसं नयदानं होति । थेरस्सापि नयसतेन नयसहस्सेन नयसत्तसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठातियेव ।

सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्तुं काय वेलाय गच्छतीति? सावत्थिवासीनं कुलपुत्तानं सम्पत्तानं धम्मदेसनवेला नाम अत्थि, ताय वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्तीति? महेसक्खा देवता जानन्ति, अप्पेसक्खा देवता न जानन्ति । कस्मा न जानन्तीति? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मितबुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्ताभावा । उभिन्नम्पि हि तेसं रस्मीसु वा सरेसु वा वचनेसु वा नानत्तं नत्थि ।

सारिपुत्तत्थेरोपि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्धिविहारिकानं पञ्चन्नं भिक्खुसतानं देसेसि । तेसं अयं पुब्बयोगो — ते किर कस्सपदसबलस्स काले खुद्दकवग्गुलियोनियं निब्बत्ता पब्भारे ओलम्बन्ता द्विन्नं आभिधम्मिकभिक्खून् अभिधम्मं सज्झायन्तानं सरे निमित्तं गहेत्वा कण्हपक्खसुक्कपक्खे अजानित्वापि सरे निमित्तगाहमत्तकेनेव कालं कत्वा देवलोके निब्बत्तिंसु । एकं बुद्धन्तरं देवलोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सलोके निब्बत्ता यमकपाटिहारिये पसीदित्वा थेरस्स सन्तिके पब्बजिंसु । थेरो सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा तेसं देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसनापरियोसानञ्च तेसं भिक्खून् सत्तप्पकरणउग्गहणञ्च एकप्पहारेनेव अहोसि ।

अभिधम्मे वाचनामग्गो नाम **सारिपुत्तत्थेरप्पभवो** । महापकरणे गणनचारोपि थेरेनेव ठपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमक्खेत्वाव सुखं गहेत्तुं धारेत्तुं परियापुणितुं वाचेत्तुञ्च प्पहोतीति गणनचारं ठपेसि । एवं सन्ते थेरोव पठमतरं आभिधम्मिको होतीति? न होति । सम्मासम्बुद्धोव पठमतरं आभिधम्मिको । सो हि नं महाबोधिपल्लङ्के निसीदित्वा पटिविज्झि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एकपल्लङ्केन निसिन्नो उदानं उदानेसि —

“यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा,
आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथस्स कङ्खा वपयन्ति सब्बा,
यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥

“यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा,
आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

अथस्स कङ्खा वपयन्ति सब्बा,
यतो खयं पच्चयानं अवेदि ॥

“यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा,
आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
विधूपयं तिड्ढति मारसेनं,
सूरियोव ओभासयमन्तलिकख’न्ति ॥ (महाव० १-३; उदा० १-३) ।

इदं **पठमबुद्धवचनं** नाम । धम्मपदभाणका पन —

“अनेकजातिसंसारं, सन्धाविस्सं अनिब्बिसं ।
गहकारं गवेसन्तो, दुक्खा जाति पुनप्पुनं ॥

“गहकारक दिट्ठोसि, पुन गेहं न काहसि ।
सब्बा ते फासुका भग्गा, गहकूटं विसङ्खतं ।
विसङ्खारगतं चित्तं, तण्हानं खयमज्झगा’ति ॥ (ध० प० १५३-१५४) ।

इदं **पठमबुद्धवचनं** नामाति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपन्नेन परिनिब्बानसमये “हन्द दानि, भिक्खवे, आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्खारा, अप्पमादेन सम्पादेथा’ति (दी० नि० २.२१८) वृत्तवचनं **पच्छिमबुद्धवचनं** नाम ।

उभिन्नमन्तरे पञ्चचत्तालीस वस्सानि पुप्फदामं गन्थेन्तेन विय, रतनावलिं आवुनन्तेन विय, च कथितो अमतप्पकासनो सद्धम्मो **मज्झिमबुद्धवचनं** नाम ।

तं सब्बम्पि सङ्गय्हमानं पिटकतो **तीणि पिटकानि** होन्ति, निकायतो **पञ्च निकाया**, अङ्गतो **नवङ्गानि**, धम्मखन्धतो **चतुरासीतिधम्मखन्धसहस्सानि** । कथं? सब्बम्पि हेतं पिटकतो विनयपिटकं सुत्तन्तपिटकं अभिधम्मपिटकन्ति तिप्पभेदमेव होति । तत्थ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विभङ्गा द्वावीसति खन्धका सोळस परिवाराति इदं **विनयपिटकं** नाम । ब्रह्मजालादिचतुत्तिससुत्तसङ्गहो दीघनिकायो । मूलपरियायसुत्तादिदियङ्गसत्तद्वेसुत्तसङ्गहो मज्झिमनिकायो । ओघतरणसुत्तादिसत्तसुत्तसहस्ससत्तसत्तद्वेसुत्तसङ्गहो संयुत्तनिकायो । चित्तपरियादानसुत्तादिनवसुत्तसहस्सपञ्चसत्तसत्तपञ्जाससुत्तसङ्गहो अङ्गुत्तरनिकायो । खुद्दकपाठधम्मपदउदानइतिवृत्तकसुत्तनिपातविमानवत्थुपेतवत्थुथेरगाथाथेरीगाथाजातकनिद्देसपटिसम्भिदाअपदानबुद्धवंसचरियापिटकवसेन पन्नरसप्पभेदो खुद्दकनिकायोति इदं **सुत्तन्तपिटकं** नाम । धम्मसङ्गणीआदीनि सत्त पकरणानि **अभिधम्मपिटकं** नाम । तत्थ —

विविधविसेसनयत्ता, विनयनतो चेव कायवाचानं ।
विनयत्थविदूहि अयं, विनयो विनयोति अक्खातो ॥

विविधा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खुद्देसपाराजिकादिसत्तआपत्तिखन्धमातिकाविभङ्गादिप्पभेदा नया विसेसभूता च दळ्हीकम्मसिथिलकरणप्पयोजना अनुपञ्जत्तिनया । कायिकवाचसिकअज्झाचारनिसेधनतो चेस कायं वाचज्ज विनेति । तस्मा विविधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानज्ज विनयनतो अयं विनयो विनयोति अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं —

“विविधविसेसनयत्ता, विनयनतो चेव कायवाचानं ।
विनयत्थविदूहि अयं, विनयो विनयोति अक्खातो’ति ॥

इतरं पन —

अत्थानं सूचनतो, सुवुत्ततो सवनतोथ सूदनतो ।
सुत्ताणा सुत्तसभागतो च ‘सुत्त’न्ति अक्खातं ॥

तज्झि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे सूचेति । सुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेय्यज्झासयानुलोमेन वुत्तत्ता । सवति चेत्तं अत्थे, सस्समिव फलं, पसवतीति वुत्तं होति । सूदति चेत्तं, धेनु विय खीरं, पग्घरतीति वुत्तं होति । सुट्ठु च ने तायति रक्खतीति वुत्तं होति । सुत्तसभागज्जेत्तं । यथा हि तच्छकानं सुत्तं पमाणं होति एवमेतम्पि विज्जूनं । यथा च सुत्तेन सङ्गहितानि पुप्फानि न विकिरियन्ति न विद्धंसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं —

“अत्थानं सूचनतो, सुवुत्ततो सवनतोथ सूदनतो ।
सुत्ताणा सुत्तसभागतो च सुत्तन्ति अक्खातं”न्ति ॥

अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तोयेव । अपरो नयो —

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो, सलक्खणा पूजिता परिच्छिन्ना ।
वुत्ताधिका च धम्मा, अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

अयज्झि अभिसद्वो वुट्ठिलक्खणपूजितपरिच्छिन्नाधिकेसु दिस्सति । तथा हेस “बाळ्हा मे दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती”तिआदीसु (मं निं ३.३८४; संं निं ५.१९५) वुट्ठियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिज्जाता अभिलक्खिता”तिआदीसु (मं निं १.४९) लक्खणे । “राजाभिराजा मनुजिन्दो”तिआदीसु (मं निं २.३९९; सुं निं ५५८) पूजिते । “पटिबलो विनेतुं अभिधम्मे अभिविनये”तिआदीसु (महाव० ८५) परिच्छिन्ने; अज्जमज्जसङ्करविरहिते धम्मे च विनये चाति वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना”तिआदीसु (विं व० ७५) अधिके ।

एत्थ च “रूपपपत्तिया मगं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरती”तिआदिना (ध० स० १६३ आदयो) नयेन वुट्ठिमन्तोपि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्मणं वा सद्धारम्मणं वा”तिआदिना (ध० स० १) नयेन आरम्मणादीहि लक्खणीयत्ता सलक्खणापि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोकुत्तरा धम्मा”तिआदिना (ध० स० तिकमातिका ११; दुक्मातिका १२) नयेन पूजितापि; पूजारहाति अधिप्पायो । “फस्सो होति, वेदना होती”तिआदिना (ध० स० १) नयेन सभावपरिच्छिन्नत्ता परिच्छिन्नापि । “महग्गता धम्मा, अप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा”तिआदिना (ध० स० तिकमातिका १२; दुक्मातिका ९९) नयेन अधिकापि धम्मा वुत्ता । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं —

“यं एत्थ वुट्ठिमन्तो, सलक्खणा पूजिता परिच्छिन्ना ।
वुत्ताधिका च धम्मा, अभिधम्मो तेन अक्खातो”ति ॥

यं पनेत्थ अविसिद्धं, तं —

पिटकं पिटकत्थविदू, परियत्तिब्भाजनत्थतो आहु ।
तेन समोधानेत्वा, तयोपि विनयादयो जेय्या ॥

परियत्तिपि हि “मा पिटकसम्पदानेना”तिआदीसु (अ० निं ३.६६) पिटकन्ति वुच्चति । “अथ पुरिसो आगच्छेय्य कुदालपिटकं आदाया”तिआदीसु (मं निं १.२२८; अ० निं ३.७०) यंकिज्जि भाजनम्पि । तस्मा पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिभाजनत्थतो आहु ।

इदानीं तेन समोधानेत्वा तयोपि विनयादयो ज्ञेयाति । तेन एवं दुविधत्थेन पिटकसद्देन सह समासं कत्वा विनयो च सो पिटकञ्च परियत्तिभावतो, तस्स तस्स अत्थस्स भाजनतो चाति विनयपिटकं । यथावुत्तेनेव नयेन सुत्तन्तञ्च तं पिटकञ्चाति सुत्तन्तपिटकं । अभिधम्मो च सो पिटकञ्चाति अभिधम्मपिटकन्ति एवमेते तयोपि विनयादयो ज्ञेया ।

एवं अत्वा च पुनपि तेस्वेव पिटकेसु नानप्यकारकोसल्लत्थं —

देसनासासनकथाभेदं तेसु यथारहं ।
सिक्खापहानगम्भीरभावञ्च परिदीपये ॥
परियत्तिभेदं सम्पत्तिं, विपत्तिञ्चापि यं यहिं ।
पापुणाति यथा भिक्खु, तम्पि सब्बं विभावये ॥

तत्रायं परिदीपना विभावना च — एतानि हि तीणि पिटकानि यथाक्कमं आणावोहारपरमत्थदेसना,
यथापराधयथानुलोमयथाधम्मसासनानि, संवरासंवरदिट्ठिविनिवेठनानामरूपपरिच्छेदकथाति च वुच्चन्ति ।

एत्थ हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणाबाहुल्लतो देसितत्ता **आणादेसना**; सुत्तन्तपिटकं वोहारकुसलेन भगवता वोहारबाहुल्लतो देसितत्ता **वोहारदेसना**; अभिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थबाहुल्लतो देसितत्ता **परमत्थदेसना**ति वुच्चति ।

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराधं एत्थ सासिताति **यथापराधसासनं**; दुतियं अनेकज्झासयानुसयचरियाधिमुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एत्थ सासिताति **यथानुलोमसासनं**; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते ‘अहं ममा’ति सज्जिनो सत्ता यथाधम्मं एत्थ सासिताति **यथाधम्मसासनन्ति** वुच्चति ।

तथा पठमं अज्झाचारपटिपक्खभूतो संवरासंवरो एत्थ कथितोति **संवरासंवरकथा**; संवरासंवरोति खुद्दको चेव महन्तो च संवरासंवरो, कम्माक्कमं विय च फलाफलं विय च; दुतियं द्वासिट्ठिदिट्ठिपटिपक्खभूता दिट्ठिविनिवेठना एत्थ कथिताति **दिट्ठिविनिवेठनकथा**; ततियं रागादिपटिपक्खभूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितोति **नामरूपपरिच्छेदकथा**ति वुच्चति ।

तीसुपि चेतेसु तिस्सो सिक्खा तीणि पहानानि चतुब्बिधो च गम्भीरभावो वेदितब्बो । तथा हि विनयपिटके विससेन **अधिसीलसिक्खा** वुत्ता, सुत्तन्तपिटके **अधिचित्तसिक्खा**, अभिधम्मपिटके **अधिपज्जासिक्खा** ।

विनयपिटके च **वीतिक्कमप्पहानं**, किलेसानं वीतिक्कमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तन्तपिटके **परियुट्ठानप्पहानं**, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिस्स; अभिधम्मपिटके **अनुसयप्पहानं**, अनुसयपटिपक्खत्ता पज्जाय ।

पठमे च **तदङ्गप्पहानं** किलेसानं, इतरेसु **विक्खम्भनसमुच्छेदप्पहानानि** । पठमे च **दुच्चरितसंकिलेसस्स** पहानं, इतरेसु **तण्हादिट्ठिसंकिलेसानं** पहानं ।

एकमेकस्मिञ्चेत्थ चतुब्बिधोपि धम्मत्थदेसनापटिवेधगम्भीरभावो वेदितब्बो — तत्थ **धम्मो**ति तन्ति । **अत्थो**ति तस्सायेवत्थो । **देसना**ति तस्सा मनसा ववत्थापिताय तन्तिया देसना । **पटिवेधो**ति तन्तिया तन्तिअत्थस्स च यथाभूतावबोधो । तीसुपि चेतेसु एते धम्मत्थदेसनापटिवेधा । यस्मा ससादीहि विय महासमुद्धो मन्दबुद्धीहि दुक्खोगाहा अलब्भनेय्यपतिट्ठा च तस्मा गम्भीरा । एवं एकमेकस्मिं एत्थ चतुब्बिधोपि गम्भीरभावो वेदितब्बो ।

अपरो नयो — **धम्मो**ति हेतु । वुत्तज्हेतं — “हेतुम्हि जाणं धम्मपटिसम्भिदा”ति (विभ० ७२०) । **अत्थो**ति हेतुफलं । वुत्तज्हेतं — “हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा”ति (विभ० ७२०) । **देसना**ति पज्जति, यथाधम्मं धम्माभिलापोति अधिप्पायो; अनुलोमपटिलोमसङ्केपवित्थारादिवसेन वा कथनं । **पटिवेधो**ति अभिसमयो । सो च लोकियलोकुत्तरो । विसयतो च असम्मोहतो च; अत्थानुरूपं धम्मोसु, धम्मानुरूपं अत्थेसु, पज्जत्तिपथानुरूपं पज्जत्तीसु अवबोधो । तेसं तेसं वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितब्बो

सलक्खणसङ्घातो अविपरीतसभावो ।

इदानीं यस्मा एतेसु पिटकेसु यं यं धम्मजातं वा अत्थजातं वा या चायं यथा यथा आपेतब्बो अत्थो सोतूनं जाणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना, यो चेत्थ अविपरीतावबोधसङ्घातो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितब्बो सलक्खणसङ्घातो अविपरीतसभावो — सब्बम्पेतं अनुपचितकुसलसम्भारेहि दुप्पज्जेहि, ससादीहि विय महासमुदो, दुक्खोगाहं अलब्भनेय्यपटिद्वज्च, तस्मा गम्भीरं । एवम्पि एकमेकस्मिं एत्थ चतुब्बिधोपि गम्भीरभावो वेदितब्बो । एतावता च —

देसनासासनकथाभेदं तेसु यथारहं ।
सिक्खापहानगम्भीरभावञ्च परिदीपयेति —

अयं गाथा वुत्तत्था होति ।

परियत्तिभेदं सम्पत्तिं, विपत्तिञ्चापि यं यहिं ।
पापुणाति यथा भिक्खु, तम्पि सब्बं विभावयेति ॥

एत्थ पन तीसु पिटकेसु तिविधो परियत्तिभेदो दट्ठब्बो । तिस्सो हि परियत्तियो — अलगद्दूपमा निस्सरणत्था भण्डागारिकपरियत्तीति ।

तत्थ या दुग्गहिता उपारम्भादिहेतु परियापुटा अयं **अलगद्दूपमा** । यं सन्धाय वुत्तं — “सेय्यथापि, भिक्खवे, पुरिसो अलगद्दत्थिको अलगद्दगवेसी अलगद्दपरियेसनं चरमानो, सो पस्सेय्य महन्तं अलगद्दं, तमेनं भोगे वा नङ्गुद्वे वा गण्हेय्य, तस्स सो अलगद्दो पटिपरिवत्तित्वा हत्थे वा बाहाय वा अज्जतरस्मिं वा अङ्गपच्चङ्गे डंसेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्खं । तं किस्स हेतु? दुग्गहितत्ता, भिक्खवे, अलगद्दस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, इधेकच्चे मोघपुरिसा धम्मं परियापुणन्ति सुत्तं...पे... वेदल्लं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पज्जाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पज्जाय अत्थं अनुपपरिक्खन्तं न निज्झानं खमन्ति, ते उपारम्भानिसंसा चेव धम्मं परियापुणन्ति इतिवादप्पमोक्खानिसंसा च । यस्स चत्थाय धम्मं परियापुणन्ति तज्जस्स अत्थं नानुभोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहिता दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु? दुग्गहितत्ता, भिक्खवे, धम्मान’न्ति (म० नि० १.२३८) ।

या पन सुग्गहिता सीलक्खन्धादिपरिपूरियेव आक्खमानेन परियापुटा न उपारम्भादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । यं सन्धाय वुत्तं — “तेसं ते धम्मा सुग्गहिता दीघरत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु? सुग्गहितत्ता, भिक्खवे, धम्मान’न्ति (म० नि० १.२३९) ।

यं पन परिज्जातक्खन्धो पहीनकिलेसो भावितमग्गो पटिविद्वाकुप्पो सच्छिकतनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वंसानुरक्खणत्थाय परियापुणाति, अयं **भण्डागारिकपरियत्तीति** ।

विनये पन सुप्पटिपन्नो भिक्खु सीलसम्पदं निस्साय तिस्सो विज्जा पापुणाति, तासंयेव च तत्थ पभेदवचनतो । सुत्ते सुप्पटिपन्नो समाधिसम्पदं निस्साय छळभिज्जा पापुणाति, तासंयेव च तत्थ पभेदवचनतो । अभिधम्मे सुप्पटिपन्नो पज्जासम्पदं निस्साय चतस्सो पटिसम्भिदा पापुणाति तासञ्च तत्थेव पभेदवचनतो । एवमेतेसु सुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं विज्जात्तयछळभिज्जाचतुपटिसम्भिदाप्पभेदं सम्पत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुप्पटिपन्नो अनुज्जातसुखसम्पत्तस्य अत्थरणपावुरणादिफस्ससामज्जतो पटिक्खित्तेसु उपादिन्नकफस्सादीसु अनवज्जसज्जी होति । वुत्तज्हेतं — “तथाहं भगवता धम्मं देसितं आजानामि, यथा येमे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायाया’ति (पाचि० ४१७; म० नि० १.२३४) । ततो दुस्सीलभावं पापुणाति । सुत्ते दुप्पटिपन्नो “चत्तारोमे, भिक्खवे, पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोकस्मि’न्ति आदीसु (अ० नि० ४.५) अधिप्पायं अजानन्तो दुग्गहितं गण्हाति । यं सन्धाय वुत्तं — “अत्तना दुग्गहितेन अम्हे चेव अब्भाचिक्खति अत्तानञ्च खनति बहुञ्च अपुज्जं पसवती’ति (पाचि० ४१७; म० नि० १.२३६) । ततो मिच्छादिद्वितं पापुणाति । अभिधम्मे दुप्पटिपन्नो धम्मचिन्तं अतिधावन्तो अचिन्तेय्यानिपि चिन्तेति, ततो चित्तक्खेपं पापुणाति । वुत्तज्हेतं — “चत्तारिमानि, भिक्खवे, अचिन्तेय्यानि, न चिन्तेतब्बानि, यानि चिन्तेन्तो उम्मादस्स विघातस्स भागी अस्सा’ति (अ० नि० ४.७७) । एवमेतेसु दुप्पटिपन्नो

यथाक्कमेन इमं दुस्सीलभावमिच्छादिद्विताचित्तक्खेपप्पभेदं विपत्तिं पापुणातीति । एत्तावता च —

परियत्तिभेदं सम्पत्तिं, विपत्तिञ्चापि यं यहिं ।
पापुणाति यथा भिक्खु, तम्मि सब्बं विभावयेति ॥

अयम्पि गाथा वुत्तत्था होति । एवं नानप्पकारतो पिटकानि जत्वा तेसं वसेन सब्बम्पेतं सङ्गहमानं तीणि पिटकानि होन्ति ।

कथं निकायतो पञ्च निकायाति? सब्बमेव हेतं दीघनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अङ्गुत्तरनिकायो खुद्दकनिकायोति पञ्चपभेदं होति । तत्थ कतमो **दीघनिकायो**? तिवग्गसङ्गहानि ब्रह्मजालादीनि चतुत्तिस सुत्तानि ।

चतुत्तिसेव सुत्तन्ता, तिवग्गो यस्स सङ्गहो ।
एस दीघनिकायोति, पठमो अनुलोमिको ॥

कस्मा पनेस दीघनिकायोति वुच्चति? दीघप्पमाणानं सुत्तानं समूहतो निवासतो च । समूहनिवासा हि निकायोति वुच्चन्ति । “नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकनिकायम्मि समनुपस्सामि एवं चित्तं यथयिदं, भिक्खवे, तिरच्छानगता पाणा (सं० नि० ३.१००), पोणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो”ति । एवमादीनि चेत्य साधकानि सासनतो लोकतो च । एवं सेसानम्मि निकायभावे वचनत्थो वेदितब्बो ।

कतमो **मज्झिमनिकायो**? मज्झिमप्पमाणानि पञ्चदसवग्गसङ्गहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दियड्डसतं द्वे च सुत्तानि ।

दियड्डसतसुत्तन्ता, द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।
निकायो मज्झिमो पञ्च, दसवग्गपरिग्गहो ॥

कतमो **संयुत्तनिकायो**? देवतासंयुत्तादिवसेन ठितानि ओघतरणादीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसतानि च द्वासट्ठि च सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि, सत्त सुत्तसतानि च ।
द्वासट्ठि चेव सुत्तन्ता, एसो संयुत्तसङ्गहो ॥

कतमो **अङ्गुत्तरनिकायो**? एकेकअङ्गातिरेकवसेन ठितानि चित्तपरियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि सत्तपञ्जासञ्च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि, पञ्च सुत्तसतानि च ।
सत्तपञ्जाससुत्तानि, सङ्ख्या अङ्गुत्तरे अयं ॥

कतमो **खुद्दकनिकायो**? सकलं विनयपिटकं, अभिधम्मपिटकं, खुद्दकपाठ, धम्मपदादयो च पुब्बे दस्सिता पञ्चदसपभेदा; ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनन्ति ।

ठपेत्वा चतुरोपेते, निकाये दीघआदिके ।
तदज्जं बुद्धवचनं, निकायो खुद्दको मतोति ॥

एवं निकायतो पञ्च निकाया होन्ति ।

कथं अङ्गवसेन नवङ्गानीति? सब्बमेव हिदं ‘सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदल्ल’न्ति नवप्पभेदं होति । तत्थ उभतोविभङ्गनिद्देसखन्धकपरिवारा सुत्तनिपाते मङ्गलसुत्तरतनसुत्तनालकसुत्ततुवट्टकसुत्तानि अज्जम्मि च सुत्तनामकं तथागतवचनं **सुत्तन्ति** वेदितब्बं । सब्बम्मि सगाथकं सुत्तं **गेय्यन्ति** वेदितब्बं । विसेसेन संयुत्तनिकाये सकलोपि सगाथावग्गो । सकलम्मि

अभिधम्मपिटकं, निग्गाथकं सुत्तं, यच्च अज्जम्पि अट्ठहि अङ्गेहि असङ्गहितं बुद्धवचनं, तं वेय्याकरणन्ति वेदितब्बं । धम्मपदं थेरगाथा थेरीगाथा सुत्तनिपाते नोसुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथाति वेदितब्बा । सोमनस्सजाणमयिकगाथाप्पटिसंयुत्ता द्वासीति सुत्तन्ता उदानन्ति वेदितब्बं । ‘वुत्तज्हेतं भगवता’तिआदिनयप्पवत्ता (इतिवु० १) दसुत्तरसतसुत्तन्ता इतिवुत्तकन्ति वेदितब्बं । अपण्णकजातकादीनि पज्जासाधिकानि पच्च जातकसतानि जातकन्ति वेदितब्बं । “चत्तारोमे, भिक्खवे, अच्छरिया अब्भुता धम्मा आनन्दे”तिआदिनयपवत्ता (दी० नि० २.२०९; अ० नि० ४.१२९) सब्बेपि अच्छरियअब्भुतधम्मप्पटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अब्भुतधम्मन्ति वेदितब्बं ।

चूळवेदल्लमहावेदल्लसम्मादिट्ठिसक्कपञ्चसङ्खारभाजनीयमहापुण्णमसुत्तादयो सब्बेपि वेदञ्च तुट्ठिञ्च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्लन्ति वेदितब्बं । एवमेतं अङ्गतो नवङ्गानि ।

कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानीति? सब्बमेव हिदं बुद्धवचनं ।

“द्वासीति बुद्धतो गण्हिं, द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि, ये मे धम्मा पवत्तिनो”ति ॥ (थेरगा० १०२७) ।

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवसेन चतुरासीतिसहस्सप्पभेदं होति । तत्थ एकानुसन्धिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसन्धिकं तत्थ अनुसन्धिवसेन धम्मक्खन्धगणना । गाथाबन्धेसु पञ्चापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको । अभिधम्मो एकमेकं तिकदुकभाजनं एकमेकञ्च चित्तवारभाजनं एको धम्मक्खन्धो । विनये अत्थि वत्थु, अत्थि मातिका, अत्थि पदभाजनीयं, अत्थि आपत्ति, अत्थि अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिकच्छेदो । तत्थ एकमेको कोट्टासो एकमेको धम्मक्खन्धोति वेदितब्बो । एवं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानि ।

एवमेतं सब्बम्पि बुद्धवचनं पच्चसतिकसङ्गीतिकाले सङ्गायन्तेन महाकस्सपप्पमुखेन वसीगणेन अयं धम्मो अयं विनयो, इदं पठमबुद्धवचनं, इदं मज्झिमबुद्धवचनं, इदं पच्छिमबुद्धवचनं, इदं विनयपिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं दीघनिकायो... पे०... अयं खुदकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवङ्गानि, इमानि चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानीति इमं पभेदं ववत्थपेत्ताव सङ्गीतं । न केवलञ्च इममेव अज्जम्पि उदानसङ्गहवग्गसङ्गहपेय्यालसङ्गहएकनिपातदुकनिपातादिनिपातसङ्गहसंयुत्तसङ्गह पण्णाससङ्गहादिअनेकविधं, तीसु पिटकेसु सन्दिस्समानं सङ्गहप्पभेदं ववत्थपेत्ताव सत्तहि मासेहि सङ्गीतं ।

सङ्गीतिपरियोसाने चस्स इदं महाकस्सपत्थेरेन दसबलस्स सासनं पच्चवस्ससहस्सपरिमाणकालं पवत्तनसमत्थं कतन्ति सज्जातप्पमोदा साधुकारं विय ददमाना अयं महापथवी उदकपरियन्तं कत्वा अनेकप्पकारं कम्पि सङ्कम्पि सम्पकम्पि सम्पवेधि । अनेकानि च अच्छरियानि पातुरहेसुं ।

एवं सङ्गीते पनेत्थ अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटकं, निकायतो खुदकनिकायो, अङ्गतो वेय्याकरणं, धम्मक्खन्धतो कतिपयानि धम्मक्खन्धसहस्सानि होन्ति ।

तं धारयन्तेसु भिक्खूसु पुब्बे एको भिक्खु सब्बसामयिकपरिसाय निसीदित्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहरित्वा धम्मं कथेन्तो “रूपक्खन्धो अब्बाकतो, चत्तारो खन्धा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्बाकता; दसायतना अब्बाकता, द्वे आयतना सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्बाकता; सोळस धातुयो अब्बाकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्बाकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अब्बाकतं, दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अब्बाकतं; दसिन्द्रिया अब्बाकता, दोमनस्सिन्द्रियं अकुसलं, अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं कुसलं, चत्तारि इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अब्बाकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्बाकता”ति धम्मकथं कथेसि ।

तस्मिं ठाने एको भिक्खु निसिन्नो ‘धम्मकथिकं त्वं सिनेरुं परिक्खिपन्तो विय दीघसुत्तं आहरसि, किं सुत्तं नामेत’न्ति आह । ‘अभिधम्मसुत्तं नाम, आवुसो’ति । ‘अभिधम्मसुत्तं कस्मा आहरसि? किं अज्जं बुद्धभासितं सुत्तं आहरितुं न वट्ठी’ति? ‘अभिधम्मो केन भासितो’ति? ‘न एसो बुद्धभासितो’ति । ‘किं पन ते, आवुसो, विनयपिटकं उग्गहित’न्ति? ‘न उग्गहितं, आवुसो’ति । ‘अविनयधारिताय मज्जे

त्वं अजानन्तो एवं वदेसी'ति । 'विनयमत्तमेव, आवुसो, उग्गहित'न्ति । 'तम्पि ते दुग्गहितं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं भविस्सति; तुम्हादिसे हि पब्बाजेन्तो वा उपसम्पादेन्तो वा सातिसारो होति' । 'किं कारणा'? विनयमत्तस्सपि दुग्गहितत्ता; वुत्तञ्हेतं — “तत्थ अनापत्ति, न विवण्णे तुकामो इङ्ग ताव, आवुसो, सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छापि विनयं परियापुणस्ससी”ति (पाचिं ४४२) भणति । “सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा विनयं वा पुच्छति, अभिधम्मे ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा विनयं वा पुच्छति, विनये ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती”ति (पाचिं १२२१) । ‘त्वं पन एत्तकम्पि न जानासी’ति एत्तकेनपि परवादी निग्गहितो होति ।

महागोसिङ्गसुत्तं पन इतोपि बलवतरं । तत्र हि धम्मसेनापति **सारिपुत्तथेरो** अञ्जमञ्जं पुच्छितपञ्चञ्च विस्सज्जनञ्च आरोचेतुं सत्थु सन्तिकं गन्त्वा महामोग्गल्लानत्थेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो “इधावुसो सारिपुत्त, द्वे भिक्खू अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अञ्जमञ्जं पञ्चं पुच्छन्ति, अञ्जमञ्जस्स पञ्चं पुट्ठा विस्सज्जेन्ति, नो च संसादेन्ति, धम्मी च नेसं कथापवत्तिनी होति, एवरूपेन खो, आवुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना गोसिङ्गसालवनं सोभेय्या”ति (मं निं १.३४३) आह । सत्था आभिधम्मिका नाम मम सासने परिबाहिराति अवत्त्वा सुवण्णालिङ्गसदिसं गीवं उन्नामेत्वा पुण्णचन्दसस्सिरीकं महामुखं पूरेत्वा ब्रह्मघोसं निच्छारेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता”ति महामोग्गल्लानत्थेरस्स साधुकारं दत्त्वा “यथा तं मोग्गल्लानो च सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्य, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको”ति (मं निं १.३४३) आह । आभिधम्मिकभिक्खूयेव किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मकथं कथेन्तापि न धम्मकथिका । कस्मा? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तरं विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तरं आलोळेत्वा कथेन्ति । आभिधम्मिका पन धम्मन्तरं न आलोळेन्ति । तस्मा आभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पञ्चं कथेस्सतीति । अयमेव एकन्तधम्मकथिको नाम होति । इदं सन्धाय सत्था साधुकारं दत्त्वा ‘सुकथितं मोग्गल्लानेना’ति आह ।

अभिधम्मं पटिबाहेन्तो इमस्मिं जिनचक्के पहारं देति, सब्बञ्जुतञ्जाणं पटिबाहति, सत्थु वेसारज्जञ्जाणं पटिनिवत्तेति, सोतुकामं परिसं विसंवादेति, अरियमग्गे आवरणं बन्धति, अट्टारससु भेदकरवत्थूसु एकस्मिं सन्दिस्सति उक्खेपनीयकम्मतज्जनीयकम्मरहो होति । तं तं कम्मं कत्वा उद्योजेतब्बो ‘गच्छ विद्यासादो हुत्वा जीविस्ससी’ति ।

अथापि एवं वदेय्य — “सचे अभिधम्मो बुद्धभासितो, यथा अनेकेसु सुत्तसहस्सेसु ‘एकं समयं भगवा राजगहे विहरती’ति आदिना नयेन निदानं सज्जितं, एवमस्सापि निदानं सज्जितं भवेय्या”ति । सो ‘जातकसुत्तनिपातधम्मपदादीनं एवरूपं निदानं नत्थि, न चेतानि न बुद्धभासितानी’ति पटिक्खिपित्वा उत्तरिपि एवं वत्तब्बो — ‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सब्बञ्जुबुद्धानंयेव विसयो, न अञ्जेसं विसयो । बुद्धानज्झि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजाति पाकटा, अभिसम्बोधि पाकटा, धम्मचक्कप्पवत्तनं पाकटं । यमकपाटिहारियं पाकटं, तिदिवक्कमो पाकटो, देवलोके देसितभावो पाकटो, देवोरोहनं पाकटं । यथा नाम चक्कवत्तिरञ्जो हत्थिरतनं वा अस्सरतनं वा थेनेत्वा यानके योजेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; चक्करतनं वा पन थेनेत्वा पलालसकटे ओलम्बित्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; योजनप्पमाणं ओभासनसमत्थं मणिरतनं वा पन कप्पासपच्छियं पक्खिपित्वा वळज्जनं नाम अट्टानं अकारणं । कस्मा? राजारहभण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम न अञ्जेसं विसयो, सब्बञ्जुबुद्धानंयेव विसयो । तेसं वसेन देसेतब्बदेसना । बुद्धानज्झि ओक्कन्ति पाकटा...पे... देवोरोहनं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिच्चं नाम नत्थि पण्डिता’ति । न हि सक्का एवं वुत्ते परवादिना सहधम्मिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

मण्डलारामवासी **तिस्सभूतिथेरो** पन महाबोधिनिदानो एस अभिधम्मो नामाति दस्सेतुं “येन स्वाहं, भिक्खवे, विहारेन पठमाभिसम्बुद्धो विहरामि तस्स पदेसेन विहासि”न्ति (सं निं ५.११) इमं पदेसविहारसुत्तन्तं आहरित्वा कथेसि । दसविधो हि पदेसो नाम — खन्धपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो, सच्चपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पच्चयाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो, धम्मपदेसोति । तेसु सत्था महाबोधिमण्डे पञ्चखन्धे निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं वेदनाखन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारस धातुयो निष्पदेसेन पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मायतने वेदनावसेने धम्मधातुयञ्च वेदनावसेनेव विहासि । चत्तारि सच्चानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खसच्चवे वेदनावसेनेव विहासि । बावीसतिन्द्रियानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चकइन्द्रियवसेने विहासि । द्वादसपदिकं पच्चयाकारवट्टं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं फस्सपच्चया वेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टाने निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । चत्तारि ज्ञानानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानङ्गेसु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं

तेमासं वेदनात्तिकवसेनेव विहासीति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स निदानं कथेसि ।

गामवासी **सुमनदेवत्थेरो** पन हेट्ठालोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो ‘अयं परवादी बाहा पग्गय्ह अरज्जे कन्दन्तो विय, असक्खिकं अहुं करोन्तो विय च, अभिधम्मे निदानस्स अत्थिभावम्पि न जानाती’ति वत्वा निदानं कथेन्तो एवमाह — एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावतिंसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं । तत्र खो भगवा देवानं तावतिसानं अभिधम्मकथं कथेसि — “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्बाकता धम्मा”ति ।

अज्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मे द्वे **निदानानि** — अधिगमनिदानञ्च देसनानिदानञ्च । तत्थ **अधिगमनिदानं** दीपङ्करदसबलतो पट्ठाय याव महाबोधिपल्लङ्का वेदितब्बं । **देसनानिदानं** याव धम्मचक्कप्पवत्तना । एवं उभयनिदानसम्पन्नस्स पनस्स अभिधम्मस्स निदानकोसल्लत्थं इदं ताव **पञ्चाकम्मं** वेदितब्बं — अयं अभिधम्मो नाम केन पभावितो? कत्थ परिपाचितो? कत्थ अधिगतो? कदा अधिगतो? केन अधिगतो? कत्थ विचितो? कदा विचितो? केन विचितो? कत्थ देसितो? कस्सत्थाय देसितो? किमत्थं देसितो? केहि पटिग्गहितो? के सिक्खन्ति? के सिक्खितसिक्खा? के धारेन्ति? कस्स वचनं? केनाभतोति?

तत्रिदं **विस्सज्जनं** — केन पभावितोति बोधिअभिनीहारसद्भाय पभावितो । **कत्थ परिपाचितोति** अट्ठछक्केसु जातकसत्तेसु । **कत्थ अधिगतोति** बोधिमूले । **कदा अधिगतोति** विसाखापुण्णमासियं । **केनाधिगतोति** सब्बज्जुबुद्धेन । **कत्थ विचितोति** बोधिमण्डे । **कदा विचितोति** रतनधरसत्ताहे । **केन विचितोति** सब्बज्जुबुद्धेन । **कत्थ देसितोति** देवेसु तावतिंसेसु । **कस्सत्थाय देसितोति** देवतानं । **किमत्थं देसितोति** चतुरोधनिद्धरणत्थं । **केहि पटिग्गहितोति** देवेहि । **के सिक्खन्तीति** सेक्खा च पुत्थुज्जनकल्याणा च । **के सिक्खितसिक्खाति** अरहन्तो खीणासवा । **के धारेन्तीति** येसं वत्तति ते धारेन्ति । **कस्स वचनन्ति** भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स । **केनाभतोति** आचरियपरम्पराय ।

अयञ्चि सारिपुत्तत्थेरो भद्दजि सोभितो पियजाली पियपालो पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गलिपुत्तो सुदत्तो धम्मियो दासको सोणको रेवतोति एवमादीहि याव ततियसङ्गीतिकाला आभतो । ततो उद्धं तेसंयेव सिस्सानुसिस्सेहीति एवं ताव जम्बुदीपतले आचरियपरम्पराय आभतो । इमं पन दीपं —

ततो महिन्दो इट्ठियो, उत्तियो सम्बलो तथा ।
पण्डितो भदनामो च, एते नागा महापज्जा ॥

जम्बुदीपा इधागताति (परि० ३, ८) ।

इमेहि महानागेहि आभतो । ततो उद्धं तेसंयेव सिस्सानुसिस्ससङ्घाताय आचरियपरम्पराय यावज्जतनकाला आभतो ।

सुमेधकथा

एवं आभतस्स पनस्स यं तं **दीपङ्करदसबलतो** पट्ठाय याव महाबोधिपल्लङ्का अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्कप्पवत्तना देसनानिदानञ्च वुत्तं, तस्स आविभावत्थं अयं अनुपुब्बिकथा वेदितब्बा —

इतो किर कप्पसतसहस्साधिकानं चतुन्नं असङ्ख्येय्यानं मत्थके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तत्थ **सुमेधो** नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो सुजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवट्ठा अक्खित्तो अनुपकुट्ठो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय वण्णपोक्खरताय समन्नागतो । सो अज्जं कम्मं अकत्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गणिह । तस्स दहरकालेयेव मातापितरो कालमकंसु । अत्थस्स रासिवट्ठको अमच्चो आयपोत्थकं आहरित्वा सुवण्णरजतमणिमुत्तादिपूरिते गम्भे विवरित्वा ‘एत्तकं ते कुमार मातु सन्तकं, एत्तकं पितु सन्तकं, एत्तका अय्यकपय्यकानं सन्तकाति याव सत्तमा कुलपरिवट्ठा धनं आचिक्खित्वा एतं पटिपज्जाही’ति आह । **सुमेधपण्डितो** चिन्तेसि — ‘इमं धनं संहरित्वा मय्हं पितुपितामहादयो परलोकं गच्छन्ता एककहापणम्पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं वट्ठती’ति सो रज्जो आरोचेत्वा नगरे भेरिं चरापेत्वा महाजनस्स दानं दत्वा तापसपब्बज्जं पब्बजि । इमस्मिं पन ठाने

सुमेधकथा कथेतब्बा । वुत्तज्जेतं बुद्धवंसे (बु० वं० २.१-३३) —

कप्पे च सतसहस्से, चतुरो च असङ्खिये ।
अमरं नाम नगरं, दस्सनेय्यं मनोरमं ॥

दसहि सद्देहि अविवित्तं, अन्नपानसमायुतं ।
हत्थिसदं अस्ससदं, भेरिसङ्खरथानि च ।
खादथ पिवथ चेव, अन्नपानेन घोसितं ॥

नगरं सब्बङ्गसम्पन्नं, सब्बकम्ममुपागतं ।
सत्तरतनसम्पन्नं, नानाजनसमाकुलं ।
समिद्धं देवनगरं, आवासं पुञ्जकम्मिनं ॥

नगरे अमरवतिया, सुमेधो नाम ब्राह्मणो ।
अनेककोटिसन्निचयो, पहुतधनधञ्जवा ॥

अज्झायको मन्तधरो, तिण्णं वेदान पारगू ।
लक्खणे इतिहासे च, सधम्मे पारमिं गतो ॥

रहोगतो निसीदित्वा, एवं चिन्तेसहं तदा ।
दुक्खो पुनब्भवो नाम, सरीरस्स च भेदनं ॥

जातिधम्मो जराधम्मो, ब्याधिधम्मो सहं तदा ।
अजरं अमतं खेमं, परियेसिस्सामि निब्बुतिं ॥

यंनूनिमं पूतिकायं, नानाकुणपपूरितं ।
छड्डयित्वान गच्छेय्यं, अनपेक्खो अनत्थिको ॥

अत्थि हेहिति सो मग्गो, न सो सक्का न हेतुये ।
परियेसिस्सामि तं मग्गं, भवतो परिमुत्तिया ॥

यथापि दुक्खे विज्जन्ते, सुखं नामपि विज्जति ।
एवं भवे विज्जमाने, विभवोपि इच्छितब्बको ॥

यथापि उण्हे विज्जन्ते, अपरं विज्जति सीतलं ।
एवं तिविधग्गि विज्जन्ते, निब्बानं इच्छितब्बकं ॥

यथापि पापे विज्जन्ते, कल्याणमपि विज्जति ।
एवमेव जाति विज्जन्ते, अजातिपिच्छितब्बकं ॥

यथा गूथगतो पुरिसो, तळाकं दिस्वान पूरितं ।
न गवेसति तं तळाकं, न दोसो तळाकस्स सो ॥

एवं किलेसमलधोवे, विज्जन्ते अमतन्तळे ।

न गवेसति तं तळाकं, न दोसो अमतन्तळे ॥

यथा अरीहि परिरुद्धो, विज्जन्ते गमनम्पथे ।
न पलायति सो पुरिसो, न दोसो अज्जसस्स सो ॥

एवं किलेसपरिरुद्धो, विज्जमाने सिवे पथे ।
न गवेसति तं मग्गं, न दोसो सिवमज्जसे ॥

यथापि ब्याधितो पुरिसो, विज्जमाने तिकिच्छके ।
न तिकिच्छापेति तं ब्याधिं, न दोसो सो तिकिच्छके ॥

एवं किलेसब्याधीहि, दुक्खितो परिपीळितो ।
न गवेसति तं आचरियं, न दोसो सो विनायके ॥

यथापि कुणपं पुरिसो, कण्ठे बद्धं जिगुच्छिय ।
मोचयित्वान गच्छेय्य, सुखी सेरी सयंवसी ॥

तथेविमं पूतिकायं, नानाकुणपसञ्चयं ।
छड्डयित्वान गच्छेय्यं, अनपेक्खो अनत्थिको ॥

यथा उच्चारट्टानम्हि, करीसं नरनारियो ।
छड्डयित्वान गच्छन्ति, अनपेक्खा अनत्थिका ॥

एवमेवाहं इमं कायं, नानाकुणपपूरितं ।
छड्डयित्वान गच्छिस्सं, वच्चं कत्वा यथा कुटिं ॥

यथापि जज्जरं नावं, पलुग्गं उदगाहिनिं ।
सामी छड्डेत्वा गच्छन्ति, अनपेक्खा अनत्थिका ॥

एवमेवाहं इमं कायं, नवच्छिद्वं धुवस्सवं ।
छड्डयित्वान गच्छिस्सं, जिण्णनावंव सामिका ॥

यथापि पुरिसो चोरेहि, गच्छन्तो भण्डमादिय ।
भण्डच्छेदभयं दिस्वा, छड्डयित्वान गच्छति ॥

एवमेव अयं कायो, महाचोरसमो विय ।
पहायिमं गमिस्सामि, कुसलच्छेदनाभया ॥

एवाहं चिन्तयित्वान, नेककोटिसतं धनं ।
नाथानाथानं दत्त्वान, हिमवन्तमुपागमिं ॥

हिमवन्तस्साविदूरे, धम्मिको नाम पब्बतो ।
अस्समो सुकतो मय्हं, पण्णसाला सुमापिता ॥

चङ्कमं तत्थ मापेसिं, पञ्चदोसविवज्जितं ।
अट्टगुणसमुपेतं, अभिज्जाबलमाहरिं ॥

साटकं पजहिं तत्थ, नवदोसमुपागतं ।
वाकचीरं निवासेसिं, द्वादसगुणमुपागतं ॥

अट्टदोससमाकिण्णं, पजहिं पण्णसालकं ।
उपागमिं रुक्खमूलं, गुणे दसहुपागतं ॥

वापितं रोपितं धज्जं, पजहिं निरवसेसतो ।
अनेकगुणसम्पन्नं, पवत्तफलमादियिं ॥

तत्थप्पधानं पदहिं, निसज्जट्ठानचङ्कमे ।
अब्भन्तरम्हि सत्ताहे, अभिज्जाबल पापुण्णिन्ति ॥ (बु० वं० २.१-३३) ।

तत्थ अस्समो सुकतो मय्हं, पण्णसाला सुमापिताति इमिस्सा पाळिया सुमेधपण्डितेन अस्समपण्णसालाचङ्कमा सहत्था मापिता विय वुत्ता । अयं पनेत्थ अत्थो — महासत्तज्जि “हिमवन्तं अज्झोगाहेत्वा अज्ज धम्मिकपब्बतं पविसिस्सामी”ति निक्खन्तं दिस्वा सक्को देवानमिन्दो विस्सकम्मदेवपुत्तं आमन्तेसि — “गच्छ, तात, अयं सुमेधपण्डितो ‘पब्बजिस्सामी’ति निक्खन्तो एतस्स वसनट्ठानं मापेही”ति । सो तस्स वचनं सम्पटिच्छित्वा रमणीयं अस्समं सुगुत्तं पण्णसालं, मनोरमं चङ्कमञ्च मापेसि । भगवा पन तदा अत्तनो पुज्जानुभावेन निष्फन्नं तं अस्समपदं सन्धाय “सारिपुत्त तस्मिं धम्मिकपब्बते —

अस्समो सुकतो मय्हं, पण्णसाला सुमापिता ।
चङ्कमं तत्थ मापेसिं, पञ्चदोसविवज्जित”न्ति ॥ —

आह । तत्थ अस्समो सुकतो मय्हन्ति सुकतो मया । पण्णसाला सुमापिताति पण्णच्छन्ना सालापि मे सुमापिता अहोसि ।

पञ्चदोसविवज्जितन्ति पज्जिमे चङ्कमदोसा नाम थद्धविसमता, अन्तोरुक्खता, गहनच्छन्नता, अतिसम्बाधता, अतिविसालताति । थद्धविसमभूमिभागस्मिज्जि चङ्कमे चङ्कमन्तस्स पादा रुज्जन्ति, फोटा उट्टहन्ति, चित्तं एकगगतं न लभति, कम्मट्ठानं विपज्जति । मुदुसमतले पन फासुविहारं आगम्म कम्मट्ठानं सम्पज्जति । तस्मा थद्धविसमभूमिभागा एको दोसोति वेदितब्बो । चङ्कमनस्स अन्तो वा मज्झे वा कोटियं वा रुक्खे सति पमादमागम्म चङ्कमन्तस्स नलाटं वा सीसं वा पटिहज्जतीति अन्तोरुक्खता दुतियो दोसो । तिणलतादिगहनच्छन्ने चङ्कमे चङ्कमन्तो अन्धकारवेलायं उरगादिके पाणे अक्कमित्वा वा मारेति, तेहि वा दट्ठो दुक्खं आपज्जतीति गहनच्छन्नता ततियो दोसो । अतिसम्बाधे चङ्कमे वित्थारतो रतनिके वा अट्टरतनिके वा चङ्कमन्तस्स परिच्छेदे पक्खलित्वा नखापि अङ्गुलियोपि भिज्जन्तीति अतिसम्बाधता चतुत्थो दोसो । अतिविसाले चङ्कमे चङ्कमन्तस्स चित्तं विधावति, एकगगतं न लभतीति अतिविसालता पञ्चमो दोसो । पुथुलतो पन दियट्टरतनं द्वीसु पस्सेसु रतनमत्तअनुचङ्कमं दीघतो सट्ठिहत्थं मुदुतलं समविप्पकिण्णवालुकं चङ्कमं वट्टति, चेतियगिरिम्हि दीपणसादकमहामहिन्दत्थेरस्स चङ्कमनं विय, तादिसं तं अहोसि । तेनाह “चङ्कमं तत्थ मापेसिं, पञ्चदोसविवज्जित”न्ति ।

अट्टगुणसमुपेतन्ति अट्टहि समणसुखेहि उपेतं । अट्टिमानि समणसुखानि नाम धनधज्जपरिग्गहाभावो अनवज्जपिण्डपरियेसनभावो, निब्बुतपिण्डभुज्जनभावो, रट्ठं पीळेत्वा धनसारं वा सीसकहापणादीनि वा गण्हन्तेसु राजकुलेसु रट्ठपीळनकिलेसाभावो, उपकरणेसु निच्छन्दरागभावो, चोरविलोपे निब्भयभावो, राजराजमहामच्चेहि असंसट्टभावो चतूसु दिसासु अप्पटिहतभावोति । इदं वुत्तं होति “यथा तस्मिं अस्समे वसन्तेन सक्का होन्ति इमानि अट्ट समणसुखानि विन्दितुं, एवं अट्टगुणसमुपेतं तं अस्समं मापेसि”न्ति ।

अभिज्जाबलमाहरिन्ति पच्छा तस्मिं अस्समे वसन्तो कसिणपरिकम्मं कत्वा अभिज्जानञ्च समापत्तीनञ्च उप्पादनत्थाय अनिच्चतो दुक्खतो विपस्सनं आरभित्वा थामप्पत्तं विपस्सनाबलं आहरिं । यथा तस्मिं वसन्तो तं बलं आहरितुं सक्कोमि, एवं तं अस्समं तस्स

अभिञ्जत्थाय विपस्सनाबलस्स अनुच्छविकं कत्वा मापेसिन्ति अत्थो ।

साटकं पजहिं तत्थ, नवदोसमुपागतन्ति एत्थायं अनुपुब्बिकथा, तदा किर कुटिलेणचङ्कमादिपटिमण्डितं पुप्फपगफलपुगारुक्खसञ्छन्नं रमणीयं मधुरसलिलासयं अपगतावाळमिगभिंसनकसकुणं पविवेकक्खमं अस्समं मापेत्वा अलङ्कतचङ्कमस्स उभोसु अन्तेसु आलम्बनफलकं संविधाय निसीदनत्थाय चङ्कमवेमज्झे समतलं मुग्गवण्णसिलं मापेत्वा अन्तोपण्णसालायं जटामण्डलवाकचीरतिदण्डकुण्डिकादिके तापसपरिक्खारे मण्डपे पानीयघटपानीयसङ्घपानीयसरावानि अगिसालायं अङ्कारकपल्लदारुआदीनीति एवं यं यं पब्बजितानं उपकाराय संवत्तति, तं तं सब्बं मापेत्वा पण्णसालाय भित्तियं “ये केचि पब्बजितुकामा इमे परिक्खारे गहेत्वा पब्बजन्तू”ति अक्खरानि छिन्दित्वा देवलोकेमेव गते विस्सकम्मदेवपुत्ते सुमेधपण्डितो हिमवन्तपादे गिरिकन्दरानुसारेण अत्तनो निवासनानुरूपं फासुकट्टानं ओलोकेन्तो नदीनिवत्तने विस्सकम्मनिम्मितं सक्कदत्तियं रमणीयं अस्समं दिस्वा चङ्कमकोटिं गन्त्वा पदवलज्जं अपस्सन्तो “धुवं पब्बजिता धुरगामे भिक्खं परियेसित्वा किलन्तरूपा आगन्त्वा पण्णसालं पविसित्वा निसिन्ना भविस्सन्ती”ति चिन्तेत्वा थोकं आगमेत्वा “अतिविय चिरायन्ति, जानिस्सामी”ति पण्णसालकुट्टिद्वारं विवरित्वा अन्तो पविसित्वा इतो चितो च ओलोकेन्तो महाभित्तियं अक्खरानि वाचेत्वा “मय्हं कप्पियपरिक्खारा एते, इमे गहेत्वा पब्बजिस्सामी”ति अत्तना निवत्थपारुतं साटकयुगं पजहि । तेनाह “साटकं पजहिं तत्था”ति । एवं पविट्ठो अहं सारिपुत्त तस्सं पण्णसालायं साटकं पजहिं ।

नवदोसमुपागतन्ति साटकं पजहन्तो नव दोसे दिस्वा पजहिन्ति दीपेति । तापसपब्बज्जं पब्बजितानज्हि साटकस्मिं नव दोसा उपट्ठहन्ति । तेसु तस्स महग्घभावो एको दोसो, परपटिबद्धताय उपपज्जनभावो एको, परिभोगेन लहुं किलिस्सनभावो एको, किलिट्ठो हि धोवितब्बो च रजितब्बो च होति, परिभोगेन लहुकं जीरणभावो एको जिण्णस्स हि तुन्नं वा अगगळदानं वा कातब्बं होति । पुनपरियेसनाय दुरभिसम्भवभावो एको, तापसपब्बज्जाय असारुप्पभावो एको, पच्चत्थिकानं साधारणभावो एको, यथा हि नं पच्चत्थिका न गणहन्ति, एवं गोपेतब्बो होति । परिभुज्जन्तस्स विभूसनट्टानभावो एको, गहेत्वा चरन्तस्स खन्धभारमहिच्छभावो एकोति ।

वाकचीरं निवासेसिन्ति तदा अहं सारिपुत्त इमे नव दोसे दिस्वा साटकं पहाय वाकचीरं निवासेसिं मुज्जतिणं हीरं हीरं कत्वा गन्थेत्वा कतं वाकचीरं निवासनपारुपनत्थाय आदियिन्ति अत्थो ।

द्वादसगुणमुपागतन्ति द्वादसहि आनिसंसंसेहि समन्नागतं, वाकचीरस्मिज्हि द्वादसानिसंसा — अप्पग्घं सुन्दरं कप्पियन्ति अयं ताव एको आनिसंसो, सहत्था कातुं सक्काति अयं दुतियो, परिभोगेन सणिकं किलिस्सति धोवियमानेपि पपज्जो नत्थीति अयं ततियो, परिभोगेन जिण्णेपि सिब्बितब्बाभावो चतुत्थो, पुन परियेसन्तस्स सुखेन करणभावो पज्जमो, तापसपब्बज्जाय सारुप्पभावो छट्ठो, पच्चत्थिकानं निरुपभोगभावो सत्तमो, परिभुज्जन्तस्स विभूसनट्टानाभावो अट्ठमो, धारणे सल्लहुकभावो नवमो, चीवरपच्चये अप्पिच्छभावो दसमो, वाकुप्पत्तिया धम्मिकअनवज्जभावो एकादसमो वाकचीरे नट्ठेपि अनपेक्खभावो द्वादसमोति ।

अट्ठदोससमाकिण्णं, पजहिं पण्णसालकन्ति कथं पजहिं? सो किर वरसाटकयुगं ओमुज्जन्तो चीवरवंसे लग्गितं अनोजपुप्फदामसदिसं रत्तवाकचीरं गहेत्वा निवासेत्वा तस्सुपरि अपरं सुवण्णवण्णं वाकचीरं परिदहित्वा पुन्नागपुप्फसन्थरसदिसं सखुरं अजिनचम्मं एकंसं कत्वा जटामण्डलं पटिमुज्जित्वा चूळाय सद्धिं निच्चलभावकरणत्थं सारसूचिं पवेसेत्वा मुत्ताजालसदिसाय सिक्काय पवाळवण्णं कुण्डिकं ओदहित्वा तीसु ठानेसु वङ्ककाजं आदाय एकिस्सा काजकोटिया कुण्डिकं, एकिस्सा अङ्कुसकपच्छित्तिदण्डकादीनि ओलग्गेत्वा खारिकाजं अंसे कत्वा दक्खिणेन हत्थेन कत्तरदण्डं गहेत्वा पण्णसालतो निक्खमित्वा सट्ठिहत्थे महाचङ्कमे अपरापरं चङ्कमन्तो अत्तनो वेसं ओलोकेत्वा “मय्हं मनोरथो मत्थकं पत्तो, सोभति वत मे पब्बज्जा, बुद्धपच्चेकबुद्धादीहि सब्बेहिपि धीरपुरिसेहि वणिता थोमिता अयं पब्बज्जा नाम, पहीनं मे गिहिबन्धनं, निक्खन्तोस्मि नेक्खम्मं, लद्धा मे उत्तमपब्बज्जा, करिस्सामि समणधम्मं, लभिस्सामि अगगफलसुखं”न्ति उस्साहजातो खारिकाजं ओतारेत्वा चङ्कमवेमज्झे मुग्गवण्णसिलापट्टे सुवण्णपटिमा विय निसिन्नो दिवसभागं वीतिनामेत्वा सायन्हसमयं पण्णसालं पविसित्वा बिदलमज्जकपस्से कट्ठत्थरिकाय निपन्नो सरीरं उतुं गाहापेत्वा बलवपच्चूसे पबुज्झित्वा अत्तनो आगमनं आवज्जेसि “अहं घरावासे आदीनवं दिस्वा अमितभोगं अनन्तयसं पहाय अरज्जं पविसित्वा नेक्खमगवेसको हुत्वा पब्बजितो, इतो दानि पट्टाय पमादचारं चरितुं न वट्ठति, पविवेकज्हि पहाय विचरन्तं मिच्छावितक्कमक्खिका खादन्ति, इदानीं मया पविवेकमनुबूहेतुं वट्ठति, अहज्हि घरावासं पलिबोधतो दिस्वा निक्खन्तो, अयज्च मनापा पण्णसाला, बेलुवपक्कवण्णा परिभण्डकता भूमि, रजतवण्णा सेतभित्तियो, कपोतपादवण्णं पण्णच्छदनं, विचित्तत्थरणवण्णो बिदलमज्जको, निवासफासुकं वसनट्टानं, न एत्तो अतिरेकतरा

विय मे गेहसम्पदा पञ्जायती'ति पण्णसालाय दोसे विचिनन्तो अट्ट दोसे पस्सि ।

पण्णसालापरिभोगस्मिहि अट्ट आदीनवा — महासमारम्भेन? दब्बसम्भारे समोधानेत्वा करणपरियेसनभावो एको आदीनवो । तिणपण्णमत्तिकासु पतितासु तासं पुनप्पुनं ठपेतब्बताय निबद्धजगनभावो दुतियो, सेनासनं नाम महल्लकस्स पापुणाति, अवेलाय वुट्ठापियमानस्स चित्तेकग्गता न होतीति उट्ठापनीयभावो ततियो, सीतुण्हपटिघातेन कायस्स सुखुमालकरणभावो चतुत्थो, गेहं पविट्ठेन यंकिच्चि पापं सक्का कातुन्ति गरहपटिच्छादनभावो पच्चमो, “मय्ह”न्ति परिग्गहकरणभावो छट्ठो, गेहस्स अत्थिभावो नामेस दुतियकवासो वियाति सत्तमो ऊकामङ्गुलघरगोळिकादीनं साधारणताय बहुसाधारणभावो अट्टमोति इमे अट्ट आदीनवे दिस्वा महासत्तो पण्णसालं पजहि । तेनाह “अट्टदोससमाकिण्णं, पजहिं पण्णसालक”न्ति ।

उपागमिं रुक्खमूलं गुणे दसहुपागतन्ति छन्नं पटिक्खिपित्वा दसहि गुणेहि उपेतं रुक्खमूलं उपागतोस्मीति वदति ।

तत्रिमे दस गुणा — अप्पसमारम्भता एको गुणो उपगमनमत्तमेव हि तत्थ होतीति । अप्पटिजगनता दुतियो तज्जि सम्मट्ठम्पि असम्मट्ठम्पि परिभोगफासुकं होतियेव । अनुट्ठापनीयभावो ततियो, गरहं नप्पटिच्छादेति, तत्थ हि पापं करोन्तो लज्जतीति गरहाय अप्पटिच्छादनभावो चतुत्थो, अब्भोकासावासो विय कायं न सन्थम्भेतीति कायस्स असन्थम्भनभावो पच्चमो । परिग्गहकरणाभावो छट्ठो, गेहालयपटिक्खेपो सत्तमो, बहुसाधारणगेहे विय “पटिजगिस्सामि नं, निक्खमथा”ति नीहरणाभावो अट्टमो, वसन्तस्स सप्पीतिकभावो नवमो, रुक्खमूलसेनासनस्स गतगतट्ठाने सुलभताय अनपेक्खभावो दसमोति, इमे दस गुणे दिस्वा रुक्खमूलं उपागतोस्मीति वदति ।

इमानि एत्तकानि कारणानि सल्लक्खेत्वा महासत्तो पुनदिवसे भिक्खाय गामं पाविसि । अथस्स सम्पत्तगामे मनुस्सा महन्तेन उस्साहेन भिक्खं अदंसु । सो भत्तकिच्चं निट्ठापेत्वा अस्समं आगम्म निसीदित्वा चिन्तेसि “नाहं ‘आहारं न लभामी’ति पब्बजितो सिनिद्धाहारो नामेस मानमदपुरिसमदे वट्ठेति । आहारमूलकस्स दुक्खस्स अन्तो नत्थि यंनूनाहं वापितं रोपितं धज्जनिब्बत्तकं आहारं पजहित्वा पवत्तफलभोजनो भवेय्य”न्ति । सो ततो पट्ठाय तथा कत्वा घटेन्तो वायमन्तो सत्ताहब्भन्तरेयेव अट्ट समापत्तियो पच्च च अभिज्जायो निब्बत्तेसि । तेन वुत्तं —

“वापितं रोपितं धज्जं, पजहिं निरवसेसतो ।
अनेकगुणसम्पन्नं, पवत्तफलमादियिं ॥

“तत्थप्पधानं पदहिं, निसज्जट्ठानचङ्कमे ।
अब्भन्तरमि सत्ताहे, अभिज्जाबल पापुणि”न्ति ॥

एवं मे सिद्धिप्पत्तस्स, वसीभूतस्स सासने ।
दीपङ्करो नाम जिनो, उप्पज्जि लोकनायको ॥

उप्पज्जन्ते च जायन्ते, बुज्जन्ते धम्मदेसने ।
चतुरो निमित्ते नादसं, झानरतिसमप्पितो ॥

पच्चन्तदेसविसये, निमन्तेत्वा तथागतं ।
तस्स आगमनं मग्गं, सोधेन्ति तुट्ठमानसा ॥

अहं तेन समयेन, निक्खमित्वा सकस्समा ।
धुनन्तो वाकचीरानि, गच्छामि अम्बरे तदा ॥

वेदजातं जनं दिस्वा, तुट्ठहट्ठं पमोदितं ।
ओरोहित्वान गगना, मनुस्से पुच्छि तावदे ॥

“तुहहट्टो पमुदितो, वेदजातो महाजनो ।
कस्स सोधीयति मग्गो, अज्जसं वटुमायनं” ॥

ते मे पुट्ठा वियाकंसु “बुद्धो लोके अनुत्तरो ।
दीपङ्करो नाम जिनो, उप्पज्जि लोकनायको ।
तस्स सोधीयति मग्गो, अज्जसं वटुमायनं” ॥

“बुद्धो”ति वचनं सुत्वान, पीति उप्पज्जि तावदे ।
“बुद्धो बुद्धो”ति कथयन्तो, सोमनस्सं पवेदयिं ॥

तत्थ ठत्वा विचिन्तेसिं, तुहो संविग्गमानसो ।
“इध बीजानि रोपिस्सं, खणो वे मा उपच्चगा” ॥

यदि बुद्धस्स सोधेथ, एकोकासं ददाथ मे ।
अहम्पि सोधयिस्सामि, अज्जसं वटुमायनं ॥

अदंसु ते ममोकासं, सोधेतुं अज्जसं तदा ।
“बुद्धो बुद्धो”ति चिन्तेन्तो, मग्गं सोधेमहं तदा ॥

अनिट्ठिते पमोकासे, दीपङ्करो महामुनि ।
चतूहि सतसहस्सेहि, छळभिज्जेहि तादिहि ।
खीणासवेहि विमलेहि, पटिपज्जि अज्जसं जिनो ॥

पच्चुग्गमना वत्तन्ति, वज्जन्ति भेरियो बहू ।
आमोदिता नरमरू, साधुकारं पवत्तयुं ॥

देवा मनुस्से पस्सन्ति, मनुस्सापि च देवता ।
उभोपि ते पज्जलिका, अनुयन्ति तथागतं ॥

देवा दिब्बेहि तुरियेहि, मनुस्सा मानुसेहि च ।
उभोपि ते वज्जयन्ता, अनुयन्ति तथागतं ॥

दिब्बं मन्दारवं पुण्फं, पदुमं पारिछत्तकं ।
दिसोदिसं ओकिरन्ति, आकासनभगता मरू ॥

दिब्बं चन्दनचुण्णञ्च, वरगन्धञ्च केवलं ।
दिसोदिसं ओकिरन्ति, आकासनभगता मरू ॥

चम्पकं सललं नीपं, नागपुन्नागकेतकं ।
दिसोदिसं उक्खिपन्ति, भूमितलगता नरा ॥

केसे मुञ्चित्वाहं तत्थ, वाकचीरञ्च चम्पकं ।
कलले पत्थरित्वान, अवकुज्जो निपज्जहं ॥

अक्कमित्वान मं बुद्धो, सह सिस्सेहि गच्छतु ।
मा नं कलले अक्कमित्थ, हिताय मे भविस्सति ॥

पथवियं निपन्नस्स, एवं मे आसि चेतसो ।
“इच्छमानो अहं अज्ज, किलेसे झापये मम ॥

“किं मे अज्जातवेसेन, धम्मं सच्छिकतेनिध ।
सब्बज्जुतं पापुणित्वा, बुद्धो हेस्सं सदेवके ॥

“किं मे एकेन तिण्णेन, पुरिसेन थामदस्सिना ।
सब्बज्जुतं पापुणित्वा, सन्तारेस्सं सदेवकं ॥

“इमिना मे अधिकारेन, कतेन पुरिसुत्तमे ।
सब्बज्जुतं पापुणित्वा, तारेमि जनतं बहं ॥

“संसारसोतं छिन्दित्वा, विद्धंसेत्वा तयो भवे ।
धम्मनावं समारुहं, सन्तारेस्सं सदेवकं” ॥

दीपङ्करो लोकविदू, आहुतीनं पटिग्गहो ।
उस्सीसके मं ठत्वान, इदं वचनमब्रि ॥

“पस्सथ इमं तापसं, जटिलं उग्गतापनं ।
अपरिमेय्ये इतो कप्पे, बुद्धो लोके भविस्सति ॥

“अहु कपिलव्हाया रम्मा, निक्खमित्वा तथागतो ।
पधानं पदहित्वान, कत्वा दुक्करकारिकं ॥

“अजपालरुक्खमूले, निसीदित्वा तथागतो ।
तत्थ पायासं पग्गहं, नेरज्जरमुपेहिति ॥

“नेरज्जराय तीरमिह, पायासं अद सो जिनो ।
पटियत्तवरमग्गेन, बोधिमूलमुपेहिति ॥

“ततो पदक्खिणं कत्वा, बोधिमण्डं अनुत्तरो ।
अस्सत्थरुक्खमूलमिह, बुज्झिस्सति महायसो ॥

“इमस्स जनिका माता, माया नाम भविस्सति ।
पिता सुद्धोदनो नाम, अयं हेस्सति गोतमो ॥

“अनासवा वीतरागा, सन्तचित्ता समाहिता ।
कोलितो उपतिस्सो च, अग्गा हेस्सन्ति सावका ।
आनन्दो नामुपट्ठाको, उपट्ठिस्सतिमं जिनं ॥

“खेमा उप्पलवण्णा च, अग्गा हेस्सन्ति साविका ।

अनासवा वीतरागा, सन्तचित्ता समाहिता ॥

“बोधि तस्स भगवतो, अस्सत्थोति पवुच्चति ।
चित्तो च हत्थाळवको, अग्गा हेस्सन्तुपट्टिका ।
उत्तरा नन्दमाता च, अग्गा हेस्सन्तुपट्टिका” ॥

इदं सुत्वान वचनं, असमस्स महेसिनो ।
आमोदिता नरमरू, बुद्धबीजं किर अयं ॥

उक्कुट्टिसद्दा वत्तन्ति, अप्फोटेन्ति हसन्ति च ।
कतञ्जली नमस्सन्ति, दससहस्सी सदेवका ॥

यदिमस्स लोकनाथस्स, विरज्झिस्साम सासनं ।
अनागतमिह अद्धाने, हेस्साम सम्मुखा इमं ॥

यथा मनुस्सा नदिं तरन्ता, पटितित्थं विरज्झिय ।
हेट्ठा तित्थे गहेत्वान, उत्तरन्ति महानदिं ॥

एवमेव मयं सब्बे, यदि मुञ्चामिमं जिनं ।
अनागतमिह अद्धाने, हेस्साम सम्मुखा इमं ॥

दीपङ्करो लोकविदू, आहुतीनं पटिग्गहो ।
मम कम्मं पकित्तेत्वा, दक्खिणं पादमुद्धरि ॥

ये तत्थासुं जिनपुत्ता, सब्बे पदक्खिणमकंसु मं ।
नरा नागा च गन्धब्बा, अभिवादेत्वान पक्कमुं ॥

दस्सनं मे अतिक्कन्ते, ससङ्के लोकनायके ।
हट्ठतुट्ठेन चित्तेन, आसना वुट्ठहिं तदा ॥

सुखेन सुखितो होमि, पामोज्जेन पमोदितो ।
पीतिया च अभिस्सन्नो, पल्लङ्कं आभुजिं तदा ॥

पल्लङ्केन निसीदित्वा, एवं चिन्तेसहं तदा ।
“वसीभूतो अहं ज्ञाने, अभिञ्जापारमिं गतो ॥

“दससहस्सिलोकमिह, इसयो नत्थि मे समा ।
असमो इद्धिधम्मोसु, अलभिं ईदिसं सुखं” ॥

पल्लङ्काभुजने मय्हं, दससहस्साधिवासिनो ।
महानादं पवत्तेसुं, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

या पुब्बे बोधिसत्तानं, पल्लङ्कवरमाभुजे ।
निमित्तानि पदिस्सन्ति, तानि अज्ज पदिस्सरे ॥

सीतं व्यपगतं होति, उण्हञ्च उपसम्मति ।
तानि अज्ज पदिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

दससहस्सी लोकधातू, निस्सद्वा होन्ति निराकुला ।
तानि अज्ज पदिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

महावाता न वायन्ति, न सन्दन्ति सवन्तियो ।
तानि अज्ज पदिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

थलजा दकजा पुप्फा, सब्बे पुप्फन्ति तावदे ।
तेपज्ज पुप्फिता सब्बे, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

लता वा यदि वा रुक्खा, फलभारा होन्ति तावदे ।
तेपज्ज फलिता सब्बे, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

आकासद्वा च भूमद्वा, रतना जोतन्ति तावदे ।
तेपज्ज रतना जोतन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

मानुस्सका च दिब्बा च, तुरिया वज्जन्ति तावदे ।
तेपज्जुभो अभिरवन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

विचित्तपुप्फा गगना, अभिवस्सन्ति तावदे ।
तेपि अज्ज पवस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

महासमुद्धो आभुजति, दससहस्सी पकम्पति ।
तेपज्जुभो अभिरवन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

निरयेपि दससहस्से, अग्गी निब्बन्ति तावदे ।
तेपज्ज निब्बुता अग्गी, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

विमलो होति सूरियो, सब्बा दिस्सन्ति तारका ।
तेपि अज्ज पदिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

अनोवट्ठेन उदकं, महिया उब्भिज्जि तावदे ।
तम्पज्जुब्भिज्जते महिया, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

तारागणा विरोचन्ति, नक्खत्ता गगनमण्डले ।
विसाखा चन्दिमायुत्ता, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

बिलासया दरीसया, निक्खमन्ति सकासया ।
तेपज्ज आसया छुद्धा, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

न होति अरति सत्तानं, सन्तुद्धा होन्ति तावदे ।
तेपज्ज सब्बे सन्तुद्धा, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

रोगा तदुपसम्मन्ति, जिघच्छा च विनस्सति ।
तानिपज्ज पदिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

रोगो तदा तनु होति, दोसो मोहो विनस्सति ।
तेपज्ज विगता सब्बे, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

भयं तदा न भवति, अज्जपेतं पदिस्सति ।
तेन लिङ्गेन जानाम, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

रजो नुद्धंसति उद्धं, अज्जपेतं पदिस्सति ।
तेन लिङ्गेन जानाम, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

अनिट्ठगन्धो पक्कमति, दिब्बगन्धो पवायति ।
सोपज्ज वायति गन्धो, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

सब्बे देवा पदिस्सन्ति, ठपयित्वा अरूपिनो ।
तेपज्ज सब्बे दिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

यावता निरया नाम, सब्बे दिस्सन्ति तावदे ।
तेपज्ज सब्बे दिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

कुट्टा कवाटा सेला च, न होन्तावरणा तदा ।
अकासभूता तेपज्ज, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

चुती च उपपत्ति च, खणे तस्मिं न विज्जति ।
तानिपज्ज पदिस्सन्ति, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

दळ्हं पग्गण्ह वीरियं, मा निवत्त अभिक्कम ।
मयम्पेतं विजानाम, धुवं बुद्धो भविस्ससि ॥

बुद्धस्स वचनं सुत्वा, दससहस्सीनचूभयं ।
तुट्ठहट्ठो पमोदितो, एवं चिन्तेसहं तदा ॥

अद्वेज्झवचना बुद्धा, अमोघवचना जिना ।
वितथं नत्थि बुद्धानं, धुवं बुद्धो भवामहं ॥

यथा खित्तं नभे लेट्ठु, धुवं पतति भूमियं ।
तथेव बुद्धसेट्ठानं, वचनं धुवसस्सतं ॥

यथापि सब्बसत्तानं, मरणं धुवसस्सतं ।
तथेव बुद्धसेट्ठानं, वचनं धुवसस्सतं ॥

यथा रत्तिक्खये पत्ते, सूरियुग्गमनं धुवं ।
तथेव बुद्धसेट्ठानं, वचनं धुवसस्सतं ॥

यथा निक्खन्तसयनस्स, सीहस्स नदनं धुवं ।
तथेव बुद्धसेट्ठानं, वचनं धुवसस्सतं ॥

यथा आपन्नसत्तानं, भारमोरोपनं धुवं ।
तथेव बुद्धसेट्ठानं, वचनं धुवसस्सतं ॥

हन्द बुद्धकरे धम्मे, विचिनामि इतो चितो ।
उद्धं अधो दस दिसा, यावता धम्मधातुया ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, पठमं दानपारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, अनुचिण्णं महापथं ॥

इमं त्वं पठमं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
दानपारमितं गच्छ, यदि बोधिं पत्तुमिच्छसि ॥

यथापि कुम्भो सम्पुण्णो, यस्स कस्सचि अधोकतो ।
वमते वुदकं निस्सेसं, न तत्थ परिरक्खति ॥

तथेव याचके दिस्वा, हीनमुक्कट्टमज्झिमे ।
ददाहि दानं निस्सेसं, कुम्भो विय अधोकतो ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अज्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, दुतियं सीलपारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं दुतियं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
सीलपारमितं गच्छ, यदि बोधिं पत्तुमिच्छसि ॥

यथापि चमरी वालं, किस्मिञ्चि पटिलगितं ।
उपेति मरणं तत्थ, न विकोपेति वालधिं ॥

तथेव चतूसु भूमीसु, सीलानि परिपूरय ।
परिरक्ख सदा सीलं, चमरी विय वालधिं ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अज्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, ततियं नेक्खम्मपारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं ततियं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
नेक्खम्मपारमितं गच्छ, यदि बोधिं पत्तुमिच्छसि ॥

यथा अन्दुघरे पुरिसो, चिरवुत्थो दुखट्टितो ।
न तत्थ रागं जनेति, मुत्तिमेव गवेसति ॥

तथेव त्वं सब्बभवे, पस्स अन्दुघरं विय ।
नेक्खम्माभिमुखो होति, भवतो परिमुत्तिया ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अज्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, चतुत्थं पज्जापारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं चतुत्थं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
पज्जापारमितं गच्छ, यदि बोधिं पत्तुमिच्छसि ॥

यथापि भिक्खु भिक्खन्तो, हीनमुक्कट्टमज्झिमे ।
कुलानि न विवज्जेन्तो, एवं लभति यापनं ॥

तथेव त्वं सब्बकालं, परिपुच्छं बुधं जनं ।
पज्जापारमितं गन्त्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अज्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, पञ्चमं वीरियपारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं पञ्चमं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
वीरियपारमितं गच्छ, यदि बोधिं पत्तुमिच्छसि ॥

यथापि सीहो मिगराजा, निसज्जट्टानचङ्कमे ।
अलीनवीरियो होति, पग्गहितमनो सदा ॥

तथेव त्वं सब्बभवे, पग्गण्ह वीरियं दळ्हं ।
वीरियपारमितं गन्त्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अज्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, छट्ठमं खन्तिपारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं छट्ठमं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
तत्थ अद्वेज्जमानसो, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

यथापि पथवी नाम, सुचिम्पि असुचिम्पि च ।
सब्बं सहति निक्खेपं, न करोति पटिघं तथा ॥

तथेव त्वम्पि सब्बेसं, सम्मानावमानक्खमो ।
खन्तिपारमितं गन्त्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अञ्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, सत्तमं सच्चपारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं सत्तमं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
तत्थ अद्वेज्झवचनो, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

यथापि ओसमी नाम, तुलाभूता सदेवके ।
समये उतुवस्से वा, न वोक्कमति, वीथितो ॥

तथेव त्वम्पि सच्चेसु, मा वोक्कमसि वीथितो ।
सच्चपारमितं गन्त्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अञ्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, अट्टमं अधिट्ठानपारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं अट्टमं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
तत्थ त्वं अचलो हुत्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

यथापि पब्बतो सेलो, अचलो सुप्पतिट्ठितो ।
न कम्पति भुसवातेहि, सकट्टानेव तिट्ठति ॥

तथेव त्वम्पि अधिट्ठाने, सब्बदा अचलो भव ।
अधिट्ठानपारमितं गन्त्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अञ्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, नवमं मेत्तापारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं नवमं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
मेत्ताय असमो होहि, यदि बोधिं पत्तुमिच्छसि ॥

यथापि उदकं नाम, कल्याणे पापके जने ।
समं फरति सीतेन, पवाहेति रजोमलं ॥

तथेव त्वम्पि हिताहिते, समं मेत्ताय भावय ।
मेत्तापारमितं गन्त्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

न हेते एत्तकायेव, बुद्धधम्मा भविस्सरे ।
अज्जेपि विचिनिस्सामि, ये धम्मा बोधिपाचना ॥

विचिनन्तो तदादक्खिं, दसमं उपेक्खापारमिं ।
पुब्बकेहि महेसीहि, आसेवितनिसेवितं ॥

इमं त्वं दसमं ताव, दळ्हं कत्वा समादिय ।
तुलाभूतो दळ्हो हुत्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

यथापि पथवी नाम, निक्खित्तं असुचिं सुचिं ।
उपेक्खति उभोपेते, कोपानुनयवज्जिता ॥

तथेव त्वम्पि सुखदुक्खे, तुलाभूतो सदा भव ।
उपेक्खापारमितं गन्त्वा, सम्बोधिं पापुणिस्ससि ॥

एत्तकायेव ते लोके, ये धम्मा बोधिपाचना ।
ततुद्धं नत्थि अज्जत्र, दळ्हं तत्थ पतिट्ठह ॥

इमे धम्मे सम्मसतो, सभावसरसलक्खणे ।
धम्मतेजेन वसुधा, दससहस्सी पकम्पथ ॥

चलता रवति पथवी, उच्छ्रयन्तं पीळितं ।
तेलयन्ते यथा चक्कं, एवं कम्पति मेदिनी ॥

यावता परिसा आसि, बुद्धस्स परिवेसने ।
पवेधमाना सा तत्थ, मुच्छिता सेसि भूमिया ॥

घटानेकसहस्सानि, कुम्भीनञ्च सता बहू ।
सञ्चुण्णमथिता तत्थ, अज्जमज्जं पघट्टिता ॥

उब्बिग्गा तसिता भीता, भन्ता ब्याथितमानसा ।
महाजना समागम्म, दीपङ्करमुपागमुं ॥

किं भविस्सति लोकस्स, कल्याणमथ पापकं ।
सब्बो उपट्ठतो लोको, तं विनोदेहि चक्खुम ॥

तेसं तदा सज्जापेसि, दीपङ्करो महामुनि ।
विस्सत्था होथ मा भाथ, इमस्मिं पथविकम्पने ॥

यमहं अज्ज ब्याकासिं, बुद्धो लोके भविस्सति ।
एसो सम्मसति धम्मं, पुब्बकं जिनसेवितं ॥

तस्स सम्मसतो धम्मं, बुद्धभूमिं असेसतो ।
तेनायं कम्पिता पथवी, दससहस्सी सदेवके ॥

बुद्धस्स वचनं सुत्वा, मनो निब्बायि तावदे ।
सब्बे मं उपसङ्कम्म, पुनापि अभिवन्दिसुं ॥

समादयित्वा बुद्धगुणं, दळ्हं कत्वान मानसं ।
दीपङ्करं नमस्सित्वा, आसना वुड्ढहिं तदा ॥

दिब्बं मानुसकं पुप्फं, देवा मानुसका उभो ।
समोकिरन्ति पुप्फेहि, वुड्ढहन्तस्स आसना ॥

वेदयन्ति च ते सोत्थिं, देवा मानुसका उभो ।
महन्तं पत्थितं तुय्हं, तं लभस्सु यथिच्छित्तं ॥

सब्बीतियो विवज्जन्तु, सोको रोगो विनस्सतु ।
मा ते भवन्त्वन्तराया, फुस खिप्पं बोधिमुत्तमं ॥

यथापि समये पत्ते, पुप्फन्ति पुप्फिनो दुमा ।
तथेव त्वं महावीर, बुद्धजाणेन पुप्फसु ॥

यथा ये केचि सम्बुद्धा, पूरयुं दसपारमी ।
तथेव त्वं महावीर, पूरेहि दसपारमी ॥

यथा ये केचि सम्बुद्धा, बोधिमण्डहिं बुज्झरे ।
तथेव त्वं महावीर, बुज्झस्सु जिनबोधियं ॥

यथा ये केचि सम्बुद्धा, धम्मचक्कं पवत्तयुं ।
तथेव त्वं महावीर, धम्मचक्कं पवत्तय ॥

पुण्णमाये यथा चन्दो, परिसुद्धो विरोचति ।
तथेव त्वं पुण्णमनो, विरोच दससहस्सियं ॥

राहुमुत्तो यथा सूरियो, तापेन अतिरोचति ।
तथेव लोका मुज्चित्वा, विरोच सिरिया तुवं ॥

यथा या काचि नदियो, ओसरन्ति महोदधिं ।
एवं सदेवका लोका, ओसरन्तु तवन्तिके ॥

तेहि थुतप्पसत्थो सो, दस धम्मे समादिय ।
ते धम्मे परिपूरेन्तो, पवनं पाविसी तदा ॥

सुमेधकथा निवृत्ति ।

तदा ते भोजयित्वान्, ससङ्गं लोकनायकं ।
उपगच्छुं सरणं तस्स, दीपङ्करस्स सत्थुनो ॥

सरणागमने कञ्चि, निवेसेसि तथागतो ।
कञ्चि पञ्चसु सीलेसु, सीले दसविधे परं ॥

कस्सचि देति सामञ्जं, चतुरो फलमुत्तमे ।
कस्सचि असमे धम्मे, देति सो पटिसम्भिदा ॥

कस्सचि वरसमापत्तियो, अट्टु देति नरासभो ।
तिस्सो कस्सचि विज्जायो, छळभिज्जा पवेच्छति ॥

तेन योगेन जनकायं, ओवदति महामुनि ।
तेन वित्थारिकं आसि, लोकनाथस्स सासनं ॥

महाहनुसभक्खन्धो, दीपङ्करसनामको ।
बहू जने तारयति, परिमोचेति दुग्गतिं ॥

बोधनेय्यं जनं दिस्वा, सतसहस्सेपि योजने ।
खणेन उपगन्त्वान्, बोधेति तं महामुनि ॥

पठमाभिसमये बुद्धो, कोटिसतमबोधयि ।
दुतियाभिसमये नाथो, नवुतिकोटिमबोधयि ॥

यदा च देवभवनम्हि, बुद्धो धम्मदेसयि ।
नवुतिकोटिसहस्सानं, ततियाभिसमयो अहु ॥

सन्निपाता तयो आसुं, दीपङ्करस्स सत्थुनो ।
कोटिसतसहस्सानं, पठमो आसि समागमो ॥

पुन नारदकूटम्हि, पविवेकगते जिने ।
खीणासवा वीतमला, समिसु सतकोटियो ॥

यम्हि काले महावीरो, सुदस्सनसिलुच्चये ।
नवुतिकोटिसहस्सेहि, पवारेसि महामुनि ॥

अहं तेन समयेन, जटिलो उगतापनो ।
अन्तलिक्खम्हि चरणो, पञ्चाभिज्जासु पारगू ॥

दसवीससहस्सानं, धम्माभिसमयो अहु ।
एकद्विन्नं अभिसमया, गणनातो असङ्खिया ॥

वित्थारिकं बाहुज्जं, इद्धं फीतं अहु तदा ।
दीपङ्करस्स भगवतो, सासनं सुविसोधितं ॥

चत्तारि सतसहस्सानि, छळभिज्जा महिद्धिका ।
दीपङ्करं लोकविदुं, परिवारेन्ति सब्बदा ॥

ये केचि तेन समयेन, जहन्ति मानुसं भवं ।
अप्पत्तमानसा सेखा, गरहिता भवन्ति ते ॥

सुपुप्फितं पावचनं, अरहन्तेहि तादिहि ।
खीणासवेहि विमलेहि, उपसोभति सदेवके ॥

नगरं रम्मवती नाम, सुदेवो नाम खत्तियो ।
सुमेधा नाम जनिका, दीपङ्करस्स सत्थुनो ॥

सुमङ्गलो च तिस्सो च, अहेसुं अगगसावका ।
सागतो नामुपट्ठाको, दीपङ्करस्स सत्थुनो ॥

नन्दा चेव सुनन्दा च, अहेसुं अगगसाविका ।
बोधि तस्स भगवतो, पिप्फलीति पवुच्चति ॥

असीतिहत्थमुब्बेधो, दीपङ्करो महामुनि ।
सोभति दीपरुक्खोव, सालराजाव पुप्फितो ।
पभा विधावति तस्स, समन्ता द्वादसयोजने ॥

सतसहस्सवस्सानि, आयु तस्स महेसिनो ।
तावता तिट्ठमानो सो, तारेसि जनतं बहुं ॥

जोतयित्वान सद्धम्मं, सन्तारेत्वा महाजनं ।
जलित्वा अग्गिक्खन्धोव, निब्बुतो सो ससावको ॥

सा च इद्धि सो च यसो, तानि च पादेसु चक्करतनानि ।
सब्बं तमन्तरहितं, ननु रिक्ता सब्बसङ्खाराति ॥

दीपङ्करस्स भगवतो अपरभागे एकं असङ्ख्येय्यं अतिक्कमित्वा **कोण्डञ्जो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता अहेसुं । पठमसन्निपाते कोटिसतसहस्सं । दुतिये कोटिसहस्सं, ततिये नवुतिकोटियो ।

तदा बोधिसत्तो **विजितावी** नाम चक्कवती हुत्वा कोटिसतसहस्ससङ्खस्स बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स महादानं अदासि । सत्था बोधिसत्तं “बुद्धो भविस्सती”ति व्याकरित्वा धम्मं देसेसि । सो सत्थु धम्मकथं सुत्वा रज्जं निर्यातेत्वा पब्बजि । सो तीणि पिटकानि उगहेत्वा अट्ठ समापत्तियो, पञ्च च अभिज्जायो उप्पादेत्वा अपरिहीनज्झानो ब्रह्मलोके निब्बत्ति । कोण्डञ्जबुद्धस्स पन रम्मवती नाम नगरं, सुनन्दो नाम खत्तियो पिता, सुजाता नाम माता, भद्दो च सुभद्दो च द्वे अगगसावका, अनुरुद्धो नाम उपट्ठाको, तिस्सा च उपतिस्सा च द्वे अगगसाविका, सालकल्याणी बोधि, अट्ठासीतिहत्थुब्बेधं सरीरं, वस्ससतसहस्सं आयुप्पमाणं अहोसि ।

तस्स अपरभागे एकं असङ्ख्येय्यं अतिक्कमित्वा एकस्मिंयेव कप्पे चत्तारो बुद्धा निब्बत्तिसु **मङ्गलो सुमनो रेवतो सोभितो**ति ।

मङ्गलस्स पन भगवतो तीसु सावकसन्निपातेसु पठमसन्निपाते कोटिसतसहस्सभिक्षू अहेसुं । दुतिये कोटिसहस्सं । ततिये नवुतिकोटियो । वेमातिकभाता पनस्स आनन्दकुमारो नाम नवुतिकोटिसङ्ख्याय परिसाय सद्धिं धम्मसवनत्थाय सत्थु सन्तिकं अगमासि, सत्था तस्स अनुपुब्बिकथं कथेसि । सो सद्धिं परिसाय सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि । सत्था तेसं कुलपुत्तानं पुब्बचरियकं ओलोकेन्तो इद्धिमयपत्तचीवरस्स उपनिस्सयं दिस्वा दक्खिणहत्थं पसारत्वा “एथ भिक्षवो”ति आह । सब्बे तद्धणञ्जेव इद्धिमयपत्तचीवरधरा सद्धिवस्सिकत्थेरा विय आकप्पसम्पन्ना हुत्वा सत्थारं वन्दित्वा परिवारयिंसु अयमस्स ततियो सावकसन्निपातो अहोसि ।

यथा पन अञ्जेसं बुद्धानं समन्ता असीतिहत्थप्पमाणायेव सरीरप्पभा होति, न, एवं तस्स । तस्स पन भगवतो सरीरप्पभा निच्चकालं दससहस्सिलोकधातुं फरित्वा अट्टासि । रुक्खपथवीपब्बतसमुद्दादयो अन्तमसो उक्खलियादीनि उपादाय सुवण्णपट परियोन्द्धा विय अहेसुं । आयुष्पमाणं पनस्स नवुतिवस्ससहस्सानि अहोसि । एत्तकं कालं चन्दिमसूरियादयो अत्तनो पभाय विरोचितुं नासक्खिंसु, रत्तिन्दिवपरिच्छेदो न पञ्जायित्थ । दिवा सूरियालोकेन विय सत्ता निच्चं बुद्दालोकेनेव विचरिंसु । सायं पुप्फितानं कुसुमानं, पातो रवनकसकुणानञ्च वसेन लोको रत्तिन्दिवपरिच्छेदं सल्लक्खेसि । किं पन अञ्जेसं बुद्धानं अयमानुभावो नत्थीति? नो नत्थि, तेपि हि आकङ्कमाना दससहस्सिं वा लोकधातुं, ततो वा भिय्यो आभाय फरेय्युं । मङ्गलस्स पन भगवतो पुब्बपथ्यनावसेन अञ्जेसं ब्यामप्पभा विय सरीरप्पभा निच्चमेव दससहस्सिलोकधातुं फरित्वा अट्टासि ।

सो किर बोधिसत्तचरियकाले वेस्सन्तरसदिसे अत्तभावे ठितो सपुत्तदारो वङ्कपब्बतसदिसे पब्बते वसि । अथेको खरदाठिको नाम यक्खो महापुरिसस्स दानज्झासयतं सुत्वा ब्राह्मणवण्णेन उपसङ्कमित्वा महासत्तं द्वे दारके याचि । महासत्तो “ददामि ब्राह्मणस्स पुत्तके”ति हट्ठपहट्ठो उदकपरियन्तं पथविं कम्पेन्तो द्वेपि दारके अदासि । यक्खो चङ्कमनकोटियं आलम्बनफलकं निस्साय ठत्वा पस्सन्तस्सेव महासत्तस्स मुळालकलापं विय द्वे दारके खादि । महापुरिसस्स यक्खं ओलोकेत्वा विवटमत्ते अग्गिजालं विय लोहितधारं उगिरमानं तस्स मुखं दिस्वापि केसग्गमत्तम्पि दोमनस्सं नुप्पज्जि, “सुदिन्नं वत मे दान”न्ति चिन्तयतो पनस्स सरीरे महन्तं पीतिसोमनस्सं उदपादि । सो “इमस्स मे निस्सन्देन अनागते इमिनाव नीहारेन सरीरतो रस्मियो निक्खमन्तू”ति पत्थनं अकासि । तस्स तं पत्थनं निस्साय बुद्धभूतस्स सरीरतो रस्मियो निक्खमित्वा एत्तकं ठानं फरिंसु ।

अपरम्पिस्स पुब्बचरितं अत्थि । सो किर बोधिसत्तकाले एकस्स बुद्धस्स चेतियं दिस्वा “इमस्स बुद्धस्स मया जीवितं परिच्चजितुं वट्ठती”ति दण्डकदीपिकावेठननियामेन सकलसरीरं वेठापेत्वा रतनमत्तमकुलं सतसहस्सग्घनिकं सुवण्णपातिं सप्पिस्स पूरापेत्वा तत्थ सहस्सवट्ठियो जालापेत्वा तं सीसेनादाय सकलसरीरं जालापेत्वा चेतियं पदक्खिणं करोन्तो सकलरत्तिं वीतिनामेसि । एवं याव अरुणुग्गमना वायमन्तस्सापिस्स लोमकूपमत्तम्पि उसुमं न गण्हि, पदुमगब्भं पविट्ठकालो विय अहोसि । धम्मो हि नामेस अत्तानं रक्खन्तं रक्खति । तेनाह भगवा —

“धम्मो हवे रक्खति धम्मचारिं,
धम्मो सुचिण्णो सुखमावहाति ।
एसानिसंसो धम्मे सुचिण्णे,
न दुग्गतिं गच्छति धम्मचारी”ति ॥ (थेरगा० ३०३; जा० १.१०.१०२; १.१५.३८५) ।

इमस्सापि कम्मस्स निस्सन्देन तस्स भगवतो सरीरोभासो दससहस्सिलोकधातुं फरित्वा अट्टासि ।

तदा अम्हाकं बोधिसत्तो **सुरुचि** नाम ब्राह्मणो हुत्वा “सत्थारं निमन्तेस्सामी”ति उपसङ्कमित्वा मधुरधम्मकथं सुत्वा “स्वे मय्हं भिक्षुं गण्हथ भन्ते”ति आह । ब्राह्मण कित्तेकेहि ते भिक्षूहि अत्थोति, कित्तका पन वो भन्ते परिवारा भिक्षूति । तदा सत्थु पठमसन्निपातोयेव होति । तस्मा “कोटिसतसहस्स”न्ति आह । “भन्ते, सब्बेहिपि सद्धिं मय्हं भिक्षुं गण्हथा”ति आह । सत्था अधिवासेसि । ब्राह्मणो स्वातनाय निमन्तेत्वा गेहं गच्छन्तो चिन्तेसि “अहं एत्तकानं भिक्षून् यागुभत्तवत्थादीनि दातुं नो न सक्कोमि, निसीदनट्टानं पन कथं भविस्सती”ति । तस्स सा चिन्ता चतुरासीतियोजनसहस्समत्थके ठितस्स देवरञ्जो पण्डुकम्बलसिलासनस्स उण्हभावं जनेसि । सक्को “को नु खो मं इमस्मा ठाना चावेतुकामो”ति दिब्बचक्खुना ओलोकेन्तो महापुरिसं दिस्वा “अयं सुरुचि ब्राह्मणो बुद्धप्पमुखं भिक्षुसङ्घं निमन्तेत्वा निसीदनट्टानत्थाय चिन्तेसि, मयापि तत्थ गन्त्वा पुञ्जकोट्टासं गहेतुं वट्ठती”ति वट्ठिकवण्णं निम्मिनित्वा वासिफरसुहत्थो महापुरिसस्स पुरतो

पातुरहोसि । “अत्थि नु खो कस्सचि भतिया कत्तब्बकिच्च” न्ति आह । महापुरिसो तं दिस्वा “किं कम्मं करिस्ससी” ति आह । मम अजाननसिप्यं नाम नत्थि, गेहं वा मण्डपं वा यो यं कारेति, तस्स तं कातुं जानामीति । तेन हि मय्हं कम्मं अत्थीति । किं, अय्याति? स्वातनाय मे कोटिसतसहस्सभिकखू निमन्तिता, तेसं निसीदनमण्डपं करिस्ससीति । अहं नाम करेय्यं, सचे मे भतिं दातुं सक्खिस्सथाति । सक्खिस्सामि, ताताति । “साधु करिस्सामी” ति गन्त्वा एकं पदेसं ओलोकेसि ।

द्वादसतेरसयोजनप्पमाणो पदेसो कसिणमण्डलं विय समतलो अहोसि । सो “एत्तके ठाने सत्तरतनमयो मण्डपो उट्ठहत्तू” ति चिन्तेत्वा ओलोकेसि । तावदेव पथविं भिन्दित्वा मण्डपो उट्ठहि । तस्स सुवण्णमयेसु थम्भेसु रजतमया घटका अहेसुं, रजतमयेसु थम्भेसु सुवण्णमया, मणित्थम्भेसु पवाळमया, पवाळत्थम्भेसु मणिमया, सत्तरतनमयेसु थम्भेसु सत्तरतनमयाव घटका अहेसुं । ततो “मण्डपस्स अन्तरन्तेन किङ्किणिकजालं ओलम्बत्तू” ति ओलोकेसि । सह ओलोकनेनेव किङ्किणिकजालं ओलम्बि, यस्स मन्दवातेरितस्स पञ्चङ्गिकस्सेव तूरियस्स मधुरसद्दो निग्गच्छति । दिब्बसङ्गीतिवत्तनकालो विय अहोसि । “अन्तरन्तरा गन्धदाममालादामानि ओलम्बन्तू” ति चिन्तेसि । तावदेव दामानि ओलम्बिंस्सु । “कोटिसतसहस्ससङ्ख्यानं भिक्खूनां आसनानि च आधारकानि च पथविं भिन्दित्वा उट्ठहन्तू” ति चिन्तेसि । तावदेव उट्ठहिंस्सु । “कोणे कोणे एकेका उदकचाटियो उट्ठहन्तू” ति चिन्तेसि, तावदेव उदकचाटियो उट्ठहिंस्सु एत्तकं मापेत्वा ब्राह्मणस्स सन्तिकं गन्त्वा “एहि अय्य तव मण्डपं ओलोकेत्वा मय्हं भतिं देही” ति आह । महापुरिसो गन्त्वा मण्डपं ओलोकेसि । ओलोकेन्तस्सेवस्स सकलसरीरं पञ्चवण्णाय पीतिया निरन्तरं फुटं अहोसि । अथस्स मण्डपं ओलोकेत्वा एतदहोसि “नायं मण्डपो मनुस्सभूतेन कतो, मय्हं पन अज्झासयं मय्हं गुणं आगम्म अद्भा सक्कस्स भवनं उण्हं अहोसि । ततो सक्केन देवरज्जा अयं मण्डपो कारितो भविस्सती” ति । “न खो पन मे युत्तं एवरूपे मण्डपे एकदिवसंयेव दानं दातुं, सत्ताहं दस्सामी” ति चिन्तेसि ।

बाहिरकदानज्झि तत्तकम्पि समानं बोधिसत्तानं तुट्ठिं कातुं न सक्कोति । अलङ्कतसीसं पन छिन्दित्वा अज्जितअक्खीनि उप्पाटेत्वा, हृदयमंसं वा उप्पाटेत्वा दिनकाले बोधिसत्तानं चागं निस्साय तुट्ठि नाम होति । अम्हाकम्पि हि बोधिसत्तस्स सिविजातके देवसिकं पञ्चसतसहस्सकहापणानि विस्सज्जेत्वा चतूसु नगरद्वारेसु, मज्झे नगरे च दानं ददन्तस्स तं दानं तुट्ठिं उप्पादेतुं नासक्खि । यदा पनस्स ब्राह्मणवण्णेन आगन्त्वा सक्को देवराजा अक्खीनि याचि, तदा तानि उप्पाटेत्वा ददमानस्सेव हासो उप्पज्जि, केसग्गमतम्पि चित्तस्स अज्जथत्तं नाहोसि । एवं दानं निस्साय बोधिसत्तानं तित्ति नाम नत्थि । तस्मा सोपि महापुरिसो “सत्ताहं मया कोटिसतसहस्ससङ्ख्यानं भिक्खूनां दानं दातुं वट्ठती” ति चिन्तेत्वा तस्मिं मण्डपे बुद्धप्पमुखं भिक्खुसङ्घं निसीदापेत्वा सत्ताहं गवपानं नाम अदासि । गवपानन्ति महन्ते महन्ते कोलम्बे खीरस्स पूरेत्वा उद्धनेसु आरोपेत्वा घनपाकपक्के खीरे थोके तण्डुले पक्खिपित्वा पक्कमधुसक्करचुण्णसप्पीहि अभिसङ्कतं भोजनं वुच्चति । मनुस्सायेव पन परिविसितुं नासक्खिंस्सु, देवापि एकन्तरिका हुत्वा परिविसिंस्सु । द्वादसतेरसयोजनप्पमाणं ठानम्पि भिक्खू गणितुं नप्पहोतियेव । ते पन भिक्खू अत्तनो आनुभावेन निसीदिंस्सु । परियोसानदिवसे सब्बभिक्खूनां पत्तानि धोवापेत्वा भेसज्जत्थाय सप्पिनवनीततेलमधुफाणितानं पूरेत्वा तिचीवरेहि सङ्घि अदासि । सङ्घनवकभिक्खुना लद्धतिचीवरसाटका सतसहस्सग्घनिका अहेसुं । सत्था अनुमोदनं करोन्तो “अयं पुरिसो एवरूपं महादानं अदासि, को नु खो भविस्सती” ति उपधारेन्तो “अनागते कप्पसतसहस्साधिकानं द्विन्नं असङ्ख्येय्यानं मत्थके गोतमो नाम बुद्धो भविस्सती” ति दिस्वा महापुरिसं आमन्तेत्वा “त्वं एत्तकं नाम कालं अतिक्कमित्वा गोतमो नाम बुद्धो भविस्ससी” ति व्याकासि ।

महापुरिसो ब्याकरणं सुत्वा “अहं किर बुद्धो भविस्सामि, को मे घरावासेन अत्थो, पब्बजिस्सामी” ति चिन्तेत्वा तथारूपं सम्पत्तिं खेळपिण्डं विय पहाय सत्थु सन्तिके पब्बजि । पब्बजित्वा च बुद्धवचनं उगण्हित्वा अभिज्जा, समापत्तियो च निब्बत्तेत्वा आयुपरियोसने ब्रह्मलोके निब्बत्ति ।

मङ्गलस्स पन भगवतो उत्तरं नाम नगरं अहोसि । पितापि उत्तरो नाम खत्तियो, मातापि उत्तरा नाम, सुदेवो च धम्मसेनो च द्वे अग्गसावका, पालितो नाम उपट्ठाको, सीवली च असोका च द्वे अग्गसाविका, नागरुक्खो बोधि, अट्ठासीतिहत्थुब्बेधं सरीरं अहोसि । नवुतिवस्ससहस्सानि ठत्वा परिनिब्बुते पन तस्मिं एकप्पहारेनेव दसचक्कवाळसहस्सानि एकन्धकारानि अहेसुं । सब्बचक्कवाळेसु मनुस्सानं महन्तं आरोदनपरिदेवनं अहोसि ।

एवं दससहस्सिलोकधातुं अन्धकारं कत्वा परिनिब्बुतस्स तस्स भगवतो अपरभागे **सुमनो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता । पठमसन्निपाते कोटिसतसहस्सभिकखू अहेसुं । दुतिये कज्जनपब्बतम्हि नवुतिकोटिसहस्सानि, ततिये

असीतिकोटिसहस्सानि । तदा महासत्तो **अनुलो** नाम नागराजा अहोसि महिद्धिको महानुभावो, सो “बुद्धो उप्पन्नो”ति सुत्वा जातिसङ्घपरिवृतो नागभवना निक्खमित्वा कोटिसतसहस्सभिक्षुपरिवारस्स तस्स भगवतो दिब्बतूरियेहि उपहारं कारापेत्वा महादानं पवत्तेत्वा पच्चेकं दुस्सयुगानि दत्वा सरणेषु पतिट्ठासि । सोपि नं सत्था “अनागते बुद्धो भविस्ससी”ति व्याकासि ।

तस्स भगवतो नगरं मेखलं नाम अहोसि, सुदत्तो नाम राजा पिता, सिरिमा नाम माता, सरणो च भावितत्तो च द्वे अग्गसावका, उदेनो नाम उपट्ठाको, सोणा च उपसोणा च द्वे अग्गसाविका, नागरुक्खोव बोधि, नवुतिहत्थुब्बेधं सरीरं, नवुतियेव वस्ससहस्सानि आयुप्पमाणं अहोसीति ।

तस्स अपरभागे **रेवतो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता अहेसुं, पठमसन्निपाते गणना नाम नत्थि, दुतिये कोटिसतसहस्सभिक्षू अहेसुं, तथा ततिये । तदा बोधिसत्तो **अतिदेवो** नाम ब्राह्मणो हुत्वा सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा सरणेषु पतिट्ठाय सिरस्मिं अञ्जलिं ठपेत्वा तस्स सत्थुनो किलेसप्पहाने वण्णं वत्वा उत्तरासङ्गेन पूजमकासि । सोपि नं “बुद्धो भविस्ससी”ति व्याकासि ।

तस्स पन भगवतो नगरं सुधञ्जवती नाम अहोसि, पिता विपुलो नाम खत्तियो, मातापि विपुला नाम, वरुणो च ब्रह्मदेवो च द्वे अग्गसावका, सम्भवो नाम उपट्ठाको, भद्दा च सुभद्दा च द्वे अग्गसाविका, नागरुक्खोव बोधि, सरीरं असीतिहत्थुब्बेधं अहोसि, आयु सट्ठिवस्ससहस्सानीति ।

तस्स अपरभागे **सोभितो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते कोटिसतभिक्षू अहेसुं, दुतिये नवुतिकोटियो, ततिये असीतिकोटियो । तदा बोधिसत्तो **अजितो** नाम ब्राह्मणो हुत्वा सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा सरणेषु पतिट्ठाय बुद्धप्पमुखस्स भिक्षुसङ्घस्स महादानं अदासि । सोपि नं “बुद्धो भविस्ससी”ति व्याकासि ।

तस्स पन भगवतो नगरं सुधम्मं नाम अहोसि, पिता सुधम्मो नाम राजा, मातापि सुधम्मा नाम, असमो च सुनेत्तो च द्वे अग्गसावका, अनोमो नाम उपट्ठाको, नकुला च सुजाता च द्वे अग्गसाविका, नागरुक्खोव बोधि, अट्ठपण्णासहत्थुब्बेधं सरीरं अहोसि, नवुति वस्ससहस्सानि आयुप्पमाणन्ति ।

तस्स अपरभागे एकं असङ्ख्येय्यं अतिक्कमित्वा एकस्मिंयेव कप्पे तयो बुद्धा निब्बत्तिं सु **अनोमदस्सी, पदुमो, नारदो**ति । **अनोमदस्सिस्स** भगवतो तयो सावकसन्निपाता, पठमे अट्ठ भिक्षुसतसहस्सानि अहेसुं, दुतिये सत्त, ततिये छ तदा बोधिसत्तो एको **यक्खसेनापति** अहोसि महिद्धिको महानुभावो अनेककोटिसतसहस्सानं यक्खानं अधिपति । सो “बुद्धो उप्पन्नो”ति सुत्वा आगन्त्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्षुसङ्घस्स महादानं अदासि । सत्थापि नं “अनागते बुद्धो भविस्ससी”ति व्याकासि ।

अनोमदस्सिस्स पन भगवतो चन्दवती नाम नगरं अहोसि, यसवा नाम राजा पिता, यसोधरा नाम माता, निसभो च अनोमो च द्वे अग्गसावका, वरुणो नाम उपट्ठाको, सुन्दरी च सुमना च द्वे अग्गसाविका, अज्जुनरुक्खो बोधि, सरीरं अट्ठपण्णासहत्थुब्बेधं अहोसि, वस्ससतसहस्सं आयूति ।

तस्स अपरभागे **पदुमो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते कोटिसतसहस्सभिक्षू अहेसुं, दुतिये तीणिसतसहस्सानि, ततिये अगामके अरञ्जे महावनसण्डवासीनं भिक्षून् द्वे सतसहस्सानि । तदा तथागते तस्मिंयेव वनसण्डे वसन्ते बोधिसत्तो **सीहो** हुत्वा सत्थारं निरोधसमापत्तिसमापन्नं दिस्वा पसन्नचित्तो वन्दित्वा पदक्खिणं कत्वा पीतिसोमनस्सजातो तिक्खत्तुं सीहनादं नदित्वा सत्ताहं बुद्धारम्भणं पीतिं अविजहित्वा पीतिसुखेनेव गोचराय अपक्कमित्वा जीवितपरिच्चागं कत्वा पयिरुपासमानो अट्ठासि । सत्था सत्ताहच्चयेन निरोधा वुट्ठितो सीहं ओलोकेत्वा “भिक्षुसङ्घेपि चित्तं पसादेत्वा सङ्घं वन्दिस्सती”ति “भिक्षुसङ्घो आगच्छतू”ति चिन्तेसि । भिक्षू तावदेव आगमिंसु । सीहो सङ्घे चित्तं पसादेति । सत्था तस्स मानसं ओलोकेत्वा “अनागते बुद्धो भविस्ससी”ति व्याकासि ।

पदुमस्स पन भगवतो चम्पकं नगरं अहोसि असमो नाम राजा पिता, माता असमा नाम, सालो च उपसालो च द्वे अग्गसावका, वरुणो नाम उपट्ठाको, रामा च सुरामा च द्वे अग्गसाविका, सोणरुक्खो नाम बोधि अट्ठपण्णासहत्थुब्बेधं सरीरं अहोसि, आयु वस्ससतसहस्सन्ति ।

तस्स अपरभागे **नारदो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते कोटिसतसहस्सभिक्षू अहेसुं, दुतिये नवुतिकोटिसहस्सानि, ततिये असीतिकोटिसहस्सानि । तदा बोधिसत्तो **इसिपब्बज्जं** पब्बजित्वा पञ्चसु अभिञ्जासु, अट्ठसु च समापत्तीसु चिण्णवसी हुत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स महादानं दत्वा लोहितचन्दनेन पूजमकासि, सोपि नं “अनागते बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

तस्स पन भगवतो धञ्जवती नाम नगरं अहोसि, सुदेवो नाम खत्तियो पिता, अनोमा नाम माता, भद्रसालो च जितमित्तो च द्वे अगगसावका, वासिद्धो नाम उपट्ठाको, उत्तरा च फग्गुनी च द्वे अगगसाविका, महासोणरुक्खो बोधि, सरीरं अट्ठासीतिहत्थुब्बेधं अहोसि, नवुति वस्ससहस्सानि आयूति ।

नारदबुद्धस्स पन अपरभागे एकं असङ्ख्येयं अतिक्कमित्वा इतो सतसहस्सकप्पमत्थके एकस्मिं कप्पे एकोव **पदुमुत्तरो** नाम बुद्धो उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते कोटिसतसहस्सभिक्षू अहेसुं, दुतिये वेभारपब्बते नवुतिकोटिसहस्सानि, ततिये असीतिकोटिसहस्सानि । तदा बोधिसत्तो **जटिलो** नाम महारट्ठियो हुत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स सचीवरं दानं अदासि । सोपि नं “अनागते बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि । पदुमुत्तरस्स पन भगवतो काले तित्थिया नाम नाहेसुं सब्बे देवमनुस्सा बुद्धमेव सरणमकंसु ।

तस्स नगरं हंसवती नाम अहोसि, पिता आनन्दो नाम खत्तियो, माता सुजाता नाम, देवलो च सुजातो च द्वे अगगसावका सुमनो नाम उपट्ठाको, अमिता च असमा च द्वे अगगसाविका, सललरुक्खो बोधि, सरीरं अट्ठासीतिहत्थुब्बेधं अहोसि, सरीरप्पभा समन्ततो द्वादस योजनानि गण्हि वस्ससतसहस्सं आयूति ।

तस्स अपरभागे सत्ततिकप्पसहस्सानि अतिक्कमित्वा इतो तिसकप्पसहस्समत्थके **सुमेधो** च **सुजातो** चाति एकस्मिं कप्पे द्वे बुद्धा निब्बत्तिंसु । सुमेधस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते सुदस्सननगरे कोटिसतखीणासवा अहेसुं, दुतिये नवुतिकोटियो, ततिये असीतिकोटियो । तदा बोधिसत्तो **उत्तरो** नाम ब्राह्मणमाणवो हुत्वा निदहित्वा ठपितयेव असीतिकोटिधनं विस्सज्जेत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स महादानं दत्वा धम्मं सुत्वा सरणेषु पतिट्ठाया निक्खमित्वा पब्बजि । सोपि नं “अनागते बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

सुमेधस्स भगवतो सुदस्सनं नाम नगरं अहोसि, सुदत्तो नाम राजा पिता, मातापि सुदत्ता नाम, सरणो च सब्बकामो च द्वे अगगसावका, सागरो नाम उपट्ठाको, रामा च सुरामा च द्वे अगगसाविका, महानीपरुक्खो बोधि, सरीरं अट्ठासीतिहत्थुब्बेधं अहोसि, आयु नवुति वस्ससहस्सानीति ।

तस्स अपरभागे **सुजातो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते सट्ठिभिक्खुसतसहस्सानि अहेसुं, दुतिये पञ्चासं, ततिये चत्तालीसं । तदा बोधिसत्तो **चक्कवत्तिराजा** हुत्वा “बुद्धो उप्पन्नो”ति सुत्वा उपसङ्कमित्वा धम्मं सुत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स सट्ठि सत्तिह रतनेहि चतुमहादीपरज्जं दत्वा सत्थु सन्तिके पब्बजि । सकलरट्ठवासिनो रट्ठुप्पादं गहेत्वा आरामिककिच्चं साधेन्ता बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स निच्चं महादानं अदंसु । सोपि नं सत्था ब्याकासि ।

तस्स भगवतो नगरं सुमङ्गलं नाम अहोसि, उगगतो नाम राजा पिता, पभावती नाम माता, सुदस्सनो च सुदेवो च द्वे अगगसावका, नारदो नाम उपट्ठाको, नागा च नागसमाला च द्वे अगगसाविका, महावेळुरुक्खो बोधि, सो किर मन्दच्छिदो घनक्खन्धो उपरिनिग्गताहि महासाखाहि मोरपिञ्चकलापो विय विरोचित्थ । तस्स भगवतो सरीरं पण्णासहत्थुब्बेधं अहोसि, आयु नवुतिवस्ससहस्सानीति ।

तस्स अपरभागे इतो अट्ठारसकप्पसतमत्थके एकस्मिं कप्पे **पियदस्सी, अत्थदस्सी, धम्मदस्सी**ति तयो बुद्धा निब्बत्तिंसु । **पियदस्सिस्सापि** तयो सावकसन्निपाता । पठमे कोटिसतसहस्सभिक्षू अहेसुं, दुतिये नवुतिकोटियो, ततिये असीतिकोटियो । तदा बोधिसत्तो **कस्सपो** नाम माणवो तिण्णं वेदानं पारङ्गतो हुत्वा सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा कोटिसतसहस्सधनपरिच्चागेन सङ्गारामं कारेत्वा सरणेषु च सीलेसु च पतिट्ठासि । अथ नं सत्था “अट्ठारसकप्पसतच्चयेन बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

तस्स भगवतो अनोमं नाम नगरं अहोसि, पिता सुदिन्नो नाम राजा, माता चन्दा नाम, पालितो च सब्बदस्सी च द्वे अगगसावका, सोभितो नाम उपट्ठाको, सुजाता च धम्मदिन्ना च द्वे अगगसाविका, पियङ्गुरुक्खो बोधि, सरीरं असीतिहत्थुब्बेधं अहोसि,

नवुतिवस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स अपरभागे **अत्थदस्सी** नाम भगवा उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता । पठमे अट्टनवुतिभिक्षुसतसहस्सानि अहेसुं, दुतिये अट्टासीतिसहस्सानि, तथा ततिये । तदा बोधिसत्तो **सुसीमो** नाम महिद्धिको तापसो हुत्वा देवलोकतो मन्दारवपुष्पच्छतं आहरित्वा सत्थारं पूजेसि । सोपि नं सत्था ब्याकासि ।

तस्स भगवतो सोभणं नाम नगरं अहोसि, सागरो नाम राजा पिता, सुदस्सना नाम माता, सन्तो च उपसन्तो च द्वे अग्गसावका, अभयो नाम उपट्ठाको, धम्मा च सुधम्मा च द्वे अग्गसाविका, चम्पकरुक्खो बोधि, सरीरं असीतिहत्थुब्बेधं अहोसि, सरीरप्पभा समन्ततो सब्बकालं योजनमत्तं फरित्वा अट्ठासि, आयु वस्ससतसहस्सन्ति ।

तस्स अपरभागे **धम्मदस्सी** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता । पठमसन्निपाते कोटिसतभिक्षू अहेसुं, दुतिये नवुतिकोटियो, ततिये असीतिकोटियो । तदा बोधिसत्तो **सक्को देवराजा** हुत्वा दिब्बगन्धपुष्पेहि च दिब्बतूरियेहि च पूजमकासि । सोपि नं सत्था ब्याकासि ।

तस्स भगवतो सरणं नाम नगरं अहोसि, पिता सरणो नाम राजा, माता सुनन्दा नाम, पदुमो च फुस्सदेवो च द्वे अग्गसावका, सुनेत्तो नाम उपट्ठाको, खेमा च सब्बनामा च द्वे अग्गसाविका, रत्तङ्करुक्खो बोधि, “ककुधरुक्खो”तिपि “बिम्बिजालो”तिपि वुच्चति सरीरं पनस्स असीतिहत्थुब्बेधं अहोसि, वस्ससतसहस्सं आयूति ।

तस्स अपरभागे इतो चतुनवुतिकप्पमत्थके एकस्मिं कप्पे एकोव **सिद्धत्थो** नाम बुद्धो उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता । पठमसन्निपाते कोटिसतसहस्सभिक्षू अहेसुं, दुतिये नवुतिकोटियो ततिये असीतिकोटियो । तदा बोधिसत्तो उगतेजो अभिज्जाबलसम्पन्नो **मङ्गलो** नाम तापसो हुत्वा महाजम्बुफलं आहरित्वा तथागतस्स अदासि । सत्था तं फलं परिभुजित्वा “चतुनवुतिकप्पमत्थके बुद्धो भविस्ससी”ति बोधिसत्तं ब्याकासि ।

तस्स भगवतो नगरं वेभारं नाम अहोसि, पिता जयसेनो नाम राजा, माता सुफस्सा नाम, सम्बलो च सुमित्तो च द्वे अग्गसावका, रेवतो नाम उपट्ठाको, सीवला च सुरामा च द्वे अग्गसाविका, कणिकारुक्खो बोधि, सरीरं सट्ठिहत्थुब्बेधं अहोसि, वस्ससतसहस्सं आयूति ।

तस्स अपरभागे इतो द्वेनवुतिकप्पमत्थके **तिस्सो फुस्सो**ति एकस्मिं कप्पे द्वे बुद्धा निब्बत्तिंसु । **तिस्सस्स** पन भगवतो तयो सावकसन्निपाता । पठमसन्निपाते भिक्षून् कोटिसत्तं अहोसि, दुतिये नवुतिकोटियो, ततिये असीतिकोटियो । तदा बोधिसत्तो महाभोगो महायसो **सुजातो** नाम खत्तियो हुत्वा इसिपब्बज्जं पब्बजित्वा महिद्धिकभावं पत्वा “बुद्धो उप्पन्नो”ति सुत्वा दिब्बमन्दारवपदुमपारिच्छत्तकपुष्पानि आदाय चतुपरिसमज्जे गच्छन्तं तथागतं पूजेसि, आकासे पुष्पवितानं हुत्वा अट्ठासि । सोपि नं सत्था “इतो द्वेनवुतिकप्पमत्थके बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

तस्स भगवतो खेमं नाम नगरं अहोसि, पिता जनसन्धो नाम खत्तियो, माता पदुमा नाम, ब्रह्मदेवो च उदयो च द्वे अग्गसावका समङ्गो नाम उपट्ठाको, फुस्सा च सुदत्ता च द्वे अग्गसाविका असनरुक्खो बोधि, सरीरं सट्ठिहत्थुब्बेधं अहोसि, वस्ससतसहस्सं आयूति ।

तस्स अपरभागे **फुस्सो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते सट्ठि भिक्षुसतसहस्सानि अहेसुं, दुतिये पण्णास, ततिये द्वत्तिंस । तदा बोधिसत्तो **विजितावी** नाम खत्तियो हुत्वा महारज्जं पहाय सत्थु सन्तिके पब्बजित्वा तीणि पिटकानि उगहेत्वा महाजनस्स धम्मकथं कथेसि । सीलपारमिच्च पूरेसि । सोपि नं “बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

तस्स भगवतो कासि नाम नगरं अहोसि, जयसेनो नाम राजा पिता, सिरिमा नाम माता, सुरक्खितो च धम्मसेनो च द्वे अग्गसावका, सभियो नाम उपट्ठाको, चाला च उपचाला च द्वे अग्गसाविका, आमलकरुक्खो बोधि, सरीरं अट्टपण्णासहत्थुब्बेधं अहोसि, नवुति वस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स अपरभागे इतो एकनवुतिकप्पे **विपस्सी** नाम भगवा उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते अट्टसट्ठिभिक्षुसतसहस्सानि अहेसुं, दुतिये एकसतसहस्सं, ततिये असीतिसहस्सानि । तदा बोधिसत्तो महिद्धिको महानुभावो **अतुलो** नाम नागराजा हुत्वा सत्तरतनखचितं सोवण्णमयं महापीठं भगवतो अदासि । सोपि नं सत्था “इतो एकनवुतिकप्पे बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

तस्स भगवतो बन्धुमती नाम नगरं अहोसि, बन्धुमा नाम राजा पिता । बन्धुमती नाम माता, खण्डो च तिस्सो च द्वे अग्गसावका, असोको नाम उपट्ठाको, चन्दा च चन्दमिता च द्वे अग्गसाविका पाटलिरुक्खो बोधि, सरीरं असीतिहत्थुब्बेधं अहोसि, सरीरप्पभा सदा सत्त योजनानि फरित्वा अट्ठासि, असीतिवस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स अपरभागे इतो एकतिसकप्पे **सिखी**, **वेस्सभू** चाति द्वे बुद्धा अहेसुं । **सिखिस्सापि** भगवतो तयो सावकसन्निपाता, पठमसन्निपाते भिक्षुसतसहस्सं अहोसि, दुतिये असीतिसहस्सानि, ततिये सत्तति । तदा बोधिसत्तो **अरिन्दमो** नाम राजा हुत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्षुसङ्घस्स सचीवरं महादानं पवत्तेत्वा सत्तरतनपटिमण्डितं हत्थिरतनं दत्त्वा हत्थिप्पमाणं कत्वा कप्पियभण्डं अदासि । सोपि नं “इतो एकतिसकप्पे बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

तस्स पन भगवतो अरुणवती नाम नगरं अहोसि, अरुणवा नाम खत्तियो पिता, पभावती नाम माता, अभिभू च सम्भवो च द्वे अग्गसावका खेमङ्करो नाम उपट्ठाको, सखिला च पदुमा च द्वे अग्गसाविका, पुण्डरीकरुक्खो बोधि, सरीरं सत्ततिहत्थुब्बेधं अहोसि, सरीरप्पभा योजनत्तयं फरित्वा अट्ठासि, सत्तहिवस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स अपरभागे **वेस्सभू** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि तयो सावकसन्निपाता पठमसन्निपाते असीतिभिक्षुसहस्सानि अहेसुं दुतिये सत्तति, ततिये सट्ठि । तदा बोधिसत्तो **सुदस्सनो** नाम राजा हुत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्षुसङ्घस्स सचीवरं महादानं दत्त्वा सत्थु सन्तिके पब्बजित्वा आचारगुणसम्पन्नो बुद्धरतने चित्तीकारपीतिबहुलो अहोसि । सोपि नं “इतो एकतिसे कप्पे बुद्धो भविस्ससी”ति ब्याकासि ।

तस्स पन भगवतो अनोमं नाम नगरं अहोसि, सुण्णतीतो नाम राजा पिता, यसवती नाम माता, सोणो च उत्तरो च द्वे अग्गसावका उपसन्तो नाम उपट्ठाको दामा च समाला च द्वे अग्गसाविका, सालरुक्खो बोधि, सरीरं सट्ठिहत्थुब्बेधं अहोसि, सट्ठिवस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स अपरभागे इमस्मिं कप्पे चत्तारो बुद्धा निब्बत्ता **ककुसन्धो**, **कोणागमनो**, **कस्सपो**, **अम्हाकं** भगवाति । **ककुसन्धस्स** भगवतो एको सावकसन्निपातो, तत्थ चत्तालीसभिक्षुसहस्सानि अहेसुं । तदा बोधिसत्तो **खेमो** नाम राजा हुत्वा बुद्धप्पमुखस्स भिक्षुसङ्घस्स सपत्तचीवरं महादानञ्च अञ्जनादिभेसज्जानि च दत्त्वा सत्थु धम्मदेसनं सुत्वा पब्बजि । सोपि नं सत्था ब्याकासि ।

ककुसन्धस्स पन भगवतो खेमं नाम नगरं अहोसि, अग्गिदत्तो नाम ब्राह्मणो पिता, विसाखा नाम ब्राह्मणी माता, विधुरो च सञ्जीवो च द्वे अग्गसावका, बुद्धिजो नाम उपट्ठाको सामा च चम्पा च द्वे अग्गसाविका महासिरीसरुक्खो बोधि सरीरं चत्तालीसहत्थुब्बेधं अहोसि, चत्तालीसवस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स अपरभागे **कोणागमनो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि एको सावकसन्निपातो, तत्थ तिसभिक्षुसहस्सानि अहेसुं । तदा बोधिसत्तो **पब्बतो** नाम राजा हुत्वा अमच्चगणपरिवुतो सत्थु सन्तिकं गत्त्वा धम्मदेसनं सुत्वा बुद्धप्पमुखं भिक्षुसङ्घं निमन्तेत्वा महादानं पवत्तेत्वा पत्तुण्णचीनपटकोसेय्यकम्बलदुकुलानि चैव सुवण्णपादुकञ्च दत्त्वा सत्थु सन्तिके पब्बजि । सोपि नं सत्था ब्याकासि ।

तस्स भगवतो सोभवती नाम नगरं अहोसि, यज्जदत्तो नाम ब्राह्मणो पिता, उत्तरा नाम ब्राह्मणी माता, भिय्योसो च उत्तरो च द्वे अग्गसावका, सोत्थिजो नाम उपट्ठाको, समुदा च उत्तरा च द्वे अग्गसाविका, उदुम्बररुक्खो बोधि, सरीरं तिसहत्थुब्बेधं अहोसि, तिसवस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स अपरभागे **कस्सपो** नाम सत्था उदपादि । तस्सापि एकोव सावकसन्निपातो, तत्थ वीसतिभिक्षुसहस्सानि अहेसुं । तदा बोधिसत्तो **जोतिपालो** नाम माणवो तिण्णं वेदानं पारगू भूमियञ्चेव अन्तलिक्खे च पाकटो घटिकारस्स कुम्भकारस्स मित्तो अहोसि, सो तेन

सद्धिं सत्थारं उपसङ्कमिता धम्मकथं सुत्वा पब्बजित्वा आरद्धवीरियो तीणि पिटकानि उग्गहेत्वा वत्तसम्पत्तिया बुद्धसासनं सोभेसि । सोपि नं सत्था व्याकासि ।

तस्स भगवतो जातनगरं बाराणसी नाम अहोसि । ब्रह्मदत्तो नाम ब्राह्मणो पिता, धनवती नाम ब्राह्मणी माता, तिस्सो च भारद्वाजो च द्वे अग्गसावका, सब्बमित्तो नाम उपट्ठाको अनुळा च उरुवेळा च द्वे अग्गसाविका, निग्रोधरुक्खो बोधि सरीरं वीसतिहत्थुब्बेधं अहोसि, वीसतिवस्ससहस्सानि आयूति ।

तस्स पन भगवतो ओरभागे ठपेत्वा इमं सम्मासम्बुद्धं अज्जो बुद्धो नाम नत्थि । इति दीपङ्करादीनं चतुर्वीसतिया बुद्धानं सन्तिके लद्धव्याकरणो पन बोधिसत्तो येनेन —

“मनुस्सत्तं लिङ्गसम्पत्ति, हेतु सत्थारदस्सनं ।
पब्बज्जा गुणसम्पत्ति, अधिकारो च छन्दता ।
अट्ठधम्मसमोधाना, अभिनीहारो समिज्झती”ति ॥ (बु० वं० २.५९) ।

इमे अट्ठ धम्मे समोधानेत्वा दीपङ्करपादमूले कताभिनीहारेन “हन्द बुद्धकरे धम्मे विचिनामि इतो चितो”ति उस्साहं कत्वा “विचिनन्तो तदादक्खिं, पठमं दानपारमि”न्ति दानपारमितादयो बुद्धकरा धम्मा दिट्ठा, ते पूरेन्तो याव वेस्सन्तरत्तभावा आगमि । आगच्छन्तो च ये ते कताभिनीहारानं बोधिसत्तानं आनिसंसा संवण्णिता —

“एवं सब्बङ्गसम्पन्ना, बोधिया नियता नरा ।
संसरं दीघमद्धानं, कप्पकोटिसतेहिपि ॥

“अवीचिम्हि नुप्पज्जन्ति, तथा लोकन्तरेसु च ।
निज्झामतण्हा खुप्पिपासा, न होन्ति कालकज्जिका ॥

“न होन्ति खुद्दका पाणा, उप्पज्जन्तापि दुग्गतिं ।
जायमाना मनुस्सेसु, जच्चन्धा न भवन्ति ते ॥

“सोतवेकल्लता नत्थि, न भवन्ति मूगपक्खिका ।
इत्थिभावं न गच्छन्ति, उभतोव्यज्जनपण्डका ॥

“न भवन्ति परियापन्ना, बोधिया नियता नरा ।
मुत्ता आनन्तरिकेहि, सब्बत्थ सुद्धगोचरा ॥

“मिच्छादिट्ठिं न सेवन्ति, कम्मकिरियदस्सना ।
वसमानापि सग्गेसु, असज्जं नुपपज्जरे ॥

“सुद्धावासेसु देवेसु, हेतु नाम न विज्जति ।
नेक्खम्मनिन्ना सप्पुरिसा, विसंयुत्ता भवाभवे ।
चरन्ति लोकत्थचरियायो, पूरेन्ति सब्बपारमी”ति ॥

ते आनिसंसे अधिगन्त्वाव आगतो । पारमियो पूरेन्तस्स च तस्स अकित्तिब्राह्मणकाले सङ्खब्राह्मणकाले धनज्ज्वरराजकाले महासुदस्सनराजकाले महागोविन्दकाले निमिमहाराजकाले चन्दकुमारकाले विसस्यसेट्ठिकाले सिविराजकाले वेस्सन्तरराजकालेति दानपारमिताय पूरितत्तभावानं परिमाणं नाम नत्थि । एकन्तेन पनस्स ससपण्डितजातकाले —

“भिक्षाया उपगतं दिस्वा, सकत्तानं परिच्चजिं ।

दानेन मे समो नत्थि, एसा मे दानपारमी”ति ॥ (चरिया० १.१४३ तस्सुद्धान —

एवं अत्तपरिच्चागं करोन्तस्स **दानपारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

तथा सीलवनागराजकाले चम्पेय्यनागराजकाले भूरिदत्तनागराजकाले छद्दन्तनागराजकाले जयद्विसराजपुत्तकाले अलीनसत्तुकुमारकालेति सीलपारमिताय पूरित्तभावानं परिमाणं नाम नत्थि । एकन्तेन पनस्स सङ्खपालजातकाले —

“सूलेहिपि विज्झियन्तो, कोट्टियन्तोपि सत्तिहि ।

भोजपुत्ते न कुप्पामि, एसा मे सीलपारमी”ति ॥ (चरिया० २.११) —

एवं अत्तपरिच्चागं करोन्तस्स **सीलपारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

तथा सोमनस्सकुमारकाले हत्थिपालकुमारकाले अयोधरपण्डितकालेति महारज्जं पहाय नेक्खम्मपारमिताय पूरित्तभावानं परिमाणं नाम नत्थि । एकन्तेन पनस्स चूळसुतसोमजातकाले —

“महारज्जं हत्थगतं, खेळपिण्डं व छडुयिं ।

चजतो न होति लगनं, एसा मे नेक्खम्मपारमी”ति ॥ —

एवं निस्सङ्गताय रज्जं छडुत्वा निक्खमन्तस्स **नेक्खम्मपारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

तथा विधुरपण्डितकाले महागोविन्दपण्डितकाले कुदालपण्डितकाले अरकपण्डितकाले बोधिपरिब्बाजकाले महोसधपण्डितकालेति पञ्जापारमिताय पूरित्तभावानं परिमाणं नाम नत्थि । एकन्तेन पनस्स सत्तुभस्तजातके सेनकपण्डितकाले —

“पञ्जाय विचिनन्तोहं, ब्राह्मणं मोचयिं दुखा ।

पञ्जाय मे समो नत्थि, एसा मे पञ्जापारमी”ति ॥ —

अन्तोभस्तगतं सप्पं दस्सेन्तस्स **पञ्जापारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

तथा वीरियपारमितादीनम्पि पूरित्तभावानं परिमाणं नाम नत्थि । एकन्तेन पनस्स महाजनकजातके —

“अतीरदस्सी जलमज्झे, हता सब्बेव मानुसा ।

चित्तस्स अज्जथा नत्थि, एसा मे वीरियपारमी”ति ॥ —

एवं महासमुदं तरन्तस्स **वीरियपारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

खन्तिवादीजातके —

“अचेतनं व कोट्टेन्ते, तिण्हेन फरसुना ममं ।

कासिराजे न कुप्पामि, एसा मे खन्तिपारमी”ति ॥ —

एवं अचेतनभावेन विय महादुक्खं अधिवासेन्तस्स **खन्तिपारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

महासुतसोमजातके —

“सच्चवाचं अनुरक्खन्तो, चजित्वा मम जीवितं ।
मोचेसिं एकसतं खत्तिये, एसा मे सच्चपारमी”ति ॥ —

एवं जीवितं चवित्वा सच्चमनुरक्खन्तस्स **सच्चपारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

मूगपक्खजातके —

“माता पिता न मे देस्सा, नपि देस्सं महायसं ।
सब्बज्जुतं पियं मय्हं, तस्मा वतमधिद्धहि”न्ति ॥ —

एवं जीवितं चजित्वा वतं अधिद्धन्तस्स **अधिद्धानपारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

एकराजजातके —

“न मं कोचि उत्तसति, नपिहं भायामि कस्सचि ।
मेत्ताबलेनुपत्थद्धो, रमामि पवने तदा”ति ॥ (चरिया० ३.११३) —

एवं जीवितं अनपलोकेत्वा मेत्तायन्तस्स **मेत्तापारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता ।

लोमहंसजातके —

“सुसाने सेय्यं कप्पेमि, छवट्टिकं उपनिधायहं ।
गामण्डला उपागन्त्वा, रूपं दस्सेन्ति नप्पक”न्ति ॥ —

एवं गामदारकेसु निट्ठभनादीहि चैव मालागन्धूपहारादीहि च सुखदुक्खं उप्पादेन्तेसुपि उपेक्खनं अनतिवत्तेन्तस्स **उपेक्खापारमिता** परमत्थपारमी नाम जाता । अयमेत्थ सङ्खेपो, वित्थारतो पनेस अत्थो चरियापिटकतो गहेतब्बो ।

एवं पारमियो पूरेत्वा वेस्सन्तरत्तभावे ठितो —

“अचेतनायं पथवी, अविज्जाय सुखं दुखं ।
सापि दानबला मय्हं, सत्तक्खत्तुं पकम्पथा”ति ॥ (चरिया० १.१२४) ।

एवं महापथवीकम्पनानि महापुज्जानि कत्वा आयुपरियोसाने ततो चुतो तुसितभवने निब्बत्ति, तत्थ अज्जे देवे दसहि ठानेहि अधिगणिहत्वा “यावतायुकं दिब्बसम्पत्तिं अनुभवन्तो मनुस्सगणनाय इदानि सत्तहि दिवसेहि आयुक्खयं पापुणिस्सती”ति वत्थानि किलिस्सन्ति, माला मिलायन्ति, कच्छेहि सेदा मुच्चन्ति, काये वेवण्णियं ओक्कमति, देवो देवासने न सण्ठहतीति इमेसु पच्चसु पुब्बनिमित्तेसु उप्पन्नेसु तानि दिस्वा “सुज्जा वत भो सग्गा भविस्सन्ती”ति संवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पूरितपारमिभावं जत्वा “इमस्मिं इदानि अज्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोके उप्पज्जित्वा बुद्धभावं पत्ते पुज्जानि कत्वा चुता चुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती”ति चिन्तेत्वा —

“यतोहं तुसिते काये, सन्तुसितो नामहं तदा ।
दससहस्सी समागन्त्वा, याचन्ति पज्जली ममं ॥

“कालो देव महावीर, उप्पज्ज मातुकुच्छियं ।
सदेवकं तारयन्तो, बुज्झस्सु अमतं पद”न्ति ॥ (बु० वं० १.६६-६७) ।

एवं बुद्धभावत्थाय आयाचितो कालं, दीपं, देसं, कुलं, जनेत्तिया आयुष्माणन्ति इमानि पञ्च महाविलोकनानि विलोकेत्वा कतसन्निधानो ततो चुतो सक्थराजकुले पटिसन्धिं गहेत्वा तत्थ महासम्पत्तिया परिहरियमानो अनुक्कमेन भद्रयोब्बनं अनुपापुणि। इमस्मिं अन्तरे “सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसिता काया चवित्वा मातुकुच्छिं ओक्कमी”ति आदीनं (म० नि० ३.२००) सुत्तपदानञ्चेव तेसं अट्ठकथाय च वसेन वित्थारो वेदितब्बो।

सो तिण्णं उत्तूनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिरिं विय रज्जसिरिं अनुभवमानो उय्यानकीळाय गमनसमये अनुक्कमेन जिण्णव्याधिमत्तसङ्घाते तयो देवदूते दिस्वा सज्जातसंवेगो निवत्तित्वा चतुत्थवारे पब्बजितं दिस्वा ‘साधु पब्बज्जा’ति पब्बज्जाय रुचिं उप्पादेत्वा उय्यानं गन्त्वा तत्थ दिवसभागं खेपेत्वा मङ्गलपोक्खरणीतीरे निसिन्नो कप्पकवेसं गहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन अलङ्कृतपटियत्तो राहुलभद्रस्स जातसासनं सुत्वा पुत्तसिनेहस्स बलवभावं जत्वा ‘याव इदं बन्धनं न वड्ढति तावदेव नं छिन्दिस्सामी’ति चिन्तेत्वा सायं नगरं पविसन्तो –

“निब्बुता नून सा माता, निब्बुतो नून सो पिता।

निब्बुता नून सा नारी, यस्सायं ईदिसो पती”ति॥ (बु० वं० अट्ठ० २७ अविदूरेनिदानकथा; ध० प० अट्ठ० १.१० सारिपुत्तथेरवत्थु; अप० अट्ठ० १.अविदूरेनिदानकथा; जा० अट्ठ० १.अविदूरेनिदानकथा)।

किसागोतमिया नाम पितुच्छाधीताय भासितं इमं गाथं सुत्वा, ‘अहं इमाय निब्बुतपदं सावितो’ति गीवतो सतसहस्सग्घनिकं मुत्ताहारं मुञ्चित्वा, तस्सा पेसेत्वा, अत्तनो भवनं पविसित्वा, सिरिसयने निसिन्नो निद्वावसेन नाटकानं विप्पकारं दिस्वा, निब्बिन्नहदयो छन्नं उट्ठापेत्वा, कण्डकं आहरापेत्वा, कण्डकं आरुह्य, छन्नसहायोव दससहस्सिलोकधातुदेवताहि कतपरिवारो महाभिनिकखमनं निक्खमित्वा, तेनेव रत्तावसेसेन तीणि महारज्जानि अतिक्कम्म अनोमानदीतीरे पब्बजित्वा, अनुक्कमेन राजगहं गन्त्वा, तत्थ पिण्डाय चरित्वा, पण्डवपब्बतपब्भारे निसिन्नो मगधराजेन रज्जेन निमन्तियमानो तं पटिक्खित्वा, सब्बज्जुतं पत्वा तस्स विजितं आगमनत्थाय तेन गहितपटिज्जो, आळारज्ज उदकज्ज उपसङ्कमित्वा, तेसं सन्तिके अधिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छब्बस्सानि महापधानं पदहित्वा, विसाखापुण्णमदिवसे पातोव सेनानिगमे सुजाताय दिन्नं पायासं परिभुज्जित्वा, नेरज्जराय नदिया सुवण्णपातिं पवाहेत्वा, नेरज्जराय तीरे महावनसण्डे नानासमापत्तीहि दिवसभागं वीतिनामेत्वा, सायन्हसमये सोत्थियेन दिन्नं अट्ठतिणमुट्ठिं गहेत्वा, काळेन नागराजेन अभित्थुतगुणो बोधिमण्डं आरुह्य तिणानि सन्थरित्वा, ‘न ताविमं पल्लङ्कं भिन्दिस्सामि याव मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती’ति पटिज्जं कत्वा, पाचीनदिसाभिमुखो निसीदित्वा, सूरिये अनत्थङ्गमितेयेव मारबलं विधमित्वा, पठमयामे पुब्बेनिवासजाणं, मज्झिमयामे चुतूपपातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसबलचतुर्वेसारज्जादिसब्बबुद्धगुणपटिमण्डितं सब्बज्जुतज्जाणं पटिविज्जन्तोयेव इमं अभिधम्मनयसमुद्दं अधिगच्छि। एवमस्स अधिगमनिदानं वेदितब्बं।

एवं अधिगताभिधम्मो एकपल्लङ्केन निसिन्नसत्ताहं अनिमिससत्ताहं चङ्कमनसत्ताहज्ज अतिक्कमित्वा, चतुत्थे सत्ताहे सयम्भूजाणाधिगमेन अधिगतं अभिधम्मं विचिन्तित्वा अपरानिपि अजपालमुचलिनदराजायतनेसु तीणि सत्ताहानि वीतिनामेत्वा, अट्ठमे सत्ताहे अजपालनिग्रोधरुक्खमूले निसिन्नो धम्मगम्भीरतापच्चवेक्खणेन अप्पोस्सुक्कतं आपज्जमानो दससहस्सिमहाब्रह्मपरिवारेन सहम्पतिब्रह्मना आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोकं ओलोकेत्वा, ब्रह्मनो अज्जेसनं आदाय “कस्स नु खो अहं पठमं धम्मं देसेय्य”न्ति ओलोकेन्तो आळारुदकानं कालङ्कतभावं जत्वा, पञ्चवगियानं भिक्खूनं बहूपकारतं अनुस्सरित्वा, उट्ठायासना कासिपुरं गच्छन्तो अन्तरामगगे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाळहीपुण्णमदिवसे इसिपतने मिगदाये पञ्चवगियानं भिक्खूनं वसनट्ठानं पत्वा, ते अननुच्छविकेन समुदाचारेण समुदाचरन्ते सज्जापेत्वा, धम्मचक्कं पवत्तेन्तो अज्जासिकोण्डज्जत्थेरप्पमुखा अट्ठारस ब्रह्मकोटियो अमतपानं पायेसि। एवं याव धम्मचक्कप्पवत्तना देसनानिदानं वेदितब्बं। अयमेत्थ सङ्खेप्पो। वित्थारो पन साट्ठकथानं अरियपरियेसन(म० नि० १.२७४) पब्बज्जसुत्तादीनं (सु० नि० ४०७ आदयो) वसेन वेदितब्बो।

एवं अधिगमनिदानदेसनानिदानसम्पन्नस्स पनस्स अभिधम्मस्स अपरानिपि दूरेनिदानं, अविदूरेनिदानं, सन्तिकेनिदानन्ति तीणि निदानानि। तत्थ दीपङ्करपादमूलतो पट्टाय याव तुसितपुरा दूरेनिदानं वेदितब्बं। तुसितपुरतो पट्टाय याव बोधिमण्डा अविदूरेनिदानं। ‘एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावतिंसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावतिंसानं अभिधम्मकथं कथेसी’ति इदमस्स सन्तिकेनिदानं। अयं ताव निदानकथा।

निदानकथा निद्रिता ।

१. चित्तुप्पादकण्डो

तिकमातिकापदवण्णना

इदानी

इति मे भासमानस्स, अभिधम्मकथं इमं ।
अविक्खित्ता निसामेथ, दुल्लभा हि अयं कथाति ॥

एवं पटिज्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोकासो सम्पत्तो । तत्थ यस्मा अभिधम्मो नाम धम्मसङ्गणीआदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्मसङ्गणीपि चित्तुप्पादकण्डादीनं वसेन चत्तारि कण्डानि; चित्तुप्पादकण्डमि मातिकापदभाजनीयवसेन दुविधं; तत्थ मातिका आदि; सापि तिकमातिका दुकमातिकाति दुविधा; तत्थ तिकमातिका आदि; तिकमातिकायपि कुसलत्तिकं कुसलत्तिकेपि कुसला धम्माति इदं पदं; तस्मा

इतो पट्टाय गम्भीरं, अभिधम्मकथं इमं ।
वुच्चमानं निसामेथ, एकग्गा साधु साधवोति ॥

१. “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा”ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा”ति अयं सब्बपदेहि लद्धनामो वेदनात्तिको नाम । एवं आदिपदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेसमि तिकदुकानं नाम वेदितब्बं । सब्बेव चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकानज्झि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुद्दस । “हेतू धम्मा, नहेतू धम्मा”तिआदयो हि छ दुका गन्थतो च अत्थतो च अज्जमज्जसम्बन्धेन कण्णिका विय घटा विय हुत्वा ठितत्ता ‘हेतुगोच्छको’ति वुच्चति । ततो अपरे “सप्पच्चया धम्मा अप्पच्चया धम्मा”तिआदयो सत्त दुका, अज्जमज्जं असम्बन्धा, केवलं दुकसामज्जतो उच्चिनित्वा उच्चिनित्वा विसुं विसुं गोच्छकन्तरे ठपितत्ता अज्जेहि च महन्तरदुकेहि चूळकत्ता ‘चूळन्तरदुका’ति वेदितब्बा । ततो परं आसवदुकादीनं छन्नं वसेन ‘आसवगोच्छको’; तथा संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’; तथा गन्थओघयोगनीवरणदुकादीनं वसेन ‘गन्थओघयोगनीवरणगोच्छको’; परामासदुकादीनं पञ्चन्नं वसेन ‘परामासगोच्छको’ति । सब्बेपि सत्त गोच्छका वेदितब्बा । ततो परं “सारम्मणा धम्मा”तिआदयो चतुद्दस दुका ‘महन्तरदुका’ नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ नाम । ततो किलेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किलेसगोच्छको’ नाम । ततो परं दस्सनेनपहातब्बदुकादयो अट्ठारस दुका अभिधम्ममातिकाय परियोसाने ठपितत्ता ‘पिट्ठिदुका’ नाम । “विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा”तिआदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तन्तिकदुका’ नाम । एवं सब्बेपेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिताति वेदितब्बा ।

एवं ववत्थिता पनेते सप्पदेसनिप्पदेसवसेन द्वे कोट्टासा होन्ति । तेसु हि नव तिका एकसत्तति च दुका सप्पदेसानं रूपारूपधम्मानं परिग्हितत्ता सप्पदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निप्पदेसा नाम । तत्थ तिकेसु ताव वेदनात्तिको वितक्कत्तिको पीतित्तिको उप्पन्नत्तिको अतीतत्तिको चत्तारो आरम्मणत्तिकाति इमे नव तिका सप्पदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनं उपादानगोच्छकपरियोसानानं नवन्नं गोच्छकानं परियोसाने तयो तयो दुका, किलेसगोच्छकपरियोसाने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, चित्तविष्पयुत्ता धम्मा” “चित्तसंसट्ठा धम्मा, चित्तविसंसट्ठा धम्मा”ति द्वे महन्तरदुका, सुत्तन्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तिदुकं पञ्जत्तिदुकं नामरूपदुकन्ति इमे चत्तारो दुके ठपेत्वा अवसेसा अट्ठित्सि दुका चाति एते सप्पदेसा नाम । वुत्तावसेसा तिकदुका सब्बेपि निप्पदेसाति वेदितब्बा ।

इदानी कुसला धम्मातिआदीनं मातिकापदानं अयमनुपुब्बपदवण्णना — ‘कुसल’-सद्दो ताव आरोग्यअनवज्जछेकसुखविपाकेसु दिस्सति । अयज्झि “कच्चि नु भोतो कुसलं, कच्चि भोतो अनामय”न्तिआदीसु (जा० १.१५.१४६; २.२०.१२९) आरोग्ये दिस्सति । “कतमो

पन, भन्ते, कायसमाचारो कुसलो? यो खो, महाराज, कायसमाचारो अनवज्जो”ति (म० नि० २.३६१) च, “अपरं पन, भन्ते, एतदानुत्तरियं यथा भगवा धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मसू”ति (दी० नि० ३.१४५) च एवमादीसु अनवज्जे। “कुसलो त्वं रथस्स अङ्गपच्चङ्गानं” (म० नि० २.८७), “कुसला नच्चगीतस्स सिक्खिता चातुरित्थियो”तिआदीसु (जा० २.२२.१४) छेके। “कुसलानं, भिक्खवे, धम्मनं समादानहेतु” (दी० नि० ३.८०), “कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता”तिआदीसु (ध० स० ४३१) सुखविपाके। स्वायमिध आरोग्येपि अनवज्जेपि सुखविपाकेपि वत्तति।

धम्मसद्वो पनायं परियत्तिहेतुगुणनिस्सत्तनिज्जीवतादीसु दिस्सति। अयज्झि “धम्मं परियापुणाति सुत्तं गेय्य”न्तिआदीसु (अ० नि० ४.१०२) परियत्तियं दिस्सति। “हेतुमिह जाणं धम्मपटिसम्भिदा”तिआदीसु (विभ० ७२०) हेतुमिह।

“न हि धम्मो अधम्मो च, उभो समविपाकिनो।

अधम्मो निरयं नेति, धम्मो पापेति सुगति”न्ति॥ (थेरगा० ३०४; जा० १.१५.३८६) —

आदीसु गुणे। “तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति” (ध० स० १२१), “धम्मोसु धम्मनानुपस्सी विहरती”तिआदीसु (दी० नि० २.३७३) निस्सत्तनिज्जीवतायं। स्वायमिधापि निस्सत्तनिज्जीवतायमेव वट्टति।

वचनत्थो पनेत्थ — कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति कम्पेन्ति विद्धंसेन्तीति कुसला। कुच्छित्तेन वा आकारेण सयन्तीति कुसा। ते अकुसलसङ्घाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्तीति कुसला। कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओसानकरणतो जाणं कुसं नाम। तेन कुसेन लातब्बाति कुसला; गहेतब्बा पवत्तेतब्बाति अत्थो। यथा वा कुसा उभयभागगतं हत्थप्पदेसं लुनन्ति, एवमिमेपि उप्पन्नानुप्पन्नभावेन उभयभागगतं किलेसपक्खं लुनन्ति। तस्मा कुसा विय लुनन्तीतिपि **कुसला**। अत्तनो पन सभावं धारेन्तीति **धम्मा**। धारियन्ति वा पच्चयेहि, धारीयन्ति वा यथासभावतोति धम्मा। न कुसला **अकुसला**। मित्तपटिपक्खा अमित्ता विय, लोभादिपटिपक्खा अलोभादयो विय च, कुसलपटिपक्खाति अत्थो। न ब्याकताति **अब्याकता**, कुसलाकुसलभावेन अकथिताति अत्थो। तेसु पन अनवज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अब्याकता।

किं पनेतानि ‘कुसला’ति वा ‘धम्मा’ति वातिआदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानीति? किञ्चेत्थ? यदि ताव एकत्थानि ‘कुसला धम्मा’ति इदं ‘कुसलाकुसला’तिवृत्तसदिसं होति। अथ नानत्थानि तिकदुकानं छक्कचतुक्कभावो आपज्जति पदानञ्च असम्बन्धो।

यथा हि ‘कुसला’ ‘रूपं’ ‘चक्खुमा’ति वृत्ते अत्थवसेन अज्जमज्जं अनोलोकेन्तानं पदानं न कोचि सम्बन्धो, एवमिधापि पदानं असम्बन्धो आपज्जति। पुब्बापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति। यापि चेसा परतो ‘कतमे धम्मा कुसला’ति पुच्छा, तायपि सद्धि विरोधो आपज्जति। नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुच्चति — कतमे धम्मा ‘कुसला’ति। अपरो नयो — यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं ‘धम्मनं’ एकत्ता कुसलादीनमि एकत्तं आपज्जति। कुसलादिपरानज्झि तिण्णमि ‘धम्मनं’ धम्मभावेन एकत्तं। तस्मा धम्मत्तयेन सद्धि अत्थतो निन्नानत्थानं कुसलादीनमि एकत्तं आपज्जति। ‘यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अब्याकत’न्ति। ‘अथापि तिण्णं धम्मनं एकत्तं न सम्पटिच्छथ, अज्जोव कुसलपरो धम्मो, अज्जो अकुसलपरो धम्मो, अज्जो अब्याकतपरो धम्मोति वदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अज्जो अभावोति कुसलपरा भावसङ्घाता धम्मा अज्जो अकुसलपरो धम्मो अभावो सिया, तथा अब्याकतपरो। तेहि च अज्जो कुसलपरोपि। एवं अभावत्तं आपन्नेहि धम्मेहि अनज्जे कुसलादयोपि अभावायेव सियु’न्ति।

सब्बमेतं अकारणं। कस्मा? यथानुमतिवोहारसिद्धितोति। वोहारो हि यथा यथा अत्थेसु अनुमतो सम्पटिच्छितो तथा तथेव सिद्धो। न चायं “कुसला धम्मा”तिआदीसु कुसलपुब्बो धम्माभिलापो धम्मपरो च कुसलाभिलापो, यथा ‘कुसला कुसला’ति एवं, अत्तनो अत्थविसेसाभावेन पण्डितेहि सम्पटिच्छितो; न च ‘कुसला’ ‘रूपं’ ‘चक्खुमा’सद्वा विय अज्जमज्जं अनोलोकितत्थभावेन। ‘कुसल’-सद्वो पनेत्थ अनवज्जसुखविपाकसङ्घातस्स अत्थस्स जोतकभावेन सम्पटिच्छितो, ‘अकुसल’-सद्वो सावज्जदुक्खविपाकत्थजोतकत्तेन, ‘अब्याकत’-सद्वो अविपाकत्थजोतकत्तेन, ‘धम्म’-सद्वो सभावधारणादिअत्थजोतकत्तेन। सो एतेसं अज्जतरानन्तरे वुच्चमानो अत्तनो अत्थसामज्जं दीपेति। सब्बेव हि एते सभावधारणादिना लक्खणेन धम्मा। कुसलादिसद्वा चापि धम्मसद्वस्स पुरतो वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थविसेसं तस्स दीपेन्ति। धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अब्याकतो वा। एवमेते विसुं विसुं वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो

अथमत्तदीपकत्तेन सम्पटिच्छिता । धम्मसद्देन सह वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थसामञ्जं अत्थविसेसं वा दीपकत्तेन लोके पण्डितेहि सम्पटिच्छिता । तस्मा यदेतमेत्थ एकत्थनानात्थतं विकप्पेत्वा दोसरोपनकारणं वुत्तं सब्बमेतं अकारणं । अयं ताव कुसलत्तिकस्स अनुपुब्बपदवण्णना । इमिनाव नयेन सेसतिकदुकानम्पि नयो वेदितब्बो । इतो परं पन विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

२. सुखाय वेदनायाति आदीसु ‘सुखं’-सद्दो ताव सुखवेदनासुखमूलसुखारम्भणसुखहेतुसुखपच्चयद्वानअब्बाबज्झनिब्बानादीसु दिस्सति । अयञ्चि “सुखस्स च पहाना”तिआदीसु (दी० नि० १.२३२) सुखवेदनायं दिस्सति । “सुखो बुद्धानं उप्पादो” (ध० प० १९४), “सुखा विरागता लोके”तिआदीसु (उदा० ११; महाव० ५) सुखमूले “यस्मा च खो, महालि, रूपं सुखं सुखानुपतितं सुखावक्कन्त”न्तिआदीसु (सं० नि० ३.६०) सुखारम्भणे । “सुखस्सेतं, भिक्खवे, अधिवचनं यदिदं पुञ्जानी”तिआदीसु (अ० नि० ७.६२) सुखहेतुम्हि । “यावञ्चिदं, भिक्खवे, न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव सुखा सग्गा” (म० नि० ३.२५५), “न ते सुखं पजानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दन”न्तिआदीसु (सं० नि० १.११) सुखपच्चयद्वाने । “दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा”तिआदीसु (म० नि० १.८२) अब्बाबज्जे । “निब्बानं परमं सुखं”न्तिआदीसु (ध० प० २०३-२०४) निब्बाने । इध पनायं सुखवेदनायमेव दट्ठब्बो । ‘वेदना’-सद्दो “विदिता वेदना उप्पज्जन्ती”तिआदीसु (म० नि० ३.२०८) वेदयितस्मियेव वत्तति ।

‘दुक्खं’-सद्दो दुक्खवेदनादुक्खवत्थुदुक्खारम्भणदुक्खपच्चयदुक्खपच्चयद्वानादीसु दिस्सति । अयञ्चि “दुक्खस्स च पहाना”तिआदीसु दुक्खवेदनायं दिस्सति । “जातिपि दुक्खा”तिआदीसु (दी० नि० २.३८७; विभ० १९०) दुक्खवत्थुस्मिं । “यस्मा च खो, महालि, रूपं दुक्खं दुक्खानुपतितं दुक्खावक्कन्त”न्तिआदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पापस्स उच्चयो”तिआदीसु (ध० प० ११७) दुक्खपच्चये । “यावञ्चिदं, भिक्खवे, न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव दुक्खा निरया”तिआदीसु (म० नि० ३.२५०) दुक्खपच्चयद्वाने । इध पनायं दुक्खवेदनायमेव दट्ठब्बो ।

वचनत्थो पनेत्थ — सुखयतीति सुखा । दुक्खयतीति दुक्खा । न दुक्खा न सुखाति अदुक्खमसुखा । ‘म-कारो पदसन्धिवसेन वुत्तो । सब्बापि आरम्भणरसं वेदयन्ति अनुभवन्तीति वेदना । तासु इद्वानुभवनलक्खणा सुखा, अनिद्वानुभवनलक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुक्खमसुखा । योपनायं तीसुपि पदेसु ‘सम्पयुत्त’-सद्दो, तस्सत्थो — समं पकारेहि युत्ताति सम्पयुत्ता । कतरेहि पकारेहीति? एकुप्पादतादीहि । “नत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सम्पयुत्ताति? आमन्ता”ति हि इमस्स पज्जस्स पटिक्खेपे “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सहगता सहजाता संसट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा”ति (कथा० ४७३) एवं एकुप्पादतादीनं वसेन सम्पयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादतादीहि समं पकारेहि युत्ताति सम्पयुत्ता ।

३. विपाकत्तिके अञ्जमञ्जविसिद्धानं कुसलाकुसलानं पाकाति विपाका । विपक्कभावमापन्नानं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । विपाकधम्मधम्माति विपाकसभावधम्मा । यथा जातिजरासभावा जातिजरापकतिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्माति वुच्चन्ति एवं विपाकजनकट्ठेन विपाकसभावा विपाकपकतिका धम्माति अत्थो । ततियपदं उभयसभावपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

४. उपादिन्नुपादानियत्तिके आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतेन कम्मुना आदिन्ना, फलभावेन गहिताति उपादिन्ना । आरम्भणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिताति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपच्चयभूतानमेतं अधिवचनं । उपादिण्णा च ते उपादानिया चाति उपादिण्णुपादानिया; सासवकम्मनिब्बत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन सेसपदद्वयेपि पटिसेधसहितो अत्थो वेदितब्बो ।

५. संकिलिडुसंकिलेसिकत्तिके संकिलेसेतीति संकिलेसो, विबाधति, उपतापेति चाति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागताति संकिलिडु । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेसं अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणभावानतिक्कमनतोति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपच्चयभूतानमेतं अधिवचनं । संकिलिडु च ते संकिलेसिका चाति संकिलिडुसंकिलेसिका । सेसपदद्वयम्पि पुरिमत्तिके वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

६. वितक्कत्तिके सम्पयोगवसेन वत्तमानेन सह वितक्केन सवितक्का । सह विचारेन सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चाति सवितक्कसविचारा । उभयरहिता अवितक्कअविचारा । वितक्कविचारेसु विचारोव मत्ता, पमाणं, एतेसन्ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरि

वितक्केन सद्धिं सम्पयोगं न गच्छन्तीति अत्थो। अवितक्का च ते विचारमत्ता चाति **अवितक्कविचारमत्ता**।

७. **पीतित्तिके** पीतिया सह एकुप्पादादिभावं गताति **पीतिसहगता**, पीतिसम्पयुत्ताति अत्थो। सेसपदद्वयेपि एसेव नयो। **उपेक्खा**ति चेत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता। सा हि सुखदुक्खाकारप्पवत्तिं उपेक्खति, मज्झत्ताकारसण्ठितत्ता तेनाकारेन पवत्ततीति **उपेक्खा**। इति वेदनात्तिकतो पदद्वयमेव गहेत्वा निष्पीतिकस्स सुखस्स सप्पीतिकसुखतो विसेसदस्सनवसेन अयं तिको वुत्तो।

८. **दस्सनत्तिके** **दस्सनेना**ति सोतापत्तिमग्गेन। सो हि पठमं निब्बानं दस्सनतो **दस्सनन्ति** वुत्तो। गोत्रभु पन किञ्चापि पठमतं पस्सति, यथा पन रज्जो सन्तिकं केनचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतोव रथिकाय चरन्तं हत्थिक्खन्धगतं राजानं दिस्वापि 'दिट्ठो ते राजा'ति पुट्ठो दिस्वापि कत्तब्बकिच्चस्स अकत्ता 'न पस्सामी'ति आह। एवमेव निब्बानं दिस्वापि कत्तब्बस्स किलेसप्पहानस्साभावा न दस्सनन्ति वुच्चति। तज्झि जाणं मग्गस्स आवज्जनट्टाने तिट्ठति। **भावनाया**ति सेसमग्गतयेन। सेसमग्गतयज्झि पठममग्गेन दिट्ठस्मियेव धम्मे भावनावसेन उप्पज्जति, अदिट्ठपुब्बं किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावनाति वुच्चति। ततियपदं उभयपटिक्खेपवसेन वुत्तं।

९. **तदनन्तरत्तिके** दस्सनेन पहातब्बो हेतु एतेसन्ति **दस्सनेन पहातब्बहेतुका**। दुतियपदेपि एसेव नयो। ततियपदे नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु एतेसन्ति एवमत्थं अग्गहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु एतेसं अत्थीति एवमत्थो गहेतब्बो। इतरथा हि अहेतुकानं अग्गहणं भवेत्थ; हेतुयेव हि तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातब्बो सिया। सहेतुकेसुपि हेतुवज्जानं पहातं आपज्जति, न हेतूनं; हेतुयेव हि एतेसं 'नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो'ति वुत्तो, न ते धम्मा। उभयम्पि चेतं अनधिप्पेतं। तस्मा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु एतेसं अत्थीति **नेवदस्सनेन नभावनाय पहातब्बहेतुका**ति अयमत्थो गहेतब्बो।

१०. **आचयगामित्तिके** कम्मकिलेसेहि आचियतीति आचयो। पटिसन्धिचुतिगतिप्पवत्तानं एतं नामं। तस्स कारणं हुत्वा निष्पादनकभावेन तं आचयं गच्छन्ति, यस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचयं गमेन्तीतिपि **आचयगामिनो**; सासवकुसलाकुसलानं एतं अधिवचनं। ततो एव आचयसङ्घाता चया अपेतत्ता, निब्बानं अपेतं चयाति अपचयो। तं आरम्भणं कत्वा पवत्तन्तो अपचयं गच्छन्तीति **अपचयगामिनो**; अरियमग्गानमेतं अधिवचनं। अपिच पाकारं इट्ठकवट्ठकी विय पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्तीति आचयगामिनो। तेन चितं चितं इट्ठकं विट्ठंसयमानो पुरिसो विय तदेव पवत्तं अपचिनन्ता गच्छन्तीति अपचयगामिनो। ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं।

११. **सेक्खत्तिके** तीसु सिक्खासु जाताति **सेक्खा**। सत्तन्नं सेक्खानं एतेतिपि **सेक्खा**। अपरियोसितसिक्खत्ता सयमेव सिक्खन्तीतिपि **सेक्खा**। उपरि सिक्खितब्बाभावतो न सेक्खाति **असेक्खा**। वुट्ठिप्पत्ता वा सेक्खातिपि असेक्खा। अरहत्तफलधम्मानं एतं अधिवचनं। ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं।

१२. **परित्तित्तिके** समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तन्ति वुच्चति; 'परित्तं गोमयपिण्ड'न्तिआदीसु (सं० नि० ३.९६) विय। इमेपि अप्पानुभावताय परित्ता वियाति **परित्ता**; कामावचरधम्मानमेतं अधिवचनं। किलेसविक्खम्भनसमत्थताय विपुलफलताय दीघसन्तानताय च महन्तभावं गता, महन्तेहि वा उट्ठारच्छन्दवीरियचित्तपज्जेहि गता पटिपन्नातिपि **महग्गता**। पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं नाम। आरम्भणतो वा सम्पयोगतो वा नत्थि एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खाति **अप्पमाणा**।

१३. **परित्तरम्मणत्तिके** परित्तं आरम्भणं एतेसन्ति **परित्तरम्मणा**। सेसपदद्वयेपि एसेव नयो।

१४. **हीनत्तिके** हीनाति लामका अकुसला धम्मा। हीनप्पणीतानं मज्झे भवाति **मज्झिमा**। अवसेसा तेभूमका धम्मा उत्तमट्टेन अतप्पकट्टेन च **पणीता**; लोकुत्तरा धम्मा।

१५. **मिच्छत्तिके** 'हितसुखावहा मे भविस्सन्ती'ति एवं आसीसितापि तथा अभावतो, 'असुभादीसुयेव सुभ'न्तिआदि विपरीतप्पवत्तितो च मिच्छासभावाति **मिच्छत्ता**; विपाकदाने सति खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो **नियता**; मिच्छत्ता च ते नियता चाति **मिच्छत्तनियता**। वुत्तविपरीतेन अत्थेन सम्मासभावाति **सम्पत्ता**; सम्पत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेनाति **सम्पत्तनियता**। उभयथापि न नियताति **अनियता**।

१६. **मगगारम्मणत्तिके** निब्बानं मग्गति, गवेसति, किलेसे वा मारेन्तो गच्छतीति मग्गो। मग्गो आरम्मणं एतेसन्ति **मगगारम्मणा**। अट्टङ्गिकोपि मग्गो पच्चयट्ठेन एतेसं हेतूति **मग्गहेतुका**। मग्गसम्पयुत्ता वा हेतू मग्गो वा हेतूति मग्गहेतू। ते एतेसं हेतूतिपि मग्गहेतुका। सम्मादिट्ठि सयं मग्गो चेव हेतु च। इति मग्गो हेतु एतेसन्तिपि मग्गहेतुका। अभिभवित्वा पवत्तनट्ठेन मग्गो अधिपति एतेसन्ति **मग्गाधिपतिनो**।

१७. **उप्पन्नत्तिके** उप्पादतो पट्ठाया याव भङ्गा उद्धं पन्ना गता पवत्ताति **उप्पन्ना**। न उप्पन्नाति **अनुप्पन्ना**। परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता अवस्सं उप्पज्जिस्सन्तीति **उप्पादिनो**।

१८. **अतीतत्तिके** अत्तनो सभावं उप्पादादिक्खणं वा पत्वा अतिक्कन्ताति **अतीता**। तदुभयमपि न आगताति **अनागता**। तं तं कारणं पटिच्च उप्पन्नाति **पच्चुप्पन्ना**।

१९. **अनन्तरत्तिके** अतीतं आरम्मणं एतेसन्ति **अतीतारम्मणा**। सेसपदद्वयेपि एसेव नयो।

२०. **अज्झत्तत्तिके** 'एवं पवत्तमाना मयं अत्ता'ति गहणं, 'गमिस्सामा'ति इमिना विय अधिप्पायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ताति **अज्झत्ता**। 'अज्झत्त' -सद्दो पनायं गोचरज्झत्ते नियकज्झत्ते अज्झत्तज्झत्ते विसयज्झत्तेति चतूसु अत्थेसु दिस्सति। "तेनानन्द, भिक्खुना तस्मिंयेव पुरिमस्मिं समाधिनिमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेतब्बं" (म० नि० ३.१८८), "अज्झत्तरतो समाहितो"तिआदीसु (ध० प० ३६२) हि अयं गोचरज्झत्ते दिस्सति। "अज्झत्तं सम्पसादनं" (दी० नि० १.२२८; ध० स० १६१), "अज्झत्तं वा धम्मेषु धम्मानुपस्सी विहरती"तिआदीसु (दी० नि० २.३७३) नियकज्झत्ते। "छ अज्झत्तिकानि आयतनानी"तिआदीसु (म० नि० ३.३०४) अज्झत्तज्झत्ते। "अयं खो पनानन्द, विहारो तथागतेन अभिसम्बुद्धो यदिदं सब्बनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्जतं उपसम्पज्ज विहरती"तिआदीसु (म० नि० ३.१८७) विसयज्झत्ते; इस्सरियट्ठानेति अत्थो। फलसमापत्ति हि बुद्धानं इस्सरियट्ठानं नाम। इध पन नियकज्झत्ते अधिप्पेतो। तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्ता पाटिपुग्गलिका धम्मा अज्झत्ताति वेदितब्बा। ततो बाहिरभूता पन इन्द्रियबद्धा वा अनिन्द्रियबद्धा वा **बहिद्वा** नाम। ततियपदं तदुभयवसेन वुत्तं।

२१. अनन्तरत्तिको तेयेव तिप्पकारेपि धम्मे आरम्मणं कत्वा पवत्तनवसेन वुत्तो।

२२. **सनिदस्सनत्तिके** दट्ठब्बभावसङ्घातेन सह निदस्सनेनाति सनिदस्सना। पटिहननभावसङ्घातेन सह पटिघेनाति सप्पटिघा। सनिदस्सना च ते सप्पटिघा चाति **सनिदस्सनसप्पटिघा**। नत्थि एतेसं दट्ठब्बभावसङ्घातं निदस्सनन्ति अनिदस्सना। अनिदस्सना च ते वुत्तनयेनेव सप्पटिघा चाति **अनिदस्सनसप्पटिघा**। ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं। अयं ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना।

तिकमातिकापदवण्णना निड्डिता।

दुकमातिकापदवण्णना

१-६. **दुकमातिकायं** पन तिकेसु अनागतपदवण्णनंयेव करिस्साम। **हेतुगोच्छके** ताव **हेतुधम्मा**ति मूलट्ठेन हेतुसङ्घाता धम्मा। हेतू धम्मातिपि पाठो। न हेतूति तेसंयेव पटिक्खेपवचनं। सम्पयोगतो पवत्तेन सह हेतुनाति **सहेतुका**। तथेव पवत्तो नत्थि एतेसं हेतूति **अहेतुका**। एकुप्पादादिताय हेतुना सम्पयुत्ताति **हेतुसम्पयुत्ता**। हेतुना विप्पयुत्ताति **हेतुविप्पयुत्ता**। इमेसं द्विन्नमपि दुकानं किञ्चापि अत्थतो नानतं नत्थि, देसनाविलासेन पन तथा बुज्झन्तानं वा पुग्गलानं अज्झासयवसेन वुत्ता। ततो परं पठमदुकं दुतियततियेहि सद्धि योजेत्वा तेसं 'हेतू न हेतू'तिआदीनं पदानं वसेन यथासम्भवतो अपरेपि तयो दुका वुत्ता। तत्थ यथेव 'हेतू चेव धम्मा सहेतुका चा'ति एतं सम्भवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका चा'ति इदमपि। यथा च 'सहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति एतं सम्भवति, तथा 'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति इदमपि। हेतुसम्पयुत्तदुकेन सद्धि योजनायपि एसेव नयो।

तत्र यदेतं 'न हेतू धम्मा सहेतुकापि अहेतुकापी'ति सिद्धे, 'न हेतू खो पन धम्मा'ति अतिरिक्तं 'खो पना'ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं

अतिरेकत्थो सङ्गहितोति वेदितब्बो । कथं? न केवलं ‘न हेतु धम्मा अथ खो अज्जेपि न च सहेतुकापि अहेतुकापि इच्चेव, अथ खो अज्जथापीति । इदं वुत्तं होति — यथेव हि ‘न हेतु धम्मा सहेतुकापि अहेतुकापि’, एवं ‘हेतु धम्मा सहेतुकापि अहेतुकापि’ । यथा च ‘न हेतु धम्मा सहेतुकापि अहेतुकापि’, एवं ‘न हेतु धम्मा हेतुसम्पयुत्तापि हेतुविष्पयुत्तापी’ति ।

७-१३. चूलन्तरदुकेसु अत्तनो निष्फादकेन सह पच्चयेनाति **सप्पच्चया** । नत्थि एतेसं उप्पादे वा ठितियं वा पच्चयोति **अप्पच्चया** । पच्चयेहि समागन्त्वा कताति **सङ्घता** । न सङ्घताति **असङ्घता** । अविनिब्भोगवसेन रूपं एतेसं अत्थीति **रूपिनो** । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपन्ति **अरूपिनो** । रूपनलक्खणं वा रूपं; तं एतेसं अत्थीति **रूपिनो** । न रूपिनो अरूपिनो । **लोकिया धम्माति लोको** वुच्चति लुज्जनपलुज्जनद्वेन वट्टं; तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुत्ताति **लोकिया** । ततो उत्तिण्णाति उत्तरा; लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तराति **लोकुत्तरा** । **केनचि विज्जेय्याति** चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा विजानितब्बा । **केनचि न विज्जेय्याति** तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितब्बा । एवं सन्ते द्विन्मि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होति ।

१४-१९. आसवगोच्छके आसवन्तीति **आसवा** । चक्खुतोपि...पे०... मनतोपि सन्दन्ति पवत्तन्तीति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रभुं, ओकासतो याव भवगं सवन्तीति वा **आसवा** । एते धम्मे एतज्ज ओकासं अन्तोकरित्वा पवत्तन्तीति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं ‘आ’कारो । चिरपारिवासियद्वेन मदिरादयो आसवा । आसवा वियातिपि **आसवा** । लोकस्मिहि चिरपारिवासिका मदिरादयो आसवाति वुच्चन्ति । यदि च चिरपारिवासियद्वेन आसवा, एतेयेव भवितुमरहन्ति । वुत्तज्हेतं — “पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी”तिआदि (अ० नि० १०.६१) । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्तीतिपि **आसवा** । ततो अज्जे **नो आसवा** नाम । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेहीति **सासवा** । एवं पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवाति **अनासवा** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेन वेदितब्बं । अयं पन विसेसो — यथा तत्थ ‘न हेतु खो पन धम्मा सहेतुकापि अहेतुकापीति अयं ओसानदुको पठमदुक्खस्स दुतियपदं आदिमिं ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध ‘नो आसवा खो पन धम्मा सासवापि अनासवापी’ति न वुत्तो । किञ्चापि न वुत्तो, अथ खो अयज्ज अज्जो च भेदो तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

२०-२५. संयोजनगोच्छके यस्स संविज्जन्ति, तं पुगलं वट्टस्मिं संयोजेन्ति बन्धन्तीति **संयोजना** । ततो अज्जे **नो संयोजना** नाम । आरम्भणभावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धने संयोजनानं हिताति **संयोजनिया** । संयोजनस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । न संयोजनिया **असंयोजनिया** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतब्बं ।

२६-३१. गन्थगोच्छके यस्स संविज्जन्ति तं चुतिपटिसन्धिवसेन वट्टस्मिं गन्थेन्ति घटेन्तीति **गन्था** । ततो अज्जे **नो गन्था** । आरम्भणकरणवसेन गन्थेहि गन्थितब्बाति **गन्थनिया** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतब्बं । यथा च इध, एवं इतो परेसुपि वुत्तावसेसं तत्थ तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

३२-३७. ओघगोच्छके यस्स संविज्जन्ति तं वट्टस्मिंयेव ओहनन्ति ओसीदापेन्तीति **ओघा** । आरम्भणं कत्वा अतिक्कमनीयतो ओघेहि अतिक्कमितब्बाति **ओघनिया** । ओघानं आरम्भणधम्मा एव वेदितब्बा ।

३८-४३. योगगोच्छके वट्टस्मिं योजेन्तीति **योगा** । **योगनिया** ओघनिया विय वेदितब्बा ।

४४-४९. नीवरणगोच्छके चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्तीति **नीवरणा** । **नीवरणिया** संयोजनिया विय वेदितब्बा ।

५०-५४. परामासगोच्छके धम्मानं यथाभूतं अनिच्चादिआकारं अतिक्कमित्वा ‘निच्च’न्ति आदिवसेन पवत्तमाना परतो आमसन्तीति **परामासा** । परामासेहि आरम्भणकरणवसेन परामट्टता **परामट्टा** ।

५५-६८. महन्तरदुकेसु आरम्भणं अगगहेत्वा अप्पवत्तितो सह आरम्भणेनाति **सारम्भणा** । नत्थि एतेसं आरम्भणन्ति **अनारम्भणा** । चिन्तनद्वेन **चित्ता**, विचित्तद्वेन वा **चित्ता** । अविष्पयोगवसेन चेतसि नियुत्ताति **चेतसिका** । निरन्तरभावपूगमनताय, उप्पादतो याव भङ्गा, चित्तेन संसट्ठाति **चित्तसंसट्ठा** । एकतो वत्तमानापि निरन्तरभावं अनुपगमनताय चित्तेन विसंसट्ठाति **चित्तविसंसट्ठा** । समुट्ठहन्ति एतेनाति समुट्ठानं । चित्तं समुट्ठानं एतेसन्ति **चित्तसमुट्ठाना** । सह भवन्तीति सहभुनो । चित्तेन सहभुनो **चित्तसहभुनो** । अनुपरिवत्तन्तीति

अनुपरिवर्त्तिनो । किं अनुपरिवर्त्तन्ति? चित्तं । चित्तस्स अनुपरिवर्त्तिनो **चित्तानुपरिवर्त्तिनो** । चित्तसंसङ्गा च ते चित्तसमुद्धाना चाति **चित्तसंसङ्गसमुद्धाना** । चित्तसंसङ्गा च ते चित्तसमुद्धाना च चित्तसहभुनो एव चाति **चित्तसंसङ्गसमुद्धानसहभुनो** । चित्तसंसङ्गा च ते चित्तसमुद्धाना च चित्तानुपरिवर्त्तिनो एव चाति **चित्तसंसङ्गसमुद्धानानुपरिवर्त्तिनो** । सेसानि सब्बपदानि वुत्तपदानं पटिक्खेपवसेन वेदितव्वानि । अज्झत्तज्झत्तं सन्धाय अज्झत्तत्तिके वुत्तवसेन अज्झत्ताव **अज्झत्तिका** । ततो बहिभूताति **बाहिरा** । उपादियन्तेव भूतानि, न भूतानि विय उपादियन्तीति **उपादा** । न उपादियन्तेवाति **नोउपादा** ।

६९-७४. उपादानगोच्छके भुसं आदियन्तीति **उपादाना**; दब्बहग्गाहं गणहन्तीति अत्थो । ततो अज्जे नोउपादाना ।

७५-८२. किलेसगोच्छके संकिलिद्धत्तिके वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितव्वो ।

८३-१००. पिट्ठिदुकेसु कामे अवचरन्तीति **कामावचरा** रूपे अवचरन्तीति **रूपावचरा** । अरूपे अवचरन्तीति **अरूपावचरा** । अयमेत्थ सङ्केपो । वित्थारो पन परतो आवि भविस्सति । तेभूमकवट्टे परियापन्ना अन्तोगधाति **परियापन्ना** । तस्मिं न परियापन्नाति **अपरियापन्ना** । वट्टमूलं छिन्दन्ता निब्बानं आरम्भणं कत्वा वट्टतो निय्यन्तीति **निय्यानिका** । इमिना लक्खणेन न निय्यन्तीति **अनिय्यानिका** । चुतिया वा अत्तनो वा पवत्तिया अनन्तरं फलदाने नियतत्ता **नियता** । तथा अनियतत्ता **अनियता** । अज्जे धम्मे उत्तरन्ति पजहन्तीति **उत्तरा** । अत्तानं उत्तरितुं समत्थेहि सह उत्तरेहीति **सउत्तरा** । नत्थि एतेसं उत्तराति **अनुत्तरा** । रणन्ति एतेहीति रणा; येहि अभिभूता सत्ता नानपकारेन कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अधिवचनं । सम्पयोगवसेन पहानेकट्टावसेन च सह रणेहीति **सरणा** । तेनाकारेन नत्थि एतेसं रणाति **अरणा** ।

सुत्तन्तिकदुकमातिकापदवण्णना

१०१-१०८. सुत्तन्तिकदुकेसु सम्पयोगवसेन विज्जं भजन्तीति **विज्जाभागिनो**; विज्जाभागे विज्जाकोट्टासे वत्तन्तीतिपि विज्जाभागिनो । तत्थ विपस्सनाजाणं, मनोमयिद्धि, छ अभिज्जाति अट्ट विज्जा । पुरिमेन अत्थेन ताहि सम्पयुत्तधम्मापि विज्जाभागिनो । पच्छिमेन अत्थेन तासु या काचि एका विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनोति । एवं विज्जापि विज्जाय सम्पयुत्तधम्मापि विज्जाभागिनोत्वेव वेदितव्वो । इध पन सम्पयुत्तधम्माव अधिप्पेता । सम्पयोगवसेनेव अविज्जं भजन्तीति **अविज्जाभागिनो** । अविज्जाभागे अविज्जाकोट्टासे वत्तन्तीतिपि अविज्जाभागिनो । तत्थ दुक्खपटिच्छादकं तमो समुदयादिपटिच्छादकन्ति चतस्सो अविज्जा । पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्तधम्मापि अविज्जाभागिनो । तासु या काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनोति । एवं अविज्जापि अविज्जाय सम्पयुत्तधम्मापि अविज्जाभागिनोत्वेव वेदितव्वो । इध पन सम्पयुत्तधम्माव अधिप्पेता ।

पुन अनज्झोत्थरणभावेन किलेसन्धकारं विद्धंसेतुं असमत्थताय विज्जु उपमा एतेसन्ति **विज्जूपमा** । निस्सेसं विद्धंसनसमत्थताय वजिरं उपमा एतेसन्ति वजिरूपमा । बालेसु ठितत्ता यत्थ ठिता तदुपचारेन **बाला** । पण्डितेसु ठितत्ता **पण्डिता** । बालकरत्ता वा बाला, पण्डितकरत्ता पण्डिता । **कण्हा**ति काळका, चित्तस्स अपभस्सरभावकरणा । **सुक्का**ति ओदाता, चित्तस्स पभस्सरभावकरणा । कण्हाभिजातिहेतुतो वा **कण्हा**; सुक्काभिजातिहेतुतो **सुक्का** । इध चेव सम्पराये च तपेन्तीति **तपनीया** । न तपनीया **अतपनीया** ।

अधिवचनदुकादयो तयो अत्थतो निन्नानाकरणा; ब्यज्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवड्डको धनवड्डकोति आदयो हि वचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्ता **अधिवचना** नाम । अधिवचनानं पथा **अधिवचनपथा** । “अभिसङ्खरोन्तीति खो, भिक्खवे, तस्मा सङ्खारा”ति (सं० नि० ३.७९) एवं निद्धारेत्वा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अभिलापा **निरुत्ति** नाम । निरुत्तीनं पथा **निरुत्तिपथा** । तक्को वितक्को सङ्कप्पोति (ध० स० ७) एवं तेन तेन पकारेन आपनतो **पज्जत्ति** नाम । पज्जत्तीनं पथा **पज्जत्तिपथा** । एत्थ च एकं दुकं वत्वापि इतरेसं वचने पयोजनं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

१०९-११८. नामरूपदुके नामकरणट्टेन नमनट्टेन नामनट्टेन च **नामं** । रूपनट्टेन **रूपं** । अयमेत्थ सङ्केपो । वित्थारो पन **निक्खेपकण्डे** आवि भविस्सति । **अविज्जा**ति दुक्खादीसु अज्जाणं । **भवतण्हा**ति भवपत्थना । **भवदिट्ठी**ति भवो वुच्चति सस्सतं; सस्सतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । **विभवदिट्ठी**ति विभवो वुच्चति उच्छेदं; उच्छेदवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । सस्सतो अत्ता च लोको चाति पवत्ता दिट्ठि

सस्सतदिट्ठि। उच्छिज्जिस्सतीति पवत्ता दिट्ठि **उच्छेददिट्ठि**। अन्तवाति पवत्ता दिट्ठि **अन्तवादिट्ठि**। अनन्तवाति पवत्ता दिट्ठि **अनन्तवादिट्ठि**। पुब्बन्तं अनुगता दिट्ठि **पुब्बन्तानुदिट्ठि**। अपरन्तं अनुगता दिट्ठि **अपरन्तानुदिट्ठि**। **अहिरिकन्ति** यं न हिरियति हिरियितब्बेनाति (ध० स० ३८७) एवं वित्थारिता निल्लज्जता। **अनोत्तप्पन्ति** यं न ओत्तप्पति ओत्तप्पितब्बेनाति एवं वित्थारितो अभायनकआकारो। हिरियना **हिरी**, ओत्तप्पना **ओत्तप्पं**। दोवचस्सतादीसु दुक्खं वचो एतस्मिं विप्पटिकूलगाहिम्हि विपच्चनीकसाते अनादरे पुग्गलेति **दुब्बचो**। तस्स कम्मं दोवचस्सं। तस्स भावो **दोवचस्सता**। पापा अस्सद्वादयो पुग्गला एतस्स मित्ताति पापमित्तो; तस्स भावो **पापमित्तता**। **सोवचस्सता च कल्याणमित्तता च** वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बा।

११९-१२३. ‘पञ्चपि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो, सत्तपि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो’ति (ध० स० १३३६) एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलभावो **आपत्तिकुसलता**। ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **आपत्तिवुट्ठानकुसलता**। समापत्तीसु कुसलभावो **समापत्तिकुसलता**। समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्जायेतं अधिवचनं। समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **समापत्तिवुट्ठानकुसलता**। अट्ठारससु धातूसु कुसलभावो **धातुकुसलता**। तासंयेव धातूनं मनसिकारे कुसलभावो **मनसिकारकुसलता**। चक्खायतनादीसु कुसलभावो **आयतनकुसलता**। द्वादसङ्गे पटिच्चसमुप्पादे कुसलभावो **पटिच्चसमुप्पादकुसलता**। तस्मिं तस्मिं ठाने कुसलभावो **ठानकुसलता**। ठानन्ति कारणं वुच्चति। तस्मिज्झि तदायत्तवृत्तिताय फलं तिट्ठति नाम, तस्मा **ठानन्ति** वुत्तं। अट्ठाने कुसलभावो **अट्ठानकुसलता**।

१२४-१३४. उज्जुभावो **अज्जवो**। मुदुभावो **मद्वो**। अधिवासनसङ्घातो खमनभावो **खन्ति**। सुरतस्स भावो **सोरच्चं**। सम्मोदकमुदुभावसङ्घातो सखिलभावो **साखल्यं**। यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिदं न होति एवं धम्मामिसेहि पटिसन्थरणं **पटिसन्थारो**। इन्द्रियसंवरभेदसङ्घातो मनच्छट्ठेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारभावो **इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता**। पटिग्गहणपरिभोगवसेन भोजने मत्तं अजाननभावो **भोजने अमत्तञ्जुता**। अनन्तरदुको वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो। सतिविप्पवाससङ्घातो मुट्ठस्सतिभावो **मुट्ठस्सच्चं**। असम्पजानभावो **असम्पजज्जं**। सरतीति **सति**। सम्पजानातीति **सम्पजज्जं**। अण्पटिसङ्घाने अकम्पनट्ठेन पटिसङ्घानसङ्घातं बलं **पटिसङ्घानबलं**। वीरियसीसेन सत्त बोज्झङ्गे भावेन्तस्स उप्पन्नं बलं **भावनाबलं**। पच्चनीकधम्मे समेतीति **समथो**। अनिच्चादिवसेन विविधेन आकारेन पस्सतीति **विपस्सना**। समथोव तं आकारं गहेत्वा पुन पवत्तेतब्बस्स समथस्स निमित्तवसेन **समथनिमित्तं**। पग्गाहनिमित्तेपि एसेव नयो। सम्पयुत्तधम्मे पग्गणहातीति **पग्गाहो**। न विक्खिपतीति **अविक्खेपो**।

१३५-१४२. सीलविनासिका असंवरसङ्घाता सीलस्स विपत्ति **सीलविपत्ति**। सम्मादिट्ठिविनासिका मिच्छादिट्ठिसङ्घाता दिट्ठिया विपत्ति **दिट्ठिविपत्ति**। सोरच्चमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलपरिपूरणतो सीलस्स सम्पदाति **सीलसम्पदा**। दिट्ठिपारिपूरिभूतं जाणं दिट्ठिया सम्पदाति **दिट्ठिसम्पदा**। विसुद्धिभावं सम्पत्ता सीलसङ्घाता सीलस्स विसुद्धि, **सीलविसुद्धि**। निब्बानसङ्घातं विसुद्धिं पापेतुं समत्था, दस्सनसङ्घाता, दिट्ठिया विसुद्धि **दिट्ठिविसुद्धि**। **दिट्ठिविसुद्धि खो पन यथादिट्ठिस्स च पधानन्ति** कम्मस्सकतज्जाणादिसङ्घाता दिट्ठिविसुद्धि चेव **यथादिट्ठिस्स च** अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तंसम्पयुत्तमेव पधानं। **संवेगोति** जातिआदीनि पटिच्च उप्पन्नभयसङ्घातं संविज्जनं। **संवेजनियट्ठानन्ति** संवेगजनकं जातिआदिकारणं। **संविग्गस्स च योनिसोपधानन्ति** एवं संवेगजातस्स उपायपधानं। **असन्तुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसूति** कुसलधम्मपूरणे असन्तुट्ठिभावो। **अण्पटिवानिता च पधानस्मिन्ति** अरहत्तं अपत्वा पधानस्मिं अनिवत्तनता अनोसक्कनता। विजाननतो **विज्जा**। विमुच्चनतो **विमुत्ति**। **खये जाणन्ति** किलेसक्खयकरे अरियमग्गे जाणं। **अनुप्पादे जाणन्ति** पटिसन्धिवसेन अनुप्पादभूते तंतंमग्गवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसाने उप्पन्ने अरियफले जाणं। अयं मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना।

दुकमातिकापदवण्णना निट्ठिता।

कामावचरकुसलपदभाजनीयं

१. इदानी यथानिक्खित्ताय मातिकाय सङ्ग्रहिते धम्मे पभेदतो दस्सेतुं **कतमे धम्मा कुसलाति** इदं पदभाजनीयं आरद्धं। तत्थ यदेतं **यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं** होतीति पठमं कामावचरकुसलं दस्सितं, तस्स ताव निद्वेसे धम्मववत्थानवारो सङ्ग्रहवारो सुज्जतवारोति तयो महावारा होन्ति। तेसु धम्मववत्थानवारो उद्वेसनिद्वेसवसेन द्विधा ठितो। तेसु उद्वेसवारस्स पुच्छा, समयनिद्वेसो, धम्मद्वेसो, अप्पनाति चत्तारो परिच्छेदा। तेसु **‘कतमे धम्मा कुसला’**ति अयं पुच्छा नाम। **‘यस्मिं समये कामावचरं...पे०... तस्मिं समये’**ति अयं

समयनिद्देसो नाम । ‘फस्सो होति...पे०... अविक्खेपो होती’ति अयं धम्मद्वेसो नाम । ‘ये वा पन तस्मिं समये अज्जेपि अत्थि पटिच्चसमुप्यन्ना अरूपिनो धम्मा इमे धम्मा कुसला’ति अयं अप्पना नाम ।

एवं चतूहि परिच्छेदेहि ठितस्स उद्देसवारस्स व्यायं पठमो पुच्छापरिच्छेदो, तत्थ ‘कतमे धम्मा कुसला’ति अयं कथेतुकम्यतापुच्छा ।
पञ्चविधाहि पुच्छा — अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमतिपुच्छा, कथेतुकम्यतापुच्छाति । तासं इदं नानत्तं —

कतमा अदिट्ठजोतनापुच्छा? पकतिया लक्खणं अज्जातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं । तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूतत्थाय विभावनत्थाय पज्जं पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतनापुच्छा (महानि० १५०; चूळनि० पुण्णकमाणवपुच्छानिद्देस १२) ।

कतमा दिट्ठसंसन्दनापुच्छा? पकतिया लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विभावितं, सो अज्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दनत्थाय पज्जं पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दनापुच्छा (महानि० १५०; चूळनि० पुण्णकमाणवपुच्छानिद्देस १२) ।

कतमा विमतिच्छेदनापुच्छा? पकतिया संसयपक्खन्दो होति, विमतिपक्खन्दो द्वेळ्हकजातो — ‘एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो’ति । सो विमतिच्छेदनत्थाय पज्जं पुच्छति । अयं विमतिच्छेदनापुच्छा (महानि० १५०; चूळनि० पुण्णकमाणवपुच्छानिद्देस १२) ।

कतमा अनुमतिपुच्छा? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पज्जं पुच्छति — ‘तं किं मज्जथ, भिक्खवे, रूपं निच्चं वा अनिच्चं वा’ति? ‘अनिच्चं, भन्ते’ । ‘यं पनानिच्चं दुक्खं वा तं सुखं वा’ति? ‘दुक्खं, भन्ते’ । ‘यं पनानिच्चं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपस्सितुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ति? ‘नोहेतं, भन्ते’ति (सं० नि० ३.७९; महाव० २१) । अयं अनुमतिपुच्छा ।

कतमा कथेतुकम्यतापुच्छा? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पज्जं पुच्छति । “चत्तारोमे, भिक्खवे, सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो”ति (दी० नि० २.३७३)? अयं कथेतुकम्यतापुच्छाति ।

तत्थ बुद्धानं पुरिमा तिस्रो पुच्छा नत्थि । कस्मा? बुद्धानज्झि तीसु अद्भासु किञ्चि सङ्कतं, अद्भावमुत्तं वा असङ्कतं, अदिट्ठं अनज्जातं अजोतितं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं नाम नत्थि । तेन तेसं अदिट्ठजोतनापुच्छा नत्थि । यं पन भगवता अत्तनो जाणेन पटिविद्धं, तस्स अज्जेन समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा सद्धिं संसन्दनकिच्चं नत्थि । तेनस्स दिट्ठसंसन्दनापुच्छा नत्थि । यस्मा पनेस अकथंकथी तिण्णविचिकिच्छो सब्बधम्मेषु विहतसंसयो, तेनस्स विमतिच्छेदनापुच्छा नत्थि । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अत्थि । तासु अयं कथेतुकम्यतापुच्छाति वेदितब्बा ।

तत्थ ‘कतमे’तिपदेन निद्दिसितब्बधम्मेषु पुच्छति । ‘धम्मा कुसला’ति हि वचनमत्तेन ‘किं कता किं वा करोन्ती’ति न सक्का जातुं । ‘कतमे’ति वुत्ते पन तेसं पुट्ठभावो पज्जायति । तेन वुत्तं ‘कतमेतिपदेन निद्दिसितब्बधम्मेषु पुच्छती’ति । ‘धम्मा कुसला’तिपदद्वयेन पुच्छाय पुट्ठधम्मेषु दस्सेति । तेसं अत्थो हेट्ठा पकासितोव ।

कस्मा पनेत्थ मातिकायं विय ‘कुसला धम्मा’ति अवत्वा ‘धम्मा कुसला’ति पदानुक्कमो कतोति? पभेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पभेदवन्तदस्सनत्थं । इमस्मिज्झि अभिधम्मेषु धम्माव देसेतब्बा । ते च कुसलादीहि पभेदेहि अनेकप्पभेदा । तस्मा धम्मायेव इध देसेतब्बा । नायं वोहारदेसना । ते च अनेकप्पभेदतो देसेतब्बा, न धम्ममत्ततो । पभेदतो हि देसना घनविनिब्भोगपटिसम्भिदाजाणावहा होतीति ‘कुसला धम्मा’ति एवं पभेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानीं ये तेन पभेदेन देसेतब्बा धम्मा ते दस्सेतुं, अयं ‘कतमे धम्मा कुसला’ति पदानुक्कमो कतोति वेदितब्बो । पभेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पभेदो दस्सियमानो युज्जति सुविज्जेय्यो च होतीति ।

इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तन्ति । एत्थ —

समये निद्दिसि चित्तं, चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्वान दीपेतुं, धम्मे तत्थ पभेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’न्ति हि निद्विसन्तो भगवा समये चित्तं निद्विसि । किंकारणा? तेन समयनियमितेन चित्तेन परियोसाने ‘तस्मिं समये’ति एवं समयं नियमेत्वान, अथ विज्जमानेपि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं तस्मिंयेव समये फस्सो होति, वेदना होतीति एवं तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्ततिसमूहकिच्चारम्मणघनवसेन दुरुनुबोधप्पभेदे फस्सवेदनादयो धम्मे बोधेतुन्ति अत्थो ।

इदानी ‘यस्मिं समये’तिआदीसु अयमनुपुब्बपदवण्णना । यस्मिन्ति अनियमतो भुम्मनिद्वेसो । समयेति अनियमनिद्विद्वपरिदीपनं । एत्तावता अनियमतो समयो निद्विद्वो होति । तत्थ समयसद्वो —

समवाये खणे काले, समूहे हेतु दिट्ठिसु ।
पटिलाभे पहाने च, पटिवेधे च दिस्सति ॥

तथा हिस्स “अप्पेव नाम स्वेपि उपसङ्कमेय्याम कालञ्च समयञ्च उपादाया”ति (दी० नि० १.४४७) एवमादीसु समवायो अत्थो । “एकोव खो, भिक्खवे, खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया”तिआदीसु (अ० नि० ८.२९) खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो”तिआदीसु (पाचि० ३५८) कालो । “महासमयो पवनस्मि”न्तिआदीसु समूहो । “समयोपि खो ते, भद्दालि, अप्पटिविद्धो अहोसि — भगवा खो सावत्थियं विहरति, भगवापि मं जानिस्सति ‘भद्दालि नाम भिक्खु सत्थुसासने सिक्खाय अपरिपूरकारी’ति । अयम्पि खो ते, भद्दालि, समयो अप्पटिविद्धो अहोसी”तिआदीसु (म० नि० २.१३५) हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहमानो परिब्बाजको समणमुण्डिकापुत्तो समयप्पवादके तिन्दुकाचीरे एकसालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती”तिआदीसु (म० नि० २.२६०) दिट्ठि ।

“दिट्ठे धम्मे च यो अत्थो, यो चत्थो सम्परायिको ।
अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितोति पवुच्चती”ति ॥ (सं० नि० १.१२९) —

आदीसु पटिलाभो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुक्खस्सा”तिआदीसु (म० नि० १.२८) पहानं । “दुक्खस्स पीळनट्ठो सङ्खत्तट्ठो सन्तापट्ठो विपरिणामट्ठो अभिसमयट्ठो”तिआदीसु (पटि० म० २.८) पटिवेधो । एवमनेकेसु समयेसु —

समवायो खणो कालो, समूहो हेतुयेव च ।
एते पञ्चपि विज्जेय्या, समया इध विज्जुना ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं’न्ति इमस्मिहि कुसलाधिकारे तेसु नवसु समयेसु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितब्बा ।

तेसु पच्चयसामग्गी, समवायो खणो पन ।
एकोव नवमो जेय्यो, चक्कानि चतुरोपि वा ॥

या हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्तेन सण्डिता पच्चयानं सामग्गी, सा इध समवायोति जातब्बा । “एकोव खो, भिक्खवे, खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया”ति (अ० नि० ८.२९) एवं वुत्तो पन नवमोव खणो एको खणोति वेदितब्बो । यानि वा पनेतानि “चत्तारिमानि, भिक्खवे, चक्कानि येहि समन्नागतानं देवमनुस्सानं चतुचक्कं वत्तती”ति — एत्थ ‘पतिरूपदेसवासो, सण्पुरिसूपनिस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, पुब्बे च कतपुज्जता’ति (अ० नि० ४.३१) चत्तारि चक्कानि वुत्तानि, एतानि वा एकज्झं कत्वा ओकासट्ठेन खणोति वेदितब्बानि । तानि हि कुसलुप्पत्तिया ओकासभूतानि ।

एवं समवायञ्च खणञ्च जत्वा इतरेसु —

तं तं उपादाय पज्जत्तो, कालो वोहारमत्तको ।
पुज्जो फस्सादिधम्मानं, समूहोति विभावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’तिआदिना हि नयेन धम्मं वा, ‘अतीतो अनागतो’तिआदिना नयेन धम्मवृत्तिं वा, ‘बीजकालो अङ्कुरकालो’ति आदिना नयेन धम्मपटिपाटिं वा, ‘उप्पादकालो जराकालो’तिआदिना नयेन धम्मलक्खणं वा, ‘वेदियनकालो सज्जाननकालो’तिआदिना नयेन धम्मकिच्चं वा, ‘न्हानकालो पानकालो’तिआदिना नयेन सत्तकिच्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’तिआदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुब्बण्हो सायन्हो दिवा रत्ती’तिआदिना नयेन चन्दिमसूरियादिपरिवत्तनं वा, ‘अट्टमासो मासो’तिआदिना नयेन अहोरत्तादिसङ्घातं कालसञ्चयं वाति — एवं तं तं उपादाय पज्जत्तो कालो नाम । सो पनेस सभावतो अविज्जमानत्ता पज्जत्तिमत्तको एवाति वेदितब्बो । यो पनेस फस्सवेदनादीनं धम्मानं पुज्जो, सो इध समूहोति विभावितो । एवं कालसमूहेपि जत्वा इतरो पन —

हेतूति पच्चयोवेत्थ, तस्स द्वारवसेन वा ।

अनेकभावो विज्जेय्यो, पच्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ हि पच्चयोव हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पच्चयानं वा वसेन अनेकभावो वेदितब्बो । कथं? चक्खुद्वारादीसु हि उप्पज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खुरूपआलोकमनसिकारादयो पच्चया, **महापकरणे** च “हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो”तिआदिना नयेन चतुवीसति पच्चया वुत्ता । तेसु ठपेत्वा विपाकपच्चयञ्च पच्छाजातपच्चयञ्च, सेसा कुसलधम्मानं पच्चया होन्तियेव । ते सब्बेपि इध हेतूति अधिपेता । एवमस्स इमिना द्वारवसेन वा पच्चयवसेन वा अनेकभावो वेदितब्बो । एवमेते समवायादयो पञ्च अत्था इध समयसद्देन परिगृहिताति वेदितब्बा ।

‘कस्मा पन एतेसु यंकिञ्चि एकं अपरिगृहेत्वा सब्बेसं परिगृहो कतो’ति? ‘तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसङ्घातो समयो अनेकहेतुतो वृत्तिं दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलनिष्पादने अज्जमज्जापेक्खो होति । तस्मा ‘एको कत्ता नाम नत्थी’ति इममि अत्थं दीपेति । सभावेन हि कारणे सति कारणन्तरापेक्खा अयुत्ताति । एवं एकस्स कस्सचि कारणस्स अभावदीपनेन “सयंकतं सुखदुक्ख”न्तिआदि पटिसेधितं होति ।

तत्थ सिया — ‘यं वुत्तं अनेकहेतुतो वृत्तिं दीपेती’ति, तं न युत्तं । ‘किंकारणा’? ‘असामगियं अहेतूतं सामगियमि अहेतुभावापत्तितो’ । ‘न हि एकस्मिं अन्धे दट्ठं असक्कोन्ते अन्धसतं पस्सती’ति । ‘नो न युत्तं; साधारणफलनिष्पादकत्तेन हि ठितभावो सामग्गी; न अनेकेसं समोधानमत्तं । न च अन्धानं दस्सनं नाम साधारणफलं’ । ‘कस्मा’? ‘अन्धसते सतिपि तस्स अभावतो । चक्खादीनं पन तं साधारणफलं, तेसं भावे भावतो । असामगियं अहेतूतमि च सामगियं हेतुभावो सिद्धो । स्वायं असामगियं फलाभावेन, सामगियञ्चस्स भावेन, वेदितब्बो । चक्खादीनज्झि वेकल्ले चक्खुविज्जाणादीनं अभावो, अवेकल्ले च भावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा’ति । अयं ताव समवायसङ्घातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

यो पनेस अट्ठहि अक्खणेहि परिवज्जितो नवमो खणो, पतिरूपदेसवासादिको च चतुचक्कसङ्घातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्तबुद्धुप्पादसद्धम्मट्ठिआदिकं खणसामग्गिं विना नत्थि । मनुस्सत्तादीनञ्च काणकच्छपोपमादीहि (म० नि० ३.२५२) दुल्लभभावो । इति खणस्स दुल्लभत्ता सुदुतरं खणायत्तं लोकुत्तरधम्मानं उपकारभूतं कुसलं दुल्लभमेव । एवमेतेसु खणसङ्घातो समयो कुसलुप्पत्तिया दुल्लभभावं दीपेति । एवं दीपेन्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्सेव तस्स कुसलस्स अननुद्धानेन मोघखणं कुरुमानानं पमादविहारो पटिसेधितो होति । अयं खणसङ्घातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

यो पनेतस्स कुसलचित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अतिपरित्तो । सा चस्स अतिपरित्तता “यथा च, भिक्खवे, तस्स पुरिसस्स जवो, यथा च चन्दिमसूरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसूरियानं पुरतो धावन्ति तासं देवतानं जवो, ततो सीघतरं आयुसङ्घारा खीयन्ती”ति (सं० नि० २.२२८) — इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेन वेदितब्बा । तत्र हि सो रूपजीवितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पटुप्पन्नं रूपं तिट्ठति ताव सोळस चित्तानि उप्पज्जित्वा भिज्जन्ति । इति तेसं कालपरित्तताय उपमापि नत्थि । तेनेवाह — “यावज्जिदं, भिक्खवे, उपमापि न सुकरा याव लहुपरिवत्तं चित्तं”न्ति (अ० नि० १.४८) । एवमेतेसु कालसङ्घातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्तं दीपेति । एवं दीपेन्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुलतोभासेन मुत्तावुणनं विय, दुप्पटिविज्झमिदं चित्तं, तस्मा एतस्स पटिवेधे महाउस्साहो च आदरो च कत्तब्बोति ओवादो दिन्नो होति । अयं कालसङ्घातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

समूहसङ्घातो पन समयो अनेकेसं सहुप्पत्तिं दीपेति । फस्सादीनज्झि धम्मानं पुज्जो समूहोति वुत्तो । तस्मिञ्च उप्पज्जमानं चित्तं सह तेहि धम्मेहि उप्पज्जतीति अनेकेसं सहुप्पत्तिं दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन एकस्सेव धम्मस्स उप्पत्तिं पटिसेधिता होति । अयं समूहसङ्घातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

हेतुसङ्घातो पन समयो परायत्तवृत्तितं दीपेति । ‘यस्मिं समये’ति हि पदस्स यस्मा ‘यस्मिं हेतुमिह सति’ उप्पन्नं होतीति अयमत्थो, तस्मा ‘हेतुमिह सति’ पवत्तितो परायत्तवृत्तिता दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन धम्मानं सवसवत्तिताभिमानो पटिसेधितो होति । अयं हेतुसङ्घातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

तत्थ ‘यस्मिं समये’ति कालसङ्घातस्स समयस्स वसेन ‘यस्मिं काले’ति अत्थो; समूहसङ्घातस्स ‘यस्मिं समूहे’ति । खणसमवायहेतुसङ्घातानं ‘यस्मिं खणे सति, याय सामगिया सति, यमिह हेतुमिह सति’ कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिंयेव सति ‘फस्सादयोपी’ति अयमत्थो वेदितब्बो । अधिकरणज्झि कालसङ्घातो समूहसङ्घातो च समयो । तत्थ वृत्तधम्मानन्ति अधिकरणवसेनेत्थ भुम्मं । खणसमवायहेतुसङ्घातस्स च समयस्स भावेन तेसं भावो लक्खीयतीति भावेनभावलक्खणवसेनेत्थ भुम्मं ।

कामावचरन्ति “कतमे धम्मा कामावचरा? हेट्ठतो अवीचिनिरयं उपरितो परनिम्मितवसवत्तिं परियन्तं कत्वा”तिआदिना (ध० स० १२८७) नयेन वृत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं । तत्रायं वचनत्थो — उद्दानतो द्वे कामा, वत्थुकामो च किलेसकामो च । तत्थ किलेसकामो अत्थतो छन्दरागोव वत्थुकामो तेभूमकवट्टं । किलेसकामो चेत्थ कामेतीति **कामो**; इतरो पन कामियतीति कामो । यस्मिं पन पदेसे दुविधोपेसो कामो पवत्तिवसेन अवचरति, सो चतुन्नं अपायानं, मनुस्सानं, छन्नज्ज्य देवलोकानं वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरतीति **कामावचरो**, ससत्थावचरो विय । यथा हि यस्मिं पदेसे ससत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्जमानेसुपि अज्जेसु द्विपदचतुप्पदेसु अवचरन्तेसु, तेसं अभिलक्खितत्ता ‘ससत्थावचरो’त्वेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसुपि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु, तेसं अभिलक्खितत्ता अयं पदेसो ‘कामावचरो’त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपभवो रूपं, एवं उत्तरपदलोपं कत्वा ‘कामो’त्वेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं एकादसपदेससङ्घाते कामे अवचरतीति कामावचरं ।

किञ्चापि हि एतं रूपारूपभवेसुपि अवचरति, यथा पन सङ्गामे अवचरणतो सङ्गामावचरोति लङ्घनामको नागो नगरे चरन्तोपि ‘सङ्गामावचरो’त्वेव वुच्चति, थलजलचरा च पाणा अथले अजले च ठितापि ‘थलचरा जलचरा’त्वेव वुच्चन्ति, एवमिदं अज्जत्थ अवचरन्तमि कामावचरमेवाति वेदितब्बं । आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरतीतिपि कामावचरं । कामज्जेसु रूपावचरेसुपि अवचरति, यथा पन वदतीति ‘वच्छो’, महियं सेतीति ‘महिंसो’ति वृत्ते, न सत्ता यत्तका वदन्ति, महियं वा सेन्ति सब्बेसं तं नामं होति, एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । अपिच कामभवसङ्घाते कामे पटिसन्धिं अवचारेतीतिपि **कामावचरं** ।

कुसलन्ति कुच्छित्तानं सलनादीहि अत्थेहि कुसलं । अपिच आरोग्यट्टेन अनवज्जट्टेन कोसल्लसम्भूतट्टेन च कुसलं । यथेव हि ‘कच्चि नु भोतो कुसलं’न्ति (जा० १.१५.१४६; २.२०.१२९) रूपकाये अनातुरताय अगेलज्जेन निब्याधिताय आरोग्यट्टेन कुसलं वृत्तं, एवं अरूपधम्मेपि किलेसातुरताय किलेसगेलज्जस्स च किलेसब्याधिनो अभावेन आरोग्यट्टेन कुसलं वेदितब्बं । किलेसवज्जस्स पन किलेसदोसस्स किलेसदरथस्स च अभावा अनवज्जट्टेन कुसलं । कोसल्लं वुच्चति पज्जा; कोसल्लतो सम्भूतत्ता कोसल्लसम्भूतट्टेन कुसलं ।

‘जाणसम्पयुत्तं’ ताव एवं होतु; जाणविप्पयुत्तं कथन्ति । तम्पि रुळ्हीसदेन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अकत्वा किलज्जादीहि कतम्पि तंसरिक्खत्ता रुळ्हीसदेन तालवण्टन्त्वेव वुच्चति, एवं ‘जाणविप्पयुत्तं’मि कुसलन्त्वेव वेदितब्बं । निप्परियायेन पन ‘जाणसम्पयुत्तं’ आरोग्यट्टेन अनवज्जट्टेन कोसल्लसम्भूतट्टेनाति ति विधेनपि कुसलन्ति नामं लभति, जाणविप्पयुत्तं दुविधेनेव । इति यज्ज जातकपरियायेन यज्ज बाहितकसुत्तपरियायेन यज्ज अभिधम्मपरियायेन कुसलं कथितं सब्बं तं तीहिपि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लब्धति ।

तदेतं लक्खणादिवसेन अनवज्जसुखविपाकलक्खणं, अकुसलविद्धंसनरसं, वोदानपच्चुपट्टानं, योनिमोमनसिकारपदट्टानं । अवज्जपटिपक्खत्ता वा अनवज्जलक्खणमेव कुसलं, वोदानभावरसं, इट्ठविपाकपच्चुपट्टानं, यथावुत्तपदट्टानमेव । लक्खणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं सभावो वा सामज्जं वा **लक्खणं** नाम । किच्चं वा सम्पत्ति वा **रसो** नाम । उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं नाम । आसन्नकारणं

पदद्वानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्खणादीनि वक्खाम तत्थ तत्थ इमिनाव नयेन तेसं नानतं वेदितब्बं ।

चित्तन्ति आरम्भणं चिन्तेतीति चित्तं; विजानातीति अत्थो । यस्मा वा ‘चित्तं’न्ति सब्बचित्तसाधारणो एस सद्दो, तस्मा यदेत्थ लोकियकुसलाकुसलकिरियचित्तं, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो सन्तानं चिनोतीति चित्तं । विपाकं कम्मकिलेसेहि चितन्ति चित्तं । अपिच सब्बम्पि यथानुरूपतो चित्ताय चित्तं । चित्तकरणताय चित्तन्ति एवम्पेत्थ अत्थो वेदितब्बो । तत्थ यस्मा अज्जदेव सरागं चित्तं, अज्जं सदोसं, अज्जं समोहं; अज्जं कामावचरं, अज्जं रूपावचरादिभेदं; अज्जं रूपारम्भणं, अज्जं सद्दादिआरम्भणं; रूपारम्भणेषु चापि अज्जं नीलारम्भणं, अज्जं पीतादिआरम्भणं; सद्दादिआरम्भणेषुपि एसेव नयो; सब्बेषुपि चेतेसु अज्जं हीनं अज्जं मज्झिमं अज्जं पणीतं; हीनादीसुपि अज्जं छन्दाधिपतेय्यं, अज्जं वीरियाधिपतेय्यं अज्जं चित्ताधिपतेय्यं, अज्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मा अस्स इमेसं सम्पयुत्तभूमिआरम्भणहीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वसेन चित्तता वेदितब्बा । कामज्जेत्थ एकमेव एवं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तो गधत्ता एतेसु यंकिज्जि एकम्पि चित्ताय चित्तन्ति वत्तुं वट्टति । एवं ताव चित्ताय चित्तं ।

कथं चित्तकरणतायाति? लोकस्मिज्हि चित्तकम्मतो उत्तरि अज्जं चित्तं नाम नत्थि । तस्मिम्पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव होति । तं करोन्तानं चित्तकारानं ‘एवंविधानि एत्थ रूपानि कातब्बानी’ति चित्तसज्जा उपपज्जति । ताय चित्तसज्जाय लेखागहनरज्जनउज्जोतनवत्तनादिनिष्पादिका चित्तकिरिया उपपज्जन्ति, ततो चरणसङ्घाते चित्ते अज्जतरं विचित्तरूपं निष्पज्जति । ततो ‘इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उभयपस्से इदं’न्ति चिन्तेत्वा यथाचिन्तितेन कमेन सेसचित्तरूपनिष्पादनं होति, एवं यंकिज्जि लोके विचित्तं सिप्पजातं सब्बं तं चित्तेनेव करियति, एवं इमाय करणविचित्ताय तस्स तस्स चित्तस्स निष्पादकं चित्तम्पि तथेव चित्तं होति । यथाचिन्तितस्स वा अनवसेसस्स अनिष्पज्जनतो ततोपि चित्तमेव चित्तरं । तेनाह भगवा —

“दिट्ठं वो, भिक्खवे, चरणं नाम चित्तन्ति? ‘एवं, भन्ते’ । तम्पि खो, भिक्खवे, चरणं नाम चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं । तेनपि खो, भिक्खवे, चरणेन चित्तेन चित्तयेव चित्तरं’न्ति (सं० नि० ३.१००) ।

तथा यदेतं देवमनुस्सनिरयतिरच्छानभेदासु गतीसु कम्मलिङ्गसज्जावोहारादिभेदं अज्झत्तिकं चित्तं तम्पि चित्तकतमेव । कायकम्मादिभेदज्हि दानसीलविहिंसासाठेय्यादिनयप्पवत्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिष्पादितं कम्मनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तासु तासु गतीसु हत्थपादकण्णउदरगीवामुखादिसण्ठानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्ठानवसेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ति उपपज्जमानाय सज्जाय सज्जानानत्तं । सज्जानानत्ततो सज्जानुरूपेन ‘इत्थी’ति वा ‘पुरिसो’ति वा वोहरन्तानं वोहारनानत्तं । वोहारनानत्तवसेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ति एवं तस्स तस्स अत्तभावस्स जनकं कम्मं करीयति, तस्मा वोहारनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं पनेतं कम्मनानत्तं यथापत्थितं भवं निब्बत्तेन्तं यस्मा गतिवसेन निब्बत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेसं तेसं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अपादकद्विपादकादिता, तस्सा तस्सा उपपत्तिया उच्चनीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तभावे सुवण्णदुब्बण्णादिता, लोकधम्मेसु लाभालाभादिता च पज्जायति । तस्मा सब्बमेतं देवमनुस्सनिरयतिरच्छानभेदासु गतीसु कम्मलिङ्गसज्जावोहारादिभेदं अज्झत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतन्ति वेदितब्बं । स्वायमत्थो इमस्स सङ्गीतिअनारुहस्स सुत्तस्स वसेन वेदितब्बो । वुत्तज्जेतं —

“कम्मनानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानवसेन लिङ्गनानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानं भवति, लिङ्गनानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानवसेन सज्जानानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानं भवति, सज्जानानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानवसेन वोहारनानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानं भवति, वोहारनानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानवसेन कम्मनानत्तपुत्तप्पभेदववत्थानं भवति । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पज्जायति — अपदा द्विपदा चतुप्पदा बहुप्पदा, रूपिनो अरूपिनो, सज्जिनो असज्जिनो नेवसज्जीनासज्जिनो । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं उपपत्तिया नानाकरणं पज्जायति — उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तभावे नानाकरणं पज्जायति — सुवण्णदुब्बण्णता सुजातदुज्जातता सुसण्ठितदुस्सण्ठितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मे नानाकरणं पज्जायति — लाभालाभे यसायसे निन्दापसंसायं सुखदुक्खे’ति ।

अपरम्पि वुत्तं —

कम्मतो लिङ्गतो चेव, लिङ्गसज्जा पवत्तरे।
सज्जातो भेदं गच्छन्ति, इत्थायं पुरिसोति वा ॥

“कम्मुना वत्तते लोको, कम्मुना वत्तते पजा।
कम्मनिबन्धना सत्ता, रथस्साणीव यायतो” ॥ (मं नि० २.४६०; सु० नि० ६५९)।

कम्मेन कित्तिं लभते पसंसं,
कम्मेन जानिञ्च वधञ्च बन्धं।
तं कम्मनानाकरणं विदित्वा,
कस्मा वदे नत्थि कम्मन्ति लोके ॥ (कथा० ७८५)।

“कम्मस्सका माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मबन्धू कम्मपटिसरणा; कम्मं सत्ते विभजति यदिदं
हीनप्पणीतताया”ति (मं नि० ३.२८९)।

एवं इमाय करणचित्ततायपि चित्तस्स चित्तता वेदितब्बा। सब्बानिपि हि एतानि विचित्रानि चित्तेनेव कतानि। अलद्धोकासस्स पन
चित्तस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणाभावतो यदेतं चित्तेन कतं अज्झत्तिकं चित्तं वुत्तं, ततोपि चित्तमेव
चित्ततरं। तेनाह भगवा —

“नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकनिकायमि समनुपस्सामि एवं चित्तं यथयिदं, भिक्खवे, तिरच्छानगता पाणा... तेहिपि खो,
भिक्खवे, तिरच्छानगतेहि पाणेहि चित्तयेव चित्ततर”न्ति (सं० नि० ३.१००)।

उप्पन्नं होतीति एत्थ वत्तमानभूतापगतोकासकतभूमिलद्धवसेन उप्पन्नं नाम अनेकप्पभेदं। तत्थ सब्बमि
उप्पादजराभङ्गसमङ्गीसङ्घातं वत्तमानुप्पन्नं नाम। आरम्मणरसं अनुभवित्वा निरुद्धं, अनुभूतापगतसङ्घातं कुसलाकुसलं, उप्पादादित्तयं
अनुप्पत्वा निरुद्धं, भूतापगतसङ्घातं, सेससङ्घतञ्च **भूतापगतुप्पन्नं** नाम। “यानिस्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी”ति (मं नि० ३.२४८)
एवमादिना नयेन वुत्तं कम्मं अतीतमि समानं, अज्जं विपाकं पटिबाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासं कत्वा ठितत्ता, तथा कतोकासञ्च
विपाकं अनुप्पन्नमि समानं एवं कते ओकासे एकन्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम। तासु तासु भूमीसु असमूहतं अकुसलं
भूमिलद्धुप्पन्नं नाम। एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानतं वेदितब्बं। **भूमीति** विपस्सनाय आरम्मणभूता तेभूमका पच्चक्खन्धा। भूमिलद्धं
नाम तेसु खन्धेसु उप्पत्तारहं किलेसजातं। तेन हेसा भूमि लद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धन्ति वुच्चति। एवमेतेसु चतूसु उप्पन्नेसु इध
‘वत्तमानुप्पन्नं’ अधिपेतं।

तत्रायं वचनत्थो — पुब्बन्ततो उद्धं उप्पादादिअभिमुखं पन्नन्ति **उप्पन्नं**। ‘उप्पन्न’-सदो पनेस अतीते पटिलद्धे समुद्धिते अविक्खम्भिते
असमुच्छिन्ने खणत्तयगतेति अनेकेसु अत्थेसु दिस्सति। अयञ्चि “तेन खो पन, भिक्खवे, समयेन ककुसन्धो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो
लोके उप्पन्नो”ति (सं० नि० २.१४३) एत्थ अतीते आगतो। “आयस्मतो आनन्दस्स अतिरेकचीवरं उप्पन्नं होती”ति (पारा० ४६१) एत्थ
पटिलद्धे। “सेय्यथापि, भिक्खवे, उप्पन्नं महामेघं तमेनं महावातो अन्तरायेव अन्तरधापेती”ति (सं० नि० ५.१५७) एत्थ समुद्धिते। “उप्पन्नं
गमियचित्तं दुप्पटिविनोदनीयं (अ० नि० ५.१६०; परि० ३२५); उप्पन्नुप्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेती”ति (पारा० १६५)
एत्थ अविक्खम्भिते। “अरियं अट्ठङ्गिकं मगं भावेन्तो बहुलीकरोन्तो उप्पन्नुप्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरायेव
अन्तरधापेती”ति (सं० नि० ५.१५६-१५७) एत्थ असमुच्छिन्ने। “उप्पज्जमानं उप्पन्नन्ति? आमन्ता”ति (यम० २.चित्तयमक.८१) एत्थ
खणत्तयगते। स्वायमिधापि खणत्तयगतेव दट्ठब्बो। तस्मा **‘उप्पन्नं होती’**ति एत्थ खणत्तयगतं होति, वत्तमानं होति, पच्चुप्पन्नं होतीति। अयं
सङ्केपत्थो।

चित्तं उप्पन्नं होतीति चेतं देसनासीसमेव। न पन चित्तं एककमेव उप्पज्जति। तस्मा यथा राजा आगतोति वुत्ते न परिसं पहाय
एककोव आगतो, राजपरिसाय पन सङ्घियेव आगतोति पज्जायति, एवमिदमि परोपणासकुसलधम्मेहि सङ्घियेव उप्पन्नन्ति वेदितब्बं।

पुब्बङ्गमट्टेन पन “चित्तं उप्पन्नं होति” च्चेव वुत्तं ।

लोकियधम्मज्झि पत्वा चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुब्बङ्गमं होति । लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्ठिका पज्जा धुरा पज्जा पुब्बङ्गमा । तेनेव भगवा विनयपरियायं पत्वा पज्जं पुच्छन्तो “किंफस्सोसि, किंवेदनोसि, किंसज्जोसि, किंचेतनोसी”ति अपुच्छित्वा “किंचित्तो त्वं भिक्खू”ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । “अथेय्यचित्तो अहं भगवा”ति च वुत्ते ‘अनापत्ति अथेय्यफस्सस्सा’ति आदीनि अवत्वा “अनापत्ति भिक्खु अथेय्यचित्तस्सा”ति वदति ।

न केवलञ्च विनयपरियायं, अज्जम्पि लोकियदेसनं देसेन्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह — “ये केचि, भिक्खवे, धम्मा अकुसला अकुसलभागिया अकुसलपक्खिका सब्बेते मनोपुब्बङ्गमा । मनो तेसं धम्मानं पठमं उप्पज्जति” (अ० नि० १.५६) ।

“मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पदुट्ठेन, भासति वा करोति वा ।
ततो नं दुक्खमन्वेति, चक्कं व वहतो पदं ॥

“मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पसन्नेन, भासति वा करोति वा ।
ततो नं सुखमन्वेति, छायाव अनपायिनी” ॥ (ध० प० १,२) ।

“चित्तेन नीयति लोको, चित्तेन परिकस्सति ।
चित्तस्स एकधम्मस्स, सब्बेव वसमन्वगू” ॥ (सं० नि० १.६२) ।

“चित्तसंकिलेसा, भिक्खवे, सत्ता संकिलिस्सन्ति चित्तवोदाना विसुज्झन्ति” (सं० नि० ३.१००);

“पभस्सरमिदं, भिक्खवे, चित्तं, तज्ज खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठं” (अ० नि० १.४९);

“चित्ते, गहपति, अरक्खिते कायकम्मम्पि अरक्खितं होति, वचीकम्मम्पि अरक्खितं होति, मनोकम्मम्पि अरक्खितं होति; चित्ते, गहपति, रक्खिते...पे०... चित्ते, गहपति, ब्यापन्ने...पे०... चित्ते, गहपति, अब्यापन्ने...पे०... चित्ते, गहपति, अवस्सुते...पे०... चित्ते, गहपति, अनवस्सुते कायकम्मम्पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मम्पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मम्पि अनवस्सुतं होती”ति (अ० नि० ३.११०) ।

एवं लोकियधम्मं पत्वा चित्तं जेट्ठकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होतीति वेदितब्बं । इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अगगहेत्वा सुत्तानुरक्खणत्थाय सब्बानिपि गहितानीति वेदितब्बानि ।

लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन ‘कतरफस्सं अधिगतोसि, कतरवेदनं कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं’न्ति अपुच्छित्वा, ‘कतरपज्जं त्वं भिक्खु अधिगतो’सि, ‘किं पठमं मग्गपज्जं, उदाहु दुतियं...पे०... ततियं...पे०... चतुत्थं मग्गपज्जं अधिगतो’ति पज्जं जेट्ठिकं पज्जं धुरं कत्वा पुच्छति । पज्जुत्तरा सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमत्थिया (म० नि० १.४५१)? “पज्जवतो, भिक्खवे, अरियसावकस्स तदन्वया सद्धा सण्ठाति, तदन्वयं वीरियं सण्ठाति, तदन्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधि सण्ठाती”ति (सं० नि० ५.५१५) एवमादीनि पनेत्थ सुत्तानि दट्ठब्बानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्ठिका होति पज्जा धुरा पज्जा पुब्बङ्गमाति वेदितब्बा । अयं पन लोकियदेसना । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो “चित्तं उप्पन्नं होती”ति आह ।

सोमनस्ससहगतन्ति सातमधुरवेदयितसङ्घातेन सोमनस्सेन सह एकुप्पादादिभावं गतं । अयं पन ‘सहगत’-सद्वो तब्भावे वोकिण्णे निस्सये आरम्भणे संसट्ठेति इमेसु अत्थेसु दिस्सति । तत्थ “यायं तण्हा पो नो भविका नन्दिरागसहगता”ति (विभ० २०३) तब्भावे वेदितब्बो; नन्दिरागभूताति अत्थो । “या, भिक्खवे, वीमंसा कोसज्जसहगता कोसज्जसम्पयुत्ता”ति (सं० नि० ५.८३२) वोकिण्णे वेदितब्बो; अन्तरन्तरा उप्पज्जमानेन कोसज्जेन वोकिणाति अयमेत्थ अत्थो । “अट्ठिकसज्जासहगतं सतिसम्बोज्झङ्गं भावेती”ति (सं० नि० ५.२३८)

निस्सये वेदितब्बो; अट्टिकसज्जं निस्साय अट्टिकसज्जं भावेत्वा पटिलद्धन्ति अत्थो । “लाभी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा”ति (पुं प० ३-५) आरम्भणे; वेदितब्बो रूपारूपारम्भणानन्ति अत्थो । “इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तं”न्ति (विभ० ५७८) संसट्ठे । इमस्मिं पदे अयमेवत्थो अधिप्पेतो । सोमनस्ससंसट्ठि इध सोमनस्ससहगतन्ति वुत्तं ।

‘संसट्ठ’-सट्ठोपि चेस सदिसे अवस्सुते मित्तसन्थवे सहजातेति बहूसु अत्थेसु दिस्सति । अयञ्चि “किसे थूले विवज्जेत्वा संसट्ठा योजिता हया”ति (जा० २.२२.७०) एत्थ सदिसे आगतो । “संसट्ठाव तुम्हे अय्ये विहरथा”ति (पाचि० ७२७) अवस्सुते । “गिहि संसट्ठो विहरती”ति (सं० नि० ३.३) मित्तसन्थवे । “इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तं”न्ति सहजाते । इधापि सहजाते अधिप्पेतो । तत्थ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्ठं असम्पयुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठं सम्पयुत्तं होतिपि, न होतिपि । रूपारूपधम्मेषु हि एकतो जातेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्ठं, न सम्पयुत्तं; तथा अरूपं रूपेन; रूपञ्च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सिद्धिं नियमतोव सहगतं सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तमेव होतीति । तं सन्धाय वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’न्ति ।

जाणसम्पयुत्तन्ति जाणेन सम्पयुत्तं, समं एकुप्पादादिप्पकारेहि युत्तन्ति अत्थो । यं पनेत्थ वत्तब्बं सिया तं मातिकावण्णनाय वेदनात्तिके वुत्तनयमेव । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणाति इमिना लक्खणेनेन सम्पयुत्तन्ति वेदितब्बं । उक्कट्टुनिद्देसो चेस । अरूपे पन विनापि एकवत्थुकभावं सम्पयोगो लब्धति ।

एत्तावता किं कथितं? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं जाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसला”ति हि अनियमितपुच्छाय चतुभूमककुसलं गहितं । ‘कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती’ति वचनेन पन तेभूमकं कुसलं परिच्चजित्वा, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’न्ति वचनेन ततो चतुब्बिधं उपेक्खासहगतं परिच्चजित्वा चतुब्बिधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘जाणसम्पयुत्तं’न्ति वचनेन ततो दुविधं जाणविप्पयुत्तं परिच्चजित्वा द्वे जाणसम्पयुत्तानेव गहितानि । असङ्खारिकभावो पन अनाभट्टतायेव न गहितो । किञ्चापि न गहितो, परतो पन ‘ससङ्खारेना’ति वचनतो इध ‘असङ्खारेना’ति अवुत्तेपि असङ्खारिकभावो वेदितब्बो । सम्मासम्बुद्धो हि आदितोव इदं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेतुं नियमेत्वाव इमं देसनं आरभीति एवमेत्थ सन्निट्ठानं कतन्ति वेदितब्बं ।

इदानीं तमेव चित्तं आरम्भणतो दस्सेतुं **रूपारम्भणं** वातिआदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्भणेन वा, वत्थारम्भणेहि वा, सरसभावेन वा । “चक्खुसम्फस्सो...पे०... मनोसम्फस्सो; चक्खुसम्फस्सजा वेदना...पे०... मनोसम्फस्सजा वेदना; चक्खुविज्जाणं...पे०... मनोविज्जाणं”न्तिआदीसु हि वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता । “रूपसज्जा...पे०... धम्मसज्जा, रूपसज्जेतना...पे०... धम्मसज्जेतना”तिआदीसु आरम्भणेन । “चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो...पे०... मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविज्जाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो”तिआदीसु (सं० नि० ४.६०) वत्थारम्भणेहि । “अविज्जापच्चया, भिक्खवे, सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विज्जाणं”न्तिआदीसु (सं० नि० २.१) सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इमस्मिं पन ठाने आरम्भणेन दस्सेन्तो ‘रूपारम्भणं’ वातिआदिमाह ।

तत्थ चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं रूपमेव **रूपारम्भणं** । द्विसमुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो सट्ठोव **सट्ठारम्भणं** । चतुसमुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो गन्धोव **गन्धारम्भणं** । चतुसमुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसोव **रसारम्भणं** । चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं फोटुब्बमेव **फोटुब्बारम्भणं** । एकसमुद्धाना द्विसमुद्धाना तिसमुद्धाना चतुसमुद्धाना नकुतोचिसमुद्धाना अतीतानागतपच्चुप्पन्ना चित्तचेतसिका, तथा नवत्तब्बा च, वुत्तावसेसा चित्तगोचरसङ्घाता धम्मायेव **धम्मारम्भणं** । ये पन अनापाथगता रूपादयोपि धम्मारम्भणमिच्चेव वदन्ति ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितत्तब्बा । वुत्तञ्हेतं —

“इमेसं खो, आवुसो, पञ्चन्नं इन्द्रियानं नानाविसयानं नानागोचरानं न अज्जमज्जस्स गोचरविसयं पच्चनुभोत्तानं मनो पटिसरणं मनो नेसं गोचरविसयं पच्चनुभोती”ति (म० नि० १.४५५) ।

एतेसज्जि रूपारम्भणादीनि गोचरविसयो नाम । तानि मनेन पच्चनुभवियमानानिपि रूपारम्भणादीनियेवाति अयमत्थो सिद्धो होति । दिब्बचक्खुआणादीनञ्च रूपादिआरम्भणत्तापि अयमत्थो सिद्धोयेव होति । अनापाथगतानेव हि रूपारम्भणादीनि दिब्बचक्खुआदीनं

आरम्भणानि, न च तानि धम्मारम्भणानि भवन्तीति वृत्तनयेनेव आरम्भणववत्थानं वेदितव्वं ।

तत्थ एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छति । रूपारम्भणञ्चि चक्खुपसादं घट्टेत्वा तङ्खणज्जेव मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवङ्गचलनस्स पच्चयो होतीति अत्थो । सद्दगन्धरसफोटुब्बारम्भणेसुपि एसेव नयो । यथा हि सकुणो आकासेनागन्त्वा रुक्खगगे निलीयमानोव रुक्खसाखज्ज घट्टेति, छाया चस्स पथवियं पटिहज्जति साखाघट्टनछायाफरणानि अपुब्बं अचरिमं एकक्खणेयेव भवन्ति, एवं पच्चुप्पन्नरूपादीनं चक्खुपसादादिघट्टनज्ज भवङ्गचलनसमत्थताय मनोद्वारे आपाथगमनज्ज अपुब्बं अचरिमं एकक्खणेयेव होति । ततो भवङ्गं विच्छिन्दित्वा चक्खुद्वारादीसु उप्पन्नानं आवज्जनादीनं वोढुब्बनपरियोसानानं अनन्तरा तेसं आरम्भणानं अज्जतरस्मिं इदं महाचित्तं उप्पज्जति ।

सुद्धमनोद्वारे पन पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठसुतघायितसायितफुट्टवसेनेव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं? इधेक्कचो कतसुधाकम्मं हरितालमनोसिलादिवणविचित्तं पग्गहितनानप्पकारधजपटाकं मालादामविनद्धं दीपमालापरिक्खित्तं अतिमनोरमाय सिरिया विरोचमानं अलङ्कृतपटियत्तं महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोळससु पादपिट्टिकासु पच्चपटिट्ठितेन वन्दित्वा अज्जलिं पग्गय्ह उल्लोकेन्तो बुद्धारम्भणं पीतिं गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एवं चेतियं पस्सित्वा बुद्धारम्भणं पीतिं निब्बत्तेत्वा अपरभागे यत्थ कत्थचि गतस्स रत्तिट्ठानदिवाट्टानेसु निसिन्नस्स आवज्जमानस्स अलङ्कृतपटियत्तं महाचेतियं चक्खुद्वारे आपाथमागतसदिसमेव होति, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होति । एवं ताव दिट्ठवसेन रूपारम्भणं आपाथमागच्छति ।

मधुरेन पन सरेन धम्मकथिकस्स वा धम्मं कथेन्तस्स, सरभाणकस्स वा सरेन भणन्तस्स सद्दं सुत्वा अपरभागे यत्थ कत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स धम्मकथा वा सरभज्जं वा सोतद्वारे आपाथमागतं विय होति, साधुकारं दत्वा सुणनकालो विय होति । एवं सुतवसेन सद्दारम्भणं आपाथमागच्छति ।

सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लभित्वा आसने वा चेतिये वा गन्धारम्मणेन चित्तेन पूजं कत्वा अपरभागे यत्थ कत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स तं गन्धारम्मणं घानद्वारे आपाथमागतं विय होति, पूजाकरणकालो विय होति । एवं घायितवसेन गन्धारम्मणं आपाथमागच्छति ।

पणीतं पन खादनीयं वा भोजनीयं वा सब्रह्मचारीहि सद्धिं संविभजित्वा परिभुज्जित्वा अपरभागे यत्थ कत्थचि कुट्टसकादिभोजनं लभित्वा ‘असुककाले पणीतं भोजनं सब्रह्मचारीहि सद्धिं संविभजित्वा परिभुत्तं’ न्ति आवज्जमानस्स तं रसारम्मणं जिह्वाद्वारे आपाथमागतं विय होति, परिभुज्जनकालो विय होति । एवं सायितवसेन रसारम्मणं आपाथमागच्छति ।

मुदुकं पन सुखसम्फस्सं मज्जं वा पीठं वा अत्थरणपापुरणं वा परिभुज्जित्वा अपरभागे यत्थ कत्थचि दुक्खसेय्यं कप्पेत्वा ‘असुककाले मे मुदुकं मज्जपीठं अत्थरणपावुरणं परिभुत्तं’ न्ति आवज्जमानस्स तं फोटुब्बारम्मणं कायद्वारे आपाथमागतं विय होति । सुखसम्फस्सं वेदयितकालो विय होति । एवं फुट्टवसेन फोटुब्बारम्मणं आपाथमागच्छति । एवं सुद्धमनोद्वारे पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठसुतघायितसायितफुट्टवसेनेव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्तीति वेदितव्वानि ।

इदानि पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने अयमपरोपि अट्ठकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धन्ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदितव्वा । तत्थ ‘दिट्ठं’ नाम पच्चद्वारवसेन गहितपुब्बं । ‘सुतं’ न्ति पच्चक्खतो अदिस्वा अनुस्सववसेन गहिता रूपादयोव । तेहि द्वीहिपि सम्बन्धं ‘उभयसम्बन्धं’ नाम । इति इमेसम्पि दिट्ठादीनं वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्तीति वेदितव्वानि । तत्थ दिट्ठवसेन ताव आपाथगमनं हेट्ठा पच्चहि नयेहि वृत्तमेव ।

एकच्चो पन सुणाति — ‘भगवतो पुज्जातिसयनिब्बत्तं एवरूपं नाम रूपं, अतिमधुरो सद्दो, किस्मिज्जि पदेसे केसज्जि पुप्फानं अतिमनुज्जो गन्धो, केसज्जि फलानं अतिमधुरो रसो, केसज्जि पावुरणादीनं अतिसुखो सम्फस्सो’ति । तस्स, चक्खुपसादादिघट्टनं विना, सुतमत्तानेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथस्स तं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीसु अरियानं दातुकामतावसेन अज्जेहि दिन्नेसु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एवं सुतवसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।

अपरेन पन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स ‘ईदिसं रूपं आयतिं उप्पज्जनकबुद्धस्सापि भविस्सती’ति आदिना नयेन चक्खुपसादादिघट्टनं विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनैव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथस्स हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेसु अज्जरारम्मणं इदं महाचित्तं पवत्तति । एवं उभयसम्बन्धवसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।

इदम्पि च मुखमत्तमेव । सद्धारुचिआकारपरिवितक्कदिट्ठिनिज्ज्ञानकखन्तिआदीनं पन वसेन वित्थारतो एतेसं मनोद्वारे आपाथगमनं वेदितव्वमेव । यस्मा पन एवं आपाथं आगच्छन्तानि भूतानिपि होन्ति अभूतानिपि, तस्मा अयं नयो अट्ठकथायं न गहितो । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु उप्पज्जतीति वेदितव्वं । रूपारम्मणज्झि जवनं चक्खुद्वारेपि उप्पज्जति मनोद्वारेपि । सद्वादिरारम्मणेषुपि एसेव नयो ।

तत्थ मनोद्वारे उप्पज्जमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं भावनामयन्ति तिविधं होति । तेसु एकेकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मन्ति तिविधमेव होति । सद्दगन्धरसफोडुब्बधम्ममारम्मणेषुपि एसेव नयो ।

तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उप्पज्जमानं एतं महाकुसलचित्तं नीलपीतलोहितोदातवण्णेषु पुप्फवत्थधातूसु अज्जरतरं सुभनिमित्तसङ्घातं इट्ठं कन्तं मनापं रजनीयं वण्णं आरम्मणं कत्वा उप्पज्जति । ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लोभस्स वत्थु? कथं एतं चित्तं कुसलं नाम जातन्ति? नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आभुजितवसेनाति । यस्स हि ‘कुसलमेव मया कत्तव्वं’न्ति कुसलकरणे चित्तं नियमितं होति, अकुसलपवत्तितो निवत्तेत्ता कुसलकरणेयेव परिणामितं, अभिण्हकरणेन कुसलसमुदाचारेनेव समुदाचरितं, पतिरूपदेसवाससप्पुरिसूपनिस्सयसद्दम्मसवनपुब्बेकतपुज्जतादीहि च उपनिस्सयेहि योनिंसो च आभोगो पवत्तति, तस्स इमिना नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आभुजितवसेन च कुसलं नाम जातं होति ।

आरम्मणवसेन पनेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठारम्मणस्मिज्झि उप्पन्नत्ता एतं सोमनस्ससहगतं जातं । सद्दाबहुलतादीनिपेत्थ कारणानियेव । अस्सद्धानज्झि मिच्छादिट्ठानज्ज एकन्तइट्ठारम्मणभूतं तथागतरूपमि दिस्वा सोमनस्सं नुप्पज्जति । ये च कुसलपवत्तितयं आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानमि सोमनस्सं नुप्पज्जति । तस्मा सद्दाबहुलता विसुद्धदिट्ठिता आनिसंसदस्साविताति । एवम्पेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । अपिच एकादसधम्मा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — बुद्धानुस्सति धम्मानुस्सति सङ्गानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति उपसमानुस्सति लूखपुगलपरिवज्जनता सिनिद्धपुगलसेवनता पसादनीयसुत्तन्तपच्चवेक्खणता तदधिमुत्तताति । इमेहिपि कारणेहेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इमेसं पन वित्थारो **बोज्झङ्गविभङ्गे** (विभ० अट्ठ० ३६७ बोज्झङ्गपब्बवण्णना, ४६८-४६९) आवि भविस्सति ।

कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीभावतोति इमेहि पनेत्थ कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वा । यो हि परेसं धम्मं देसेति अनवज्जानि सिप्पायतनकम्मायतनविज्जाट्ठानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कारं कत्वा धम्मं कथापेति, ‘आयतिं पज्जवा भविस्सामी’ति पत्थनं पट्ठपेत्वा नानप्पकारं दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्साय कुसलं उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । अब्बापज्जे लोके उप्पन्नस्स वापि “तस्स तत्थ सुखिनो धम्मपदा पिलवन्ति... दन्धो, भिक्खवे, सतुप्पादो, अथ सो सत्तो खिपंयेव विसेसगामी होती”ति (अ० नि० ४.१९१) इमिना नयेन उपपत्तिं निस्सायपि उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पज्जादसकप्पत्तानं इन्द्रियपरिपाकं निस्सायपि कुसलं उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं किलेसदूरीभावं निस्सायपि उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । वुत्तम्पि चेत्तं —

“योगा वे जायती भूरि, अयोगा भूरिसङ्खयो”ति (ध० प० २८२) ।

एवं कम्मतो उपपत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीभावतोति इमेहि कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वा ।

अपिच सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — परिपुच्छकता, वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पज्जपुगलपरिवज्जना, पज्जवन्तपुगलसेवना, गम्भीरजाणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तताति । इमेहिपि कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वा । इमेसं पन वित्थारो **बोज्झङ्गविभङ्गे** (विभ० अट्ठ० ३६७ बोज्झङ्गपब्बवण्णना) आवि भविस्सति ।

एवं जाणसम्पयुत्तं हुत्वा उप्पन्नज्जेत्तं असङ्खारेन अप्पयोगेन अनुपायचित्तनाय उप्पन्नत्ता असङ्खारं नाम जातं । तयिदं

रजनीयवण्णारम्मणं हुत्वा उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति — दानमयं वा होति, सीलमयं वा, भावनामयं वा ।

कथं? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेसु पुष्पादीसु अञ्जतरं लभित्वा वण्णवसेन आभुजित्वा ‘वण्णदानं मय्हं’न्ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होति । तत्रिदं वत्थु — भण्डागारिकसङ्गमित्तो किर एकं सुवण्णखचितं वत्थं लभित्वा इदम्पि वत्थं सुवण्णवण्णं, सम्मासम्बुद्धोपि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वत्थं सुवण्णवण्णस्सेव अनुच्छविकं, अम्हाकञ्च वण्णदानं भविस्सतीति महाचेतिये आरोपेसि । एवरूपे काले दानमयं होतीति वेदितब्बं । यदा पन तथारूपमेव देय्यधम्मं लभित्वा ‘मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणी एसा, कुलवत्तं एत’न्ति बुद्धरतनादीनि पूजेति तदा सीलमयं होति । यदा पन तादिसेनेव वत्थुना रतनत्तयस्स पूजं कत्वा ‘अयं वण्णो खयं गच्छिस्सति, वयं गच्छिस्सती’ति खयवयं पट्टपेति, तदा भावनामयं होति ।

दानमयं पन हुत्वा वत्तमानम्पि यदा तीणि रतनानि सहत्थेन पूजेन्तस्स पवत्तत्ति, तदा कायकम्मं होति । यदा तीणि रतनानि पूजेन्तो पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसादयोपि आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । यदा तदेव वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं आरब्ध वण्णदानं दस्सामीति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । विनयपरियायं पत्वा हि ‘दस्सामि करिस्सामी’ति वाचा भिन्ना होतीति (पारा० ६५९) इमिना लक्खणेन दानं नाम होति । अभिधम्मपरियायं पत्वा पन विज्जमानकवत्थुं आरब्ध ‘दस्सामी’ति मनसा चिन्तितकालतो पट्टाय कुसलं होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तब्बं करिस्सतीति वुत्तं । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेनेव तिविधं होति ।

यदा पन तं वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा कुलवंसादिवसेन सहत्था रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारदयो आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । यदा ‘मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणी एसा, कुलवत्तमेत’न्ति विज्जमानकवत्थुं आरब्ध ‘वण्णदानं दस्सामी’ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

यदा पन तं वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चङ्कमन्तो खयवयं पट्टपेति तदा भावनामयं कायकम्मं होति । वाचाय सम्मसनं पट्टपेत्तस्स वचीकम्मं होति, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसाव सम्मसनं पट्टपेत्तस्स मनोकम्मं होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेतं रूपारम्मणं कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा । सद्धारम्मणादीसुपि एसेव नयो ।

भेरिसद्दादीसु हि रजनीयसद्दं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ सद्दं कन्दमूलं विय उप्पाटेत्वा नीलुप्पलहत्थकं विय च हत्थे ठपेत्वा दातुं नाम न सक्का, सवत्थुकं पन कत्वा देन्तो सद्ददानं देति नाम । तस्मा यदा ‘सद्ददानं दस्सामी’ति भेरिमुदिङ्गादीसु अञ्जतरतूरियेन तिण्णं रतनानं उपहारं करोति, ‘सद्ददानं मे’ति भेरिआदीनि ठपापेति, धम्मकथिकभिक्षून् सरभेसज्जतेलफाणितादीनि देति, धम्मसवनं घोसेति, सरभज्जं भणति, धम्मकथं कथेति, उपनिसिन्नकथं अनुमोदनकथं करोति, तदा दानमयंयेव होति । यदा एतदेव विधानं कुलवंसादिवसेन वत्तवसेन करोति तदा सीलमयं होति । यदा सब्बम्पेतं कत्वा अयं एत्तको सद्दो ब्रह्मलोकप्पमाणोपि हुत्वा ‘खयं गमिस्सति, वयं गमिस्सती’ति सम्मसनं पट्टपेति तदा भावनामयं होति ।

तत्थ दानमयं ताव यदा भेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निच्चुपहारत्थाय ठपेन्तोपि सहत्था ठपेति, ‘सद्ददानं मे’ति धम्मसवनं घोसेतुं गच्छति, धम्मकथं सरभज्जं कातुं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा ‘गच्छथ, ताता, अम्हाकं सद्ददानं तिण्णं रतनानं उपहारं करोथा’ति आणापेति, ‘सद्ददानं मे’ति चेतियङ्गणेसु ‘इमं भेरिं, इमं मुदिङ्गं ठपेथा’ति आणापेति, सयमेव धम्मसवनं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरभज्जं भणति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ‘सद्ददानं दस्सामी’ति विज्जमानकवत्थुं मनसा परिच्चजति, तदा मनोकम्मं होति ।

सीलमयम्पि ‘सद्ददानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी’ति भेरिआदीहि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादीसु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरभेसज्जं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेन धम्मसवनघोसनधम्मकथाकथनसरभज्जभणनत्थाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । ‘सद्ददानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी, गच्छथ, ताता, बुद्धरतनादीनं उपहारं करोथा’ति आणापेत्तस्स कुलवंसवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरभज्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । ‘सद्ददानं नाम मय्हं कुलवंसो सद्ददानं

दस्सामी'ति कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसाव विज्जमानकवत्थुं परिच्चजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

भावनामयम्पि यदा चङ्कमन्तो सहे खयवयं पटुपेति तदा कायकम्मं होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय सम्मसन्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गं अचोपेत्वा मनसाव सदायतनं सम्मसन्तस्स मनोकम्मं होति । एवं सद्धारम्मणम्पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

मूलगन्धादीसुपि रजनीयगन्धं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ यदा मूलगन्धादीसु यंकिञ्चि गन्धं लभित्वा गन्धवसेन आभुजित्वा 'गन्धदानं मय्ह'न्ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होतीति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितब्बं । एवं गन्धारम्मणम्पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

मूलरसादीसु पन रजनीयरसं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ यदा मूलरसादीसु यंकिञ्चि रजनीयं रसवत्थुं लभित्वा रसवसेन आभुजित्वा 'रसदानं मय्ह'न्ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होतीति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितब्बं । सीलमये पनेत्थ 'सङ्गस्स अदत्त्वा परिभुज्जनं नाम अम्हाकं न आचिण्ण'न्ति द्वादसन्तं भिक्खुसहस्सानं दापेत्वा सादुरसं परिभुत्तस्स दुट्ठगामणिअभयरज्जो वत्थुं आदिं कत्वा महाअट्ठकथायं वत्थूनि आगतानि । अयमेव विसेसो । एवं रसारम्मणम्पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

फोट्टब्बारम्मणेपि पथवीधातु तेजोधातु वायोधातूति तीणि महाभूतानि फोट्टब्बारम्मणं नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन योजनं अकत्वा मज्जपीठादिवसेन कातब्बा । यदा हि मज्जपीठादीसु यंकिञ्चि रजनीयं फोट्टब्बवत्थुं लभित्वा फोट्टब्बवसेन आभुजित्वा 'फोट्टब्बदानं मय्ह'न्ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होतीति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितब्बं । एवं फोट्टब्बारम्मणम्पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

धम्मरम्मणे छ अज्झत्तिकानि आयतनानि, तीणि लक्खणानि, तयो अरूपिनो खन्धा, पन्नरस सुखुमरूपानि, निब्बानपज्जतीति इमे धम्मायतने परियापन्ना च, अपरियापन्ना च, धम्मा धम्मरम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन योजनं अकत्वा ओजदानपानदानजीवितदानवसेन कातब्बा । ओजादीसु हि रजनीयं धम्मरम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति ।

तत्थ यदा 'ओजदानं मय्ह'न्ति सप्पिनवनीतादीनि देति, पानदानन्ति अट्ठ पानानि देति, जीवितदानन्ति सलाकभत्तसङ्गभत्तादीनि देति, अफासुकानं भिक्खूनं भेसज्जं देति, वेज्जं पच्चुपट्ठापेति, जालं फालापेति, कुमीनं विद्धंसापेति, सकुणपज्जरं विद्धंसापेति, बन्धनमोक्खं कारापेति, माघातभेरिं चरापेति, अज्जानिपि जीवितपरित्ताणत्थं एवरूपानि कम्मनि करोति तदा दानमयं होति । यदा पन 'ओजदानपानदानजीवितदानानि मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी'ति वत्तसीसेन ओजदानादीनि पवत्तेति तदा सीलमयं होति । यदा धम्मरम्मणस्मिं खयवयं पटुपेति तदा भावनामयं होति ।

दानमयं पन हुत्वा पवत्तमानम्पि यदा ओजदानपानदानजीवितदानानि सहत्था देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ओजदानपानदानजीवितदानवसेन विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

यदा पन वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति, तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसाव चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

चङ्कमित्वा धम्मरम्मणे खयवयं पटुपेत्तस्स पन भावनामयं कायकम्मं होति । कायङ्गं अचोपेत्वा वाचाय खयवयं पटुपेत्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसाव धम्मरम्मणे खयवयं पटुपेत्तस्स मनोकम्मं होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेतं धम्मरम्मणम्पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

एवमिदं चित्तं नानावत्थूसु नानारम्मणवसेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिम्पि नानारम्मणवसेन लब्धतियेव । कथं? चतूसु हि पच्चयेसु चीवरे छ आरम्मणानि लब्धन्ति — नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो होति दस्सनीयो, इदं वण्णारम्मणं । परिभोगकाले पटपटसदं करोति, इदं सद्धारम्मणं । यो तत्थ काळकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्मणं । रसारम्मणं पन परिभोगरसवसेन कथितं । या तत्थ सुखसम्पस्सता, इदं फोड्डुब्बारम्मणं । चीवरं पटिच्च उप्पन्ना सुखा वेदना, धम्मारम्मणं । पिण्डपाते रसारम्मणं निप्परियायेनेव लब्धति । एवं चतूसु पच्चयेसु नानारम्मणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितब्बो ।

इमस्स पन चित्तस्स आरम्मणमेव निबद्धं, विना आरम्मणेन अनुप्पज्जनतो । द्वारं पन अनिबद्धं । कस्मा? कम्मस्स अनिबद्धत्ता । कम्मस्मिहि अनिबद्धे द्वारस्मि अनिबद्धमेव होति ।

कामावचरकुसलं द्वारकथा

कायकम्मद्वारकथा

इमस्स पनत्थस्स पकासनत्थं इमस्मिं ठाने महाअट्ठकथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मनि, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विज्जाणानि, पञ्च विज्जाणद्वारानि, छ फस्सा, छ फस्सद्वारानि, अट्ठ असंवरा, अट्ठ असंवरद्वारानि, अट्ठ संवरा, अट्ठ संवरद्वारानि, दस कुसलकम्मपथा, दस अकुसलकम्मपथाति, इदं एत्तकं द्वारकथाय मातिकाठपनं नाम ।

तत्थ किञ्चापि तीणि कम्मनि पठमं वृत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजेत्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि? कायकम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारन्ति ।

तत्थ चतुब्बिधो कायो — उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उतुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानोति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ठ कम्मसमुद्धानरूपानिपि, कम्मसमुद्धानानेव चतस्सो धातुयो वण्णो गन्धो रसो ओजाति अट्ठ उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ठ आहारजानि आहारसमुद्धानिककायो नाम । अट्ठ उतुजानि उतुसमुद्धानिककायो नाम । अट्ठ चित्तजानि चित्तसमुद्धानिककायो नाम ।

तेसु कायकम्मद्वारन्ति नेव उपादिन्नककायस्स नामं न इतरेसं । चित्तसमुद्धानेसु पन अट्ठसु रूपेसु एका विज्जति अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वृत्तं — “कतमं तं रूपं कायविज्जति? या कुसलचित्तस्स वा, अकुसलचित्तस्स वा, अब्याकतचित्तस्स वा, अभिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा, आलोकेन्तस्स वा विलोकेन्तस्स वा, समिज्जेन्तस्स वा पसारन्तस्स वा, कायस्स थम्भना सन्थम्भना सन्थम्भितत्तं, विज्जति विज्जापना विज्जापितत्तं, इदं तं रूपं कायविज्जती”ति (ध० स० ७२०) । ‘अभिक्कमिस्सामी पटिक्कमिस्सामी’ति हि चित्तं उप्पज्जमानं रूपं समुद्भापेति । तत्थ या पथवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु तन्निस्सितो वण्णो गन्धो रसो ओजाति इमेसं अट्ठन्तं रूपकलापानं अब्भन्तरे चित्तसमुद्धाना वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपकायं सन्थम्भेति सन्धारेति चालेति अभिक्कमापेति पटिक्कमापेति ।

तत्थ एकावज्जनवीथियं सत्तसु जवनेसु पठमचित्तसमुद्दिता वायोधातु अत्तना सहजातं रूपकायं सन्थम्भेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतुं न सक्कोति । दुतियादीसुपि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुद्दिता वायोधातु हेट्ठा छहि चित्तेहि समुद्दितं वायोधातुं उपत्थम्भनपच्चयं लभित्वा अत्तना सहजातं रूपकायं सन्थम्भेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अभिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विलोकापेतुं सम्मिज्जापेतुं पसारापेतुं सक्कोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति, गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ति वत्तब्बतं आपज्जापेति ।

यथा हि सत्तहि युगेहि आकट्ठितब्बे सकटे पठमयुगे युत्तगोणा युगं ताव सन्थम्भेतुं सन्धारेतुं सक्कोन्ति, चक्कं पन नपवट्टेन्ति; दुतियादीसुपि एसेव नयो; सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेको सारथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय सब्बपुरिमतो पट्ठाय पतोदलट्टिया गोणे आकोटेति, तदा सब्बेव एकबला हुत्वा धुरज्ज सन्धारेन्ति चक्कानि च पवट्टेन्ति । ‘सकटं गहेत्वा दसयोजनं वीसतियोजनं गता’ति वत्तब्बतं आपादेन्ति — एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं ।

तत्थ यो चित्तसमुद्धानिककायो न सो विज्जति, चित्तसमुद्धानाय पन वायोधातुया सहजातं रूपकायं सन्थम्भेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो भवितुं समत्थो एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जति नाम । सा अट्ट रूपानि विय न चित्तसमुद्धाना । यथा पन अनिच्चादिभेदानं धम्मानं जरामरणत्ता, “जरामरणं, भिक्खवे, अनिच्चं सङ्घत”न्तिआदि (सं० नि० २.२०) वुत्तं, एवं चित्तसमुद्धानानं रूपानं विज्जत्तिताय सापि चित्तसमुद्धाना नाम होति ।

विज्जापनत्ता पनेसा विज्जतीति वुच्चति । किं विज्जापेतीति? एकं कायिककरणं । चक्खुपथस्मिज्झि ठितो हत्थं वा पादं वा उक्खिपति, सीसं वा भमुकं वा चालेति, अयं हत्थादीनं आकारो चक्खुविज्जेय्यो होति । विज्जति पन न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विप्फन्दमानं वण्णारम्मणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा ‘इदञ्चिदञ्च एस कारेति मज्जे’ति जानाति ।

यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकद्वाने मनुस्सा ‘इमाय सज्जाय इध उदकस्स अत्थिभावं जानिस्सन्ती’ति रुक्खग्गे तालपण्णादीनि बन्धापेन्ति, सुरापानद्वारे धजं उस्सापेन्ति, उच्चं वा पन रुक्खं वातो पहरित्वा चालेति, अन्तोउदके मच्छे चलन्ते उपरि बुब्बुळकानि उट्ठहन्ति, मघोघस्स गतमग्गपरियन्ते तिणपण्णकसटं उस्सारितं होति । तत्थ तालपण्णधजसाखाचलनबुब्बुळकतिणपण्णकसटे दिस्वा यथा चक्खुना अदिट्ठमि ‘एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रुक्खो वातेन पहतो भविस्सति, अन्तोउदके मच्छो भविस्सति, एत्तकं ठानं अज्झोत्थरित्वा ओघो गतो भविस्सती’ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जत्तिपि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्याव । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विप्फन्दमानं वण्णारम्मणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा ‘इदञ्चिदञ्च एस कारेति मज्जे’ति जानाति ।

न केवलज्जेसा विज्जापनतोव विज्जति नाम । विज्जेय्यतोपि पन **विज्जत्तियेव** नाम । अयज्झि परेसं अन्तमसो तिरच्छानगतानम्पि पाकटा होति । तत्थ तत्थ सन्निपतिता हि सोणसिङ्गालकाकगोणादयो दण्डं वा लेटुं वा गहेत्वा पहरणाकारे दस्सिते ‘अयं नो पहरितुकामो’ति जत्वा येन वा तेन वा पलायन्ति । पाकारकुट्टादिअन्तरिकस्स पन परस्स अपाकटकालोपि अत्थि । किञ्चापि तस्मिं खणे अपाकटा सम्मुखीभूतानं पन पाकटत्ता विज्जत्तियेव नाम होति ।

चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते तिसमुद्धानिको चलति न चलतीति? सोपि तथेव चलति । तंगतिको तदनुवत्तकोव होति । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुक्खदण्डकतिणपण्णादीनिपि उदकगतिकानेव भवन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिट्ठन्ते तिट्ठन्ति — एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । एवमेसा चित्तसमुद्धानेसु रूपेसु विज्जति **कायकम्मद्वारं** नामाति वेदितब्बा ।

या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हनति, अदिन्नं आदियति, मिच्छाचारं चरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं परवादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं ‘कुसलं वा अकुसलं वा’ति ठपेतब्बं । परवादिमिह पन असति ‘अब्बाकतं वा’ति तिकं पूरेत्वाव ठपेतब्बं । तत्थ यथा नगरद्वारं कतद्वानेयेव तिट्ठति, अङ्गुलमत्तमि अपरापरं न सङ्कमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न सञ्चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोराणा —

द्वारे चरन्ति कम्मनि, न द्वारा द्वारचारिनो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मनि, अज्जमज्जं ववत्थिताति ॥

तत्थ कम्मेनापि द्वारं नामं लभति, द्वारेनापि कम्मं । यथा हि विज्जाणादीनं उप्पज्जनद्वानानि विज्जाणद्वारं फस्सद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारन्ति नामं लभन्ति, एवं कायकम्मस्स उप्पज्जनद्वानं कायकम्मद्वारन्ति नामं लभति । वचीमनोक्कम्मद्वारेसुपि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुक्खे अधिवत्था देवता सिम्बलिदेवता पलासदेवता पुचिमन्ददेवता फन्दनदेवताति तेन तेन रुक्खेन नामं लभति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्ममि कायकम्मन्ति द्वारेन नामं लभति । वचीकम्ममनोक्कम्मेसुपि एसेव नयो । तत्थ अज्जो कायो, अज्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं कायकम्मन्ति वुच्चति । तेनाहु अट्ठकथाचरिया —

कायेन चे कतं कम्मं, कायकम्मन्ति वुच्चति ।

कायो च कायकम्मञ्च, अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

सूचिया चे कतं कम्मं, सूचिकम्मन्ति वुच्चति ।
सूचि च सूचिकम्मञ्च, अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं, वासिकम्मन्ति वुच्चति ।
वासि च वासिकम्मञ्च, अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं, पुरिसकम्मन्ति वुच्चति ।
पुरिसो च पुरिसकम्मञ्च, अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

एवमेवं ।

कायेन चे कतं कम्मं, कायकम्मन्ति वुच्चति ।
कायो च कायकम्मञ्च, अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

एवं सन्ते नेव द्वारववत्थानं युज्जति, न कम्मववत्थानं । कथं? कायविज्जत्तियहि “द्वारे चरन्ति कम्मानी”ति वचनतो वचीकम्मम्पि पवत्तति, तेनस्सा कायकम्मद्वारन्ति ववत्थानं न युत्तं । कायकम्मञ्च वचीविज्जत्तियम्पि पवत्तति, तेनस्स कायकम्मन्ति ववत्थानं न युज्जती”ति । ‘नो न युज्जति । कस्मा? येभ्य्यवुत्तिताय चेव तब्बहुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येभ्य्येन कायविज्जत्तियं पवत्तति न इतरानि, तस्मा कायकम्मस्स येभ्य्येन पवत्तितो तस्सा कायकम्मद्वारभावो सिद्धो । ब्राह्मणगामअम्बवननागवनादीनं ब्राह्मणगामादिभावो वियाति द्वारववत्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारम्हियेव बहुलं पवत्तति अप्पं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो एतस्स कायकम्मभावो सिद्धो, वनचरकथुल्लकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिभावो वियाति । एवं कम्मववत्थानम्पि युज्जती”ति ।

कायकम्मद्वारकथा निद्धिता ।

वचीकम्मद्वारकथा

वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतनाविरतिसद्ववसेन तिविधा वाचा नाम । तत्थ “चतूहि, भिक्खवे, अङ्गेहि समन्नागता वाचा सुभासिता होति नो दुब्भासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विज्जून”न्ति (सं० नि० १.२१३); अयं चेतनाववाचा नाम । या “चतूहि वचीदुच्चरितेहि आरति विरति...पे... अयं वुच्चति सम्मावाचा”ति (विभ० २०६), अयं विरतिवाचा नाम । “वाचा गिरा ब्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीभेदो”ति (ध० सं० ८५०), अयं सद्ववाचा नाम । तासु **वचीकम्मद्वारन्ति** नेव चेतनाय नामं न विरतिया । सहसदा पन एका विज्जति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं — “कतमं तं रूपं वचीविज्जति? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अब्याकतचित्तस्स वा वाचा गिरा ब्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीभेदो, अयं वुच्चति वाचा । या ताय वाचाय विज्जति विज्जापना विज्जापितत्तं, इदं तं रूपं वचीविज्जती”ति (ध० सं० ६३६) ।

‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ति हि वितक्कयतो वितक्कविप्फारसद्वो नाम उप्पज्जति । अयं न सोतविज्जेय्यो मनोविज्जेय्योति **महाअट्ठकथायं** आगतो । आगमट्ठकथासु पन **‘वितक्कविप्फारसद्व’**न्ति वितक्कविप्फारवसेन उप्पन्नं विप्पलपन्तानं सुत्तप्पमत्तादीनं सद्वं; ‘सुत्त्वा’ति तं सुत्त्वा, यं वितक्कयतो तस्स सो सद्वो उप्पन्नो; तस्स वसेन ‘एवम्पि ते मनो, इत्थम्पि ते मनो’ति आदिसतीति वत्त्वा वत्थूनिपि कथितानि । पट्टानेपि “चित्तसमुद्धानं सद्दायतनं सोतविज्जाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति आगतं । तस्मा विना विज्जत्तिघट्टनाय उप्पज्जमानो असोतविज्जेय्यो वितक्कविप्फारसद्वो नाम नत्थि । ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ति उप्पज्जमानं पन चित्तं पथवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजाति अट्ठ रूपानि समुद्धारपेति । तेसं अब्भन्तरे चित्तसमुद्धाना पथवीधातु उपादिन्नकं घट्टयमानाव उप्पज्जति । तेन धातुसङ्घट्टनेन सहेव सद्वो उप्पज्जतीति । अयं चित्तसमुद्धानसद्वो नाम । अयं न विज्जति । तस्सा पन चित्तसमुद्धानाय पथवीधातुया उपादिन्नकघट्टनस्स पच्चयभूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविज्जति नाम । इतो परं सा अट्ठ रूपानि विय न

चित्तसमुद्धानातिआदि सब्बं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

इधापि हि ‘तिस्स, दत्त, मित्ता’ति पक्कोसन्तस्स सद्दं सुत्वा विज्जति मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा ‘इदञ्चिदञ्च एस कारेति मज्जे’ति जानाति । कायविज्जति विय च अयम्पि तिरच्छानगतानम्पि पाकटा होति । ‘एहि, याही’ति हि सद्दं सुत्वा तिरच्छानगतापि ‘इदं नामेस कारेति मज्जे’ति जत्वा आगच्छन्ति चेव गच्छन्ति च । तिसमुद्धानिककायं चालेति न चालेतीति, अयं पन वारो इध न लब्धति । पुरिमचित्तसमुद्धानाय उपत्थम्भनकिच्चम्पि नत्थि । या पन तस्मिं वचीद्वारे सिद्धा चेतना, याय मुसा कथेति, पेसुज्जं कथेति, फरुसं कथेति, सम्फं पलपति, मुसावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतो परं सब्बं कम्मववत्थानञ्च द्वारववत्थानञ्च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बन्ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निड्ढिता ।

मनोकम्मद्वारकथा

मनोकम्मद्वारकथायं पन कामावचरादिवसेन चतुब्बिधो मनो मनो नाम । तत्थ कामावचरो चतुपज्जासविधो होति, रूपावचरो पन्नरसविधो, अरूपावचरो द्वादसविधो, लोकुत्तरो अट्ठविधोति सब्बोपि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होतीति न वत्तब्बो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होतीति न वत्तब्बा, अन्तमसो पञ्चविज्जाणसम्पयुत्तापि हि चेतना **महापकरणे** कम्मन्त्वेव निड्ढिद्धा, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होतीति न वत्तब्बो ।

एत्थाह — कम्मं नामेतं किं करोतीति? आयूहति, अभिसङ्खरोति, पिण्डं करोति, चेतति, कप्पेति, पकप्पेतीति । एवं सन्ते पञ्चविज्जाणचेतना किं आयूहति, अभिसङ्खरोति, पिण्डं करोति, चेतति, कप्पेति, पकप्पेतीति? । सहजातधम्मे । सापि हि सहजाते सम्पयुत्तकखन्धे आयूहति अभिसङ्खरोति पिण्डं करोति चेतति कप्पेति पकप्पेतीति । किं वा इमिना वादेन? सब्बसङ्गाहिकवसेन हेतं वुत्तं । इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं — तेभूमककुसलाकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याय अभिज्झाव्यापादमिच्छादस्सनानि चेव अनभिज्झाव्यापादसम्मादस्सनानि च गणहाति, इदं मनोकम्मं नाम । इतो परं सब्बं कम्मववत्थानञ्च द्वारववत्थानञ्च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बन्ति । इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

मनोकम्मद्वारकथा निड्ढिता ।

कम्मकथा

इदानि यानि तीणि कम्मानि ठपेत्वा इमानि कम्मद्वारानि दस्सितानि, तानि आदिं कत्वा अवसेसस्स द्वारकथाय मातिकाठपनस्स वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मानि — कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मन्ति । किं पनेतं कम्मं नामाति? चेतना चेव, एकच्चे च चेतनासम्पयुत्तका धम्मा । तत्थ चेतनाय कम्मभावे इमानि सुत्तानि —

“चेतनाहं, भिक्खवे, कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा” (अ० नि० ६.६३; कथा० ५.३९) । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसञ्चेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसञ्चेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं” (सं० नि० २.२५; अ० नि० ४.१७१) । “तिविधा, भिक्खवे, कायसञ्चेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खद्वयं, दुक्खविपाकं; चतुब्बिधा, भिक्खवे, वचीसञ्चेतना...पे... ति विधा, भिक्खवे, मनोसञ्चेतना अकुसलं मनोकम्मं दुक्खद्वयं दुक्खविपाकं ति विधा, भिक्खवे, कायसञ्चेतना कुसलं कायकम्मं सुखद्वयं सुखविपाकं चतुब्बिधा, भिक्खवे, वचीसञ्चेतना...पे... ति विधा, भिक्खवे, मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्मं सुखद्वयं सुखविपाकं” (कथा० ५.३९; अ० नि० १०.२१७ थोकं विसदिसं) । “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पाटलिपुत्तस्स परिब्बाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य — सञ्चेतनियं, आवुसो पाटलिपुत्त, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदनीयं सुखं सो वेदयति...पे... अदुक्खमसुखवेदनीयं अदुक्खमसुखं सो वेदयतीति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पाटलिपुत्तस्स परिब्बाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या”ति (म० नि० ३.३००; कथा० ५.३९) ।

इमानि ताव चेतनाय कम्मभावे सुत्तानि । चेतनासम्पयुतधम्मानं पन कम्मभावो कम्मचतुक्केन दीपितो । वुत्तज्जेतं —

“चत्तारिमानि, भिक्खवे, कम्मानि मया सयं अभिज्जा सच्छिकत्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि? अत्थि, भिक्खवे, कम्मं कण्हं कण्हविपाकं, अत्थि, भिक्खवे, कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि, भिक्खवे, कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि, भिक्खवे, कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्हअसुक्कविपाकं कम्मक्खयाय संवत्तति (अ० नि० ४.२३२-२३३) ।... कतमञ्च, भिक्खवे, कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्हअसुक्कविपाकं कम्मक्खयाय संवत्तति? यदिदं सत्त बोज्झङ्गा — सतिसम्बोज्झङ्गो...पे०... उपेक्खासम्बोज्झङ्गो, इदं वुच्चति, भिक्खवे, कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्हअसुक्कविपाकं कम्मक्खयाय संवत्तति (अ० नि० ४.२३८) ।... कतमञ्च, भिक्खवे, कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्हअसुक्कविपाकं कम्मक्खयाय संवत्तति? अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो — सेय्यथिदं, सम्मादिट्ठि ...पे०... सम्मासमाधि । इदं वुच्चति, भिक्खवे, कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्हअसुक्कविपाकं कम्मक्खयाय संवत्तती”ति (अ० नि० ४.२३७) ।

एवं इमे बोज्झङ्गमग्गङ्गप्पभेदतो पन्नरस धम्मा कम्मचतुक्केन दीपिता । अभिज्झा, ब्यापादो, मिच्छादिट्ठि, अनभिज्झा, अब्यापादो, सम्मादिट्ठि इमेहि पन छहि सद्धि एकवीसति चेतनासम्पयुत्तका धम्मा वेदितब्बा ।

तत्थ लोकोत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मानि भजति । यज्झि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिकोति वेदितब्बो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिकोति वेदितब्बो । इति सम्माकम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं द्वये गहिते सम्माआजीवो तप्पक्खिकत्ता गहितोव होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिकोति वेदितब्बो । सो दिट्ठिसङ्कप्पवायामसतिसमाधिवसेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधोपि मनोकम्मं नाम । एवं लोकोत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मानि भजति ।

इमस्मिं ठाने द्वारसंसन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तम्पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचारं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तम्पि अत्थि; तं गहेत्वा तंतद्वारपक्खिकमेव अकंसु ।

तत्रायं नयो — यो ‘मिगवं गमिस्सामी’ति धनुं सज्जेति, जियं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, भत्तं भुज्जति, वत्थं परिदहति, एत्तावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरज्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससबिळारमत्तम्पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होति न होतीति? न होति । कस्मा? कम्मपथं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुच्चरितं नाम होतीति वेदितब्बं । मच्छग्गहणादी सुपयोगेसुपि एसेव नयो ।

वचीद्वारेपि ‘मिगवं गमिस्सामी’ ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेथा’ति आणापेत्वा पुरिमनयेनेव अरज्जे किज्जि अलभन्तस्स किज्जापि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं अप्पत्तताय पन कायकम्मं न होति । केवलं वचीदुच्चरितं नाम होतीति वेदितब्बं ।

मनोद्वारे पन वधकचेतनाय उप्पन्नमत्ताय एव कम्मपथभेदोव होति । सो च खो ब्यापादवसेन न पाणातिपातवसेन । अकुसलज्झि कायकम्मं कायवचीद्वारेसु समुट्ठाति, न मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसुपि द्वारेसु समुट्ठाति; तथा कुसलानि कायवचीमनोकम्मानि ।

कथं? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिन्नं आदियन्तस्स मिच्छाचारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारम्पि कायद्वारमेव होति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झाब्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । ‘गच्छ इत्थन्नामं जीविता वोरोपेहि, इत्थन्नामं भण्डं अवहरा’ति आणापेन्तस्स पन कम्मं कायकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झाब्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तका आचरियानं समानत्थकथा नाम ।

वितण्डवादी पनाह — ‘अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारेपि समुट्ठाती’ति । सो ‘तयो सङ्गहे आरुळ्हं सुत्तं आहराही’ति वुत्तो इदं कुलुम्बसुत्तं नाम आहरि —

“पुन चपरं, भिक्खवे, इधेकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो अज्जिस्सा कुच्छिगतं गब्भं पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति — ‘अहो वतायं कुच्छिगतो गब्भो न सोत्थिना अभिनिक्खमेय्या’ति । एवं, भिक्खवे, कुलुम्बस्स उपघातो होती”ति ।

इदं सुत्तं आहरित्वा आह — ‘एवं चिन्तितमत्तेयेव मनसा कुच्छिगतो गब्भो फेणपिण्डो विय विलीयति । एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारस्मियेव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुट्ठाती’ति ।

तमेनं ‘तव सुत्तस्स अत्थं तुलयिस्सामा’ति वत्वा एवं तुलयिसु — ‘त्वं इद्धिया परूपघातं वदेसि । इद्धि नाम चेसा — अधिद्वानिद्धि, विकुब्बनिद्धि, मनोमयिद्धि, जाणविप्फारिद्धि, समाधिविप्फारिद्धि, अरियिद्धि, कम्मविपाकजिद्धि, पुञ्जवतो इद्धि, विज्जामयिद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इज्जनद्वेन इद्धीति दसविधा (पटि० म० ३.१०) । तत्थ कतरं इद्धिं वदेसी’ति? ‘भावनामय’न्ति । ‘किं पन भावनामयिद्धिया परूपघातकम्मं होती’ति? ‘आम, एकच्चे आचरिया एकवारं होती’ति; वदन्ति यथा हि परं पहरितुकामेन उदकभरिते घटे खित्ते घटोपि भिज्जति, उदकम्पि नस्सति, एवमेव भावनामयिद्धिया एकवारं परूपघातकम्मं होति । ततो पट्टाय पन सा नस्सतीति । अथ नं ‘भावनामयिद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परूपघातकम्मं होती’ति वत्वा तं सज्जति आगच्छन्तं पुच्छिं सु — ‘भावनामयिद्धि किं कुसला, अकुसला, अब्याकता? सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता, अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता? सवितक्कसविचारा, अवितक्कविचारमत्ता, अवितक्कअविचारा? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा’ति?

इमं पन पज्जं यो जानाति सो एवं वक्खति — ‘भावनामयिद्धि कुसला वा होति, अब्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक्कअविचारा एव, रूपावचरा एवा’ति । सो वत्तब्बो — ‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्टासं भजती’ति? जानन्तो वक्खति — ‘पाणातिपातचेतना अकुसला एव, दुक्खवेदनीया एव, सवितक्कसविचारा एव कामावचरा एवा’ति । ‘एवं सन्ते तव पज्जो नेव कुसलत्तिकेन समेति, न वेदनात्तिकेन, न वितक्कत्तिकेन, न भूमन्तरेना’ति ।

‘किं पन एवं महन्तं सुत्तं निरत्थक’न्ति? ‘नो निरत्थकं; त्वं पनस्स अत्थं न जानासि । “इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो”ति एत्थ हि नेव भावनामयिद्धि अधिप्पेता, आथब्बणिद्धि पन अधिप्पेता । सा हि एत्थ लब्भमाना लब्भति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का । आथब्बणिद्धिका हि सत्ताहं अलोणकं भुज्जित्वा दब्बे अत्थरित्वा पथवियं सयमाना तपं चरित्वा सत्तमे दिवसे सुसानभूमिं सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठत्वा हत्थं वट्टेत्वा वट्टेत्वा मुखेन विज्जं परिजप्पन्ति । अथ नेसं कम्मं समिज्जति । एवं अयम्पि इद्धि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्काति । ‘न कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाती’ति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

हत्थमुट्ठाप पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मम्पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झाब्यापादमिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीभेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मम्पि वचीकम्मं द्वारम्पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झाब्यापादमिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तका आचरियानं समानत्थकथा नाम ।

वितण्डवादी पनाह — ‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारेपि समुट्ठाती’ति । सो ‘तयो सङ्गहे आरुळ्हं सुत्तं आहराही’ति वुत्तो इदं उपोसथक्खन्धकतो सुत्तं आहरि —

“यो पन भिक्खु यावततियं अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं नाविकरेय्य सम्पजानमुसावादस्स होती”ति (महाव० १३४) ।

इदं सुत्तं आहरित्वा आह — ‘एवं आपत्तिं अनाविकरोन्तो तुण्हीभूतोव अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारस्मियेव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ति ।

सो वत्तब्बो — ‘किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थ’न्ति? ‘नीतत्थमेव मय्हं सुत्त’न्ति । सो ‘मा एवं अवच, तुलयिस्सामस्स अत्थ’न्ति वत्वा एवं पुच्छित्वा — ‘सम्पजानमुसावादे किं होती’ति? जानन्तो ‘सम्पजानमुसावादे दुक्कटं होती’ति वक्खति । ततो वत्तब्बो ‘विनयस्स द्वे मूलानि — कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सब्बापत्तियो इमेसुयेव द्वीसु द्वारेसु पज्जन्ता, मनोद्वारे आपत्तिपज्जपनं नाम नत्थि । त्वं

अतिविय विनये पकतज्जू, यो सत्थारा अपज्जते ठाने आपत्तिं पज्जपेसि, सम्मासम्बुद्धं अब्भाचिक्खसि, जिनचक्कं पहरसी'ति आदिवचनेहि निग्गणिहत्वा उत्तरि पज्जं पुच्छितब्बो — 'सम्पजानमुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाहु अकिरियतो'ति? जानन्तो 'किरियतो'ति वक्खति । ततो वत्तब्बो — 'अनाविकरोन्तो कतरं किरियं करोती'ति? अद्वा हि किरियं अपस्सन्तो विघातं आपज्जिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स अत्थेन सज्जापेतब्बो । अयज्जेत्थ अत्थो — ख्वायं 'सम्पजानमुसावादो होती'ति वुत्तो, सो आपत्तितो किं होति? 'कतरापत्ति होती'ति अत्थो । 'दुक्कटापत्ति होति' । सा च खो न मुसावादलक्खणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरियसमुट्ठाना आपत्ति होतीति वेदितब्बा । वुत्तम्पि चेत्तं —

“अनालपन्तो मनुजेन केनचि,
वाचागिरं नो च परे भण्येय ।
आपज्जेय्य वाचसिकं न कायिकं,
पज्जा मेसा कुसलेहि चिन्तिता'ति ॥ (पटि० ४७९) ।

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठातीति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

यदा पन अभिज्झासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेत्तो हत्थग्गाहादीनि करोति, ब्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा 'खन्दसिवादयो सेट्ठा'ति तेसं अभिवादनअज्जलिकम्मभूतपीठकपरिभण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका ।

यदा पन अभिज्झासहगतेन चेतसा वाचङ्गं चोपेत्तो 'अहो वत यं परस्स, तं ममस्सा'ति परवित्तूपकरणं अभिज्झायति, ब्यापादसहगतेन चेतसा 'इमे सत्ता हज्जन्तु वा, बज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अहेसु'न्ति वदति, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा 'नत्थि दिन्नं, नत्थि यिट्ठ'न्ति आदीनि वदति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका ।

यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा रहो निसिन्नो अभिज्झाब्यापादमिच्छादिट्ठिसहगतानि चित्तानि उप्पादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारम्पि मनोद्वारमेव । एवं अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनापि चेतनासम्पयुत्तका धम्मापि मनोद्वारेयेव समुट्ठहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्मं तीसुपि द्वारेसु समुट्ठातीति वेदितब्बं ।

यं पन वुत्तं 'तथा कुसलानि कायवचीमनोकम्मानी'ति, तत्रायं नयो — यदा हि केनचि कारणेन वत्तुं असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसुमिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि हत्थमुद्दाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारम्पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीभेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दिव्यमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसाव 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसुमिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

'मुसावादा वेरमणी' आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गणहन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुट्ठातीति वेदितब्बं । इधापि अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

अनभिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्मज्जनगन्धमालादिपूजनचेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनभिज्झासहगतेन चित्तेन

वाचङ्गं चोपेत्वा ‘अहो वत यं परस्स वित्तूपकरणं न तं ममस्सा’ति अनभिज्झायतो अब्यापादसहगतेन चित्तेन ‘सब्बे सत्ता अवेरा अब्याबज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तू’ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन ‘अत्थि दिन्न’न्तिआदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं। एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुद्वाति। चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका। कायङ्गवाचङ्गानि पन अचोपेत्वा रहो निसिन्नस्स मनसाव अनभिज्झादिसहगतानि चित्तानि उप्पादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारम्पि मनोद्वारमेव। एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुद्वाति। इमस्मिं पन ठाने चेतनापि चेतनासम्पयुत्तका धम्मापि मनोद्वारेयेव समुद्वाहन्ति।

तत्थ आणत्तिसमुद्घित्तेसु पाणातिपातअदिन्नादानेसु कम्मम्पि कायकम्मं द्वारम्पि कम्मवसेनेव कायद्वारन्ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाम। हत्थमुद्वाय समुद्घित्तेसु मुसावादादीसु द्वारम्पि कायद्वारं, कम्मम्पि द्वारवसेनेव कायकम्मन्ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम। तस्मा ‘कम्मं रक्खामी’ति द्वारं न भिन्दितब्बं, ‘द्वारं रक्खामी’ति कम्मं न भिन्दितब्बं। यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मञ्च द्वारञ्च वेदितब्बं। एवं कथेन्तो हि नेव कम्मं न द्वारं भिन्दतीति।

कम्मकथा निड्डिता।

इदानीं ‘पञ्च विज्जाणानि पञ्चविज्जाणद्वारानी’तिआदीसु चक्खुविज्जाणं सोतविज्जाणं घानविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कायविज्जाणन्ति इमानि पञ्च विज्जाणानि नाम। चक्खुविज्जाणद्वारं सोत... घान... जिह्वा... कायविज्जाणद्वारन्ति इमानि पञ्च विज्जाणद्वारानि नाम। इमेसं पञ्चन्नं द्वारानं वसेन उप्पन्ना चेतना नेव कायकम्मं होति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव होतीति वेदितब्बा। चक्खुसम्फस्सो सोत... घान... जिह्वा... काय... मनोसम्फस्सोति इमे पन छ सम्फस्सा नाम। चक्खुसम्फस्सद्वारं सोत... घान... जिह्वा... काय... मनोसम्फस्सद्वारन्ति इमानि छ सम्फस्सद्वारानि नाम।

चक्खुअसंवरो सोत... घान... जिह्वा... पसादकाय... चोपनकायअसंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरोति — इमे अट्ठ असंवरा नाम। ते अत्थतो ‘दुस्सील्यं मुट्ठस्सच्चं अज्जाणं अक्खन्ति कोसज्ज’न्ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति। तेसु एकधम्मोपि पञ्चद्वारे वोट्ठब्बनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति, जवनक्खणेयेव उप्पज्जति। जवने उप्पन्नोपि पञ्चद्वारे असंवरोति वुच्चति।

चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम। एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि। सम्पटिच्छनसहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम। एत्थापि असंवरो नत्थि। सन्तीरणवोट्ठब्बनेसुपि एसेव नयो। जवनसहजातो पन फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम। एत्थ असंवरो चक्खुअसंवरो नाम होति। सोतघानजिह्वापसादकायद्वारेसुपि एसेव नयो। यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्मणं मनोद्वारिकजवनं विना वचीद्वारेन सुद्धं कायद्वारसङ्घातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारन्ति सङ्ख्यं न गच्छति। एत्थ असंवरो चोपनकायअसंवरो नाम। यदा तादिसंयेव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसङ्घातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारन्ति सङ्ख्यं न गच्छति। एत्थ असंवरो वाचाअसंवरो नाम। यदा पन तादिसं जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि सुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं पन चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम। एत्थ असंवरो मनोअसंवरो नाम। इति इमेसं अट्ठन्नं असंवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं, सोत... घान... जिह्वा... पसादकाय... चोपनकाय... वाचा... मनोअसंवरद्वारन्ति इमानि अट्ठ असंवरद्वारानि वेदितब्बानि।

चक्खुअसंवरो सोत... घान... जिह्वा... पसादकाय... चोपनकाय... वाचा... मनोअसंवरोति इमे पन अट्ठ संवरा नाम। ते अत्थतो ‘सीलं सति आणं खन्ति वीरियं’न्ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति। तेसुपि एकधम्मोपि पञ्चद्वारे वोट्ठब्बनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति। जवनक्खणेयेव उप्पज्जति। जवने उप्पन्नोपि पञ्चद्वारे संवरोति वुच्चति। तस्स सब्बस्सापि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्फस्सोतिआदिना असंवरे वुत्तनयेनेव उप्पत्ति वेदितब्बा। इति इमेसं अट्ठन्नं संवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं...पे०... मनोअसंवरद्वारन्ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितब्बानि।

अकुसलकम्मपथकथा

पाणातिपातो, अदिन्नादानं, कामेसुमिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणवाचा, फरुसवाचा, सम्फप्पलापो, अभिज्झा, ब्यापादो, मिच्छादिद्वीति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

तत्थ पाणस्स अतिपातो **पाणातिपातो** नाम; पाणवधो, पाणघातोति वुत्तं होति । पाणोति चेत्थ वोहारतो सत्तो, परमत्थतो जीवितिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसज्जिनो जीवितिन्द्रियुपच्छेदकउपक्कमसमुद्वापिका कायवचीद्वारानं अज्जरद्वारप्पवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेसु खुद्दके पाणे अप्पसावज्जो, महासरीरे महासावज्जो । कस्मा? पयोगमहन्ताय । पयोगसमत्तेपि वत्थुमहन्ताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीरगुणानं पन समभावे सति किलेसानं उपक्कमानञ्च मुदुताय अप्पसावज्जो, तिब्बताय महासावज्जोति वेदितब्बो ।

तस्स पञ्च सम्भारा होन्ति — पाणो, पाणसज्जिता, वधकचित्तं, उपक्कमो, तेन मरणन्ति । छ पयोगा — साहत्थिको, आणत्तिको, निस्सग्गियो, थावरो, विज्जामयो, इद्धिमयोति । इमस्मिं पनत्थे वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति । तस्मा तं न वित्थारयाम । अज्जञ्च एवरूपं अत्थिकेहि पन समन्तपासादिकं **विनयट्ठकथं** (पारा० अट्ठ० २.१७२) ओलोकेत्वा गहेतब्बं ।

अदिन्नस्स आदानं **‘अदिन्नादानं’**; परस्सहरणं, थेय्यं, चोरिकाति वुत्तं होति । तत्थ अदिन्नन्ति परपरिग्गहितं, यत्थ परो यथाकामकारितं आपज्जन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं परपरिग्गहिते परपरिग्गहितसज्जिनो तदादायकउपक्कमसमुद्वापिका थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीते महासावज्जं । कस्मा? वत्थुपणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तंतंगुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं ।

तस्स पञ्च सम्भारा होन्ति — परपरिग्गहितं, परपरिग्गहितसज्जिता, थेय्यचित्तं, उपक्कमो, तेन हरणन्ति । छ पयोगा — साहत्थिकादयोव । ते च खो यथानुरूपं थेय्यावहारो, पसय्हावहारो, पटिच्छन्नावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारोति इमेसं पञ्चन्नं अवहारानं वसेन पवत्तन्ति । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारो पन समन्तपासादिकायं (पारा० अट्ठ० १.१३८) वुत्तो ।

‘कामेसु मिच्छाचारो’ति एत्थ पन **‘कामेसू’**ति मेथुनसमाचारेसु; **‘मिच्छाचारो’**ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्धम्माधिप्पायेन कायद्वारप्पवत्ता अगमनीयद्वानवीतिक्कमचेतना **कामेसुमिच्छाचारो** ।

तत्थ **अगमनीयद्वानं** नाम — पुरिसानं ताव मातुरक्खिता, पितुरक्खिता, मातापितुरक्खिता, भातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, जातिरक्खिता, गोत्तरक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डाति मातुरक्खितादयो दस; धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तकिनी, ओभटचुम्बटा, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, धजाहटा, मुहुत्तिकाति एता धनक्कीतादयो दसाति वीसति इत्थियो । इत्थीसु पन द्विन्नं सारक्खसपरिदण्डानं, दसन्नञ्च धनक्कीतादीनन्ति द्वादसन्नं इत्थीनं अज्जे पुरिसा इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्पसावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो सम्भारा — अगमनीयवत्थु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयोगो, मग्गेनमग्गप्पटिपत्तिअधिवासनन्ति । एको पयोगो साहत्थिको एव ।

‘मुसा’ति विसंवादनपुरेक्खारस्स अत्थभज्जको वचीपयोगो, कायपयोगो वा । विसंवादनाधिप्पायेन पनस्स परविसंवादकायवचीपयोगसमुद्वापिका चेतना **मुसावादो** । अपरो नयो — **‘मुसा’**ति अभूतं अतच्छं वत्थु । **‘वादो’**ति तस्स भूततो तच्छतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथं वत्थुं तथतो परं विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुद्वापिका चेतना **मुसावादो** । सो यमत्थं भज्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्ताय महासावज्जो । अपिच गहद्वानं अत्तनो सन्तकं अदातुकामताय **‘नत्थी’**तिआदिनयप्पवत्तो अप्पसावज्जो । सक्खिना हुत्वा अत्थभज्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पब्बजितानं अप्पकम्पि तेलं वा सप्पिं वा लभित्वा हसाधिप्पायेन **‘अज्ज गामे तेलं नदी मज्जे सन्दती’**ति पूरणकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठंयेव पन दिट्ठन्तिआदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

तस्स चत्तारो सम्भारा होन्ति — अतथं वत्थु, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननन्ति । एको पयोगो — साहत्थिकोव । सो च कायेन वा कायप्पटिबद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियाकरणे दट्ठब्बो । ताय चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुद्वापिकचेतनाक्खणेयेव मुसावादकम्मुना बज्झति । यस्मा पन यथा कायकायप्पटिबद्धवाचाहि परं विसंवादेति, तथा इमस्स

‘इमं भणाही’ति आणापेन्तोपि, पणं लिखित्वा पुरतो निस्सज्जन्तोपि, ‘अयमत्थो एवं दट्ठब्बो’ति कुट्टादीसु लिखित्वा ठपेन्तोपि; तस्मा एत्थ आणत्तिकनिस्सग्गियथावरापि पयोगा युज्जन्ति । **अट्ठकथासु** पन अनागतत्ता वीमंसित्वा गहेतब्बा ।

‘**पिसुणवाचा**’ति आदीसु याय वाचाय यस्स तं वाचं भासति तस्स हृदये अत्तनो पियभावं परस्स च सुज्जभावं करोति, सा **पिसुणवाचा** । याय पन अत्तानम्पि परम्पि फरुसं करोति, या वाचा सयम्पि फरुसा नेव कण्णसुखा, न हृदयङ्गमा, अयं ‘**फरुसवाचा**’ । येन सम्फं पलपति, निरत्थकं, सो ‘**सम्फप्पलापो**’ । तेसं मूलभूता चेतनापि पिसुणवाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिप्पेताति ।

तत्थ संकिलिडुचित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्यताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणवाचा नाम । सा यस्स भेदं करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा ।

तस्सा चत्तारो सम्भारा — ‘भिन्दितब्बो परो’ इति ‘इमे नाना भविस्स’न्ति विना भविस्सन्तीति भेदपुरेक्खारता वा, ‘इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको’ति पियकम्यता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननन्ति । परे पन अभिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, भिन्ने एव होति ।

परस्स मम्मच्छेदककायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तफरुसचेतना ‘फरुसवाचा’ । तस्सा आविभावत्थमिदं वत्थु — एको किर दारको मातु वचनं अनादियित्वा अरज्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती ‘चण्डा तं महिंसी अनुबन्धतू’ति अक्कोसि । अथस्स तथेव अरज्जे महिंसी उट्ठासि । दारको ‘यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चिन्तेसि तं होतु’ति सच्चकिरियं अकासि । महिंसी तत्थेव बद्धा विय उट्ठासि । एवं मम्मच्छेदकोपि पयोगो चित्तसण्हाताय फरुसवाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवम्पि वदन्ति — ‘चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तू’ति, उप्पलपत्तम्पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपज्झाया च कदाचि निस्सितके एवं वदन्ति — ‘किं इमे अहिरिका अनोत्तप्पिनो चरन्ति, निद्धमथ ने’ति; अथ च नेसं आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा च चित्तसण्हाताय फरुसवाचा न होति, एवं वचनसण्हाताय अफरुसवाचापि न होति । न हि मारापेतुकामस्स ‘इमं सुखं सयापेथा’ति वचनं अफरुसवाचा होति । चित्तफरुसताय पनेसा फरुसवाचाव । सा यं सन्धाय पवत्तिता तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो सम्भारा — अक्कोसितब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसनन्ति ।

अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना ‘**सम्फप्पलापो**’ । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे सम्भारा — भारतयुद्धसीताहरणादिनिरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपीकथाकथनज्जाति । परे पन तं कथं अगणहन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फप्पलापे गहितेयेव होति ।

अभिज्झायतीति ‘**अभिज्झा**’ । परभण्डाभिमुखी हुत्वा तन्निन्नताय पवत्ततीति अत्थो । सा ‘अहो तव इदं ममस्सा’ति एवं परभण्डाभिज्झायनलक्खणा । अदिन्नादानं विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । तस्सा द्वे सम्भारा — परभण्डं, अत्तनो परिणामनज्जाति । परभण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्नेपि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न ‘अहो वत इदं ममस्सा’ति अत्तनो परिणामेति ।

हितसुखं व्यापादयतीति ‘**व्यापादो**’ । सो परविनासाय मनोपदोसलक्खणो । फरुसवाचा विय अप्पसावज्जो महासावज्जो च । तस्स द्वे सम्भारा — परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ताति । परसत्तवत्थुके हि कोधे उप्पन्नेपि न ताव कम्मपथभेदो होति याव ‘अहो वतायं उच्छिज्जेय्य विनस्सेय्या’ति तस्स विनासनं न चिन्तेसि ।

यथाभुच्चगहणाभावेन मिच्छा पस्सतीति ‘मिच्छादिट्ठि’ । सा ‘नत्थि दिन्न’न्ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा । सम्फप्पलापो विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । अपिच अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे सम्भारा — वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति तथाभावेन तस्सुपट्ठानन्ति । तत्थ नत्थिकाहेतुकअकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अज्जदिट्ठीहि ।

इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्मणतो वेदनातो मूलतो चाति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो —

तत्थ ‘धम्मतो’ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतनाधम्माव होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

‘कोट्टासतो’ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिट्ठि चाति इमे अट्ठ कम्मपथा एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाब्यापादा कम्मपथा चेव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं पत्वा ‘लोभो अकुसलमूलं’ होति, ब्यापादो ‘दोसो अकुसलमूलं’ ।

‘आरम्मणतो’ति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो सङ्खारारम्मणो होति । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा होति सङ्खारारम्मणं वा । मिच्छाचारो फोट्टब्बवसेन सङ्खारारम्मणो होति; सत्तारम्मणोतिपि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, सङ्खारारम्मणो वा । तथा पिसुणवाचा । फरुसवाचा सत्तारम्मणाव । सम्फप्पलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा सङ्खारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । ब्यापादो सत्तारम्मणोव । मिच्छादिट्ठि तेभूमकधम्मवसेन सङ्खारारम्मणाव ।

‘वेदनातो’ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चापि हि राजानो चोरं दिस्वा हसमानापि ‘गच्छथ नं घातेथा’ति वदन्ति, सन्निट्ठापकचेतना पन नेसं दुक्खसम्पयुत्ताव होति । अदिन्नादानं तिवेदनं । तज्झि परभण्डं दिस्वा हट्ठतुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, भीततसितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकनिस्सन्दफलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तभावे ठितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदनं होतीति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्विवेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने वुत्तनयेनेव तिवेदनो; तथा पिसुणवाचा । फरुसवाचा दुक्खवेदना । सम्फप्पलापो तिवेदनो । परेसु हि साधुकारं देन्तेसु चेलुक्खेपादीनि खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स सीताहरणभारतयुद्धादीनि कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पठमं दिन्नवेतनेन एकेन पच्छा आगन्त्वा ‘आदितो पट्टाय कथेही’ति वुत्ते ‘अननुसन्धिकं पकिण्णककथं कथेस्सामि नु खो नो’ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्विवेदना; तथा मिच्छादिट्ठि । ब्यापादो दुक्खवेदनो ।

‘मूलतो’ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्विमूलको होति । अदिन्नादानं दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोभमोहवसेन । मुसावादो दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा; तथा पिसुणवाचा सम्फप्पलापो च । फरुसवाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला; तथा ब्यापादो । मिच्छादिट्ठि लोभमोहवसेन द्विमूलाति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

कुसलकम्मपथकथा

पाणातिपातादीहि पन विरतियो अनभिज्झाअब्यापादसम्मादिट्ठियो चाति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तत्थ पाणातिपातादयो वुत्तत्था एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतन्ति **विरति** । या पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता आरति विरती”ति (ध० स० २९९-३०९) एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पभेदतो तिविधा होति — सम्पत्तविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरतीति ।

तत्थ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जातिवयबाहुसच्चादीनि पच्चवेक्खित्वा ‘अयुत्तं अम्हाकं एवरूपं पापं कातु’न्ति सम्पत्तं वत्थुं अवीतिक्कमन्तानं उप्पज्जमाना विरति **‘सम्पत्तविरती’**ति वेदितब्बा — सीहळदीपे **चक्कनउपासकस्स** विय । तस्स किर दहरकालेयेव मातुया रोगो उप्पज्जि । वेज्जेन च ‘अल्लससमंसं लद्धुं वट्ठती’ति वुत्तं । ततो चक्कनस्स भाता ‘गच्छ, तात, खेतं आहिण्डाही’ति चक्कनं पेसेसि । सो तत्थ गतो । तस्मिञ्च समये एको ससो तरुणसस्सं खादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वाव वेगेन धावन्तो वल्लिया बद्धो ‘किरि किरि’ति सद्धमकासि । चक्कनो तेन सद्धेन गन्त्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि — ‘मातु भेसज्जं करोमी’ति । पुन चिन्तेसि — ‘न मेतं पतिरूपं व्याहं मातु जीवितकारणा परं जीविता वोरोपेय्य’न्ति । अथ नं ‘गच्छ, अरज्जे ससेहि सद्धिं तिणोदकं परिभुज्जा’ति मुज्जि । भातरा च ‘किं तात ससो लद्धो’ति पुच्छितो तं पवत्ति आचिक्खि । ततो नं भाता परिभासि । सो मातुसन्तिकं गन्त्वा ‘यतो अहं जातो नाभिजानामि सज्जिच्च पाणं जीविता वोरोपेता’ति सच्चं वत्त्वा अट्ठासि । तावदेवस्स माता अरोगा अहोसि ।

समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने च ततुत्तरिज्च अत्तनो जीवितमपि परिच्चजित्वा वत्थुं अवीतिक्कमन्तानं उप्पज्जमाना विरति **‘समादानविरती’**ति वेदितब्बा । **उत्तरवट्ठमानपब्बतवासीउपासकस्स** विय । सो किर अम्बरियविहारवासिनो

पिङ्गलबुद्धरक्खितत्थेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेतं कसति । अथस्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवट्ठुमानपब्बतं आरुहि । तत्र नं महासण्णो अग्गहेसि । सो चिन्तेसि — ‘इमायस्स तिखिणवासिया सीसं छिन्दामी’ति । पुन चिन्तेसि — ‘न मेतं पतिरूपं व्याहं भावनीयस्स गरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्य’न्ति एवं यावततियं चिन्तेत्वा ‘जीवितं परिचयामि, न सिक्खापद’न्ति अंसे ठपितं तिखिणदण्डवासिं अरज्जे छट्ठेसि । तावदेव नं महावाळो मुञ्चित्वा अगमासीति ।

अरियमग्गसम्पयुत्ता पन विरति **‘समुच्छेदविरती’**ति वेदितब्बा, यस्सा उप्पत्तितो पभुति ‘पाणं घातेस्सामी’ति अरियपुग्गलानं चित्तम्पि नुप्पज्जतीति ।

इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसम्पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतोति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो —

तत्थ **‘धम्मतो’**ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतनापि वट्ठन्ति, विरतियोपि; अन्ते तयो चेतनासम्पयुक्ताव ।

‘कोट्टासतो’ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चेव मूलानि च । अनभिज्झा हि मूलं पत्वा ‘अलोभो कुसलमूलं’ होति । अब्यापादो ‘अदोसो कुसलमूलं’, सम्मादिट्ठि ‘अमोहो कुसलमूलं’ ।

‘आरम्भणतो’ति पाणातिपातादीनं आरम्भणानेव एतेसं आरम्भणानि । वीतिक्कमितब्बतोयेव हि वेरमणी नाम होति । यथा पन निब्बानारम्भणो अरियमग्गो किलेसे पजहति, एवं जीवितिन्द्रियादिआरम्भणापेते कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्यानि पजहन्तीति वेदितब्बा ।

‘वेदनातो’ति सब्बे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्वा हि दुक्खवेदना नाम नत्थि ।

‘मूलतो’ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभअदोसअमोहवसेन तिमूला होन्ति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्विमूला । अनभिज्झा जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्विमूला होति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन एकमूला । अलोभो पन अत्तनाव अत्तनो मूलं न होति । अब्यापादेपि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोभादोसवसेन द्विमूलाव होति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

कम्मपथसंसन्दनकथा

इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंसन्दनं नाम वेदितब्बं । पञ्चफस्सद्वारवसेन हि उप्पन्नो असंवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उप्पन्नो तीणिपि कम्मनि होन्ति — सो हि कायद्वारे चोपनपत्तो अकुसलं कायकम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयत्थ चोपनं अप्पत्तो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरद्वारवसेन उप्पन्नोपि अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपनकायअसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

पञ्चफस्सद्वारवसेन उप्पन्नो संवरोपि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उप्पन्नो पन अयम्पि, असंवरो विय, तीणिपि कम्मनि होन्ति । पञ्चसंवरद्वारवसेन उप्पन्नोपि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकायसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

अकुसलं कायकम्मं पञ्चफस्सद्वारवसेन नुप्पज्जति; मनोफस्सद्वारवसेनेव उप्पज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; तं कायवचीद्वारेसु चोपनं पत्तं अकुसलं कायवचीकम्मं होति, चोपनं अप्पत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा

च पञ्चफस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवरद्वारवसेनपि अकुसलं कायकम्मं नुप्पज्जति, चोपनकायअसंवरद्वारवसेन पन वाचाअसंवरद्वारवसेन च उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति। अकुसलं वचीकम्ममि पञ्चअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, चोपनकायवाचाअसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति। अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरद्वारवसेनपि उप्पज्जतेव। कुसलकायकम्मादीसुपि एसेव नयो।

अयं पन विसेसो — यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जन्ति, न तथा एतानि। एतानि पन कायङ्गवाचङ्गं अचोपेत्वा सिक्खापदानि गणहन्तस्स मनोअसंवरद्वारेपि उप्पज्जन्ति एव। तत्थ कामावचरं कुसलं चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन उप्पज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुप्पज्जति; ‘यमिदं चक्खुसम्पस्सपच्चया उप्पज्जति वेदयितं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा’ति इमिना पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, अट्ठसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति; दसअकुसलकम्मपथवसेन नुप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन उप्पज्जति; तस्मा इदमि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उप्पन्नं होतु, छफस्सद्वारवसेन वा, अट्ठसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा। “कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति...पे०... रूपारम्मणं वा...पे०... धम्मारम्मणं वा”ति वुत्ते सब्बं वुत्तमेव होतीति।

द्वारकथा निड्डिता।

यं यं वा पनारब्भाति एत्थ अयं योजना — हेट्ठा वुत्तेसु रूपारम्मणादीसु रूपारम्मणं वा आरब्भ, आरम्मणं कत्वाति अत्थो। सद्धारम्मणं वा...पे०... धम्मारम्मणं वा आरब्भ उप्पन्नं होति। एत्तावता एतस्स चित्तस्स एतेसु आरम्मणेषु यंकिञ्चि एकमेव आरम्मणं अनुज्जातसदिसं होति। इदञ्च एकस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्मणं आरब्भ उप्पन्नं पुन अज्जस्मिं समये अज्जस्स वा पुग्गलस्स सद्धारदीसुपि अज्जतरं आरम्मणं आरब्भ उप्पज्जति एव। एवं उप्पज्जमानस्स चस्स एकस्मिं भवे पठमं रूपारम्मणं आरब्भ पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्मणन्ति अयमि कमो नत्थि। रूपादीसु चापि पठमं नीलारम्मणं पच्छा पीतारम्मणन्ति अयमि नियमो नत्थि। इति इमं सब्बारम्मणतज्जेव, कमाभावज्ज, कमाभावेपि च नीलपीतादीसु नियमाभावं दस्सेतुं ‘यं यं वा पनारब्भा’ति आह। इदं वुत्तं होति — इमेसु रूपादीसु न यंकिञ्चि एकमेव, अथ खो यं यं वा पनारब्भ उप्पन्नं होति। एवं उप्पज्जमानमि च ‘पठमं रूपारम्मणं पच्छा सद्धारम्मणं आरब्भा’ति एवमि अनुप्पज्जित्वा यं यं वा पनारब्भ उप्पन्नं होति; ‘पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिकद्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्मणादीसु यं वा तं वा आरम्मणं कत्वा उप्पन्नं होती’ति अत्थो। रूपारम्मणेषुपि च ‘पठमं नीलारम्मणं पच्छा पीतारम्मण’न्ति इमिनापि नियमेन अनुप्पज्जित्वा, यं यं वा पनारब्भ ‘नीलपीतकादीसु रूपारम्मणेषु यं वा तं वा रूपारम्मणं आरब्भ उप्पन्नं होती’ति अत्थो। सद्धारम्मणादीसुपि एसेव नयो। अयं ताव एका योजना।

अयं पन अपरा — रूपं आरम्मणं एतस्साति रूपारम्मणं...पे०... धम्मो आरम्मणं एतस्साति धम्मारम्मणं। इति रूपारम्मणं वा...पे०... धम्मारम्मणं वा चित्तं उप्पन्नं होतीति वत्त्वा पुन ‘यं यं वा पनारब्भा’ति आह। तस्सत्थो — एतेसु रूपादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पन आरब्भ उप्पन्नं होतीति। महाअट्ठकथायं पन येवापनके अभिनवं नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गहित’न्ति वत्त्वा ‘रूपं वा आरब्भ...पे०... धम्मं वा आरब्भ, इदं वा इदं वा आरब्भाति कथेतुं इदं वुत्त’न्ति एत्तकमेव आगतं।

धम्मद्वेसवारो

फस्सपञ्चमकरासिवण्णना

तस्मिं समयेति इदं अनियमनिड्डितस्स समयस्स नियमतो पटिनिद्वेसवचनं। तस्मा ‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिंयेव समये फस्सो होति...पे०... अविक्खेपो होती’ति अयमत्थो वेदितब्बो। तत्थ यथेव चित्तं एवं फस्सादीसुपि फस्सो होति। किं होति? ‘कामावचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती’तिआदिना नयेन लब्भमानपदवसेन योजना कातब्बा। वेदनायज्झि ‘सोमनस्ससहगता’ति पज्जिन्द्रिये च ‘जाणसम्पयुत्त’न्ति न लब्भति, तस्मा ‘लब्भमानपदवसेना’ति वुत्तं। इदं अट्ठकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठब्बं।

कस्मा पनेत्थ फस्सोव पठमं वुत्तोति? चित्तस्स पठमाभिनिपातत्ता । आरम्मणस्मिञ्चि चित्तस्स पठमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्मणं फुसमानो उप्पज्जति, तस्मा पठमं वुत्तो । फस्सेन पन फुसित्वा वेदनाय वेदयति, सञ्जाय सञ्जानाति, चेतनाय चेतति । तेन वुत्तं — “फुट्ठो, भिक्खवे, वेदेति, फुट्ठो सञ्जानाति फुट्ठो चेतती”ति ।

अपिच, अयं फस्सो नाम यथा पासादं पत्वा थम्भो नाम सेसदब्बसम्भारानं बलवपच्चयो, तुलासङ्घाटभित्तिपादकूटगोपानसीपक्खपासकमुखवट्टियो थम्भाबद्धा थम्भे पतिट्ठिता, एवमेव सहजातसम्पयुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति । थम्भसदिसो हि एस । अवसेसा दब्बसम्भारसदिसाति । तस्मापि पठमं वुत्तो । इदं पन अकारणं । एकचित्तस्मिञ्चि उप्पन्नधम्मानं ‘अयं पठमं उप्पन्नो अयं पच्छा’ति इदं वत्तुं न लब्भा । बलवपच्चयभावोपि फस्सस्स कारणं न दिस्सति । देसनावारेनेव पन फस्सो पठमं वुत्तो । वेदना होति फस्सो होति, सञ्जा होति फस्सो होति, चेतना होति फस्सो होति, चित्तं होति फस्सो होति, वेदना होति सञ्जा होति, चेतना होति वितक्को होतीति आहरितुम्पि हि वट्टेय्य । देसनावारेन पन फस्सोव पठमं वुत्तोति वेदितब्बो । यथा चेत्य एवं सेसधम्मेषुपि पुब्बापरक्कमो नाम न परियेसितब्बो । वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परियेसितब्बा ।

सेय्यथिदं — फुसतीति **फस्सो** । स्वायं फुसनलक्खणो, सङ्घट्टनरसो, सन्निपातपच्चुपट्टानो, आपाथगतविसयपदट्टानो ।

अयञ्चि अरूपधम्मोपि समानो आरम्मणे फुसनाकारेनेव पवत्ततीति फुसनलक्खणो । एकदेसेन च अनल्लीयमानोपि रूपं विय चक्खुं, सद्दो विय च सोतं, चित्तं आरम्मणञ्च सङ्घट्टेतीति सङ्घट्टनरसो । वत्थारम्मणसङ्घट्टनतो वा उप्पन्नत्ता सम्पत्तिअत्थेनपि रसेन सङ्घट्टनरसोति वेदितब्बो । वुत्तञ्चेतं अट्ठकथायं — “चतुभूमकफस्सो हि नोफुसनलक्खणो नाम नत्थि । सङ्घट्टनरसो पन पञ्चद्वारिकोव होति । पञ्चद्वारिकस्स हि फुसनलक्खणोतिपि सङ्घट्टनरसोतिपि नामं; मनोद्वारिकस्स फुसनलक्खणोत्वेव नामं, न सङ्घट्टनरसो”ति ।

इदञ्च वत्वा इदं सुत्तं आभतं — “यथा, महाराज, द्वे मेण्डा युज्जेय्युं, तेसु यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठब्बं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठब्बं; यथा तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठब्बो” । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो, सङ्घट्टनरसो च । “यथा, महाराज, द्वे सम्मा वज्जेय्युं... पे०... द्वे पाणी वज्जेय्युं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठब्बं, यथा दुतियो पाणि एवं रूपं दट्ठब्बं, यथा तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठब्बो । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो सङ्घट्टनरसो चा”ति (मि० प० २.३.८) वित्थारो ।

यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा”तिआदीसु (ध० स० १३५२, १३५४) चक्खुविज्जाणादीनि चक्खुआदिनामेन वुत्तानि, एवमिधापि तानि चक्खुआदिनामेन वुत्तानीति वेदितब्बानि । तस्मा ‘एवं चक्खु दट्ठब्ब’न्तिआदीसु एवं चक्खुविज्जाणं दट्ठब्बन्ति इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । एवं सन्ते चित्तारम्मणसङ्घट्टनतो इमस्मिम्पि सुत्ते किच्चट्टेनेव रसेन सङ्घट्टनरसोति सिद्धो होति ।

तिकसन्निपातसङ्घातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपच्चुपट्टानो । अयञ्चि तत्थ तत्थ “तिण्णं सङ्गति फस्सो”ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितोति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं सङ्गतिया फस्सोति अयमत्थो; न सङ्गतिमत्तमेव फस्सोति ।

एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकारेन पच्चुपट्टातीति सन्निपातपच्चुपट्टानोति वुत्तो । फलट्टेन पन पच्चुपट्टानेनेस वेदनापच्चुपट्टानो नाम होति । वेदनञ्हेस पच्चुपट्टापेति उप्पादेतीति अत्थो । उप्पादयमानो च यथा बहिद्धा उण्हपच्चयापि लाखासङ्घातधातुनिस्सिता उस्मा अत्तनो निस्सये मुदुभावकारी होति, न अत्तनो पच्चयभूतेपि बहिद्धा वीतच्चित्तङ्गारसङ्घाते उण्हभावे, एवं वत्थारम्मणसङ्घातअज्जपच्चयोपि समानो, चित्तनिस्सितत्ता अत्तनो निस्सयभूते चित्ते एव एस वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पच्चयभूतेपि वत्थुम्हि आरम्मणे वाति वेदितब्बो । तज्जासमन्नाहारेन पन इन्द्रियेन च परिकखते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एस आपाथगतविसयपदट्टानोति वुच्चति ।

वेदयतीति **वेदना** । सा वेदयितलक्खणा, अनुभवनरसा इट्ठाकारसम्भोगरसा वा, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्टाना, पस्सद्विपदट्टाना ।

‘चतुभूमिकवेदना हि नोवेदयितलक्खणा नाम नत्थि । अनुभवनरसता पन सुखवेदनायमेव लब्भती’ति वत्वा पुन तं वादं पटिक्खिपित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सब्बा अनुभवनरसा’ति वत्वा अयमत्थो दीपितो — आरम्मणरसानुभवनट्टानं पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । फस्सस्स हि फुसनमत्तकमेव होति, सञ्जाय सञ्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनामत्तकमेव, विज्जाणस्स विजाननमत्तकमेव । एकंसतो पन इस्सरवताय विस्सविताय सामिभावेन वेदनाव आरम्मणरसं अनुभवति ।

राजा विय हि वेदना, सूदो विय सेसधम्मा । यथा सूदो नानारसभोजनं सम्पादेत्वा पेळाय पक्खिपित्वा लञ्छनं दत्वा रज्जो सन्तिके ओतारेत्वा लञ्छनं भिन्दित्वा पेळं विवरित्वा सब्बसूपब्यञ्जनेहि अगगं आदाय भाजने पक्खिपित्वा सदोसनदोसभाववीमंसनत्थं अज्झोहरति, ततो रज्जो नानगरसभोजनं उपनामेति । राजा इस्सरवताय विस्सविताय सामी हुत्वा इच्छितिच्छितं भुञ्जति । तत्थ हि सूदस्स भत्तवीमंसनमत्तमिव अवसेसधम्मानं आरम्मणरसस्स एकदेसानुभवन् । यथा हि सूदो भत्तेकदेसमत्तमेव वीमंसति एवं सेसधम्मापि आरम्मणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विस्सविताय सामी हुत्वा यदिच्छकं भुञ्जति, एवं वेदनापि इस्सरवताय विस्सविताय सामिभावेन आरम्मणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवनरसाति वुच्चति ।

दुतिये अत्थविकप्पे अयं इध अधिप्पेता वेदना यथा वा तथा वा आरम्मणस्स इट्ठाकारमेव सम्भुञ्जतीति इट्ठाकारसम्भोगरसाति वुत्ता । चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो सभावेनेव उपट्ठानं सन्धाय चेतसिकअस्सादपच्चुपट्ठानाति वुत्ता । यस्मा पन “पस्सद्दिक्कायो सुखं वेदेति” तस्मा पस्सद्दिपदट्ठानाति वेदितब्बा ।

नीलादिभेदं आरम्मणं सज्जानातीति **सज्जा** । सा सज्जाननलक्खणा पच्चाभिज्जाणरसा । चतुभूमिकसज्जा हि नोसज्जाननलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा सज्जाननलक्खणाव । या पनेत्थ अभिज्जाणेन सज्जानाति सा पच्चाभिज्जाणरसा नाम होति ।

तस्सा, वड्डकिस्स दारुहि अभिज्जाणं कत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन तं पच्चाभिजाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादिअभिज्जाणं सल्लक्खेत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन असुको नाम एसोति तस्स पच्चाभिजाननकाले, रज्जो पिळन्धनगोपकभण्डागारिकस्स तस्मिं तस्मिं पिळन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा ‘असुकं पिळन्धनं नाम आहरा’ति वुत्ते दीपं जालेत्वा रतनगब्भं पविसित्वा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेव पिळन्धनस्स आहरणकाले च पवति वेदितब्बा ।

अपरो नयो — सब्बसङ्गाहिकवसेन हि सज्जाननलक्खणा सज्जा । पुनसज्जाननपच्चयनिमित्तकरणरसा, दारुआदीसु तच्छकादयो विय । यथागहितनिमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपच्चुपट्ठाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय । आरम्मणे अनोगाळहवुत्तिताय अचिरट्ठानपच्चुपट्ठाना वा, विज्जु विय । यथाउपट्ठितविसयपदट्ठाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं ‘पुरिसा’ति उप्पन्नसज्जा विय । या पनेत्थ जाणसम्पयुत्ता होति सा सज्जा जाणमेव अनुवत्ति । ससम्भारपथवीआदीसु सेसधम्मा पथवीआदीनि वियाति वेदितब्बा ।

चेतयतीति **चेतना** सद्धि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे आरम्मणे अभिसन्दहतीति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणाति अत्थो । आयूहनरसा । चतुभूमिकचेतना हि नोचेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा चेतयितलक्खणाव । आयूहनरसता पन कुसलाकुसलेसु एव होति । कुसलाकुसलकम्मायूहनट्ठानज्झि पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मानं एकदेसमत्तकमेव किच्चं होति । चेतना पन अतिरेकउस्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणुस्साहा दिगुणवायामा । तेनाहु पोराणा — “थावरियसभावसण्ठिता च पनेसा चेतना”ति । **थावरियो**ति खेतसामी वुच्चति । यथा खेतसामी पुरिसो पञ्चपण्णास बलिपुरिसे गहेत्वा ‘लायिस्सामी’ति एकतो खेतं ओतरति । तस्स अतिरेको उस्साहो अतिरेको वायामो, दिगुणो उस्साहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्धथा’तिआदीनि वदति, सीमं आचिक्खति, तेसं सुराभत्तगन्धमालादीनि जानाति, मगं समकं हरति । एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । खेतसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास बलिपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णास कुसला धम्मा । खेतसामिपुरिसस्स दिगुणुस्साहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मायूहनट्ठानं पत्वा चेतनाय दिगुणुस्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयूहनरसता वेदितब्बा ।

सा पनेसा संविदहनपच्चुपट्ठाना । संविदहमाना हि अयं उपट्ठाति, सकिच्चपरकिच्चसाधका, जेट्ठसिस्समहावड्डकीआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो उपज्झायं दूरतोव आगच्छन्तं दिस्वा सयं अधीयमानो इतरेपि दारके अत्तनो अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिज्झि अधीयितुं आरद्धे तेपि अधीयन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्डकी सयं तच्छन्तो इतरेपि तच्छके अत्तनो अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिज्झि तच्छित्तुं आरद्धे तेपि तच्छन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च योधनायको सयं युज्झमानो इतरेपि योधे सम्पहारवुत्तियं पवत्तयति, तस्मिज्झि युज्झितुं आरद्धे तेपि अनिवत्तमाना युज्झन्ति, तदनुवत्तिताय । एवमेसापि अत्तनो किच्चेन आरम्मणे पवत्तमाना अज्जेपि सम्पयुत्तधम्मे अत्तनो अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किच्चं आरद्धाय, तंसम्पयुत्तापि आरभन्ति । तेन वुत्तं — ‘सकिच्चपरकिच्चसाधका, जेट्ठसिस्समहावड्डकीआदयो विया’ति । अच्चायिककम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तानं उस्साहनभावेन पवत्तमाना पाकटा होतीति वेदितब्बा ।

‘आरम्भणं चिन्तेती’ति चित्तन्ति नयेन चित्तस्स वचनत्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विजाननलक्खणं चित्तं, पुब्बङ्गमरसं, सन्दहनपच्चुपट्टानं, नामरूपपदट्टानं । चतुभूमकचित्तञ्चि नोविजाननलक्खणं नाम नत्थि । सब्बं विजाननलक्खणमेव । द्वारं पन पत्त्वा आरम्भणविभावनट्टाने चित्तं पुब्बङ्गमं पुरेचारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपारम्भणं चित्तेनेव विजानाति...पे०... मनेन विज्जातं धम्मारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम नगरमज्जे सिङ्घाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ति आगतागतं जनं उपधारेति ववत्थपेति — एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं । वुत्तम्पि चेतं महाथेरेन — “यथा, महाराज, नगरगुत्तिको नाम मज्जे नगरस्स सिङ्घाटके निसिन्नो पुरत्थिमतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो, महाराज, यं चक्खुना रूपं पस्सति तं विज्जाणेन विजानाति, यं सोतेन सद्दं सुणाति, घानेन गन्धं घायति, जिह्वाय रसं सायति, कायेन फोडुब्बं फुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विज्जाणेन विजानाती”ति (मि० प० २.३.१२) । एवं द्वारं पत्त्वा आरम्भणविभावनट्टाने चित्तमेव पुब्बङ्गमं पुरेचारिकं । तस्मा पुब्बङ्गमरसन्ति वुच्चति ।

तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं कत्वा सन्दहनमेव उपट्ठातीति सन्दहनपच्चुपट्टानं । पञ्चवोकारभवे पनस्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारभवे नाममेव पदट्टानं । तस्मा नामरूपपदट्टानन्ति वुत्तं ।

किं पनेतं चित्तं पुरिमनिद्विद्विचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्जन्ति? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिद्विद्वं पुन वुत्तन्ति? अविचारितं एतं अट्ठकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति — यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जत्ता सूरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सूरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसङ्कातं रूपम्पीति । एवं वुच्चमानेपि न रूपादीहि अज्जो सूरियो नाम अत्थि । न तथा चित्तं; फस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापियति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकंसेनेव तस्मिं समये फस्सादीहि अत्थतो अज्जमेव तं होती’ति इमस्सत्थस्स दीपनत्थाय एतं पुन वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

यथा च “यस्मिं समये रूपूपपत्तिया मग्गं भावेति...पे०... पथवीकसिणं, तस्मिं समये फस्सो होति वेदना होती”तिआदीसु (ध० स० १६०) पन भावेन्तेन ववत्थापिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव तत्थ यथा “फस्सो होति वेदना होती”ति वुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती”ति वुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती”तिआदीसु पन चित्तेन ववत्थापिते समये समयववत्थापितं चित्तं न तथा अत्थतो नुप्पज्जति । यथेव पन तदा ‘फस्सो होति वेदना होति’, तथा ‘चित्तम्पि होती’ति इमस्सपि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन वुत्तन्ति वेदितब्बं । इदं पनेत्थ सन्निट्टानं — उद्देसवारे सङ्गहनत्थं निद्देसवारे च विभजनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो ववत्थापितो । तस्मिं पन चित्तेन ववत्थापितसमये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सनत्थं “फस्सो होती”तिआदि आरद्धं । चित्तञ्चापि तस्मिं समये होतियेव । तस्मा तस्सापि सङ्गहनत्थमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिञ्च ठाने एतस्मिं अवुच्चमाने “कतमं तस्मिं समये चित्तं”न्ति न सक्का भवेय्य निद्देसवारे विभजितुं । एवमस्स विभजनयेव परिहायेथ । तस्मा तस्स निद्देसवारे विभजनत्थम्पि एतञ्च वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

यस्मा वा “उप्पन्नं होती”ति एत्थ चित्तं उप्पन्नन्ति एतं देसनासीसमेव, ‘न पन चित्तं एकमेव उप्पज्जती’ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा चित्तं “उप्पन्नं”न्ति एत्थापि चित्तमत्तमेव अगगहेत्वा परोपण्णासकुसलधम्मोहि सद्धियेव चित्तं गहितं । एवं तत्थ सङ्केपतो सब्बेपि चित्तचेतसिकधम्मे गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “फस्सो होती”तिआदि आरद्धं । इति फस्सादयो विय चित्तम्पि वुत्तमेवाति वेदितब्बं ।

धम्मद्देसवारी

ज्ञानङ्गरासिवण्णना

वितक्केतीति वितक्को; वितक्कनं वा वितक्को; ऊहनन्ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्भणे चित्तस्स अभिनरोपनलक्खणो । सो हि आरम्भणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवल्लभं जातिं वा मित्रं वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्भणं आरोहति । तस्मा सो आरम्भणे चित्तस्स अभिनरोपनलक्खणोति वुत्तो । नागसेनत्थेरो पनाह — आकोटनलक्खणो वितक्को । “यथा, महाराज, भेरी आकोटिता अथ पच्छा अनुरवति अनुसद्दायति, एवमेव खो, महाराज, यथा आकोटना एवं वितक्को दट्ठब्बो । यथा पच्छा अनुरवना अनुसद्दायना एवं विचारो दट्ठब्बो”ति (मि० प० २.३.१४ थोकं विसदिसं) । स्वायं आहननपरियाहननरसो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्भणं वितक्काहतं वितक्कपरियाहतं करोतीति वुच्चति । आरम्भणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्टानो ।

आरम्भणे तेन चित्तं विचरतीति **विचारो**; विचरणं वा विचारो। अनुसञ्चरणन्ति वृत्तं होति। स्वायं आरम्भणानुमज्जनलक्षणो। तत्थ सहजातानुयोजनरसो। चित्तस्स अनुपबन्धपच्चुपट्टानो। सन्तेपि च नेसं कत्थचि अविद्यो ओळारिकट्टेन पुब्बङ्गमट्टेन च घण्टाभिघातो विय अभिनरोपनट्टेन च चेतसो पठमाभिनिपातो वितक्को। सुखुमट्टेन अनुमज्जनसभावट्टेन च घण्टानुरवो विय अनुपबन्धो विचारो। विष्फारवा चेत्य वितक्को, पठमुपत्तिकाले परिप्फन्दभूतो चित्तस्स। आकासे उपत्तितुकामस्स पक्खिनो पक्खविकखेपो विय। पदुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुबद्धचेतसो भमरस्स। सन्तवृत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उपत्तितस्स पक्खिनो पक्खप्पसारणं विय, परिभमनं विय च पदुमाभिमुखपतितस्स भमरस्स पदुमस्स उपरिभागे।

अटुकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उभोहि पक्खेहि वातं गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्भणे चेतसो अभिनरोपनभावेन पवत्तो वितक्को। सो हि एकगो हुत्वा अप्पेति वातगहणत्थं पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय। अनुमज्जभावेन पवत्तो विचारो। सो हि आरम्भणं अनुमज्जतीति वृत्तं, तं अनुपबन्धनेन पवत्तियं अतिविय युज्जति। सो पन नेसं विसो पठमदुतियञ्जानेसु पाकटो होति। अपिच मलगहिं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दळ्हं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेलवालण्डुपकेन परिमज्जन्तस्स दळ्हगहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो। तथा कुम्भकारस्स दण्डप्पहारेन चक्कं भमयित्वा भाजनं करोन्तस्स उप्पीळनहत्थो विय वितक्को, इतो चित्तो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो। तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्जे सन्निरुम्भित्वा ठितकण्टको विय अभिनरोपनो वितक्को, बहिपरिभमनकण्टको विय अनुमज्जमानो विचारो।

पिणयतीति **पीति**। सा सम्पियायनलक्षणा। कायचित्तपीणनरसा, फरणरसा वा। ओदग्यपच्चुपट्टानो। सा पनेसा खुदिकापीति, खणिकापीति, ओक्कन्तिकापीति, उब्बेगापीति, फरणापीतीति पञ्चविधा होति।

तत्थ खुदिकापीति सरीरे लोमहंसमत्तमेव कातुं सक्कोति। खणिकापीति खणे खणे विज्जुप्पादसदिसा होति। ओक्कन्तिकापीति, समुद्धतीरं वीचि विय, कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति। उब्बेगापीति बलवती होति, कायं उद्धगं कत्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पत्ता। तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे सायं चेतियङ्गणं गन्त्वा चन्दालोकं दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा ‘इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती’ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगं पीतिं उप्पादेत्वा सुधातले पट्टचित्रगण्डुको विय आकासे उपत्तित्वा महाचेतियङ्गणेयेव अट्टासि।

तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये वत्तकालकगामे एका कुलधीतापि बलवबुद्धारम्मणाय उब्बेगाय पीतिया आकासे लङ्घेसि। तस्सा किर मातापितरो सायं धम्मसवनत्थाय विहारं गच्छन्ता ‘अम्म, त्वं गरुभारा, अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मयं तुय्हं पत्तिं कत्वा धम्मं सोस्सामा’ति अगमंसु। सा गन्तुकामापि तेसं वचनं पट्टिबाहितुं असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा घरद्वारे ठत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासचेतियङ्गणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अट्टसि। चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदक्खिणं करोन्तियो भिक्खुसङ्घस्स च गणसज्झायसदं अस्सोसि। अथस्सा ‘धज्जा वतिमे मनुस्सा ये विहारं गन्त्वा एवरूपे चेतियङ्गणे अनुसञ्चरितुं एवरूपञ्च मधुरं धम्मकथं सोतुं लभन्ती’ति मुत्तरासिसदिसं चेतियं पस्सन्तिया एव उब्बेगापीति उदपादि। सा आकासे लङ्घित्वा मातापितूनं पुरिमतरंयेव आकासतो चेतियङ्गणे ओरुय्हं चेतियं वन्दित्वा धम्मं सुणमाना अट्टासि। अथ नं मातापितरो आगन्त्वा ‘अम्म, त्वं कतरेन मग्गेन आगतासी’ति पुच्छंसु। सा ‘आकासेन आगतामिह, न मग्गेना’ति वत्वा ‘अम्म, आकासेन नाम खीणासवा सञ्चरन्ति, त्वं कथं आगता’ति पुट्ठा आह — ‘मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्मणा बलवपीति उपज्जति, अथाहं नेव अत्तनो ठितभावं न निसिन्नभावं अज्जासिं, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लङ्घित्वा चेतियङ्गणे पतिट्ठितामी’ति। एवं उब्बेगापीति आकासे लङ्घापनप्पमाणा होति।

फरणपीतिया पन उप्पन्नाय सकलसरीरं धमित्वा पूरितवत्थि विय, महता उदकोधेन पक्खन्दपब्बतकुच्छि विय च अनुपरिप्फुटं होति। सा पनेसा पञ्चविधा पीति गम्भं गणहन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्दि परिपूरेति — कायपस्सद्दिञ्च चित्तपस्सद्दिञ्च। पस्सद्दि गम्भं गणहन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं सुखं परिपूरेति — कायिकं चेतसिकञ्च। सुखं गम्भं गणहन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति — खणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिन्ति। तासु ठपेत्वा अप्पनासमाधिपूरिकं इतरा द्वेपि इध युज्जन्ति।

सुखयतीति **सुखं**; यस्स उपज्जति तं सुखितं करोतीति अत्थो। सुट्ठु वा खादति, खनति च कायचित्ताबाधन्ति सुखं।

सोमनस्सवेदनायेतं नामं । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

अपरो नयो — सातलक्खणं सुखं, सम्पयुत्तानं उपब्रूहनरसं, अनुग्गहणपच्चुपट्टानं । सतिपि च नेसं पीतिसुखानं कथंचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्मणपटिलाभतुट्ठि पीति; पटिलद्धरसानुभवनं सुखं । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति । सङ्खारक्खन्धसङ्गहिता पीति, वेदनाक्खन्धसङ्गहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्स वनन्तोदकदस्सनसवनेसु विय पीति । वनच्छायापवेसनउदकपरिभोगेसु विय सुखं ।

यथा हि पुरिसो महाकन्तारमग्गं पटिपन्नो घम्मपरेतो तसितो पिपासितो पटिपथे पुरिसं दिस्वा ‘कथं पानीयं अत्थी’ति पुच्छेय्य । सो ‘अटविं उत्तरित्वा जातस्सरवनसण्डो अत्थि, तत्थ गन्त्वा लभिस्ससी’ति वदेय्य । सो तस्स कथं सुत्वा हट्ठपहट्ठो भवेय्य । ततो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उप्पलदलनालपत्तादीनि दिस्वा सुट्ठतरं हट्ठपहट्ठो हुत्वा गच्छन्तो अल्लवत्थे अल्लकेसे पुरिसे पस्सेय्य, वनकुक्कुटमोरादीनं सद्दं सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जातं मणिजालसदिसं नीलवनसण्डं पस्सेय्य, सरे जातानि उप्पलपदुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अच्छं विप्पसन्नं उदकं पस्सेय्य । सो भिय्यो भिय्यो हट्ठपहट्ठो हुत्वा जातस्सरं ओतरित्वा यथारुचि न्हत्वा च पिवित्वा च पटिप्पस्सद्धरथो भिसमुळालपोक्खरादीनि खादित्वा नीलुप्पलादीनि पिळ्ळित्वा मन्दालकमूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटकं निवासेत्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपन्नो ‘अहो सुखं, अहो सुखं’न्ति वदेय्य । एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

तस्स हि पुरिसस्स जातस्सरवनसण्डसवनतो पट्टाय याव उदकदस्सना हट्ठपहट्ठकालो विय पुब्बभागारम्मणे हट्ठपहट्ठाकारा पीति । न्हत्वा च पिवित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते ‘अहो सुखं, अहो सुखं’न्ति वदतो निपन्नकालो विय बलवप्पत्तं आरम्मणरसानुभवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेत्तं वुत्तन्ति वेदितव्वं । यत्थ पन पीति सुखम्पि तत्थ अत्थीति वुत्तमेवेत्तं ।

चित्तस्सेकग्गताति चित्तस्स एकग्गभावो; समाधिस्सेत्तं नामं । लक्खणादीसु पनस्स अट्ठकथायं ताव वुत्तं — “पामोक्खलक्खणो च समाधि अविक्खेपलक्खणो च” । यथा हि कूटागारकणिका सेसदब्बसम्भारानं आबन्धनतो पमुखा होति एवमेव सब्बकुसलधम्मानं समाधिचित्तेन इज्झनतो सब्बेसम्पि तेसं धम्मानं समाधि पामोक्खो होति । तेन वुत्तं —

“यथा, महाराज, कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सब्बा ता कूटङ्गमा होन्ति, कूटनिन्ना कूटसमोसरणा, कूटं तासं अग्गमक्खायति, एवमेव खो, महाराज, ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिनिन्ना होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपब्भारा, समाधि तेसं अग्गमक्खायती”ति (मि० प० २.१.१४) ।

यथा च सेनङ्गं पत्वा राजा नाम यत्थ यत्थ सेना ओसीदति तं तं ठानं गच्छति, तस्स गतगतद्धाने सेना परिपूरति, परसेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्तति, एवमेव सहजातधम्मानं विक्खिपितुं विप्पकिरितुं अप्पदानतो समाधि अविक्खेपलक्खणो नाम होतीति ।

अपरो पन नयो — अयं चित्तस्सेकग्गतासङ्गातो समाधि नाम अविसारलक्खणो वा अविक्खेपलक्खणो वा, सहजातधम्मानं, सम्पिण्डनरसो न्हानियचुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्टानो जाणपच्चुपट्टानो वा । “समाहितो यथाभूतं जानाति पस्सती”ति हि वुत्तं । विसेसतो सुखपदद्धानो, निवाते दीपच्चीनं ठिति विय चेतसो ठितीति दट्ठब्बो ।

इन्द्रियरासिवण्णना

सद्वहन्ति एताय, सयं वा सद्वहति, सद्वहनमत्तमेव वा एसाति **सद्धा** । साव अस्सद्धियस्स अभिभवनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिमोक्खलक्खणे वा इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं । सद्धाव इन्द्रियं **सद्धिन्द्रियं** । सा पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्धा सम्पक्खन्दनलक्खणा च ।

यथा हि रज्जो चक्कवत्तिस्स उदकप्पसादको मणि उदके पक्खित्तो पङ्कसेवालपणककद्दमं सन्निसीदापेति, उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्धा उप्पज्जमाना नीवरणे विक्खम्भेति, किलेसे सन्निसीदापेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति, भावनं आरभति । एवं ताव सद्धा सम्पसादनलक्खणाति

वेदितब्बा । तेनाह आयस्मा नागसेनो —

“यथा, महाराज, राजा चक्कवत्ति चतुरङ्गिनिया सेनाय सद्धि अद्धानमग्गप्पटिपन्नो परित्तं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च सङ्गुभितं भवेय्य आविलं लुलितं कललीभूतं, उत्तिण्णो च राजा चक्कवत्ति मनुस्से आणापेय्य ‘पानीयं भणे आहरथ, तं पिविस्सामी’ति । रज्जो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ति खो ते मनुस्सा रज्जो चक्कवत्तिस्स पटिस्सुत्वा तं उदकप्पसादकं मणिं उदके पक्खिपेय्युं । तस्मिं उदके पक्खित्तमत्ते पङ्कसेवालपणकं विगच्छेय्य, कद्दमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, ततो रज्जो चक्कवत्तिस्स पानीयं उपनामेय्युं — ‘पिवतु देवो पानीयं’न्ति ।

“यथा, महाराज, उदकं एवं चित्तं दट्ठब्बं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो दट्ठब्बो । यथा पङ्कसेवालपणकं कद्दमो च एवं किलेसा दट्ठब्बा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्धा दट्ठब्बा । यथा उदकप्पसादके मणिमि पक्खित्तमत्ते पङ्कसेवालपणकं विगच्छति कद्दमो च सन्निसीदति, अच्छं भवति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो, महाराज, सद्धा उपपज्जमाना नीवरणे विक्खम्भेति, विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं”न्ति (मि० प० २.१.१०) ।

यथा पन कुम्भिलमकरगाहरक्खसादिकिण्णं पूरं महानदिं आगम्म भीरुकजनो उभोसु तीरेसु तिट्ठति । सङ्गामसूरो पन महायोधो आगन्त्वा ‘कस्मा ठितत्था’ति पुच्छित्वा ‘सप्पटिभयभावेन ओतरितुं न विसहामा’ति वुत्ते सुनिसितं असिं गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा भायित्था’ति वत्त्वा नदिं ओतरित्वा आगतागते कुम्भिलादयो पटिबाहित्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिभावं करोन्तो पारिमतीरं नेति । पारिमतीरतोपि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं ददतो सीलं रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावनं आरभतो सद्धा पुब्बङ्गमा पुरेचारिका होति । तेन वुत्तं ‘सम्पक्खन्दनलक्खणा च सद्धा’ति ।

अपरो नयो — सद्दहनलक्खणा सद्धा, ओकप्पनलक्खणा वा । पसादनरसा उदकप्पसादकमणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओघुत्तरणो विय । अकालुसियपच्चुपट्टाना, अधिमुत्तिपच्चुपट्टाना वा । सद्धेय्यवत्थुपट्टाना सोतापत्तिवङ्गपट्टाना वा, सा हत्थवित्तबीजानि विय दट्ठब्बा ।

वीरस्स भावो वीरियं, वीरानं वा कम्मं वीरियं । विधिना वा नयेन उपायेन ईरयितब्बं पवत्तयितब्बन्ति वीरियं । तदेव कोसज्जस्स अभिभवनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । पग्गहणलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेतीति इन्द्रियं । वीरियमेव इन्द्रियं **वीरियिन्द्रियं** । तं पनेतं उपत्थम्भनलक्खणञ्च वीरियं पग्गहणलक्खणञ्च । यथा हि जिण्णघरं आगन्तुकेन थूणुपत्थम्भेन तिट्ठति, एवमेव योगावचरो वीरियुपत्थम्भेन उपत्थम्भितो हुत्वा सब्बकुसलधम्मोहि न हायति, न परिहायति । एवं तावस्स उपत्थम्भनलक्खणता वेदितब्बा । तेनाह **थेरो नागसेनो** —

“यथा, महाराज, पुरिसो गेहे पतन्ते तमज्जेन दारुणा उपत्थम्भेय्य, उपत्थम्भितं सन्तं एवं तं गेहं न पतेय्य, एवमेव खो महाराज उपत्थम्भनलक्खणं वीरियं, वीरियुपत्थम्भिता सब्बे कुसला धम्मा न हायन्ति न परिहायन्ती”ति (मि० प० २.१.१२) ।

यथा वा पन खुद्दिकाय च महतिकाय च सेनाय सङ्गामे पवत्ते खुद्दिका सेना ओलीयेय्य, ततो रज्जो आरोचेय्य, राजा बलवाहनं पेसेय्य, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेय्य, एवमेव वीरियं सहजातसम्पयुत्तधम्मानं ओलीयितुं ओसक्कितुं न देति, उक्खिपति, पग्गणाति । तेन वुत्तं ‘पग्गहणलक्खणञ्च वीरियं’न्ति ।

अपरो नयो — उस्साहलक्खणं वीरियं, सहजातानं उपत्थम्भनरसं, असंसीदनभावपच्चुपट्टानं, “संविग्गो योनिसो पदहती”ति (अ० नि० ४.११३) वचनतो संवेगपट्टानं, वीरियारम्भवत्थुपट्टानं वा । सम्मा आरद्धं सब्बासं सम्पत्तीनं मूलं होतीति दट्ठब्बं ।

सरन्ति एताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसाति सति । साव मुट्ठस्सच्चस्स अभिभवनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेतीति इन्द्रियं । सति एव इन्द्रियं **सतिन्द्रियं** । सा पनेसा अपिलापनलक्खणा च सति उपग्गहणलक्खणा च । यथा हि रज्जो भण्डागारिको दसविधं रतनं गोपयन्तो सायंपातं राजानं इस्सरियसम्पत्तिं सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सरापेति । तेनाह **थेरो** —

“यथा, महाराज, रज्जो चक्कवत्तिस्स भण्डागारिको राजानं चक्कवत्तिं सायंपातं यसं सरापेति — ‘एत्तका, देव, हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्ती, एत्तकं हिरज्जं, एत्तकं सुवण्णं, एत्तकं सब्बं सापतेय्यं, तं देवो सरतू’ति, एवमेव खो, महाराज, सति कुसले धम्मे अपिलापेति — इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे चत्तारो इन्द्रिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोद्धङ्गा, अयं अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपस्सना, अयं विज्जा, अयं विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्माति । एवं खो, महाराज, अपिलापनलक्खणा सती”ति (मि० प० २.१.१३) ।

यथा पन रज्जो चक्कवत्तिस्स परिणायकरतनं रज्जो अहिते च हिते च जत्वा अहिते अपयापेति, हिते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितानं धम्मानं गतियो समन्वेसित्वा ‘इमे कायदुच्चरितादयो धम्मा अहिता’ति अहिते धम्मे अपनुदेति, ‘इमे कायसुचरितादयो धम्मा हिता’ति हिते धम्मे उपगगण्हाति । तेनाह थेरो —

“यथा, महाराज, रज्जो चक्कवत्तिस्स परिणायकरतनं रज्जो हिताहिते जानाति ‘इमे रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ति, ततो अहिते अपनुदेति हिते उपगगण्हाति, एवमेव खो, महाराज, सति उप्पज्जमाना हिताहितानं धम्मानं गतियो समन्वेसति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे धम्मा अनुपकारा’ति, ततो अहिते धम्मे अपनुदेति हिते धम्मे उपगगण्हाति । एवं खो, महाराज, उपगगणहनलक्खणा सती”ति (मि० प० २.१.१३) ।

अपरो नयो — अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा, आरक्खपच्चुपट्ठाना विसयाभिमुखीभावपच्चुपट्ठाना वा, थिरसज्जापदट्ठाना, कायादिसतिपट्ठानपदट्ठाना वा, आरम्भणे दळ्हं पतिट्ठित्ता पन एसिका विय, चक्खुद्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दट्ठब्बा ।

आरम्भणे चित्तं सम्मा अधियति ठपेतीति समाधि । सोव विक्खेपस्स अभिभवनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अविक्खेपलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेतीति इन्द्रियं । समाधियेव इन्द्रियं **समाधिन्द्रियं** । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

पजानातीति पज्जा । किं पजानाति? ‘इदं दुक्खं’न्तिआदिना नयेन अरियसच्चानि । **अट्ठकथायं** पन ‘पज्जापेतीति पज्जा’ति वुत्तं । किन्ति पज्जापेतीति? अनिच्चं दुक्खं अनत्ताति पज्जापेति । साव अविज्जाय अभिभवनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेतीति इन्द्रियं । पज्जाव इन्द्रियं **पज्जिन्द्रियं** । सा पनेसा ओभासनलक्खणा च पज्जा पजाननलक्खणा च । यथा हि चतुभित्तिके गेहे रत्तिभागे दीपे जलिते अन्धकारो निरुज्झति आलोको पातुभवति, एवमेव ओभासनलक्खणा पज्जा । पज्जोभाससमो ओभासो नाम नत्थि । पज्जवतो हि एकपल्लङ्केन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका होति । तेनाह थेरो —

“यथा, महाराज, पुरिसो अन्धकारे गेहे पदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपो अन्धकारं विद्धंसेति, ओभासं जनेति, आलोकं विदंसेति, पाकटानि च रूपानि करोति, एवमेव खो, महाराज, पज्जा उप्पज्जमाना अविज्जन्धकारं विद्धंसेति, विज्जोभासं जनेति, जाणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसच्चानि करोति । एवं खो, महाराज, ओभासनलक्खणा पज्जा”ति (मि० प० २.१.१५) ।

यथा पन छेको भिसक्को आतुरानं सप्पायासप्पायानि भोजनानि जानाति, एवं पज्जा उप्पज्जमाना कुसलाकुसले सेवितब्बासेवितब्बे हीनप्पणीतकण्हसुक्कसप्पटिभागअप्पटिभागे धम्मे पजानाति । वुत्तम्पि चेत्तं **धम्मसेनापतिना** — “पजानाति पजानातीति खो, आवुसो, तस्मा पज्जवाति वुच्चति । किञ्च पजानाति? इदं दुक्खन्ति पजानाती”ति (म० नि० १.४४९) वित्थारेतब्बं । एवमस्सा पजाननलक्खणता वेदितब्बा ।

अपरो नयो — यथासभावपटिवेधलक्खणा पज्जा; अक्खलितपटिवेधलक्खणा वा कुसलिस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय । विसयोभासरसा पदीपो विय । असम्मोहपच्चुपट्ठाना अरज्जगतसुदेसको विय ।

मनतीति मनो; विजानातीति अत्थो । **अट्ठकथाचरिया** पनाहु — नाळिया मिनमानो विय, महातुलाय धारयमानो विय च, आरम्भणं मिनति पजानातीति मनोति । तदेव मननलक्खणे इन्दट्ठं कारेतीति इन्द्रियं । मनोव इन्द्रियं **मनिन्द्रियं** । हेट्ठा वुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेवचनं ।

पीतिसोमनस्ससम्पयोगतो सोभनं मनो अस्साति सुमनो । सुमनस्स भावो सोमनस्सं । सातलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं **सोमनस्सिन्द्रियं** । हेट्ठा वुत्तवेदनायेवेतं वेवचनं ।

जीवन्ति तेन तंसम्पयुत्तका धम्माति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं **जीवितिन्द्रियं** । तं पवत्तसन्ताधिपतेय्यं होति । लक्खणादीहि पन अत्तना अविनिभुत्तानं धम्मानं अनुपालनलक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसंयेव ठपनपच्चुपट्टानं, यापयितब्बधम्मपदट्टानं । सन्तेपि च अनुपालनलक्खणादिहि विधाने अत्थिक्खणेयेव तं ते धम्मे अनुपालेति उदकं विय उप्पलादीनि, यथासकंपच्चयुप्पन्नेपि च धम्मे पालेति धाती विय कुमारं, सयंपवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव च पवत्तति नियामको विय, न भङ्गतो उद्धं पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितब्बानञ्च अभावा, न भङ्गक्खणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता खीयमानो विय वट्टिसिनेहो दीपसिखं । न च अनुपालनपवत्तनट्टपनानुभावविरहितं यथावुत्तक्खणे तस्स तस्स साधनतोति दट्टब्बं ।

मग्गङ्गरासिवण्णना

सम्मादिट्ठिआदीसु दस्सनट्टेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनट्टेन सम्मासङ्कप्पो, पग्गहनट्टेन सम्मावायामो, उपट्टानट्टेन सम्मासति, अविकखेपनट्टेन सम्मासमाधीति वेदितब्बो । वचनत्थतो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताथ पस्सन्तीति **सम्मादिट्ठि** । सम्मा सङ्कप्पेति, सम्मा वा तेन सङ्कप्पेन्तीति **सम्मासङ्कप्पो** । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्तीति **सम्मावायामो** । सम्मा सरति, सम्मा वा ताथ सरन्तीति **सम्मासति** । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्तीति **सम्मासमाधि** । अपिच, पसत्था सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठीति । इमिनापि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितब्बो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

बलरासिवण्णना

सद्भावलादीसुपि सद्वादीनि वुत्तत्थानेव । अकम्पियट्टेन पन बलन्ति वेदितब्बं । एवमेतेसु अस्सद्विये न कम्पतीति **सद्भावलं** । कोसज्जे न कम्पतीति **वीरियबलं** । मुट्ठस्सच्चे न कम्पतीति **सतिबलं** । उद्धच्चे न कम्पतीति **समाधिबलं** । अविज्जाय न कम्पतीति **पञ्जाबलं** । अहिरिके न कम्पतीति **हिरिबलं** । अनोत्तप्पे न कम्पतीति **ओत्तप्पबलन्ति** । अयं उभयपदवसेन अत्थवण्णना होति ।

तत्थ पुरिमानि पञ्च हेट्ठा लक्खणादीहि पकासितानेव । पच्छिमद्वये कायदुच्चरितादीहि हिरियतीति **हिरि**; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि एव ओत्तप्पतीति **ओत्तप्पं**; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनत्थं ‘समुट्टानं अधिपति लज्जा भयलक्खणेन चा’ति इमं मातिकं ठपेत्वा अयं वित्थारकथा वुत्ता ।

अज्झत्तसमुट्टाना हिरि नाम; बहिद्धासमुट्टानं ओत्तप्पं नाम । अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; भयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं नाम । सप्पतिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं नाम ।

तत्थ अज्झत्तसमुट्टानं हिरिं चतूहि कारणेहि समुट्टापेति — जातिं पच्चवेक्खित्वा, वयं पच्चवेक्खित्वा, सूरभावं पच्चवेक्खित्वा, बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा । कथं? ‘पापकरणं नामेतं न जातिसम्पन्नानं कम्मं, हीनजच्चानं केवट्टादीनं इदं कम्मं । मादिसस्स जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं’न्ति, एवं ताव जातिं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्टापेति । तथा ‘पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तब्बं कम्मं, मादिसस्स वये ठितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं’न्ति, एवं वयं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्टापेति । तथा ‘पापकम्मं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरभावानं । मादिसस्स सूरभावसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं’न्ति, एवं सूरभावं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्टापेति । तथा ‘पापकम्मं नामेतं अन्धबालानं कम्मं, न पण्डितानं । मादिसस्स पण्डितस्स बहुस्सुतस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं’न्ति, एवं बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्टापेति । एवं अज्झत्तसमुट्टानहिरिं चतूहि कारणेहि समुट्टापेति । समुट्टापेत्वा च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्टाना हिरि नाम होति ।

कथं बहिद्धासमुट्टानं ओत्तप्पं नाम? सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतूसु परिसासु गरहणत्तो भविस्ससि ।

गरहिस्सन्ति तं विज्जू, असुचिं नागरिको यथा ।
वज्जितो सीलवन्तेहि, कथं भिक्खु करिस्ससीति ॥

एवं पच्चवेकखन्तो हि बहिद्धासमुद्धितेन ओत्तप्पेन पापकम्मं न करोति । एवं बहिद्धासमुद्धानं ओत्तप्पं नाम होति ।

कथं अत्ताधिपति हिरी नाम? इधेकच्चो कुलपुत्तो अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा ‘मादिसस्स सद्धापब्बजितस्स बहुस्सुतस्स धुतङ्गधरस्स न युत्तं पापकम्मं कातु’न्ति पापं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरी नाम होति । तेनाह भगवा — “सो अत्तानंयेव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धमत्तानं परिहरती”ति (अ० नि० ३.४०) ।

कथं लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह — “महा खो पनायं लोकसन्निवासो । महन्तस्मिं खो पन लोकसन्निवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिब्बचक्खुका परचित्तविदुनो, ते दूरतोपि पस्सन्ति, आसन्नापि न दिस्सन्ति, चेतसापि चित्तं पजानन्ति, तेषिं एवं जानिस्सन्ति ‘पस्सथ भो इमं कुलपुत्तं, सद्धा अगारस्मा अनगारियं पब्बजितो समानो वोकिण्णो विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही’ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तिनियो दिब्बचक्खुका परचित्तविदुनियो । ता दूरतोपि पस्सन्ति, आसन्नापि न दिस्सन्ति, चेतसापि चित्तं पजानन्ति, तापि मं जानिस्सन्ति ‘पस्सथ भो इमं कुलपुत्तं, सद्धा अगारस्मा अनगारियं पब्बजितो समानो वोकिण्णो विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही’ति... सो लोकंयेव अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धमत्तानं परिहरती”ति (अ० नि० ३.१४६) । एवं लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम होति ।

लज्जासभावसण्ठिता हिरी, भयसभावसण्ठितं ओत्तप्पन्ति । एत्थ पन लज्जाति लज्जनाकारो; तेन सभावेन सण्ठिता हिरी । भयन्ति अपायभयं; तेन सभावेन सण्ठितं ओत्तप्पं । तदुभयम्पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितब्बयुत्तकं एकं दिस्वा लज्जनाकारप्पतो भवेय्य हीळितो, एवमेव अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायभयभीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति ।

तत्रिदं ओपम्मं — यथा हि द्वीसु अयोगुळेसु एको सीतलो भवेय्य गूथमक्खितो, एको उण्हो आदित्तो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमक्खितत्ता जिगुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं डाहभयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमक्खनजिगुच्छाय अगण्हनं विय अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स डाहभयेन अगण्हनं विय अपायभयेन पापस्स अकरणं वेदितब्बं ।

सप्पतिस्सवलक्खणा हिरी, वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पन्ति । इदम्पि द्वयं पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्चवेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा सन्नह्यचारीमहत्तपच्चवेक्खणाति चतूहि कारणेहि सप्पतिस्सवलक्खणं हिरिं समुद्वापेत्वा पापं न करोति । एकच्चो अत्तानुवादभयं परानुवादभयं दण्डभयं दुग्गतिभयन्ति चतूहि कारणेहि वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं समुद्वापेत्वा पापं न करोति । तत्थ जातिमहत्तपच्चवेक्खणादीनि चेव अत्तानुवादभयादीनि च वित्थारेत्वा कथेतब्बानि ।

मूलरासिवण्णना

न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तन्ति अलोभो । अदोसामोहेसुपि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्मणे चित्तस्स अगेधलक्खणो, अलग्गभावलक्खणो वा कमलदले जलबिन्दु विय । अपरिग्गहणरसो मुत्तभिक्खु विय । अनल्लीनभावपच्चुपट्टानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय । आघातविनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय । सोम्मभावपच्चुपट्टानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठा पज्जिन्द्रियपदे विभावितो एव ।

इमेसु पन तीसु अलोभो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अभावनाय पटिपक्खो । अलोभो चेत्य दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु । तेसु च अलोभेन अनधिकं गण्हाति, लुद्धस्स अधिकग्गहणतो । अदोसेन अनूनं, दुट्ठस्स ऊनग्गहणतो । अमोहेन अविपरीतं, मूळहस्स विपरीतग्गहणतो ।

अलोभेन चेत्थ विज्जमानं दोसं दोसतो धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुद्धो हि दोसं पटिच्छादेति। अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुट्ठो हि गुणं मक्खेति। अमोहेन याथावसभावं याथावसभावतो धारेन्तो याथावसभावे पवत्तति। मूळ्हो हि ‘तच्छं अतच्छन्ति अतच्छं च तच्छं’न्ति गणहाति। अलोभेन च पियविप्पयोगदुक्खं न होति, लुद्धस्स पियसभावतो पियविप्पयोगासहनतो च। अदोसेन अपियसम्पयोगदुक्खं न होति, दुट्ठस्स हि अपियसभावतो अपियसम्पयोगासहनतो च। अमोहेन इच्छितालाभदुक्खं न होति, अमूळ्हस्स हि ‘तं कुतेत्थ लब्भा’ति एवमादिपच्चवेक्खणसम्भवतो (दी० नि० ३.३४; अ० नि० ९.३०)।

अलोभेन चेत्थ जातिदुक्खं न होति, अलोभस्स तण्हापटिपक्खतो तण्हामूलकत्ता च जातिदुक्खस्स। अदोसेन जरादुक्खं न होति, तिरिक्खदोसस्स खिप्पं जरासम्भवतो। अमोहेन मरणदुक्खं न होति, सम्मोहमरणज्झि दुक्खं, न चेत्तं अमूळ्हस्स होति। अलोभेन च गहट्ठानं, अमोहेन पब्बजितानं, अदोसेन पन सब्बेसम्पि सुखसंवासता होति।

विसेसतो चेत्थ अलोभेन पेत्तिविसये उपपत्ति न होति। येभुय्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोभो। अदोसेन निरये उपपत्ति न होति। दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं उपपज्जन्ति। दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो। अमोहेन तिरिच्छानयोनियं निब्बत्ति न होति। मोहेन हि निच्चसम्मूळ्हं तिरिच्छानयोनियं उपपज्जन्ति। मोहस्स पटिपक्खो च अमोहो। एतेसु च अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन अमज्झत्तभावस्स।

तीहिपि चेतेहि यथापटिपाटिया नेक्खम्मसज्जा अब्यापादसज्जा अविहिंसासज्जाति इमा तिससो। असुभसज्जा अप्पमाणसज्जा धातुसज्जाति इमा च तिससो सज्जायो होन्ति। अलोभेन पन कामसुखल्लिकानुयोगअन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथानुयोगअन्तस्स परिवज्जनं होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं। तथा अलोभेन अभिज्झाकायगन्थस्स पभेदनं होति, अदोसेन ब्यापादकायगन्थस्स, अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स। पुरिमानि च द्वे सतिपट्टानानि पुरिमानं द्विन्नं आनुभावेन, पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुभावेन इज्झन्ति।

अलोभो चेत्थ आरोग्यस्स पच्चयो होति; अलुद्धो हि लोभनीयम्पि असप्पायं न सेवति, तेन खो अरोगो होति। अदोसो योब्बनस्स; अदुट्ठो हि वलिपलितावहेन दोसगिना अड्य्हमानो दीघरत्तं युवा होति। अमोहो दीघायुक्ताय; अमूळ्हो हि हिताहितं जत्वा अहितं परिवज्जन्तो हितज्ज पटिसेवमानो दीघायुको होति।

अलोभो चेत्थ भोगसम्पत्तिया पच्चयो होति, अलुद्धस्स हि चागेन भोगपटिलाभो। अदोसो मित्तसम्पत्तिया, मेत्ताय मित्तानं पटिलाभतो चेव अपरिहानतो च। अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति। अलोभो च दिब्बविहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स।

अलोभेन चेत्थ सकपक्खेसु सत्तसङ्कारेसु निब्बुतो होति, तेसं विनासेन अभिसङ्गहेतुकस्स दुक्खस्स अभावा; अदोसेन परपक्खेसु, अदुट्ठस्स हि वेरीसुपि वेरिसज्जाय अभावतो; अमोहेन उदासीनपक्खेसु, अमूळ्हस्स सब्बाभिसङ्गताय अभावतो।

अलोभेन च अनिच्चदस्सनं होति; लुद्धो हि उपभोगासाय अनिच्चेपि सङ्कारे अनिच्चतो न पस्सति। अदोसेन दुक्खदस्सनं; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्ताघातवत्थुपरिग्गहो सङ्कारेयेव दुक्खतो पस्सति। अमोहेन अनत्तदस्सनं; अमूळ्हो हि याथावगहणकुसलो अपरिणायकं खन्धपज्जकं अपरिणायकतो बुज्झति। यथा च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेतेपि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति। अनिच्चदस्सनेन हि अलोभो होति, दुक्खदस्सनेन अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो होति। को हि नाम ‘अनिच्चमिदं’न्ति सम्मा जत्वा तस्सत्थाय पिहं उप्पादेय्य, सङ्कारे वा ‘दुक्खं’न्ति जानन्तो अपरम्पि अच्चन्ततिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तसुज्जतज्ज बुज्झित्वा पुन सम्मोहमापज्जेय्याति?

कम्मपथरासिवण्णना

नाभिज्झायतीति अनभिज्झा। कायिकचेतसिकसुखं इधलोकपरलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं कित्तिसद्वज्ज न ब्यापादेतीति अब्यापादो। सम्मा पस्सति, सोभना वा दिट्ठीति सम्मादिट्ठि। अलोभादीनयेव तानि नामानि। हेट्ठा पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध

कम्मपथवसेनाति वेदितब्बा ।

लोकपालदुक्खवण्णना

हिरोत्तप्पानिपि हेट्ठा बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन । लोकजिह् इमे द्वे धम्मा पालयन्ति । यथाह —

“द्वेमे, भिक्खवे, सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे? हिरी च ओत्तप्पज्ज । इमे खो, भिक्खवे, द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे, भिक्खवे, द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, नयिध पज्जायेथ माताति वा, मातुच्छाति वा, मातुलानीति वा, आचरियभरियाति वा, गरूनं दाराति वा । सम्भेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा सोणसिङ्गाला । यस्मा च खो, भिक्खवे, इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा पज्जायति माताति वा मातुच्छाति वा मातुलानीति वा आचरियभरियाति वा गरूनं दाराति वा”ति (अ० नि० २.९) ।

पस्सद्धादियुगलवण्णना

कायस्स पस्सम्भनं **कायपस्सद्धि** । चित्तस्स पस्सम्भनं **चित्तपस्सद्धि** । कायोति चेत्थ वेदनादयो तयो खन्था । उभोपि पनेता एकतो कत्वा कायचित्तदरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्महनरसा, कायचित्तानं अपरिप्फन्दसीतिभावपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अवूपसमकरउद्धच्चादिकिलेसपटिपक्खभूताति दट्टब्बा ।

कायस्स लहुभावो **कायलहुता** । चित्तस्स लहुभावो **चित्तलहुता** । ता कायचित्तगरुभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं अदन्थतापच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं गरुभावकरथिनमिद्धादिकिलेसपटिपक्खभूताति दट्टब्बा ।

कायस्स मुदुभावो **कायमुदुता** । चित्तस्स मुदुभावो **चित्तमुदुता** । ता कायचित्तथद्धभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तथद्धभावनिम्महनरसा, अप्पटिघातपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं थद्धभावकरदिट्ठिमानादिकिलेसपटिपक्खभूताति दट्टब्बा ।

कायस्स कम्मज्जभावो **कायकम्मज्जता** । चित्तस्स कम्मज्जभावो **चित्तकम्मज्जता** । ता कायचित्तअकम्मज्जभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तानं अकम्मज्जभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं आरम्मणकरणसम्पत्तिपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अकम्मज्जभावकरावसेसनीवरणपटिपक्खभूताति दट्टब्बा । ता पसादनीयवत्थूसु पसादावहा, हितकरियासु विनियोगक्खेमभावावहा सुवण्णविसुद्धि वियाति दट्टब्बा ।

कायस्स पागुज्जभावो **कायपागुज्जता** । चित्तस्स पागुज्जभावो **चित्तपागुज्जता** । ता कायचित्तानं अगेलज्जभावलक्खणा, कायचित्तगेलज्जनिम्महनरसा, निरादीनवपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तगेलज्जकरअस्सद्धियादिकिलेसपटिपक्खभूताति दट्टब्बा ।

कायस्स उजुकभावो **कायुजुकता** । चित्तस्स उजुकभावो **चित्तुजुकता** । ता कायचित्तानं अज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावनिम्महनरसा, अजिम्हतापच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकरमायासाठेय्यादिकिलेसपटिपक्खभूताति दट्टब्बा ।

सरतीति **सति** । सम्पजानातीति **सम्पजज्जं**; समन्ततो पकारेहि जानातीति अत्थो । सात्थकसम्पजज्जं सप्पायसम्पजज्जं गोचरसम्पजज्जं असम्मोहसम्पजज्जन्ति इमेसं चतुन्नं पनस्स वसेन भेदो वेदितब्बो । लक्खणादीनि च तेसं सतिन्द्रियपज्जिन्द्रियेसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । इति हेट्ठा वुत्तमेवेतं धम्मद्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं ।

कामच्छन्दादयो पच्चनीकधम्मे समेतीति **समथो** । अनिच्चादिवसेन विविधेहि आकारेहि धम्मे पस्सतीति **विपस्सना** । पज्जावेसा

अत्थतो । इमेसमि द्विन्नं लक्खणादीनि हेट्ठा वुत्तानेव । इध पनेते युगनद्धवसेन गहिता ।

सहजातधम्मे पग्गणहातीति **पग्गाहो** । उद्धच्चसङ्गातस्स विक्खेपस्स पटिपक्खभावतो न विक्खेपोति **अविक्खेपो** । एतेसमि लक्खणादीनि हेट्ठा वुत्तानेव । इध पनेतं द्वयं वीरियसमाधियोजनत्थाय गहितन्ति वेदितब्बं ।

येवापनकवण्णना

ये वा पन तस्मिं समये अज्जेपि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा, इमे धम्मा कुसलाति 'फस्सो होति...पे०... अविक्खेपो होती'ति न केवलं पदपटिपाटिया उद्दिट्ठा इमे परोपण्णासधम्मा एव, अथ खो यस्मिं समये कामावचरं तिहेतुकं सोमनस्ससहगतं पठमं असङ्खारिकं महाचित्तं उपपन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अज्जेपि तेहियेव फस्सादीहि सम्पयुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पच्चयं पटिच्च समुप्पन्ना रूपाभावेन अरूपिनो, सभावतो उपलब्धमाना धम्मा सब्बेपि इमे धम्मा कुसला ।

एत्तावता चित्तङ्गवसेन पाळियं आरुळ्हे परोपण्णासधम्मे दीपेत्वा येवापनकवसेन अपरेपि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेसु तेसु हि सुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता करुणा मुदिता कायदुच्चरितविरति वचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरती'ति इमे नव धम्मा पज्जायन्ति । इमस्मिञ्चापि महाचित्ते कत्तुकम्यताकुसलधम्मच्छन्दो अत्थि, चित्तङ्गवसेन पन पाळियं न आरुळ्हो । सो इध येवापनकवसेन गहितो ।

अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्रमज्झत्तता अत्थि । मेत्तापुब्बभागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुब्बभागो अत्थि, मुदितापुब्बभागो अत्थि । उपेक्खापुब्बभागो अत्थि; सो पन तत्रमज्झत्तताय गहिताय गहितोव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्माकम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवो अत्थि; चित्तङ्गवसेन पन पाळियं न आरुळ्हो । सोपि इध येवापनकवसेन गहितो ।

इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तताति इमे चत्तारोव एकक्खणे लब्धन्ति, सेसा नानाक्खणे । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छावाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मावाचं पूरेति, तदा छन्दादयो चत्तारो, सम्मावाचा चाति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति...पे०... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति...पे०... यदा करुणाय परिकम्मं करोति...पे०... यदा मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दादयो चत्तारो, मुदितापुब्बभागो चाति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्चित्वा, दानं देन्तस्स सीलं पूरेन्तस्स योगे कम्मं करोन्तस्स चत्तारि अपण्णकङ्गानेव लब्धन्ति ।

एवमेतेसु नवसु येवापनकधम्मेसु 'छन्दो'ति कत्तुकम्यतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो कत्तुकम्यतालक्खणो छन्दो, आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अत्थिकतापच्चुपट्टानो । तदेवस्स पदट्ठानं । आरम्मणस्स गहणे चायं चेतसो हत्थप्पसारणं विय दट्ठब्बो ।

अधिमुच्चनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्निट्ठानलक्खणो, असंसप्पनरसो, निच्छयपच्चुपट्टानो सन्निट्ठातब्बधम्मपदट्ठानो । आरम्मणे निच्चलभावेन इन्दखीलो विय दट्ठब्बो ।

किरिया कारो, मनस्मिं कारो 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोतीतिपि मनसिकारो । स्वायं आरम्मणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादकोति तिप्पकारो । तत्थ आरम्मणपटिपादको मनस्मिं कारोति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्मणे सम्पयोजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपट्टानो, सङ्खारक्खन्धपरियापन्नो । आरम्मणपटिपादकत्तेन सम्पयुत्तानं सारथि विय दट्ठब्बो । वीथिपटिपादकोति पन पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादकोति मनोद्वारावज्जनस्स । न ते इध अधिप्पेता ।

तेसु धम्मेसु मज्झत्तता 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकानं समवाहितलक्खणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पक्खपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झत्तभावपच्चुपट्टाना । चित्तचेतसिकानं अज्झुपेक्खनवसेन समप्पवत्तानं आजानेय्यानं अज्झुपेक्खनसारथि विय दट्ठब्बा ।

'करुणामुदिता' ब्रह्मविहारनिद्देसे आवि भविस्सन्ति । केवलज्हि ता अप्पनप्पत्ता रूपावचरा, इध कामावचराति अयमेव विसेसो ।

कायदुच्चरिततो विरति ‘कायदुच्चरितविरति’ । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । लक्खणादितो पनेता तित्थोपि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अवीतिकमलक्खणा; अमद्दनलक्खणाति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्थुतो सङ्कोचनरसा, अकिरियपच्चुपट्टाना, सद्दाहिरोत्तपपिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो चित्तस्स विमुखीभावभूताति दट्टब्बा ।

इति फस्सादीनि छप्पज्जास येवापनकवसेन वुत्तानि नवाति सब्बानिपि इमस्मिं धम्ममुद्देसवारे पञ्चसट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेसु एकक्खणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मावाचापूरणादिवसेन । उप्पत्तियं पञ्चसु ठानेसु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एकस्मिं ठाने समसट्ठि भवन्ति । ठपेत्वा पन येवापनके पाळियं यथारुतवसेन गय्हमानानि छप्पज्जासाव होन्ति । अग्गाहितग्गहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकग्गता, पञ्चिन्द्रियानि, हिरिबलं ओत्तप्पबलन्ति द्वे बलानि, अलोभो अदोसोति द्वे मूलानि, कायपस्सद्धिचित्तपस्सद्धिआदयो द्वादस धम्माति समतिंस धम्मा होन्ति ।

तेसु समतिंसाय धम्मेसु अट्टारस धम्मा अविभत्तिका होन्ति, द्वादस सविभत्तिका । कतमे अट्टारस? फस्सो सज्जा चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं, कायपस्सद्धिआदयो द्वादस धम्माति इमे अट्टारस अविभत्तिका । वेदना चित्तं वितक्को चित्तेकग्गता, सद्धिन्द्रियं वीरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, हिरिबलं ओत्तप्पबलं, अलोभो अदोसोति इमे द्वादस धम्मा सविभत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु विभत्ता, एको तीसु, द्वे चतूसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विभत्तो ।

कथं? चित्तं वितक्को सद्दा हिरी ओत्तप्पं अलोभो अदोसोति इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विभत्ता ।

एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होतीति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियन्ति । वितक्को ज्ञानङ्गानि पत्वा वितक्को होतीति वुत्तो, मग्गङ्गानि पत्वा सम्मासङ्कप्पोति । सद्दा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होतीति वुत्ता, बलानि पत्वा सद्दाबलन्ति । हिरी बलानि पत्वा हिरिबलं होतीति वुत्ता, लोकपालदुकं पत्वा हिरीति । ओत्तप्पेपि एसेव नयो । अलोभो मूलं पत्वा अलोभो होतीति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अनभिज्झाति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होतीति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अब्यापादोति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विभत्ता ।

वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होतीति वुत्ता, ज्ञानङ्गानि पत्वा सुखन्ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियन्ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विभत्तो ।

वीरियं पन इन्द्रियानि पत्वा वीरियिन्द्रियं होतीति वुत्तं, मग्गङ्गानि पत्वा सम्मावायामोति, बलानि पत्वा वीरियबलन्ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहोति । सतिपि इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होतीति वुत्ता, मग्गङ्गानि पत्वा सम्मासतीति, बलानि पत्वा सतिबलन्ति, पिट्ठिदुकं पत्वा सति होतीति वुत्ता । एवं इमे द्वे धम्मा चतूसु ठानेसु विभत्ता ।

समाधि पन ज्ञानङ्गानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होतीति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियन्ति, मग्गङ्गानि पत्वा सम्मासमाधीति । बलानि पत्वा समाधिबलन्ति, पिट्ठिदुकं पत्वा समथो अविक्खेपोति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

पज्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होतीति वुत्ता, मग्गङ्गानि पत्वा सम्मादिट्ठीति, बलानि पत्वा पज्जाबलन्ति, मूलानि पत्वा अमोहोति, कम्मपथं पत्वा सम्मादिट्ठीति, पिट्ठिदुकं पत्वा सम्पजज्जं विपस्सनाति । एवं एको धम्मो सत्तसु ठानेसु विभत्तो ।

सचे पन कोचि वदेय्य — ‘एत्थ अपुब्बं नाम नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गण्हित्वा तस्मिं तस्मिं ठाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उप्पटिपाटिया चोरेहि आभतभण्डसदिसा, गोयूथेन गतमग्गे आलुलिततिणसदिसा अजानित्वा कथिता’ति, सो ‘माहेव’न्ति पटिसेधेत्वा वत्तब्बो — ‘बुद्धानं देसना अननुसन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका व होति । अजानित्वा कथितापि नत्थि, सब्बा जानित्वा कथितायेव । सम्मासम्बुद्धो हि तेसं तेसं धम्मानं किच्चं जानाति, तं जत्वा किच्चवसेन विभत्तिं आरोपेन्तो अट्टारस धम्मा एकेककिच्चाति जत्वा एकेकस्मिं ठाने विभत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वेद्वेकिच्चाति जत्वा द्वीसु द्वीसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । वेदना तिकिच्चाति जत्वा तीसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । वीरियसतीनं चत्तारि चत्तारि किच्चातीति जत्वा चतूसु चतूसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । समाधि छकिच्चोति जत्वा छसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । पज्जा सत्तकिच्चाति जत्वा सत्तसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि’ ।

तत्रिदं ओपम्मं — एको किर पण्डितो राजा रहोगतो चिन्तेसि — ‘इमं राजकुलसन्तकं न यथा वा तथा वा खादितब्बं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं वड्डेस्सामी’ति । सो सब्बे सिप्पिके सन्निपातापेत्वा ‘एकेकसिप्पजाननके पक्कोसथा’ति आह । एवं पक्कोसियमाना अट्टारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिवीसं दापेत्वा विस्सज्जेसि । ‘द्वे द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ति वुत्ते पन सत्त जना आगमंसु । तेसं द्वे द्वे पटिवीसे दापेसि । ‘तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ति वुत्ते एकोव आगच्छि । तस्स तयो पटिवीसे दापेसि । ‘चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ति वुत्ते द्वे जना आगमंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिवीसे दापेसि । ‘पञ्च सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ति वुत्ते एकोपि नागच्छि । ‘छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ति वुत्ते एकोव आगच्छि । तस्स छ पटिवीसे दापेसि । ‘सत्त सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ति वुत्ते एकोव आगच्छि । तस्स सत्त पटिवीसे दापेसि ।

तत्थ पण्डितो राजा विय अनुत्तरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विय चित्तचित्तङ्गवसेन उप्पन्ना धम्मा । सिप्पानुच्छविकवेतनवड्डनं विय किच्चवसेन तेसं तेसं धम्मानं विभत्तिआरोपनं ।

सब्बेपि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मगवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकपालवसेन पस्सद्धिवसेन लहुतावसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पागुज्जतावसेन उजुकतावसेन सतिसम्पज्जवसेन समथविपस्सनावसेन पग्गाहाविकखेपवसेनाति सत्तरस रासयो होन्तीति ।

धम्मदेसवारकथा निड्डिता ।

कामावचरकुसलं निद्देसवारकथा

२. इदानीं तानेव धम्मदेसवारे पाळिआरुळ्हानि छप्पज्जास पदानि विभजित्वा दस्सेतुं ‘कतमो तस्मिं समये फस्सो होती’तिआदिना नयेन निद्देसवारो आरब्धो ।

तत्थ पुच्छाय ताव अयमत्थो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असङ्खारिकं महाचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये फस्सो होतीति वुत्तो, कतमो सो फस्सोति इमिना नयेन सब्बपुच्छासु अत्थो वेदितब्बो ।

यो तस्मिं समये फस्सोति तस्मिं समये यो फुसनकवसेन उप्पन्नो फस्सो, सो फस्सोति । इदं फस्सस्स सभावदीपनतो सभावपदं नाम । फुसनाति फुसनाकारो । सम्फुसनाति फुसनाकारोव उपसग्गेन पदं वड्डेत्वा वुत्तो । सम्फुसितत्तन्ति सम्फुसितभावो । अयं पनेत्थ योजना — यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये फुसना, या तस्मिं समये सम्फुसना, यं तस्मिं समये सम्फुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये फुसनवसेन फस्सो, अज्जेनापि परियायेन फुसना सम्फुसना सम्फुसितत्तन्ति वुच्चति, अयं तस्मिं समये फस्सो होतीति । वेदनादीनम्पि निद्देसेसु इमिनाव नयेन पदयोजना वेदितब्बा ।

अयं पनेत्थ सब्बसाधारणो विभत्तिविनिच्छयो । यानिमानि भगवता पठमं कामावचरं कुसलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरेकपण्णासपदानि मातिकावसेन ठपेत्वा पुन एकेकपदं गहेत्वा विभत्तिं आरोपितानि, तानि विभत्तिं गच्छन्तानि तीहि कारणेहि विभत्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चतूहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति । कथं? एतानिहि ब्यज्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेनाति इमेहि तीहि कारणेहि विभत्तिं गच्छन्ति । तत्थ कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तन्ति एवं ब्यज्जनवसेन विभत्तिगमनं वेदितब्बं । एत्थ हि एकोव कोधो ब्यज्जनवसेन एवं विभत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उपविचारोति एवं पन उपसग्गवसेन विभत्तिगमनं वेदितब्बं । पण्डित्थं कोसल्लं नेपुज्जं वेभब्बा चिन्ता उपपरिक्खाति एवं अत्थवसेन विभत्तिगमनं वेदितब्बं । तेसु फस्सपदनिद्देसे ताव इमा तिस्सोपि विभत्तियो लब्धन्ति । ‘फस्सो फुसना’ति हि ब्यज्जनवसेन विभत्तिगमनं होति । ‘सम्फुसना’ति उपसग्गवसेन । ‘सम्फुसितत्तन्ति’ अत्थवसेन । इमिना नयेन सब्बपदनिद्देसेसु विभत्तिगमनं वेदितब्बं ।

नाना होन्तानिपि पन नामनानत्तेन लक्खणनानत्तेन किच्चनानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेनाति इमेहि चतूहि कारणेहि नाना होन्ति । तत्थ कतमो तस्मिं समये ब्यापादो होति? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सनाति (ध० स० ४१९) एत्थ ब्यापादोति वा, दोसोति वा, द्वेपि एते कोधो एव, नामेन नानत्तं गताति । एवं ‘नामनानत्तेन’ नानत्तं वेदितब्बं ।

रासट्टेन च पञ्चपि खन्धा एकोव खन्धो होति । एत्थ पन रूपं रूपनलक्खणं, वेदना वेदयितलक्खणा, सज्जा सज्जाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्जाणं विज्जाननलक्खणन्ति इमिना लक्खणनानत्तेन पञ्चक्खन्धा होन्ति । एवं ‘लक्खणनानत्तेन’ नानत्तं वेदितब्बं ।

चत्तारो सम्मपधाना — “इध भिक्खु अनुप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय...पे... चित्तं पग्गहाति पदहती”ति (विभ० ३९०; दी० नि० २.४०२) एकमेव वीरियं किच्चनानत्तेन चतूसु ठानेसु आगतं । एवं ‘किच्चनानत्तेन’ नानत्तं वेदितब्बं ।

चत्तारो असद्धम्मा — कोधगरुता न सद्धम्मगरुता, मक्खगरुता न सद्धम्मगरुता, लाभगरुता न सद्धम्मगरुता, सक्कारगरुता न सद्धम्मगरुताति, एवमादीसु (अ० नि० ४.४४) पन ‘पटिक्खेपनानत्तेन’ नानत्तं वेदितब्बं ।

इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न फस्सेयेव लब्भन्ति, सब्बेसुपि फस्सपञ्चकादीसु लब्भन्ति । फस्सस्स हि फस्सोति नामं...पे... चित्तस्स चित्तन्ति । फस्सो च फुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सज्जा सज्जाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्जाणं विज्जाननलक्खणं । तथा फस्सो फुसनकिच्चो, वेदना अनुभवनकिच्चा, सज्जा सज्जाननकिच्चा, चेतना चेतयितकिच्चा, विज्जाणं विज्जाननकिच्चन्ति । एवं किच्चनानत्तेन नानत्तं वेदितब्बं ।

पटिक्खेपनानत्तं फस्सपञ्चमके नत्थि । अलोभादिनिद्वेसे पन अलोभो अलुब्भना अलुब्भितत्तन्ति आदिना नयेन लब्भतीति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितब्बं । एवं सब्बपदनिद्वेसेसु लब्भमानवसेन चतुब्बिधम्मि नानत्तं वेदितब्बं ।

अपरदीपना पन पदत्थुति वा होति दळ्हीकम्मं वाति एवं द्वे ठानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उप्पीळेन्तेन विय हि सकिमेव फस्सोति वुत्ते एतं पदं फुल्लितमण्डितविभूसितं नाम न होति । पुनप्पुनं ब्यज्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन ‘फस्सो फुसना सम्फुसना सम्फुसितत्त’न्ति वुत्ते फुल्लितमण्डितविभूसितं नाम होति । यथा हि दहरकुमारं न्हापेत्वा, मनोरमं वत्थं परिदहापेत्वा पुप्फानि पिळन्धापेत्वा अक्खीनि अज्जेत्वा अत्थस्स नलाटे एकमेव मनोसिलाबिन्दुं करेय्युं, तस्स न एत्तावता चित्ततिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा बिन्दूसु कतेसु चित्ततिलको नाम होति । एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । अयं ‘पदत्थुति’ नाम ।

ब्यज्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन च पुनप्पुनं भणनमेव दळ्हीकम्मं नाम । यथा हि ‘आवुसो’ति वा ‘भन्ते’ति वा ‘यक्खो’ति वा ‘सप्पो’ति वा वुत्ते दळ्हीकम्मं नाम न होति । ‘आवुसो आवुसो’ ‘भन्ते भन्ते’ ‘यक्खो यक्खो’ ‘सप्पो सप्पो’ति वुत्ते पन दळ्हीकम्मं नाम होति । एवमेव सकिदेव यट्ठिकोटिया उप्पीळेन्तेन विय ‘फस्सो’ति वुत्ते पदं दळ्हीकम्मं नाम न होति । पुनप्पुनं ब्यज्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन ‘फस्सो फुसना सम्फुसना सम्फुसितत्त’न्ति वुत्तेयेव ‘दळ्हीकम्मं’ नाम होतीति । एवं अपरदीपना द्वे ठानानि गच्छति । एतस्सापि वसेन लब्भमानकपदनिद्वेसेसु सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो ।

अयं तस्मिं समये फस्सो होतीति यस्मिं समये पठमं कामावचरं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होतीति अत्थो । अयं ताव फस्सपदनिद्वेसस्स वण्णना । इतो परेसु पन वेदनादीनं पदानं निद्वेसेसु विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

३. यं तस्मिं समयेति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना होतीति आरब्धं, ‘सातपदवसेन पन ‘य’न्ति वुत्तं ।

तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजन्ति एत्थ ‘तज्जा’ वुच्चति तस्स सातसुखस्स अनुच्छविका सारुप्पा । अनुच्छविकत्थोपि हि अयं ‘तज्जा’-सद्दो होति । यथाह — “तज्जं तस्सारुप्पं कथं मन्तेती”ति (म० नि० ३.२४६) । तेहि वा रूपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जातातिपि तज्जा । मनोविज्जाणमेव निस्सत्तट्ठेन धातूति मनोविज्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातन्ति सम्फस्सजं । चित्तनिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरट्ठेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अत्थेन तज्जाय मनोविज्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होतीति । एवं सब्बपदेहि सद्धिं योजना वेदितब्बा ।

इदानि **चेतसिकं सुखन्ति** आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खिपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । **चेतोसम्फस्सजन्ति** चित्तसम्फस्से जातं । **सातं सुखं वेदयितन्ति** सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि

इत्थिलिङ्गवसेन वृत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुःखाति । अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

४. सज्जानिद्देसे तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजाति तस्साकुसलसज्जाय अनुच्छविकाय मनोविज्जाणधातुया सम्फस्समिहा जाता । सज्जाति सभावनामं । सज्जाननाति सज्जाननाकारो । सज्जानित्तन्ति सज्जानितभावो ।

५. चेतनानिद्देसेपि इमिनाव नयेन वेदितब्बो ।

चित्तनिद्देसे चित्तविचित्तताय चित्तं । आरम्मणं भिनमानं जानातीति मनो । मानसन्ति मनो एव । “अन्तलिक्खचरो पासो ख्वायं चरति मानसो”ति (सं० नि० १.१५१; महाव० ३३) हि एत्थ पन सम्पयुत्तकधम्मो ‘मानसो’ति वृत्तो ।

“कथञ्चि भगवा तुय्हं, सावको सासने रतो ।

अप्पत्तमानसो सेक्खो, कालं कयिरा जने सुता”ति ॥ (सं० नि० १.१५९) ।

एत्थ अरहत्तं ‘मानस’न्ति वृत्तं । इध पन ‘मनोव’ मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पदं वड्डितं ।

हृदयन्ति चित्तं । “चित्तं वा ते खिपिस्सामि, हृदयं वा ते फालेस्सामी”ति (सं० नि० १.२३७; सु० नि० आळवकसुत्त) एत्थ उरो हृदयन्ति वृत्तं । “हृदया हृदयं मज्जे अज्जाय तच्छती”ति (मं० नि० १.६३) एत्थ चित्तं । “वक्कं हृदय”न्ति (दी० नि० २.३७७; मं० नि० १.११०) एत्थ हृदयवत्थु । इध पन चित्तमेव अब्भन्तरट्ठेन ‘हृदय’न्ति वृत्तं । तमेव परिसुद्धट्ठेन पण्डरं । भवङ्गं सन्धायेतं वृत्तं । यथाह — “पभस्सरमिदं, भिक्खवे, चित्तं, तज्ज खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठ”न्ति (अं० नि० १.४९) । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसलम्पि, गङ्गाय निक्खन्ता नदी गङ्गा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी विय च, पण्डरन्त्वेव वृत्तं ।

मनो मनायतनन्ति इध पन मनोग्गहणं मनस्सेव आयतनभावदीपनत्थं । तेनेतं दीपेति — ‘नयिदं देवायतनं विय मनस्स आयतनत्ता मनायतनं, अथ खो मनो एव आयतनं मनायतन’न्ति । तत्थ निवासठानट्ठेन आकरट्ठेन समोसरणठानट्ठेन सज्जातिदेसट्ठेन कारणट्ठेन च आयतनं वेदितब्बं । तथा हि लोके ‘इस्सरायतनं वासुदेवायतन’न्ति आदीसु निवासट्ठानं आयतनन्ति वुच्चति । ‘सुवण्णायतनं रजतायतन’न्ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहङ्गमा”ति आदीसु (अं० नि० ५.३८) समोसरणट्ठानं । “दक्खिणापथो गुन्नं आयतन”न्ति आदीसु सज्जातिदेसो । “तत्र तत्रेव सक्खिभब्बतं पापुणाति सति सति आयतने”ति आदीसु (मं० नि० ३.१५८) कारणं । इध पन सज्जातिदेसट्ठेन समोसरणठानट्ठेन कारणट्ठेनाति तिधापि वड्डति ।

फस्सादयो हि धम्मा एत्थ सज्जायन्तीति सज्जातिदेसट्ठेनपि एतं आयतनं । बहिद्धा रूपसद्दगन्धरसफोटुब्बा आरम्मणभावेनेत्थ ओसरन्तीति समोसरणठानट्ठेनपि आयतनं । फस्सादीनं पन सहजातादिपच्चयट्ठेन कारणत्ता कारणट्ठेनपि आयतनन्ति वेदितब्बं । मनिन्द्रियं वृत्तत्थमेव ।

विजानातीति विज्जाणं विज्जाणमेव खन्धो विज्जाणक्खन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितब्बो । महाउदकक्खन्धोत्वेव सङ्ख्यं गच्छतीति (अं० नि० ४.५१) । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वृत्तो । “सीलक्खन्धो समाधिक्खन्धो”ति आदीसु (दी० नि० ३.३५५) गुणट्ठेन । “अहसा खो भगवा महन्तं दारुक्खन्ध”न्ति (सं० नि० ४.२४१) एत्थ पण्णत्तिमत्तट्ठेन । इध पन रुळ्हितो खन्धो वृत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाणं । तस्मा यथा रुक्खस्स एकदेसं छिन्दन्तो रुक्खं छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसभूतं एकम्पि विज्जाणं रुळ्हितो विज्जाणक्खन्धोति वृत्तं ।

तज्जामनोविज्जाणधातूति तेसं फस्सादीनं धम्मानं अनुच्छविका मनोविज्जाणधातु । इमस्मिञ्च पदे एकमेव चित्तं भिननट्ठेन मनो, विजाननट्ठेन विज्जाणं, सभावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातूति तीहि नामेहि वृत्तं । इति इमस्मिं फस्सपञ्चमके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजो, चित्तञ्च यस्मा तज्जामनोविज्जाणधातु एव, तस्मा इमस्मिं पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजा’ति पज्जति न आरोपिता । वितक्कपदादीसु पन लब्भमानापि इध पच्छिन्नत्ता न उद्धटा ।

इमेसञ्च पन फस्सपञ्चमकानं धम्मानं पाटियेक्कं पाटियेक्कं विनिब्भोगं कत्वा पज्जति उद्धरमानेन भगवता दुक्करं कतं । नानाउदकानज्झि नानातेलानं वा एकभाजने पक्खिपित्वा दिवसं निम्मथितानं वण्ण गन्धरसानं नानताय दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा नानाकरणं सक्का भवेय्य जातुं । एवं सन्तोपि तं दुक्करन्ति वुत्तं । सम्मासम्बुद्धेन पन इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे पवत्तमानानं पाटियेक्कं पाटियेक्कं विनिब्भोगं कत्वा पज्जति उद्धरमानेन अतिदुक्करं कतं । तेनाह **आयस्मा नागसेनत्थेरो** —

“दुक्करं, महाराज, भगवता कतन्ति । किं, भन्ते नागसेन, भगवता दुक्करं कतं”न्ति । ‘दुक्करं, महाराज, भगवता कतं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे पवत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं — अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’न्ति । ‘ओपम्मं, भन्ते, करोही’ति । ‘यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो नावाय समुदं अज्झोगाहेत्वा हत्थपुटेन उदकं गहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो, महाराज, सो पुरिसो — इदं गङ्गाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवतिया उदकं, इदं सरभुया उदकं, इदं महिया उदकं’न्ति? ‘दुक्करं, भन्ते, जानितुं’न्ति । ‘ततो दुक्करतरं खो, महाराज, भगवता कतं यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं... पे०... इदं चित्तं’”न्ति (मि० प० २.७.१६) ।

७. वितक्कनिद्देसे तक्कनवसेन **तक्को** । तस्स तित्तकं तक्केसि कुम्भं तक्केसि सकटं तक्केसि योजनं तक्केसि अद्धयोजनं तक्केसीति एवं तक्कनवसेन पवत्ति वेदितब्बा । इदं तक्कस्स सभावपदं । वितक्कनवसेन **वितक्को** । बलवतरतक्कस्सेतं नामं । सुट्ठ कप्पनवसेन **सङ्कप्पो** । एकगं चित्तं आरम्मणे अप्पेतीति **अप्पना** । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । बलवतरा वा अप्पना **व्यप्पना** । आरम्मणे चित्तं अभिनरोपेति पतिट्ठापेतीति **चेतसो अभिनरोपना** । याथावताय निव्यानिकताय च कुसलभावप्पत्तो पसत्थो सङ्कप्पोति **सम्मासङ्कप्पो** ।

८. विचारनिद्देसे आरम्मणे चरणकवसेन **चारो** । इदमस्स सभावपदं । विचरणवसेन **विचारो** । अनुगन्त्वा विचरणवसेन **अनुविचारो** । उपगन्त्वा विचरणवसेन **उपविचारो**ति । उपसग्गवसेन वा पदानि वड्डितानि । आरम्मणे चित्तं, सरं विय जियाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स **अनुसन्धानता** । आरम्मणं अनुपेक्खमानो विय तिट्ठतीति **अनुपेक्खनता** । विचरणवसेन वा उपेक्खनता अनुपेक्खनता ।

९. पीतिनिद्देसे **पीतीति** सभावपदं । पमुदितस्स भावो **पामोज्जं** । आमोदनाकारो **आमोदना** । पमोदनाकारो **पमोदना** । यथा वा भेसज्जानं वा तेलानं वा उण्होदकसीतोदकानं वा एकतोकरणं मोदनाति वुच्चति, एवमयम्पि पीति धम्मानं एकतोकरणेन मोदना । उपसग्गवसेन पन मण्डेत्वा आमोदना पमोदनाति वुत्ता । हासेतीति **हासो** । पहासेतीति **पहासो** । हट्ठपहट्ठाकारानमेतं अधिवचनं । वित्तीति वित्तं; धनस्सेतं नामं । अयं पन सोमनस्सपच्चयत्ता वित्तिसरिक्खताय **वित्ति** । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, एवं पीतिमतोपि पीतिं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, तस्मा वित्तीति वुत्ता । तुट्ठिसभावसण्ठिताय पीतिया एतं नामं । पीतिमा पन पुगलो कायचित्तानं उगगतत्ता अब्भुगतत्ता उदग्गोति वुच्चति । उदग्गस्स भावो **ओदग्गं** । अत्तनो मनता **अत्तमनता** । अनभिरद्धस्स हि मनो दुक्खपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स भावोति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा **अत्तमनता चित्तस्साति** वुत्ता ।

११. एकगतानिद्देसे अचलभावेन आरम्मणे तिट्ठतीति **ठिति** । परतो पदद्वयं उपसग्गवसेन वड्डितं । अपिच सम्पयुत्तधम्मे आरम्मणम्हि सम्पिण्डेत्वा तिट्ठतीति **सण्ठिति** । आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिट्ठतीति **अवट्ठिति** । कुसलपक्खस्मिज्झि चत्तारो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति — सद्धा सति समाधि पज्जाति । तेनेव सद्धा ओकप्पनाति वुत्ता, सति अपिलापनताति, समाधि अवट्ठितीति, पज्जा परियोगाहनाति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति — तण्हा दिट्ठि अविज्जाति । तेनेव ते ओघाति वुत्ता । चित्तेकग्गता पनेत्थ न बलवती होति । यथा हि रजुट्ठानट्ठाने उदकेन सिञ्चित्वा सम्मट्ठे थोकमेव कालं रजो सन्निसीदति, सुखन्ते सुखन्ते पुन पकतिभावेन वुट्ठाति, एवमेव अकुसलपक्खे चित्तेकग्गता न बलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आसिञ्चित्वा कुदालेन खनित्वा आकोटनमदनघट्टनानि कत्वा उपलित्ते आदासे विय छाया पज्जायति, वस्ससतातिक्कमेपि तंमुहुत्तकतं विय होति, एवमेव कुसलपक्खे चित्तेकग्गता बलवती होति ।

उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो **अविसाहारो** । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विक्खिपति

नाम । अयं पन तथाविधो विक्खेपो न होतीति **अविक्खेपो** । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव च चित्तं विसाहटं नाम होति, इतो चितो च हरीयति । अयं पन एवं अविसाहटस्स मानसस्स भावोति **अविसाहटमानसता** ।

समथोति तिविधो समथो — चित्तसमथो, अधिकरणसमथो, सब्बसङ्खारसमथोति । तत्थ अट्टसु समापत्तीसु चित्तेकगता चित्तसमथो नाम । तज्झि आगम्म चित्तचलनं चित्तविप्फन्दितं सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो **चित्तसमथो**ति वुच्चति । सम्मुखाविनयादिसत्तविधो समथो अधिकरणसमथो नाम । तज्झि आगम्म तानि तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो **अधिकरणसमथो**ति वुच्चति । यस्मा पन सब्बे सङ्खारा निब्बानं आगम्म सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा तं **सब्बसङ्खारसमथो**ति वुच्चति । इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो अधिप्पेतो । समाधिलक्खणे इन्दुं कारेतीति **समाधिन्द्रियं** । उद्धच्चे न कम्पतीति **समाधिबलं** । **सम्मासमाधी**ति याथावसमाधि निव्यानिकसमाधि कुसलसमाधि ।

१२. सद्धिन्द्रियनिद्वेसे बुद्धादिगुणानं सद्वहनवसेन **सद्धा** । बुद्धादीनि वा रतनानि सद्वहति पत्तियायतीति सद्धा । **सद्वहना**ति सद्वहनाकारो । बुद्धादीनं गुणे ओगाहति, भिन्दित्वा विय अनुपविसतीति **ओकप्पना** । बुद्धादीनं गुणेषु एताय सत्ता अतिविय पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदतीति **अभिप्पसादो** । इदानीं यस्मा सद्धिन्द्रियादीनं समासपदानं वसेन अज्जस्मिं परियाये आरद्धे आदिपदं गहेत्वाव पदभाजनं करीयति — अयं अभिधम्मे धम्मता — तस्मा पुन **सद्धा**ति वुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रियं इत्थिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं पन सद्धाव इन्द्रियं सद्धिन्द्रियन्ति । एवं समानाधिकरणभावजापनत्थम्पि पुन सद्धाति वुत्तं । एवं सब्बपदनिद्वेसेसु आदिपदस्स पुन वचने पयोजनं वेदितव्वं । अधिमोक्खलक्खणे इन्दुं कारेतीति **सद्धिन्द्रियं** । असद्धिये न कम्पतीति **सद्धाबलं** ।

१३. वीरियिन्द्रियनिद्वेसे **चेतसिको**ति इदं वीरियस्स नियमतो चेतसिकभावदीपनत्थं वुत्तं । इदज्झि वीरियं “यदपि, भिक्खवे, कायिकं वीरियं तदपि वीरियसम्बोज्झङ्गो, यदपि चेतसिकं वीरियं तदपि वीरियसम्बोज्झङ्गोति । इतिहिदं उद्वेसं गच्छती”ति (सं० नि० ५.२३३) एवमादीसु सुत्तेसु चङ्कमादीनि करोन्तस्स उप्पन्नता ‘कायिकं’न्ति वुच्चमानम्पि कायविज्जाणं विय कायिकं नाम नत्थि, चेतसिकमेव पनेतन्ति दस्सेतुं ‘चेतसिको’ति वुत्तं । **वीरियारम्भो**ति वीरियसङ्गातो आरम्भो । इमिना सेसारम्भे पटिक्खपति । अयज्झि ‘आरम्भ’-सद्वो कम्मे आपत्तियं किरियायं वीरिये हिंसाय विकोपनेति अनेकेसु अत्थेसु आगतो ।

“यंकिञ्चि दुक्खं सम्भोति, सब्बं आरम्भपच्चया ।

आरम्भानं निरोधेन, नत्थि दुक्खस्स सम्भवो”ति ॥ (सु० नि० ७४९) ।

एत्थ हि कम्मं ‘आरम्भो’ति आगतं । “आरम्भति च विप्पटिसारी च होती”ति (अ० नि० ५.१४२; पु० प० १९१) एत्थ आपत्ति । “महायज्जा महारम्भा न ते होन्ति महप्फला”ति (अ० नि० ४.३९; सं० नि० १.१२०) एत्थ यूपुस्सापनादिकिरिया । “आरम्भथ निक्कमथ युज्जथ बुद्धसासने”ति (सं० नि० १.१८५) एत्थ वीरियं । “समणं गोतमं उद्विस्स पाणं आरभन्ती”ति (म० नि० २.५१-५२) एत्थ हिंसा । “बीजगामभूतगामसमारम्भा पटिविरतो होती”ति (दी० नि० १.१०; म० नि० १.२९३) एत्थ छेदनभज्जनादिकं विकोपनं । इध पन वीरियमेव अधिप्पेतं । तेनाह — ‘वीरियारम्भोति वीरियसङ्गातो आरम्भो’ति । वीरियज्झि आरम्भनकवसेन आरम्भोति वुच्चति । इदमस्स सभावपदं । कोसज्जतो निक्खमनवसेन **निक्कमो** । परं परं ठानं अक्कमनवसेन **परक्कमो** । उगन्त्वा यमनवसेन **उय्यामो** । ब्यायमनवसेन **वायामो** । उस्साहनवसेन **उस्साहो** । अधिमत्तुस्साहनवसेन **उस्सोळ्ही** । थिरभावट्टेन **थामो** । चित्तचेतसिकानं धारणवसेन अविच्छेदतो वा पवत्तनवसेन कुसलसन्तानं धारेतीति **धिति** ।

अपरो नयो — निक्कमो चेतसो कामानं पनुदनाय, परक्कमो चेतसो बन्धनच्छेदाय, उय्यामो चेतसो ओघनित्थरणाय, वायामो चेतसो पारङ्गमनट्टेन, उस्साहो चेतसो पुब्बङ्गमट्टेन, उस्सोळ्ही चेतसो अधिमत्तट्टेन, थामो चेतसो पल्लिघुघाटनताय, धिति चेतसो अवट्टितकारितायाति ।

“कामं तचो च न्हारु च अट्ठि च अवसिस्सतू”ति (म० नि० २.१८४; सं० नि० २.२२, २३७; अ० नि० २.५; महानि० १९६; चूळनि० खग्गविसाणसुत्तनिद्वेसे १५४) एवं पवत्तिकाले असिथिलपरक्कमवसेन **असिथिलपरक्कमता**; थिरपरक्कमो, दळ्ढपरक्कमोति अत्थो । यस्मा पनेतं वीरियं कुसलकम्मकरणट्टाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनोसक्कितमानसतं आवहति, तस्मा **अनिक्खित्तछन्दता अनिक्खित्तधुरता**ति वुत्तं । यथा पन तज्जातिके उदकसम्भिन्नट्टाने धुरवाहगोणं गणहथाति वदन्ति, सो

जणुना भूमिं उष्णीळेत्वापि धुरं वहति, भूमियं पतितुं न देति, एवमेव वीरियं कुसलकम्मकरणद्वाने धुरं उक्खिपति पग्गणहाति, तस्मा **धुरसम्पग्गाहोति** वुत्तं । पग्गहलक्खणे इन्दुं कारेतीति **वीरियिन्द्रियं** । कोसज्जे न कम्पतीति **वीरियबलं** ।
याथावनिय्यानिककुसलवायामताय **सम्मावायामो** ।

१४. सतिन्द्रियनिद्वेसे सरणकवसेन **सति** । इदं सतिया सभावपदं । पुनप्पुनं सरणतो अनुस्सरणवसेन **अनुस्सति** । अभिमुखं गन्त्वा विय सरणतो पटिसरणवसेन **पटिस्सति** । उपसग्गवसेन वा वड्ढितमत्तमेतं । सरणाकारो **सरणता** । यस्मा पन सरणताति तिण्णं सरणानम्पि नामं, तस्मा तं पटिसेधेतुं पुन सतिग्गहणं कतं । सतिसङ्घाता सरणताति अयज्हेत्थ अत्थो । सुतपरियत्तस्स धारणभावतो **धारणता** । अनुपविसनसङ्घातेन ओगाहनद्वेन अपिलापनभावो **अपिलापनता** । यथा हि लाबुकटाहादीनि उदके प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे सति । आरम्भणज्हेसा अनुपविसति, तस्मा **अपिलापनताति** वुत्ता । चिरकतचिरभासितानं असम्मुस्सनभावतो **असम्मुस्सनता** । उपट्टानलक्खणे जोतनलक्खणे च इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं । सतिसङ्घातं इन्द्रियं **सतिन्द्रियं** । पमादे न कम्पतीति **सतिबलं** । याथावसति निय्यानिकसति कुसलसतीति **सम्मासति** ।

१६. पञ्जिन्द्रियनिद्वेसे तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसङ्घातेन पज्जापनद्वेन **पज्जा** । तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेन धम्मे जानातीतिपि पज्जा । इदमस्सा सभावपदं । पजाननाकारो **पजानना** । अनिच्चादीनि विचिनातीति **विचयो** । **पविचयो**ति उपसग्गेन पदं वड्ढितं । चतुसच्चधम्मे विचिनातीति **धम्मविचयो** । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन **सल्लक्खणा** । सायेव पुन उपसग्गानानत्तेन **उपलक्खणा पच्चुपलक्खणाति** वुत्ता । पण्डितस्स भावो **पण्डित्थं** । कुसलस्स भावो **कोसल्लं** । निपुणस्स भावो **नेपुज्जं** । अनिच्चादीनं विभावनवसेन **वेभब्बा** । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन **चिन्ता** । यस्स वा उप्पज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेतीतिपि चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खतीति **उपपरिक्खा** । भूरीति पथविया नामं । अयम्पि सण्हद्वेन वित्थट्टेन च भूरी वियाति **भूरी** । तेन वुत्तं — “भूरी वुच्चति पथवी । ताय पथवीसमाय वित्थट्टाय विपुलाय पज्जाय समन्नागतोति भूरिपज्जोति (महानि० २७) । अपिच पज्जाय एतं अधिवचनं भूरी”ति । भूते अत्थे रमतीतिपि भूरी । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसतीति **मेधा** । खिप्पं गहणधारणद्वेन वा **मेधा** । यस्स उप्पज्जति तं अत्तहितपटिपत्तियं सम्पयुत्तधम्मे च याथावलक्खणपटिवेधे परिनेतीति **परिणायिका** । अनिच्चादिवसेन धम्मे विपस्सतीति **विपस्सना** । सम्मा पकारेहि अनिच्चादीनि जानातीति **सम्पज्जं** । उप्पथपटिपन्ने सिन्धवे वीथिआरोपनत्थं पतोदो विय उप्पथे धावनकं कूटचित्तं वीथिआरोपनत्थं विज्झतीति पतोदो विय **पतोदो** । दस्सनलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं । पज्जासङ्घातं इन्द्रियं **पज्जिन्द्रियं** । अविज्जाय न कम्पतीति **पज्जाबलं** । किलेसच्छेदनद्वेन पज्जाव सत्थं **पज्जासत्थं** । अच्चुगगतद्वेन पज्जाव पासादो **पज्जापासादो** ।

आलोकनद्वेन पज्जाव आलोको **पज्जाआलोको** । ओभासनद्वेन पज्जाव ओभासो **पज्जाओभासो** । पज्जोतनद्वेन पज्जाव पज्जोतो **पज्जापज्जोतो** । पज्जवतो हि एकपल्लङ्केन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका एकोभासा एकपज्जोता होति, तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेनपि एतस्मिं अत्थे सिद्धे, यानि पनेतानि “चत्तारोमे, भिक्खवे, आलोका । कतमे चत्तारो? चन्दालोको सूरियालोको अग्यालोको पज्जालोको । इमे खो, भिक्खवे, चत्तारो आलोका । एतदग्गं, भिक्खवे, इमेसं चतुन्नं आलोकानं यदिदं पज्जालोको” । तथा “चत्तारोमे, भिक्खवे, ओभासा...पे... चत्तारोमे, भिक्खवे, पज्जोता”ति (अ० नि० ४.१४४) सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि, तदनुरूपेनेव इधापि देसना कता । अत्थो हि अनेकेहि आकारेहि विभज्जमानो सुविभत्तो होति । अज्जथा च अज्जो बुज्झति, अज्जथा च अज्जोति ।

रतिकरणद्वेन पन रतिदायकद्वेन रतिजनकद्वेन चित्तीकतद्वेन दुल्लभपातुभावद्वेन अतुलद्वेन अनोमसत्तपरिभोगद्वेन च पज्जाव रतनं **पज्जारतनं** । न तेन सत्ता मुहन्ति, सयं वा आरम्भणे न मुहतीति **अमोहो** । **धम्मविचयपदं** वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेतं पुन वुत्तन्ति? अमोहस्स मोहपटिपक्खभावदीपनत्थं । तेनेतं दीपेति — ख्यायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसङ्घातो अमोहो नाम इध अधिप्पेतोति । **सम्मादिट्ठी**ति याथावनिय्यानिककुसलदिट्ठि ।

१९. जीवितिन्द्रियनिद्वेसे **यो तेसं अरूपीनं धम्मानं आयूति** तेसं सम्पयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनद्वेन आयु, तस्मिज्जि सति अरूपधम्मा अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा आयूति वुच्चति । इदमस्स सभावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिंयेव सति तिड्ढन्ति यपेन्ति यापेन्ति इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा **ठितीति**आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ — एताय तिड्ढन्तीति **ठिति** । यपेन्तीति **यपना** । तथा **यापना** । एवं बुज्झन्तानं पन वसेन पुरिमपदे रस्सत्तं कतं । एताय इरियन्तीति **इरियना** । वत्तन्तीति **वत्तना** । पालयन्तीति **पालना** । जीवन्ति

एतेनाति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दुं कारेतीति जीवितिन्द्रियं ।

३०. हिरिबलनिद्वेसे यं तस्मिं समयेति येन धम्मेन तस्मिं समये । लिङ्गविपल्लासं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समयेतिपि अत्थो वेदितव्वो । हिरियितव्वेनाति उपयोगत्थे करणवचनं । हिरियितव्वयुक्तं कायदुच्चरितादिधम्मं हिरियति जिगुच्छतीति अत्थो । पापकानन्ति लामकानं । अकुसलानं धम्मानन्ति अकोसल्लसम्भूतानं धम्मानं । समापत्तियाति इदम्पि उपयोगत्थे करणवचनं । तेसं धम्मानं समापत्तिं पटिलाभं समङ्गीभावं हिरियति जिगुच्छतीति अत्थो ।

३१. ओत्तप्पबलनिद्वेसे ओत्तप्पितव्वेनाति हेत्वत्थे करणवचनं । ओत्तप्पितव्वयुक्तकेन ओत्तप्पस्स हेतुभूतेन कायदुच्चरितादिना वुत्तप्पकाराय च समापत्तिया ओत्तप्पस्स हेतुभूताय ओत्तप्पति, भायतीति अत्थो ।

३२. अलोभनिद्वेसे अलुब्भनकवसेन अलोभो । न लुब्भतीतिपि अलोभो । इदमस्स सभावपदं । अलुब्भनाति अलुब्भनाकारो । लोभसमङ्गी पुग्गलो लुब्भितो नाम । न लुब्भितो अलुब्भितो । अलुब्भितस्स भावो अलुब्भितत्तं । सारागपटिपक्खतो न सारागोति असारगो । असारज्जनाति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो असारज्जितत्तं । न अभिज्झायतीति अनभिज्झा । अलोभो कुसलमूलन्ति अलोभसङ्घातं कुसलमूलं । अलोभो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पच्चयद्वेनाति कुसलमूलं । कुसलञ्च तं पच्चयद्वेन मूलञ्चातिपि कुसलमूलं ।

३३. अदोसनिद्वेसे अदुस्सनकवसेन अदोसो । न दुस्सतीतिपि अदोसो । इदमस्स सभावपदं । अदुस्सनाति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो अदुस्सितत्तं । ब्यापादपटिपक्खतो न ब्यापादोति अब्यापादो । कोधदुक्खपटिपक्खतो न ब्यापज्जोति अब्यापज्जो । अदोससङ्घातं कुसलमूलं अदोसो कुसलमूलं । तं वुत्तत्थमेव ।

४०-४१. कायपस्सद्धिनिद्वेसादीसु यस्मा कायोति तयो खन्धा अधिप्पेता, तस्मा वेदनाक्खन्धस्सातिआदि वुत्तं । पस्सम्भन्ति एताय ते धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासप्पत्ताति पस्सद्धि । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । पस्सम्भनाति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । पस्सद्धिसमङ्गिताय पटिप्पस्सम्भितस्स खन्धत्तयस्स भावो पटिप्पस्सम्भितत्तं । सब्बपदेहिपि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुतियनयेन विज्जाणक्खन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि कथिता ।

४२-४३. लहुताति लहुताकारो । लहुपरिणामताति लहुपरिणामो एतेसं धम्मानन्ति लहुपरिणामा; तेसं भावो लहुपरिणामता; सीघं परिवत्तनसमत्थताति वुत्तं होति । अदन्धनताति गरुभावपटिक्खेपवचनमेतं; अभारियताति अत्थो । अवित्थनताति मानादिकिलेसभारस्स अभावेन अथद्धता । एवं पठमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो कथितो । दुतियेन विज्जाणक्खन्धस्स लहुताकारो कथितो ।

४४-४५. मुदुताति मुदुभावो । मद्दवताति मद्दवं वुच्चति सिनिद्धं, मट्ठं; मद्दवस्स भावो मद्दवता । अकक्खळताति अकक्खळभावो । अकथिनताति अकथिनभावो । इधापि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स मुदुताकारोव कथितो ।

४६-४७. कम्मज्जताति कम्मनि साधुता; कुसलकिरियाय विनियोगक्खमताति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । पदद्वयेनापि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स कम्मनयाकारोव कथितो ।

४८-४९. पगुणताति पगुणभावो, अनातुरता निगिलानताति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । इधापि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स निगिलानाकारोव कथितो ।

५०-५१. उजुकताति उजुकभावो, उजुकेनाकारेन पवत्तनताति अत्थो । उजुकस्स खन्धत्तयस्स विज्जाणक्खन्धस्स च भावो उजुकता । अजिम्हताति गोमुत्तवङ्कभावपटिक्खेपो । अवङ्कताति चन्दलेखावङ्कभावपटिक्खेपो । अकुटिलताति नङ्गलकोटिवङ्कभावपटिक्खेपो ।

यो हि पापं कत्वाव 'न करोमी'ति भासति, सो गन्त्वा पच्चोसक्कनताय 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यो पापं करोन्तोव 'भायामहं पापस्सा'ति भासति, सो येभुय्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावङ्को' नाम होति । यो पापं करोन्तोव 'को पापस्स न भायेय्या'ति भासति, सो

नातिकुटिलताय ‘नङ्गलकोटिवङ्को’ नाम होति । यस्स वा तीणिपि कम्मद्वारानि असुद्धानि, सो ‘गोमुत्तवङ्को’ नाम होति । यस्स यानि कानिचि द्वे, सो ‘चन्दलेखावङ्को’ नाम । यस्स यंकिञ्चि एकं, सो ‘नङ्गलकोटिवङ्को’ नाम ।

दीघभाणका पनाहु — एकच्चो भिक्खु सव्ववये एकवीसतिया अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं ‘गोमुत्तवङ्को’ नाम । एको पठमवये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, मज्झिमवयपच्छिमवयेसु पुरिमसदिसो, अयं ‘चन्दलेखावङ्को’ नाम । एको पठमवये मज्झिमवयेपि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं ‘नङ्गलकोटिवङ्को’ नाम ।

तस्स किलेसवसेन एवं वङ्गस्स पुगलस्स भावो जिम्हता वङ्गता कुटिलताति वुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिम्हतादिका वुत्ता । खन्धाधिष्ठानाव देसना कता । खन्धानज्झि एता अजिम्हतादिका, नो पुगलस्साति । एवं सब्बेहिपि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्साति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उज्जुताकारोव कथितोति वेदितब्बो ।

इदानीं व्यायं येवापनाति अप्पनावारो वुत्तो, तेन धम्मदेसवारे दस्सितानं ‘येवापनकानं’येव सङ्खेपतो निद्देसो कथितो होतीति ।

निद्देसवारकथा निट्ठिता ।

एत्तावता पुच्छा समयनिद्देसो धम्मदेसो अप्पनाति उद्देसवारे चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिद्देसो धम्मदेसो अप्पनाति निद्देसवारे चतूहि परिच्छेदेहीति अट्ठपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मववत्थानवारो निट्ठितोव होति ।

कोट्टासवारो

५८-१२०. इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्तीति सङ्गहवारो आरब्धो । सो उद्देसनिद्देसपटिनिद्देसानं वसेन तिविधो होति । तत्थ ‘तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा’ति एवमादिको उद्देसो । कतमे तस्मिं समये चत्तारो खन्धा’ति आदिको निद्देसो । कतमो तस्मिं समये वेदनाक्खन्धोति आदिको पटिनिद्देसोति वेदितब्बो ।

तत्थ उद्देसवारे चत्तारो खन्धाति आदयो तेवीसति कोट्टासा होन्ति । तेसं एवमत्थो वेदितब्बो — यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, ये तस्मिं समये चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना, ठपेत्वा येवापनके, पाळिआरुळ्हा अतिरेकपण्णासधम्मा, ते सब्बेपि सङ्गय्हमाना रासट्टेन चत्तारोव खन्धा होन्ति । हेट्ठा वुत्तेन आयतनट्टेन द्वे **आयतनानि** होन्ति । सभावट्टेन सुज्जतट्टेन निस्सत्तट्टेन द्वे **धातुयो** होन्ति । पच्चयसङ्कातेन आहारट्टेन **तयोवेत्थ धम्मा आहारा** होन्ति । अवसेसा नो आहारा ।

‘किं पनेते अज्जमज्जं वा तंसमुद्धानरूपस्स वा पच्चया न होन्ती’ति? ‘नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अज्जथा चाति समानेपि पच्चयत्ते अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहाराति वुत्ता । कथं? एतेसु हि फस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेसा चित्तचेतसिका पच्चया होन्ति, तेसज्च पच्चयो होति, तिस्सो च वेदना आहरति । मनोसज्चेतनाहारो तेसज्च पच्चयो होति तयो च भवे आहरति । विज्जाणाहारो तेसज्च पच्चयो होति पटिसन्धिनामरूपज्च आहरती’ति । ‘ननु च सो विपाकोव इदं पन कुसलविज्जाण’न्ति? ‘किञ्चापि कुसलविज्जाणं, तंसरिक्खताय पन विज्जाणाहारो’त्वेव वुत्तं । उपत्थम्भकट्टेन वा इमे तयो आहाराति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कबळीकाराहारो विय रूपकायस्स, उपत्थम्भकपच्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं — “अरूपिनो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानज्च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो’ति (पट्ठा० १.१.१५) ।

अपरो नयो — अज्झत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कबळीकाराहारो च इमे च तयो धम्मा आहाराति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कबळीकाराहारभक्खानं सत्तानं रूपकायस्स कबळीकारो आहारो; नामकाये वेदनाय फस्सो, विज्जाणस्स मनोसज्चेतना, नामरूपस्स विज्जाणं । यथाह —

“सेय्यथापि, भिक्खवे, अयं कायो आहारद्वितिको, आहारं पटिच्च तिट्ठति, अनाहारो नो तिट्ठति” (सं० नि० ५.१८३) । तथा

फस्सपच्चया वेदना, सङ्खारपच्चया विज्जाणं, विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति (सं० नि० २.१)।

अधिपतियट्ठेन पन अट्ठेव धम्मा इन्द्रियाणि होन्ति, न अवसेसा। तेन वुत्तं — अट्ठिन्द्रियाणि होन्तीति। उपनिज्झायनट्ठेन पञ्चेव धम्मा ज्ञानङ्गानि होन्ति। तेन वुत्तं — पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होतीति।

निय्यानट्ठेन च हेत्वट्ठेन च पञ्चेव धम्मा मग्गङ्गानि होन्ति। तेन वुत्तं — पञ्चङ्गिको मग्गो होतीति। किञ्चापि हि अट्ठङ्गिको अरियमग्गो, लोकियचित्ते पन एकक्खणे तिस्सो विरतियो न लब्धन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिकोति वुत्तो। ‘ननु च “यथागतमग्गोति खो, भिक्खु, अरियस्सेतं अट्ठङ्गिकस्स मग्गस्स अधिवचन”न्ति (सं० नि० ४.२४५) इमस्मिं सुत्ते “यथेव लोकुत्तरमग्गो अट्ठङ्गिको, पुब्बभागविपस्सनामग्गोपि तथेव अट्ठङ्गिको”ति यथागतवचनेन इमस्सत्थस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेनापि अट्ठङ्गिकेन भवितव्वन्ति? न भवितव्वं। अयज्झि सुत्तन्तिकदेसना नाम परिआयदेसना। तेनाह — “पुब्बेव खो पनस्स कायकम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती”ति (म० नि० ३.४३१)। अयं पन निप्परियायदेसना। लोकियचित्तस्मिज्झि तिस्सो विरतियो एकक्खणे न लब्धन्ति, तस्मा ‘पञ्चङ्गिको’व वुत्तोति।

अकम्पियट्ठेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति। मूलट्ठेन तयोव धम्मा हेतू। फुसनट्ठेन एकोव धम्मो फस्सो। वेदयितट्ठेन एकोव धम्मो वेदना। सज्जाननट्ठेन एकोव धम्मो सज्जा। चेतयनट्ठेन एकोव धम्मो चेतना। चित्तविचित्तट्ठेन एकोव धम्मो चित्तं। रासट्ठेन च वेदयितट्ठेन च एकोव धम्मो वेदनाक्खन्धो। रासट्ठेन च सज्जाननट्ठेन च एकोव धम्मो सज्जाक्खन्धो। रासट्ठेन च अभिसङ्खरणट्ठेन च एकोव धम्मो सङ्खारक्खन्धो। रासट्ठेन च चित्तविचित्तट्ठेन च एकोव धम्मो विज्जाणक्खन्धो। विजाननट्ठेन च वेदना वुत्तआयतनट्ठेन च एकमेव मनायतनं। विजाननट्ठेन च अधिपतियट्ठेन च एकमेव मनिन्द्रियं। विजाननट्ठेन च सभावसुज्जतनिस्सत्तट्ठेन च एकोव धम्मो मनोविज्जाणधातु नाम होति, न अवसेसा। ठपेत्वा पन चित्तं, यथावुत्तेन अत्थेन अवसेसा सब्बेपि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मधातुयेव होतीति।

ये वा पन तस्मिं समयेति इमिना पन अप्पनावारेन इधापि हेट्ठा वुत्ता येवापनकाव सङ्गहिता। यथा च इध एवं सब्बत्थ। इतो परज्झि एत्तकम्पि न विचारयिस्साम। निद्देसपटिनिद्देसवारेसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितव्वोति।

सङ्गहवारो निट्ठितो।

कोट्टासवारोतिपि एतस्सेव नामं।

सुज्जतवारो

१२१-१४५. इदानि तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्तीति सुज्जतवारो आरब्धो। सो उद्देसनिद्देसवसेन द्विधा ववत्थितो। तत्थ उद्देसवारे ‘धम्मा होन्ती’ति इमिना सद्धिं चतुवीसति कोट्टासा होन्ति। सब्बकोट्टासेसु च ‘चत्तारो द्वे तयो’ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो। कस्मा? सङ्गहवारे परिच्छिन्नत्ता। तत्थ परिच्छिन्नधम्मायेव हि इधापि वुत्ता। न हेत्थ सत्तो वा भावो वा अत्ता वा उपलब्धति। धम्माव एते धम्ममत्ता असारा अपरिणायकाति इमिस्सा सुज्जताय दीपनत्थं वुत्ता। तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो — यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना अतिरेकपण्णासधम्मा सभावट्ठेन धम्मा एव होन्ति। न अज्जो कोचि सत्तो वा भावो वा पोसो वा पुग्गलो वा होतीति। तथा रासट्ठेन खन्धाव होन्तीति। एवं पुरिमनयेनेव सब्बपदेसु अत्थयोजना वेदितव्वा। यस्मा पन ज्ञानतो अज्जं ज्ञानङ्गं, मग्गतो वा अज्जं मग्गङ्गं नत्थि, तस्मा इध ‘ज्ञानं होति, मग्गो होति’ इच्चेव वुत्तं। उपनिज्झायनट्ठेन हि ज्ञानमेव हेत्वट्ठेन मग्गोव होति। न अज्जो कोचि सत्तो वा भावो वाति। एवं सब्बपदेसु अत्थयोजना कातव्वा। निद्देसवारो उत्तानत्थोयेवाति।

सुज्जतवारो निट्ठितो।

निट्ठिता च तीहि महावारेहि मण्डेत्वा निट्ठिदुस्स

पठमचित्तस्स अत्थवण्णना।

दुतियचित्तं

१४६. इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन “कतमे धम्मा”तिआदि आरब्धं । तेसु सब्बेसुपि पठमचित्ते वुत्तनयेनेव तयो तयो महावारा वेदितब्बा । न केवलञ्च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सब्बपदानं अत्थोपि वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । इतो परमपि अपुब्बपदवण्णनयेव करिस्साम । इमस्मिं ताव दुतियचित्तनिद्देसे **ससङ्खारेनाति** इदमेव अपुब्बं । तस्सत्थो — सह सङ्खारेनाति ससङ्खारो । तेन ससङ्खारेन सप्पयोगेन सउपायेन पच्चयगणेनाति अत्थो । येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्पयोगेन सउपायेन इदं उप्पज्जति ।

तस्सेवं उप्पत्ति वेदितब्बा — इधेकच्चो भिक्खु विहारपच्चन्ते वसमानो चेतियङ्गणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्टानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मसवनदिवसे वा सम्पत्ते ‘मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अतिदूरं भविस्सति, न गमिस्सामी’ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेति — ‘भिक्खुस्स नाम चेतियङ्गणं वा थेरुपट्टानं वा धम्मसवनं वा अगन्तुं असारुपं, गमिस्सामी’ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे च आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा ओवदियमानस्स, निग्गहवसेनेव वा ‘एहि, इदं करोही’ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसलचित्तं ससङ्खारेन पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होतीति ।

दुतियचित्तं ।

ततियचित्तं

१४७-१४८. ततिये जाणेन विप्पयुत्तन्ति **जाणविप्पयुत्तं** । इदम्पि हि आरम्भणे हट्ठपहट्ठं होति परिच्छिन्दकजाणं पनेत्थ न होति । तस्मा इदं दहरकुमारकानं भिक्खुं दिस्वा ‘अयं थेरो मय्हं’न्ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मसवनकालादीसु च उप्पज्जतीति वेदितब्बं । पाळियं पनेत्थ सत्तसु ठानेसु पज्जा परिहायति । सेसं पाकतिकमेवाति ।

ततियचित्तं ।

चतुत्थचित्तं

१४९. चतुत्थचित्तेपि एसेव नयो । इदं पन ससङ्खारेनाति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दापेन्ति ते च अनत्थिका समानापि हट्ठपहट्ठाव वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धतीति वेदितब्बं ।

चतुत्थचित्तं ।

पञ्चमचित्तं

१५०. पञ्चमे **उपेक्खासहगतन्ति** उपेक्खावेदनाय सम्पयुत्तं । इदञ्चि आरम्भणे मज्झत्तं होति । परिच्छिन्दकजाणं पनेत्थ होतियेव । पाळियं पनेत्थ ज्ञानचतुक्के उपेक्खा होतीति इन्द्रियदुक्के उपेक्खिन्द्रियं होतीति वत्त्वा सब्बेसम्पि वेदनादिपदानं निद्देसे सातासातसुखदुक्खपटिक्खेपवसेन देसनं कत्वा अदुक्खमसुखवेदना कथिता । तस्सा मज्झत्तलक्खणे इन्दत्तकरणवसेन उपेक्खिन्द्रियभावो वेदितब्बो । पदपटिपाटिया च एकस्मिं ठाने पीति परिहीना । तस्मा चित्तङ्गवसेन पाळिआरुळ्हा पञ्चपण्णासेव धम्मा होन्ति । तेसं वसेन सब्बकोट्टासेसु सब्बवारेसु च विनिच्छयो वेदितब्बो ।

पञ्चमचित्तं ।

छट्ठचित्तादि

१५६-९. छट्ठसत्तमअट्ठमानि दुतियततियचतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । केवलञ्चि इमेसु वेदनापरिवत्तनञ्चेव पीतिपरिहानञ्च होति । सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव । करुणामुदिता परिकम्मकालेपि हि इमेसं उप्पत्ति **महाअट्ठकथायं** अनुज्जाता एव । इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि नाम ।

पुञ्जकिरियवत्थादिकथा

तानि सब्बानिपि दसहि पुञ्जकिरियवत्थूहि दीपेतब्बानि । कथं? दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु, सीलमयं... भावनामयं... अपचितिसहगतं... वेय्यावच्चसहगतं... पत्तानुप्पदानं... अब्भनुमोदनं... देसनामयं... सवनमयं... दिट्ठिजुकम्मं पुञ्जकिरियवत्थूति इमानि दस पुञ्जकिरियवत्थूनि नाम । तत्थ दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तेसं तेसं आनिसंसां वत्थु चाति पुञ्जकिरियवत्थु । सेसेसुपि एसेव नयो ।

तत्थ चीवरादीसु चतूसु पच्चयेसु, रूपादीसु वा छसु आरम्मणेसु, अन्नादीसु वा दससु दानवत्थूसु, तं तं देन्तस्स तेसं तेसं उप्पादनतो पट्टाय पुब्बभागे, परिच्चागकाले, पच्छा सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणकाले चाति तीसु कालेसु पवत्ता चेतना ‘दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु’ नाम ।

पच्चसीलं अट्ठसीलं दससीलं समादियन्तस्स, ‘पब्बजिस्सामी’ति विहारं गच्छन्तस्स, पब्बजन्तस्स, ‘मनोरथं मत्थकं पापेत्वा पब्बजितो वत’मि, ‘साधु साधू’ति आवज्जेन्तस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चवेक्खन्तस्स, आपाथगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि संवरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स च पवत्ता चेतना ‘सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु’ नाम ।

पटिसम्भिदायं वुत्तेन विपस्सनामगेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स...पे०... मनं... रूपे...पे०... धम्मे... चक्खुविज्जाणं...पे०... मनोविज्जाणं,... चक्खुसम्फस्सं...पे०... मनोसम्फस्सं, चक्खुसम्फस्सजं वेदनं...पे०... मनोसम्फस्सजं वेदनं, ...पे०... रूपसज्जं...पे०... जरामरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स पवत्ता चेतना, अट्ठित्तिंसाय वा आरम्मणेसु अप्पनं अप्पत्ता सब्बापि चेतना ‘भावनामयं पुञ्जकिरियवत्थु’ नाम ।

महल्लकं पन दिस्वा पच्चुग्गमनपत्तचीवरपटिग्गहणअभिवादनमग्गसम्पदानादिवसेन ‘अपचितिसहगतं’ वेदितब्बं ।

वुड्डतरानं वत्तप्पटिपत्तिकरणवसेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे भिक्खं समादपेत्वा उपसंहरणवसेन, ‘गच्छ भिक्खूनं पत्तं आहरा’ति सुत्वा वेगेन गन्त्वा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावटिककाले ‘वेय्यावच्चसहगतं’ वेदितब्बं ।

दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा ‘असुकस्स नाम पत्ति होतू’ति वा, ‘सब्बसत्तानं होतू’ति वा पत्तिं ददतो ‘पत्तानुप्पदानं’ वेदितब्बं । किं पनेवं पत्तिं ददतो पुञ्जक्खयो होतीति? न होती । यथा पन एकं दीपं जालेत्वा ततो दीपसहस्सं जालेन्तस्स पठमदीपो खीणोति न वत्तब्बो; पुरिमालोकेन पन सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होती । एवमेव पत्तिं ददतो परिहानि नाम नत्थि । वुड्डियेव पन होतीति वेदितब्बो ।

परेहि दिन्नाय पत्तिया वा अज्जाय वा पुञ्जकिरियाय ‘साधु साधू’ति अनुमोदनवसेन ‘अब्भनुमोदनं’ वेदितब्बं ।

एको ‘एवं मं धम्मकथिकोति मं जानिस्सन्ती’ति इच्छाय ठत्वा लाभगरुको हुत्वा देसेति, तं न महप्फलं । एको अत्तनो पगुणं धम्मं अपच्चासीसमानो विमुत्तायतनसीसेन परेसं देसेति, इदं ‘देसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु’ नाम ।

एको सुणन्तो ‘इति मं सद्धोति जानिस्सन्ती’ति सुणाति, तं न महप्फलं । एको ‘एवं मे महप्फलं भविस्सती’ति हितफरणेन मुदुचित्तेन धम्मं सुणाति, इदं ‘सवनमयं पुञ्जकिरियवत्थु’ नाम ।

दिट्ठिं उजुं करोन्तस्स ‘दिट्ठिजुकम्मं पुञ्जकिरियवत्थु’ नाम । दीघभाणका पनाहु — ‘दिट्ठिजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खणं, यंकिञ्चि पुञ्जं करोन्तस्स हि दिट्ठिया उजुकभावेनेव महप्फलं होती’ति ।

एतेसु पन पुञ्जकिरियवत्थूसु दानमयं ताव ‘दानं दस्सामी’ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दानं ददतो उप्पज्जति, ‘दिन्नं मे’ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । एवं पुब्बचेतनं मुञ्चनचेतनं अपरचेतनन्ति तिस्सोपि चेतना एकतो कत्वा ‘दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु’ नाम होती । सीलमयमपि ‘सीलं पूरेस्सामी’ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, सीलपूरणकाले उप्पज्जति, ‘पूरितं मे’ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता

सब्बापि एकतो कत्वा ‘सीलमयं पुञ्जकरियवत्थु’ नाम होति...पे०... दिट्ठिजुकम्मपि ‘दिट्ठि उजुक् करिस्सामी’ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दिट्ठि उजुं करोन्तस्स उप्पज्जति, ‘दिट्ठि मे उजुका कता’ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता सब्बापि एकतो कत्वा ‘दिट्ठिजुकम्मं पुञ्जकरियवत्थु’ नाम होति ।

सुत्ते पन तीणियेव पुञ्जकरियवत्थूनि आगतानि । तेसु इतरेसम्पि सङ्गहो वेदितब्बो । अपचितिवेय्यावच्चानि हि सीलमये सङ्गहं गच्छन्ति । पत्तानुप्पदानअब्भनुमोदनानि दानमये । देसनासवनदिट्ठिजुकम्मानि भावनामये । ये पन ‘दिट्ठिजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खण’न्ति वदन्ति तेसं तं तीसुपि सङ्गहं गच्छति । एवमेतानि सङ्खेपतो तीणि हुत्वा वित्थारतो दस होन्ति ।

तेसु ‘दानं दस्सामी’ति चिन्तेन्तो अट्ठन्नं कामावचरकुसलचित्तानं अज्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानोपि तेसंयेव अज्जतरेन देति; ‘दानं मे दिन्न’न्ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । ‘सीलं पूरेस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पूरेति, ‘सीलं मे पूरित’न्ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । ‘भावनं भावेस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन चिन्तेति; भावेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन भावेति; ‘भावना मे भाविता’ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति ।

‘जेट्ठापचितिकम्मं करिस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन चिन्तेति, करोन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन करोति, ‘कतं मे’ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । ‘कायवेय्यावटिकम्मं करिस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि, करोन्तोपि, ‘कतं मे’ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । ‘पत्तिं दस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि, ददन्तोपि, ‘दिन्नं मे’ति पच्चवेक्खन्तोपि, ‘पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन अनुमोदति, ‘अनुमोदितं मे’ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । ‘धम्मं देसेस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन देसेति, ‘देसितो मे’ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । ‘धम्मं सोस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन चिन्तेति, सुणन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन सुणाति, ‘सुतो मे’ति पच्चवेक्खन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । ‘दिट्ठि उजुक् करिस्सामी’ति चिन्तेन्तोपि तेसंयेव अज्जतरेन चिन्तेति, उजुं करोन्तो पन चतुन्नं जाणसम्पयुत्तानं अज्जतरेन करोति, ‘दिट्ठि मे उजुका कता’ति पच्चवेक्खन्तो अट्ठन्नं अज्जतरेन पच्चवेक्खति ।

इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि — आकासो अनन्तो, चक्कवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो अनन्तो, बुद्धजाणं अनन्तं । आकासस्स हि पुरत्थिमाय दिसाय वा पच्छिमुत्तरदक्खिणासु वा एत्तकानि वा योजनसतानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानीति परिच्छेदो नत्थि । सिनेरुमत्तम्पि अयोकूटं पथविं द्विधा कत्वा हेट्ठा खित्तं भस्सेथेव, नो पतिट्ठं लभेथ, एवं आकासं अनन्तं नाम ।

चक्कवाळान्पि सतेहि वा सहस्सेहि वा परिच्छेदो नत्थि । सचेपि हि अकनिट्ठभवने निब्बत्ता, दळ्ळहथामधनुग्गहस्स लहुकेन सरेन तिरियं तालच्छायं अतिक्कमनमत्तेन कालेन चक्कवाळसतसहस्सं अतिक्कमनसमत्थेन जवेन समन्नागता चत्तारो महाब्रह्मानो ‘चक्कवाळपरियन्तं पस्सिस्सामा’ति तेन जवेन धावेय्युं, चक्कवाळपरियन्तं अदिस्वाव परिनिब्बायेय्युं, एवं चक्कवाळानि अनन्तानि नाम ।

एतकेसु पन चक्कवाळेसु उदकट्टुकथलट्टुकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततोपि बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

एवं अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचरसोमनस्ससहगतजाणसम्पयुत्तअसङ्खारिककुसलचित्तानि एकस्स बहूनि उप्पज्जन्ति । बहून्पि बहूनि उप्पज्जन्ति । तानि सब्बानिपि कामावचरट्ठेन सोमनस्ससहगतट्ठेन जाणसम्पयुत्तट्ठेन असङ्खारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असङ्खारिकं महाचित्तं होति । तथा ससङ्खारिकं महाचित्तं...पे०... तथा उपेक्खासहगतं जाणविप्पयुत्तं द्विहेतुकं ससङ्खारिकचित्तन्ति । एवं सब्बानिपि अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्मासम्बुद्धो महातुलाय तुलयमानो विय, तुम्बे पक्खिपित्वा भिनमानो विय, सब्बज्जुतज्जाणेन परिच्छिन्दित्वा ‘अट्ठेवतानी’ति सरिक्खट्ठेन अट्ठेव कोट्ठासे कत्वा दस्सेसि ।

पुन इमस्मिं ठाने छब्बिधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं । पुञ्जज्झि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि सम्पजानकत्तं अत्थि असम्पजानकत्तन्ति ।

तत्थ अत्तनो धम्मताय कत्तं ‘सयंकारं’ नाम । परं करोन्तं दिस्वा कत्तं ‘परंकारं’ नाम । सहत्थेन कत्तं ‘साहत्थिकं’ नाम । आणापेत्वा कारितं ‘आणत्तिकं’ नाम । कम्मञ्च फलञ्च सद्वहत्वा कत्तं ‘सम्पजानकत्तं’ नाम । कम्मम्पि फलम्पि अजानित्वा कत्तं ‘असम्पजानकत्तं’ नाम । तेसु सयंकारं करोन्तोपि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । परंकारं करोन्तोपि, सहत्थेन करोन्तोपि, आणापेत्वा करोन्तोपि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । सम्पजानकरणं पन चतूहि जाणसम्पयुत्तेहि होति । असम्पजानकरणं चतूहि जाणविप्पयुत्तेहि ।

अपरापि इमस्मिं ठाने चतस्सो दक्खिणाविसुद्धियो गहिता — पच्चयानं धम्मिकता, चेतनामहत्तं, वत्थुसम्पत्ति, गुणातिरेकताति । तत्थ धम्मेन समेन उप्पन्ना पच्चया ‘धम्मिका’ नाम । सद्वहत्वा ओकप्पेत्वा ददतो पन ‘चेतनामहत्तं’ नाम होति । खीणासवभावो ‘वत्थुसम्पत्ति’ नाम । खीणासवस्सेव निरोधा वुट्ठितभावो ‘गुणातिरेकता’ नाम । इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं सक्कोन्तस्स कामावचरं कुसलं इमस्मिंयेव अत्तभावे विपाकं देति । पुण्णकसेट्टिकाकवलियसुमनमालाकारादीनं (ध० प० अट्ठ० २.२२५ पुण्णदासीवत्थु) (ध० प० अट्ठ० १.६७ सुमनमालाकारवत्थु) विय ।

सङ्खेपतो पनेतं सब्बम्पि कामावचरकुसलचित्तं ‘चित्तं’न्ति करित्वा चित्तविचित्तद्वेन एकमेव होति । वेदनावसेन सोमनस्ससहगतं उपेक्खासहगतन्ति दुविधं होति । जाणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधं होति । सोमनस्ससहगतं जाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं महाचित्तज्झि उपेक्खासहगतं जाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं महाचित्तञ्च जाणसम्पयुत्तद्वेन असङ्खारिकद्वेन च एकमेव होति । तथा जाणसम्पयुत्तं ससङ्खारिकं, जाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकं, जाणविप्पयुत्तं ससङ्खारिकञ्चाति । एवं जाणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधे पनेतस्मिं असङ्खारससङ्खारविभत्तितो चत्तारि असङ्खारिकानि चत्तारि ससङ्खारिकानीति अट्ठेव कुसलचित्तानि होन्ति । तानि याथावतो जत्वा भगवा सब्बञ्जू गणीवरो मुनिसेट्ठो आचिक्खति देसेति पञ्जपेति पट्ठपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोतीति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसङ्गहट्ठकथाय

कामावचरकुसलनिद्देशो समत्तो ।

रूपावचरकुसलवण्णना

चतुक्कनयो पठमज्झानं

१६०. इदानीं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसलातिआदि आरब्धं । तत्थ रूपावचरपत्तिया मग्गं भावेतीति रूपां वुच्चति रूपभवो । उपपत्तीति निब्बत्ति जाति सज्जाति । मग्गोति उपायो । वचनत्थो पनेत्थ — तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्फादेतीति मग्गो । इदं वुत्तं होति — येन मग्गेन रूपभवे उपपत्ति होति निब्बत्ति जाति सज्जाति, तं मग्गं भावेतीति । किं पनेतेन नियमतो रूपभवे उपपत्ति होतीति? न होति । “समाधिं, भिक्खवे, भावेथ, समाहितो यथाभूतं पजानाति पस्सती”ति (सं० नि० ३.५; ४.९९; ५.१०७१; नेत्ति० ४०; मि० प० २.१.१५) एवं वुत्तेन हि निब्बेधभागियेन रूपभवातिक्कमोपि होति । रूपावचरपत्तिया पन इतो अञ्जो मग्गो नाम नत्थि, तेन वुत्तं ‘रूपावचरपत्तिया मग्गं भावेतीति’ । अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतनापि होति, चेतनाय सम्पयुत्तधम्मापि, तदुभयम्पि । “निरयज्जाहं, सारिपुत्त, पजानामि निरयगामिञ्च मग्ग”न्ति (म० नि० १.१५३) हि एत्थ चेतना मग्गो नाम ।

“सद्धा हिरियं कुसलञ्च दानं, धम्मा एते सप्पुरिसानुयाता ।

एतज्झि मग्गं दिवियं वदन्ति, एतेन हि गच्छति देवलोक”न्ति ॥ (अ० नि० ८.३२) ।

एत्थ चेतनासम्पयुत्तधम्मा मग्गो नाम । “अयं, भिक्खवे, मग्गो, अयं पटिपदा”ति सङ्खारुपपत्तिसुत्तादीसु (म० नि० ३.१६१ आदयो) चेतनापि चेतनासम्पयुत्तधम्मापि मग्गो नाम । इमस्मिं पन ठाने ‘ज्ञानं’न्ति वचनतो चेतनासम्पयुत्ता अधिप्पेता । यस्मा पन ज्ञानचेतना

पटिसन्धिं आकट्टति, तस्मा चेतनापि चेतनासम्पयुतधम्मापि वट्टन्तियेव ।

भावेतीति जनेति उप्पादेति वट्टेति । अयं ताव इध भावनाय अत्थो । अज्जत्थ पन उपसग्गवसेन सम्भावना परिभावना विभावनाति एवं अज्जत्थापि अत्थो होति । तत्थ “इधुदायि मम सावका अधिसीले सम्भावेन्ति — सीलवा समणो गोतमो, परमेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो”ति (म० नि० २.२४३) अयं सम्भावना नाम; ओकप्पनाति अत्थो । “सीलपरिभावितो समाधि महप्फलो होति महानिसंसा, समाधिपरिभाविता पज्जा महप्फला होति महानिसंसा, पज्जापरिभावितं चित्तं सम्मदेव आसवेहि विमुच्चती”ति (दी० नि० २.१८६) अयं परिभावना नाम; वासनाति अत्थो । “इद्ध रूपं विभावेहि, वेदनं... सज्जं... सङ्कारे... विज्जाणं विभावेही”ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापनाति अत्थो । “पुन चपरं, उदायि, अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्टाने भावेन्ती”ति (म० नि० २.२४७), अयं पन उप्पादनवट्टनट्टेन भावना नाम । इमस्मिम्पि ठाने अयमेव अधिप्पेता । तेन वुत्तं — ‘भावेतीति जनेति उप्पादेति वट्टेतीति’ति ।

कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिहेसे धम्मपुब्बङ्गमा देसना कता तथा अकत्वा, पुग्गलपुब्बङ्गमा कताति? पटिपदाय साधेतब्बतो । इदञ्चि चतूसु पटिपदासु अज्जतराय साधेतब्बं; न कामावचरं विय विना पटिपदाय उप्पज्जति । पटिपदा च नामेसा पटिपन्नके सति होतीति एतमत्थं दस्सेतुं पुग्गलपुब्बङ्गमं देसनं करोन्तो ‘रूपूपपत्तिया मग्गं भावेतीति’ति आह ।

विविच्चेव कामेहीति कामेहि विविच्चित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमित्वा । यो पनायमेत्थ ‘एव’-कारो सो नियमत्थोति वेदितब्बो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणसमये अविज्जमानानम्पि कामानं तस्स पठमज्ज्ञानस्स पटिपक्खभावं, कामपरिच्चागेनेव चस्स अधिगमं दीपेति । कथं? ‘विविच्चेव कामेहीति’ति एवञ्चि नियमे करियमाने इदं पज्जायति — नूनिमस्स कामा पटिपक्खभूता येसु सति इदं न पवत्तति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय? तेसं परिच्चागेनेव चस्स अधिगमो होति ओरिमतीरपरिच्चागेन पारिमतीरस्सेव । तस्मा नियमं करोतीति ।

तत्थ सिया — ‘कस्मा पनेस पुब्बपदेयेव वुत्तो, न उत्तरपदे? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चापि ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरेय्या’ति? न खो पनेतं एवं दट्टब्बं । तंनिस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिकमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह — “कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म”न्ति (इतिवु० ७२; दी० नि० ३.३५३) । उत्तरपदेपि पन, यथा “इधेव, भिक्खवे, समणो, इध दितियो समणो”ति (म० नि० १.१३९; अ० नि० ४.२४१) एत्थ ‘एव’-कारो आनेत्वा वुच्चति, एवं वत्तब्बो । न हि सक्का इतो अज्जेहिपि नीवरणसङ्घातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेहीति’ एवं पदद्वयेपि एस दट्टब्बो । पदद्वयेपि च किञ्चापि विविच्चाति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सब्बेपि विवेका सङ्गहं गच्छन्ति, तथापि कायविवेको चित्तविवेको विक्खम्भनविवेकोति तयो एव इध दट्टब्बा ।

कामेहीति इमिना पन पदेन ये च निहेसे “कतमे वत्थुकामा? मनापिया रूपा”तिआदिना (महानि० १) नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तत्थेव विभङ्गे च “छन्दो कामो, रागो कामो, छन्दरागो कामो; सङ्कप्पो कामो, रागो कामो, सङ्कप्परागो कामो; इमे वुच्चन्ति कामा”ति (महानि० १; विभ० ५६४) एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सब्बेपि सङ्गहिताइच्चेव दट्टब्बा । एवञ्चि सति विविच्चेव कामेहीति वत्थुकामेहिपि विविच्चेवाति अत्थो युज्जति । तेन कायविवेको वुत्तो होति ।

विविच्च अकुसलेहि धम्मेहीति किलेसकामेहि सब्बाकुसलेहि वा विविच्चाति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्थ वत्थुकामेहि विवेकवचनतो एव कामसुखपरिच्चागो, दितियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति । एवं वत्थुकामकिलेसकामविवेकवचनतोयेव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुपहानं, दितियेन संकिलेसपहानं; पठमेन लोलभावस्स हेतुपरिच्चागो, दितियेन बालभावस्स; पठमेन च पयोगसुद्धि, दितियेन आसयपोसनं विभावितं होतीति जातब्बं । एस ताव नयो ‘कामेहीति’ एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे ।

किलेसकामपक्खे पन ‘छन्दोति च रागो’ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दोयेव कामोति अधिप्पेतो । सो च अकुसलपरियापन्नोपि समानो “तत्थ कतमो कामच्छन्दो कामो”तिआदिना नयेन विभङ्गे (विभ० ५६४) ज्ञानपटिपक्खतो विसुं वुत्तो ।

किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे। अनेकभेदतो चस्स ‘कामतो’ति अवत्वा ‘कामेही’ति वुत्तं। अज्जेसम्पि च धम्मानं अकुसलभावे विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा? कामच्छन्दो”तिआदिना नयेन विभङ्गे उपरिज्ञानङ्गपच्चनीकपटिपक्खभावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानि। नीवरणानि हि ज्ञानङ्गपच्चनीकानि। तेसं ज्ञानङ्गानेव पटिपक्खानि, विद्धंसकानि, विघातकानीति वुत्तं होति। तथा हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति ब्यापादस्स, वितक्को थिनमिद्धस्स, सुखं उद्धच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचिकिच्छाया”ति **पेटके** वुत्तं।

एवमेत्थ ‘विविच्चेव कामेही’ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खम्भनविवेको वुत्तो होति। ‘विविच्च अकुसलेहि धम्मेही’ति इमिना पञ्चन्नम्पि नीवरणानं। अगगहितगगहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोभस्स, दुतियेन आघातवत्थुभेदादिविसयानं दोसमोहानं। ओघादीसु वा धम्मेसु पठमेन कामोघकामयोगकामासवकामुपादानअभिज्झाकायगन्थकामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेसओघयोगासवउपादानगन्थसंयोजनानं। पठमेन च तण्हाय तंसम्पयुत्तकानञ्च, दुतियेन अविज्जाय तंसम्पयुत्तकानञ्च। अपिच पठमेन लोभसम्पयुत्तअट्टचित्तुप्पादानं, दुतियेन सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुप्पादानं विक्खम्भनविवेको वुत्तो होतीति वेदितब्बो। अयं ताव ‘विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेही’ति एत्थ अत्थप्पकासना।

एत्तावता च पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं सम्पयोगङ्गं दस्सेतुं **सवितक्कं सविचारन्ति**आदि वुत्तं। तत्थ हेट्ठा वुत्तलक्खणादिविभागेन अप्पनासम्पयोगतो रूपावचरभावप्पत्तेन वितक्केन चैव विचारेन च सह वत्तति। रुक्खो विय पुप्फेन च फलेन चाति इदं ज्ञानं सवितक्कं सविचारन्ति वुच्चति। विभङ्गे पन “इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो”तिआदिना (विभ० ५६५) नयेन पुग्गलाधिट्ठाना देसना कता। अत्थो पन तत्रपि एवमेव दट्ठब्बो।

विवेकजन्ति — एत्थ विवित्ति विवेको। नीवरणविगमोति अत्थो। विवित्तोति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासीति अत्थो। तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातन्ति विवेकजं। **पीतिसुखन्ति** — एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठा पकासितानेव। तेसु पन वुत्तप्पकाराय पञ्चविधाय पीतिया या अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वड्डमाना समाधिसम्पयोगं गता फरणापीति — अयं इमस्मिं अत्थे अधिपेता पीतीति। अयञ्च पीति इदञ्च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थीति इदं ज्ञानं पीतिसुखन्ति वुच्चति। अथ वा पीति च सुखञ्च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो विय। विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने, अत्थीति एवम्पि विवेकजं पीतिसुखं। यथेव हि ज्ञानं एवं पीतिसुखमेत्थ विवेकजमेव होति। तच्चस्स अत्थि। तस्मा एकपदेनेव ‘विवेकजं पीतिसुख’न्ति वत्तुं युज्जति। विभङ्गे पन “इदं सुखं इमाय पीतिया सहगत”न्तिआदिना नयेन वुत्तं। अत्थो पन तत्थापि एवमेव दट्ठब्बो।

पठमं ज्ञानन्ति — एत्थ गणनानुपुब्बता पठमं। पठमं उप्यन्नन्ति पठमं। पठमं समापज्जितब्बन्तिपि पठमं। इदं पन न एकन्तलक्खणं। चिण्णवसीभावो हि अट्टसमापत्तिलाभी आदितो पट्टाय मत्थकं पापेन्तोपि समापज्जितुं सक्कोति। मत्थकतो पट्टाय आदिं पापेन्तोपि समापज्जितुं सक्कोति। अन्तरन्तरा ओक्कमन्तोपि सक्कोति। एवं पुब्बुप्पत्तियट्ठेन पन पठमं नाम होति।

ज्ञानन्ति दुविधं ज्ञानं — आरम्मणूपनिज्झानं लक्खणूपनिज्झानन्ति। तत्थ अट्ट समापत्तियो पथविकसिणादिआरम्मणं उपनिज्झायन्तीति आरम्मणूपनिज्झानन्ति सङ्ख्यं गता। विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्झानं नाम। तत्थ विपस्सना अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्झानतो लक्खणूपनिज्झानं। विपस्सनाय कतकिच्चस्स मग्गेन इज्झनतो मग्गो लक्खणूपनिज्झानं। फलं पन निरोधसच्चं तथलक्खणं उपनिज्झायतीति लक्खणूपनिज्झानं नाम। तेसु इमस्मिं अत्थे आरम्मणूपनिज्झानं अधिपेतं। तस्मा आरम्मणूपनिज्झानतो पच्चनीकज्झापनतो वा ज्ञानन्ति वेदितब्बं।

उपसम्पज्जाति उपगन्त्वा, पापुणित्वाति वुत्तं होति। उपसम्पादयित्वा वा निष्फादेत्वाति वुत्तं होति। विभङ्गे पन “उपसम्पज्जाति पठमस्स ज्ञानस्स लाभो पटिलाभो पत्ति सम्पत्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसम्पदा”ति (विभ० ५७०) वुत्तं। तस्सापि एवमेवत्थो दट्ठब्बो। **विहरतीति** तदनुरूपेन इरियापथविहारेन इतिवुत्तप्पकारज्झानसमङ्गी हुत्वा अत्तभावस्स इरियनं वुत्ति पालनं यपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्फादेति। वुत्तज्हेतं विभङ्गे — “विहरतीति इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुच्चति विहरती”ति (विभ० ५१२, ५७१)।

पथविकसिणन्ति एत्थ पथविमण्डलम्पि सकलद्वेन पथविकसिणन्ति वुच्चति । तं निस्साय पटिलद्धं निमित्तम्पि । पथविकसिणनिमित्ते पटिलद्धज्ज्ञानम्पि । तत्थ इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पथवीकसिणन्ति वेदितब्बं । पथविकसिणसङ्घातं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरतीति अयञ्हेत्थ सङ्खेपत्थो । इमस्मिं पन पथविकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानानि निब्बत्तेत्वा ज्ञानपदद्वानं विपस्सनं वड्ढेत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुलपुत्तेन किं कत्तब्बन्ति? आदितो ताव पातिमोक्खसंवरइन्द्रियसंवरआजीवपारिसुद्धिपच्चयसन्निस्सितसङ्घातानि चत्तारि सीलानि विसोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन, य्वास्स आवासादीसु दससु पलिबोधेसु पलिबोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्मद्वानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा पाळिया आगतेसु अट्ठतिंसाय कम्मद्वानेसु अत्तनो चरियानुकूलं कम्मद्वानं उपपरिक्खन्तेन सचस्स इदं पथविकसिणं अनुकूलं होति, इदमेव कम्मद्वानं गहेत्वा ज्ञानभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहरन्तेन खुद्दकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुरक्खणसत्तअसप्पायपरिवज्जनसत्तसप्पायसेवनदसविधअप्पनाकोसल्लप्पभेदं सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन ज्ञानाधिगमत्थाय पटिपज्जितब्बं । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारो पन **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि० १.५१ आदयो) वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यथा चेत्थ एवं इतो परेसुपि । सब्बकम्मद्वानानज्झि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेनाति न नं पुन वित्थारयाम । पाळिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेन्ता निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

तस्मिं समयेति तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणसमये । **फस्सो होति...पे०... अविक्खेपो** होतीति इमे कामावचरपठमकुसलचित्ते वुत्तप्पकाराय पदपटिपाटिया छपण्णास धम्मा होन्ति । केवलज्झि ते कामावचरा, इमे भूमन्तरवसेन महग्गता रूपावचराति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिसमेव । येवापनका पनेत्थ छन्दादयो चत्तारोव लब्धन्ति । कोट्टासवारसुज्जतवारा पाकतिका एवाति ।

पठमं ।

दुतियज्ज्ञानं

१६१-१६२. दुतियज्ज्ञाननिद्वेसे **वितक्कविचारानं वूपसमाति** वितक्कस्स च विचारस्स चाति इमेसं द्विन्नं वूपसमा, समतिक्कमा; दुतियज्ज्ञानक्खणे अपातुभावाति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चापि दुतियज्ज्ञाने सब्बेपि पठमज्ज्ञानधम्मा न सन्ति, अज्जेयेव हि पठमज्ज्ञाने फस्सादयो अज्जे इध, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतियज्ज्ञानादीनं अधिगमो होतीति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमाति एवं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **अज्झत्तन्ति** इध — नियकज्झत्तं अधिप्पेतं । **विभङ्गे** पन “अज्झत्तं पच्चत्त”न्ति (विभ० ५७३) एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा नियकज्झत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनि जातं, अत्तनो सन्ताने निब्बत्तन्ति अयमेत्थ अत्थो ।

सम्पसादनन्ति सम्पसादनं वुच्चति सद्धा । सम्पसादनयोगतो ज्ञानम्पि सम्पसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विय । यस्मा वा तं ज्ञानं सम्पसादनसमन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोभवूपसमनेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मापि सम्पसादनन्ति वुत्तं । इमस्मिञ्च अत्थविकप्पे ‘सम्पसादनं चेतसो’ति एवं पदसम्बन्धो वेदितब्बो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे ‘चेतसो’ति एतं एकोदिभावेन सद्धिं योजेतब्बं ।

तत्रायं अत्थयोजना — एको उदेतीति **एकोदि**, वितक्कविचारेहि अनज्झारुहत्ता अग्गो सेट्ठो हुत्वा उदेतीति अत्थो । सेट्ठोपि हि लोके एकोति वुच्चति । वितक्कविचारविरहतो वा एको असहायो हुत्वातिपि वत्तुं वड्ढति । अथ वा सम्पयुत्तधम्मे उदायतीति उदि । उट्ठापेतीति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चाति **एकोदि** । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदिं भावेति वड्ढेतीति इदं दुतियज्ज्ञानं **एकोदिभावं** । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं ‘चेतसो एकोदिभाव’न्ति वुत्तं ।

‘ननु चायं सद्धा पठमज्ज्ञानेपि अत्थि, अयञ्च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावञ्चाति वुत्तन्ति? वुच्चते — ‘अदुज्झि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचारक्खोभेन वीचितरङ्गसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतियापि सद्धाय सम्पसादन’न्ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता एव चेत्थ समाधिपि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिभावन्तिपि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपलिबोधाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्धा, बलवसद्धासहायपटिलाभेनेव समाधिपि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तन्ति वेदितब्बं । विभङ्गे पन “सम्पसादनन्ति या सद्धा सद्वहना ओक्कप्पना अभिप्पसादो; चेतसो एकोदिभावन्ति या चित्तस्स ठिति...पे०...

सम्मासमाधी'ति (विभ० ५७४-५७५) एतकमेव वृत्तं। एवं वृत्तेन पनेतेन सिद्धिं अयं अत्यवण्णना यथा न विरुज्झति अज्जदत्थु संसन्दति चेव समेति च, एवं वेदितब्बा।

अवितक्कं अविचारन्ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थीति अवितक्कं। इमिनाव नयेन अविचारं। विभङ्गेपि वृत्तं — “इति अयञ्च वितक्को अयञ्च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्यङ्गता अब्भत्यङ्गता अप्पिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यन्तीकता, तेन वुच्चति अवितक्कं अविचार'न्ति।

एत्थाह — ननु च वितक्कविचारानं वूपसमाति इमिनापि अयमत्थो सिद्धो? अथ कस्मा पुन 'वृत्तं अवितक्कं अविचार'न्ति? वुच्चते — एवमेतं, सिद्धोवायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं। ननु अवोचुम्ह — ‘ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्कमा पठमज्झानतो परेसं दुतियज्झानादीनं समधिगमो होतीति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमाति एवं वृत्त'न्ति।

अपिच वितक्कविचारानं वूपसमा इदं सम्पसादनं, न किलेसकालुसियस्स; वितक्कविचारानञ्च वूपसमा एकोदिभावं, न उपचारज्झानमिव नीवरणप्पहाना; न पठमज्झानमिव च अङ्गपातुभावाति एवं सम्पसादनएकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं। तथा वितक्कविचारानं वूपसमा इदं अवितक्कं अविचारं, न ततियचतुत्थज्झानानि विय, चक्खुविज्जाणादीनि विय च, अभावाति एवं अवितक्कअविचारभावस्स हेतुपरिदीपकञ्च, न वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकं। वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितक्कं अविचारन्ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं वत्वापि पुन वत्तब्बमेवाति।

समाधिजन्ति पठमज्झानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातन्ति अत्थो। तत्थ किञ्चापि पठमम्पि सम्पयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो अयमेव समाधि 'समाधी'ति वत्तब्बतं अरहति, वितक्कविचारक्खोभविरेहेन अतिविय अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च। तस्मा इमस्स वण्णभणनत्थं इदमेव समाधिजन्ति वृत्तं। **पीतिसुखन्ति** इदं वृत्तनयमेव।

दुतियन्ति गणनानुपुब्बता दुतियं। इदं दुतियं समापज्जतीतिपि दुतियं। **तस्मिं समये फस्सो होतीति** आदीसु ज्ञानपञ्चके वितक्कविचारपदानि मग्गपञ्चके च सम्मासङ्कप्पपदं परिहीनं। तेसं वसेन सविभत्तिकविभत्तिकपदविनिच्छयो वेदितब्बो। कोट्टासवारेपि **तिवङ्गिकं ज्ञानं होति, चतुरङ्गिको मग्गो होतीति** आगतं। सेसं पठमज्झानसदिसमेवाति।

दुतियं।

ततियज्झानं

१६३. ततियज्झाननिद्वेसे **पीतिया च विरागाति** विरागो नाम वृत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्कमो वा। उभिन्नं पन अन्तरा 'च'-सद्वो सम्पिण्डनत्थो। सो वूपसमं वा सम्पिण्डेति वितक्कविचारवूपसमं वा। तत्थ यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो 'वूपसमा' चाति एवं योजना वेदितब्बा। इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति। तस्मा पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चाति अयमत्थो दट्ठब्बो। यदा पन वितक्कविचारानं वूपसमं सम्पिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च भिय्यो 'वितक्कविचारानञ्च वूपसमा'ति एवं योजना वेदितब्बा। इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्कमनत्थो होति, तस्मा पीतिया च समतिक्कमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमाति अयमत्थो दट्ठब्बो।

कामञ्चेते वितक्कविचारा दुतियज्झानेयेव वूपसन्ता, इमस्स पन ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णभणनत्थञ्चेतं वृत्तं। वितक्कविचारानञ्च वूपसमाति हि वृत्ते इदं पज्जायति — नून वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्साति? यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानम्पि सक्कायदिट्ठादीनं “पञ्चन्नं ओरम्भागियानं संयोजनानं पहाना”ति (म० नि० २.१३२) एवं पहानं वुच्चमानं वण्णभणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजनकं, एवमेव इध अवूपसन्तानम्पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णभणनं होति। तेनायमत्थो वृत्तो — ‘पीतिया च समतिक्कमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा'ति।

उपेक्खको च विहरतीति — एत्थ उपपत्तितो इक्खतीति उपेक्खा। समं पस्सति, अपक्खपतिता हुत्वा पस्सतीति अत्थो। ताय

विसदाय विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्झानसमङ्गी उपेक्खकोति वुच्चति ।

उपेक्खा पन दसविधा होति — छळङ्गुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा बोज्झङ्गुपेक्खा वीरियुपेक्खा सङ्गारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारिसुद्धुपेक्खाति ।

तत्थ या “इध, भिक्खवे, भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो सम्पजानो”ति (अ० नि० ५.१; महानि० ९०; चूळनि० मेत्तगूमाणवपुच्छानिदेस १८; पटि० म० ३.१७) एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इट्ठानिद्वल्लारमणपाथे पारिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं ‘छळङ्गुपेक्खा’ नाम ।

या पन “उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरती”ति (दी० नि० १.५५६; म० नि० १.७७) एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रह्मविहारुपेक्खा’ नाम ।

या “उपेक्खासम्बोज्झङ्गं भावेति विवेकनिस्सित”न्ति (म० नि० १.२७; ३.२४७) एवमागता सहजातधम्मनं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘बोज्झङ्गुपेक्खा’ नाम ।

या पन “कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करोती”ति (अ० नि० ३.१०३) एवमागता अनच्चारद्धनातिसिथिलवीरियसङ्घाता उपेक्खा, अयं ‘वीरियुपेक्खा’ नाम ।

या “कति सङ्गारुपेक्खा समथवसेन उप्पज्जन्ति, कति सङ्गारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ति? अट्ठ सङ्गारुपेक्खा समथवसेन उप्पज्जन्ति, दस सङ्गारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ती”ति (पटि० म० १.५७) एवमागता नीवरणादिपटिसङ्घासन्तिट्ठनागहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘सङ्गारुपेक्खा’ नाम ।

या पन “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति उपेक्खासहगत”न्ति (ध० स० १५०) एवमागता अदुक्खमसुखसङ्घाता उपेक्खा अयं ‘वेदनुपेक्खा’ नाम ।

या “यदत्थि, यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलभती”ति (म० नि० ३.७१; अ० नि० ७.५५) एवमागता विचिनने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘विपस्सनुपेक्खा’ नाम ।

या पन छन्दादीसु येवापनकेसु आगता सहजातानं समवाहितभूता उपेक्खा अयं, ‘तत्रमज्झत्तुपेक्खा’ नाम ।

या “उपेक्खको च विहरती”ति (ध० स० १६३; दी० नि० १.२३०) एवमागता अगगसुखेपि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अयं ‘ज्ञानुपेक्खा’ नाम ।

या “उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञान”न्ति एवमागता सब्बपच्चनीकपरिसुद्धा पच्चनीकवूपसमनेपि अब्यापारभूता उपेक्खा, अयं ‘पारिसुद्धुपेक्खा’ नाम ।

तत्थ छळङ्गुपेक्खा च ब्रह्मविहारुपेक्खा च बोज्झङ्गुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धुपेक्खा च अत्थतो एका तत्रमज्झत्तुपेक्खाव होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पनस्सा अयं भेदो । एकस्सापि सतो सत्तस्स कुमारयुवथेर सेनापतिराजादिवसेन भेदो विय । तस्मा तासु यत्थ छळङ्गुपेक्खा न तत्थ बोज्झङ्गुपेक्खादयो, यत्थ वा पन बोज्झङ्गुपेक्खा न तत्थ छळङ्गुपेक्खादयो होन्तीति वेदितव्वा ।

यथा चेतासं अत्थतो एकीभावो, एवं सङ्गारुपेक्खाविपस्सनुपेक्खानम्पि । पज्जा एव हि एसा किच्चवसेन द्विधा भिन्ना । यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्पं अजपददण्डं गहेत्वा परियेसमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा ‘सप्पो नु खो नो’ति अवलोकेन्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमतिकस्स ‘सप्पो, न सप्पो’ति विचिनने मज्झत्तता होति; एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाजाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे सङ्गारानं अनिच्चभावादिविचिनने मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं ‘विपस्सनुपेक्खा’ । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपददण्डकेन

गाळ्हं सणं गहेत्वा 'किन्ताहं इमं सणं अविहेठेन्तो अत्तानञ्च इमिना अडंसापेन्तो मुञ्चेय्य'न्ति मुञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्ता होति; एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदित्ते विय तयो भवे पस्सतो, सङ्खारगहणे मज्झत्ता, अयं 'सङ्खारुपेक्खा' । इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय सङ्खारुपेक्खापि सिद्धाव होति । इमिना पनेसा विचिननगहणेसु मज्झत्तसङ्खातेन किच्चेन द्विधा भिन्नाति । विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अञ्जमञ्जञ्च अवसेसाहि च अत्थतो भिन्नायेवाति ।

इमासु दससु उपेक्खासु 'ज्ञानुपेक्खा' इध अधिप्पेता । सा मज्झत्तलक्खणा अनाभोगरसा अब्यापारपच्चुपट्टाना पीतिविरागपदट्टानाति । एत्थाह — ननु चायं अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खाव होति? सा च पठमदुतियज्ज्ञानेसुपि अत्थि, तस्मा तत्रापि 'उपेक्खको च विहरती'ति एवमयं वत्तब्बा सिया । सा कस्मा न वुत्ताति? अपरिब्यत्तकिच्चतो । अपरिब्यत्तजिह तस्सा तत्थ किच्चं, वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचारपीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तिसरा विय हुत्वा परिब्यत्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ताति ।

निट्ठिता उपेक्खको च विहरतीति एतस्स

सब्बसो अत्थवण्णना ।

इदानि सतो च सम्पजानोति एत्थ सरतीति सतो । सम्पजानातीति सम्पजानो । इति पुगलेन सति च सम्पजञ्जञ्च वुत्तं । तत्थ सरणलक्खणा सति, असम्मस्सनरसा, आरक्खपच्चुपट्टाना । असम्मोहलक्खणं सम्पजञ्जं, तीरणरसं, पविचयपच्चुपट्टानं ।

तत्थ किञ्चापि इदं सतिसम्पजञ्जं पुरिमज्झानेसुपि अत्थि — मुटुस्सतिस्स हि असम्पजानस्स उपचारमत्तम्पि न सम्पज्जति, पगोव अप्पना — ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा होति, अब्यत्तं तत्थ सतिसम्पजञ्जकिच्चं । ओळारिकङ्गप्पहानेन पन सुखुमत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिसस्स खुरधारायं विय, सतिसम्पजञ्जकिच्चपरिगगहिता एव चित्तस्स गति इच्छितब्बाति इधेव वुत्तं । किञ्च भिय्यो? यथा धेनुपगो वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनु उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो अपनीतम्पि सतिसम्पजञ्जारक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीतिं उपगच्छेय्य, पीतिसम्पयुत्तमेव सिया । सुखे वापि सत्ता सारज्जन्ति, इदञ्च अतिमधुरं सुखं, ततो परं सुखाभावा । सतिसम्पजञ्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अञ्जथाति इमम्पि अत्थविसेसं दस्सेतुं इदमिधेव वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

इदानि सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेतीति एत्थ किञ्चापि ततियज्ज्ञानसमङ्गिनो सुखपटिसंवेदनाभोगो नत्थि, एवं सन्तेपि यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसम्पयुत्तं सुखं, तंसमुट्टानेनस्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेन रूपकायो फुटो, यस्स फुटत्ता ज्ञाना वुट्ठितोपि सुखं पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो 'सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेती'ति आह ।

इदानि यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारीति एत्थ यंज्ञानहेतु यंज्ञानकारणा तं ततियज्ज्ञानसमङ्गीपुगलं बुद्धादयो अरिया "आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जापेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विभजन्ति उत्तानीकरोन्ति पकासे"न्ति पसंसन्तीति अधिप्पायो — किन्ति? 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी'ति — तं ततियज्ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरतीति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा ।

कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्तीति? पसंसारहतो । अयज्जि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्तेपि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखाभिसङ्गेन आकङ्क्षीयति, 'यथा च पीति न उप्पज्जति' एवं उपट्ठितसतिताय सतिमा, यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव असंकिलिट्टं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसाहेतुभूते गुणे पकासेन्ता 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी'ति एवं पसंसन्तीति वेदितब्बं ।

ततियन्ति गणनानुपुब्बता ततियं । इदं ततियं समापज्जतीतिपि ततियं । तस्मिं समये फस्सो होतीतिआदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदम्पि परिहीनं । तस्सापि वसेन सविभक्तिकाविभक्तिकपदविनिच्छयो वेदितब्बो । कोट्टासवारेपि दुवङ्गिकं ज्ञानं होतीति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसदिसमेवाति ।

ततियं ।

चतुर्थज्ञानं

१६५. चतुर्थज्ञाननिर्देशे सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहानाति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाना। पुब्बेवाति तच्च खो पुब्बेव न चतुर्थज्ञानकवणे। सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थङ्गमाति चेतसिकसुखस्स च चेतसिकदुक्खस्स चाति इमेसम्पि द्विन्नं पुब्बेव अत्थङ्गमा; पहाना इच्चेव वुत्तं होति। कदा पन नेसं पहानं होति? चतुन्नं ज्ञानानं उपचारकवणे। सोमनस्सज्झि चतुर्थज्ञानस्स उपचारकवणेयेव पहीयति। दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियज्झानानं उपचारकवणेसु। एवमेतेसं पहानक्कमेन अवुत्तानं इन्द्रियविभङ्गे पन इन्द्रियानं उद्देसक्कमेनेव इधापि वुत्तानं सुखदुक्खसोमनस्सदोमनस्सानं पहानं वेदितब्बं।

यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारकवणेयेव पहीयन्ति, अथ कस्मा “कथं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति? इध, भिक्खवे, भिक्खु विविच्चेव कामेहि... पे०... पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति। कथं चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं... सुखिन्द्रियं... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति? इध, भिक्खवे, भिक्खु सुखस्स च पहाना... पे०... चतुर्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति। एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति”ति (सं० नि० ५.५१०) एवं ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तोति? अतिसयनिरोधत्ता। अतिसयनिरोधो हि तेसं पठमज्झानादीसु, न निरोधोयेव। निरोधोयेव पन उपचारकवणे, नातिसयनिरोधो। तथा हि नानावज्जने पठमज्ञानुपचारे निरुद्धस्सापि दुक्खिन्द्रियस्स डंसमकसादिसम्फस्सेन वा, विसमासनपतापेन वा सिया उप्पत्ति, नत्वेव अन्तोअप्पनायं। उपचारे वा निरुद्धम्पेतं न सुद्ध निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता। अन्तोअप्पनायं पन पीतिफरणेन सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होति। सुखोक्कन्तकायस्स च सुद्ध निरुद्धं होति दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहतत्ता। नानावज्जनेयेव च दुतियज्ञानुपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एतं वितक्कविचारपच्चयेपि कायकिलमथे चित्तुपघाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचाराभावे नेव उप्पज्जति; यत्थ पन उप्पज्जति तत्थ वितक्कविचारभावे; अप्पहीना एव च दुतियज्ञानुपचारे वितक्कविचाराति तत्थस्स सिया उप्पत्ति, नत्वेव दुतियज्झाने, पहीनपच्चयत्ता। तथा ततियज्ञानुपचारे पहीनस्सापि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धानुपणीतरूपफुटकायस्स सिया उप्पत्ति, नत्वेव ततियज्झाने। ततियज्झाने हि सुखस्स पच्चयभूता पीति सब्बसो निरुद्धाति। तथा चतुर्थज्ञानुपचारे पहीनस्सापि सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनाप्पत्ताय उपेक्खाय अभावेन सम्मा अनतिकन्तत्ता च, सिया उप्पत्ति, नत्वेव चतुर्थज्झाने। तस्मा एव च “एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती”ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगहणं कतन्ति।

एत्थाह — ‘अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सुपचारे पहीनापि एता वेदना इध कस्मा समाहटा’ति? ‘सुखगहणत्थं’। या हि अयं ‘अदुक्खमसुखं’न्ति एत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा, दुब्बिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं। तस्मा यथा नाम दुद्धस्स यथा तथा वा उपसङ्गमित्वा गहेतुं असक्कुण्येयस्स गोणस्स गहणत्थं गोपो एकस्मिं वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपाटिया आगतं ‘अयं सो, गणहथ न’न्ति तम्पि गाहापयति; एवमेव भगवा सुखगहणत्थं सब्बापि एता समाहरीति। एवज्झि समाहटा एता दस्सेत्वा यं नेव सुखं न दुक्खं, न सोमनस्सं न दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखावेदनाति सक्का होति एसा गाहयितुं।

अपिच अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थज्चापि एता वुत्ताति वेदितब्बा। सुखदुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया। यथाह — “चत्तारो खो, आवुसो, पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया। इधावुसो भिक्खु, सुखस्स च पहाना... पे०... चतुर्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति, इमे खो, आवुसो, चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया”ति (म० नि० १.४५८)। यथा वा अज्जत्थ पहीनापि सक्कायदिट्ठिआदयो ततियमगस्स वण्णभणनत्थं तत्थ पहीनाति वुत्ता, एवं वण्णभणनत्थम्पेतस्स ज्ञानस्सेता इध वुत्ताति वेदितब्बा। पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरभावं दस्सेतुम्पेता वुत्ताति वेदितब्बा। एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोमनस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स। सुखादिघातेन च सप्पच्चया रागदोसा हताति अतिदूरे होन्तीति।

अदुक्खमसुखन्ति दुक्खाभावेन अदुक्खं, सुखाभावेन असुखं। एतेनेत्थ दुक्खसुखप्पटिपक्खभूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखाभावमत्तं। ततियवेदना नाम अदुक्खमसुखा। उपेक्खातिपि वुच्चति। सा इट्ठानिद्विपरीतानुभवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपच्चुपट्टाना, सुखनिरोधपदट्टानाति वेदितब्बा।

उपेक्खासतिपारिसुद्धिन्ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं। इमस्मिज्झि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति। या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि सा उपेक्खाय कता, न अज्जेन। तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धीति वुच्चति। विभङ्गेपि वुत्तं — “अयं सति इमाय उपेक्खाय विसदा होति

परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खासतिपारिसुद्धी'ति (विभ० ५९७)। याय च उपेक्खाय एत्थ सति पारिसुद्धिं होति सा अत्थतो तत्रमज्झत्तताति वेदितब्बा। न केवलञ्चेत्थ ताय सतियेव परिसुद्धा अपिच खो सब्बेपि सम्पयुत्तधम्मा। सतिसीसेन पन देसना वुत्ता।

तत्थ किञ्चापि अयं उपेक्खा हेट्ठापि तीसु ज्ञानेसु विज्जति — यथा पन दिवा सूरियप्पभाभिभवा सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया अलाभा दिवा विज्जमानापि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता — एवमयम्पि तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया अप्पटिलाभा विज्जमानापि पठमादिज्ज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति। तस्सा च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पभा विय सहजातापि सतिआदयो अपरिसुद्धाव होन्ति। तस्मा तेसु एकम्पि 'उपेक्खासतिपारिसुद्धी'ति न वुत्तं। इध पन वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवाभावा सभागाय च उपेक्खा वेदनारत्तिया पटिलाभा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा। तस्सा परिसुद्धत्ता परिसुद्धचन्दलेखाय पभा विय सहजातापि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियोदाता। तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धीति वुत्तन्ति वेदितब्बं।

चतुत्थन्ति गणनानुपुब्बता चतुत्थं। इदं चतुत्थं समापज्जतीतिपि चतुत्थं। **फस्सो** होतीतिआदीसु फस्सपञ्चके ताव वेदनाति उपेक्खावेदना वेदितब्बा। ज्ञानपञ्चकइन्द्रियअट्टकेसु पन उपेक्खा होति उपेक्खिन्द्रियं होतीति (ध० स० १६५) वुत्तमेव। सेसानि ततिये परिहीनपदानि इधापि परिहीनानेव। कोट्टासवारेपि **दुवङ्गिकं ज्ञानन्ति** उपेक्खाचित्तेकग्गतावसेनेव वेदितब्बं। सेसं सब्बं ततियसदिसमेवाति।

चतुक्कनयो निट्ठितो।

पञ्चकनयो

१६७. इदानीं कतमे धम्मा कुसलाति पञ्चकनयो आरब्धो। कस्माति चे, पुग्गलज्ज्ञासयवसेन चेव देसनाविलासेन च। सन्निसिन्नेवपरिसाय किर एकच्चानं देवानं वितक्को एव ओळारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुखचित्तेकग्गता सन्ततो। तेसं सप्पायवसेन सत्था चतुरङ्गिकं अवितक्कं विचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं नाम भाजेसि। एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुखचित्तेकग्गता सन्ततो। तेसं सप्पायवसेन तिवङ्गिकं ततियज्ज्ञानं नाम भाजेसि। एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकग्गता सन्ततो। तेसं सप्पायवसेन दुवङ्गिकं चतुत्थज्ज्ञानं नाम भाजेसि। एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, उपेक्खाचित्तेकग्गता सन्ततो। तेसं सप्पायवसेन दुवङ्गिकं पञ्चमज्ज्ञानं नाम भाजेसि। अयं ताव 'पुग्गलज्ज्ञासयो'।

यस्सा पन धम्मधातुया सुप्पटिविद्धत्ता देसनाविलासप्पत्तो नाम होति — सा तथागतस्स सुट्ठु पटिविद्धा — तस्मा जाणमहत्तताय देसनाविधानेसु कुसलो देसनाविलासप्पत्तो सत्था यं यं अङ्गं लब्धति तस्स तस्स वसेन यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं नियामेतीति सो इध पञ्चङ्गिकं पठमज्ज्ञानं भाजेसि, चतुरङ्गिकं अवितक्कं विचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं, भाजेसि तिवङ्गिकं ततियज्ज्ञानं, भाजेसि दुवङ्गिकं चतुत्थज्ज्ञानं, दुवङ्गिकमेव पञ्चमज्ज्ञानं भाजेसि। अयं 'देसनाविलासो' नाम।

अपिच ये भगवता "तयोमे, भिक्खवे, समाधी — सवितक्कसविचारो समाधि, अवितक्कविचारमत्तो समाधि, अवितक्कअविचारो समाधी"ति (दी० नि० ३.३०५) सुत्तन्ते तयो समाधी देसिता, तेसु हेट्ठा सवितक्कसविचारो समाधि अवितक्कअविचारो समाधि च भाजेत्वा दस्सितो, अवितक्कविचारमत्तो न दस्सितो। तं दस्सेतुम्पि अयं पञ्चकनयो आरब्धोति वेदितब्बो।

तत्थ दुतियज्ज्ञाननिद्वेसे फस्सादीसु वितक्कमत्तं परिहायति, कोट्टासवारे "चतुरङ्गिकं ज्ञानं होति चतुरङ्गिको मग्गो होती"ति अयमेव विसेसो। सेसं सब्बं पठमज्ज्ञानसदिसमेव। यानि च चतुक्कनये दुतियततियचतुत्थानि तानेव इध ततियचतुत्थपञ्चमानि। तेसं अधिगमपटिपाटिदीपनत्थं अयं नयो वेदितब्बो —

एको किर अमच्चपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आगतो। सो एकदिवसमेव राजानं दिस्वा पानब्यसनेन सब्बं विभवजातं नासेसि। तं एकदिवसं सुरामदमत्तं निच्चोळं कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो नीहरिंसु। तमेनं सङ्कारकूटे निपज्जित्वा निद्वायन्तं एको अङ्गविज्जापाठको दिस्वा 'अयं पुरिसो महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिजग्गितब्बो एसो'ति सन्निट्ठानं कत्वा मत्तिकाय न्हापेत्वा थूलसाटकयुगं निवासापेत्वा पुन गन्धोदकेन न्हापेत्वा सुखुमेन दुकूलयुगळेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा 'एवं

नं परिचारेय्याथा'ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेसुं । पानागारगमनपटिबाहनत्थञ्च नं चत्तारो ताव जना चतूसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा अटुंसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा बीजि । एको वीणं वादयमानो गायन्तो निसीदि ।

सो सयनुपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निद्वायित्वा वुड्डितो हत्थपादनिप्पीळनं असहमानो 'को मे हत्थपादे उप्पीळेति? अपगच्छथा'ति तज्जेसि । ते एकवचनेनेव अपगच्छिंसु । ततो पुन थोकं निद्वायित्वा वुड्डितो पादपरिमज्जनं असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति? अपगच्छा'ति आह । सोपि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निद्वायित्वा वुड्डितो वातवुड्डि विय तालवण्टवातं असहन्तो 'को एस? अपगच्छतू'ति आह । सोपि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निद्वायित्वा वुड्डितो कण्णसूलं विय गीतवादितसद्वं असहमानो वीणावादकं तज्जेसि । सोपि एकवचनेनेव अपगच्छि । अथेवं अनुक्कमेन पहीनकिलमथुप्पीळनपरिमज्जनवातप्पहारगीतवादितसद्वुपद्वो सुखं सयित्वा वुड्डाय रज्जो सन्तिकं अगमासि । राजापिस्स महन्तं इस्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

तत्थ पानव्यसनेन पारिजुज्जप्पत्तो सो अमच्चपुत्तो विय अनेकव्यसनपारिजुज्जप्पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो दट्ठब्बो । अङ्गविज्जापाठको पुरिसो विय तथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिजगनं अरहती'ति सन्निट्ठानं विय तथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पब्बज्जं अरहति कुलपुत्तो'ति सन्निट्ठानकरणं ।

अथस्स अमच्चपुत्तस्स मत्तिकामत्तेन न्हापनं विय कुलपुत्तस्सापि पब्बज्जापटिलाभो । अथस्स थूलसाटकनिवासनं विय इमस्सापि दससिक्खापदसङ्घातसीलवत्थनिवासनं । पुन तस्स गन्धोदकन्हापनं विय इमस्सापि पातिमोक्खसंवरादिसीलगन्धोदकन्हापनं । पुन तस्स सुखुमदुकूलयुगळच्छादनं विय इमस्सापि यथावुत्तसीलविसुद्धिसम्पदासङ्घातदुकूलच्छादनं ।

दुकूलच्छादितस्स पनस्स पासादारोपनं विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधिभावनापासादारोहनं । ततो तस्स सुभोजनभुज्जनं विय इमस्सापि समाधिउपकारकसतिसम्पज्जादिधम्मामतपरिभुज्जनं ।

भुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारोपनं विय इमस्सापि वितक्कादीहि उपचारज्झानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमनपटिबाहनत्थं हत्थपादुप्पीळनकपुरिसचतुक्कं विय इमस्सापि कामसज्जाभिमुखगमनपटिबाहनत्थं आरम्मणे चित्तुप्पीळनको नेक्खम्मवितक्को । तस्स पादपरिमज्जकपुरिसो विय इमस्सापि आरम्मणे चित्तानुमज्जनको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको विय इमस्सापि चेतसो सीतलभावदायिका पीति ।

तस्स सोतानुग्गहकरो गन्धब्बपुरिसो विय इमस्सापि चित्तानुग्गाहकं सोमनस्सं । तस्स सयनुपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निहुपगमनं विय इमस्सापि उपचारज्झानसन्निस्सयेन विगतनीवरणकिलमथस्स पठमज्झानुपगमनं ।

अथस्स निद्वायित्वा वुड्डितस्स हत्थपादुप्पीळनासहनेन हत्थपादुप्पीळकानं सन्तज्जनं तेसञ्च अपगमनेन पुन थोकं निहुपगमनं विय इमस्सापि पठमज्झानतो वुड्डितस्स चित्तुप्पीळकवितक्कासहनेन वितक्कदोसदस्सनं, वितक्कप्पहाना च पुन अवितक्कविचारमत्तदुतियज्झानुपगमनं ।

ततो तस्स पुनप्पुनं निद्वायित्वा वुड्डितस्स यथावुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं सन्तज्जनं, तेसं तेसञ्च अपगमनेन पुनप्पुनं थोकं निहुपगमनं विय इमस्सापि पुनप्पुनं दुतियादीहि ज्ञानेहि वुड्डितस्स यथावुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादिदोसदस्सनं । तेसं तेसञ्च पहाना पुनप्पुनं अवितक्कअविचारनिप्पीतिक पहीनसोमनस्सज्झानुपगमनं ।

तस्स पन सयना वुड्डाय रज्जो सन्तिकं गतस्स इस्सरियप्पत्ति विय इमस्सापि पञ्चमज्झानतो वुड्डितस्स विपस्सना मगं उपगतस्स अरहत्तप्पत्ति ।

तस्स पत्तिस्सरियस्स बहूनं जनानं अवस्सयभावो विय इमस्सापि अरहत्तप्पत्तस्स बहूनं अवस्सयभावो वेदितब्बो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं नाम होतीति ।

पञ्चकनयो निवृत्तिः ।

एतावता चतुक्कपञ्चकनयद्वयभेदो सुद्धिकनवको नाम पकासितो होति । अत्थतो पनेस पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता ज्ञानपञ्चको एवाति वेदितब्बो ।

पटिपदाचतुक्कं

१७६-१८०. इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाकमेन सिञ्जति, तस्मा तस्स पटिपदाभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसलातिआदि आरब्धं । तत्थ दुक्खा पटिपदा अस्साति दुक्खपटिपदं । दन्धा अभिज्जा अस्साति दन्धाभिज्जं । इति दुक्खपटिपदन्ति वा दन्धाभिज्जन्ति वा पथवीकसिणन्ति वा तीणिपि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खपटिपदं खिप्पाभिज्जन्तिआदीसुपि एसेव नयो ।

तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं उप्पज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा'ति वुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा 'अभिज्जा'ति वुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एकच्चस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपच्चनीकधम्मसमुदाचारगहनताय किच्चा असुखसेवनाति अत्थो । एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिज्जापि एकच्चस्स दन्धा होति, मन्दा, असीघण्वति । एकच्चस्स खिप्पा अमन्दा सीघण्वति । तस्मा यो आदितो किलेसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससङ्कारेण सण्णयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो पन विक्खम्भितकिलेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेन अङ्गपातुभावं पापुणाति, तस्स दन्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्पं अङ्गपातुभावं पापुणाति तस्स खिप्पाभिज्जा नाम होति । यो किलेसे विक्खम्भेन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स सुखा पटिपदा नाम होति ।

तत्थ यानि सप्पायासप्पायानि च पलिबोधुपच्छेदादीनि पुब्बकिच्चानि च अप्पनाकोसल्लानि च विसुद्धिमग्गे चित्तभावनानिद्देसे निद्विद्वानि, तेसु यो असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिज्जा होति । सप्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिज्जा । यो पन पुब्बभागे असप्पायं सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी होति, पुब्बभागे वा सप्पायं सेवित्वा अपरभागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितब्बा । तथा पलिबोधुपच्छेदादिकं पुब्बकिच्चं असम्पादेत्वा भावनं अनुयुत्तस्स दुक्खा पटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धा अभिज्जा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा ।

अपिच तण्हाअविज्जावसेन समथविपस्सनाकताधिकारवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खा पटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धा अभिज्जा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिज्जा होति, कताधिकारस्स खिप्पा ।

किलेसिन्द्रियवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तिब्बकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिज्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिज्जा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखा पटिपदा होति दन्धा च अभिज्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिज्जाति ।

इति इमासु पटिपदाअभिज्जासु यो पुग्गलो दुक्खाय पटिपदाय दन्धाय अभिज्जाय ज्ञानं पापुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खपटिपदं दन्धाभिज्जन्ति वुच्चति । सेसेसुपि एसेव नयो ।

तत्थ 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति ठितिभागिनी पज्जा'ति (विभ० ७९९) एवं वुत्तसतिया वा तंतंज्ञाननिकन्तिया वा विक्खम्भे पटिपदा, तंतंज्ञानुपचारप्पत्तस्स अप्पनाय परिवासे अभिज्जा च वेदितब्बा । आगमनवसेनापि च पटिपदा अभिज्जा होन्तियेव । दुक्खपटिपदज्झि दन्धाभिज्जं पठमज्झानं पत्वा पवत्तं दुतियम्पि तादिसमेव होति । ततियचतुत्थेसुपि एसेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चकनयेपि पटिपदावसेन चतुधा भेदो वेदितब्बो । इति पटिपदावसेनपि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । तेसु पाठतो छत्तिंस चित्तानि, अत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता वीसतिमेव भवन्तीति ।

पटिपदाचतुक्कं ।

आरम्भणचतुक्कं

१८१. इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदाभेदेन एवं आरम्भणभेदेनापि चतुब्बिधं होति । तस्मास्स तं पभेदं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरब्धं । तत्थ **परित्तं परित्तारम्भणन्ति**आदीसु यं अप्पगुणं होति, उपरिज्झानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोति, इदं **परित्तं नाम** । यं पन अवड्ढिते सुप्पमत्ते वा सरावमत्ते वा आरम्भणे पवत्तं, तं परित्तं आरम्भणं अस्साति **परित्तारम्भणं** । यं पगुणं सुभावितं उपरिज्झानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, इदं **अप्पमाणं** नाम । यं विपुले आरम्भणे पवत्तं तं बुद्धिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्भणं अस्साति **अप्पमाणारम्भणं** । वुत्तलक्खणवोमिस्सकताय पन वोमिस्सकनयो वेदितब्बो । इति आरम्भणवसेनपि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । चित्तगणनापेत्थ पुरिमसदिस्सा एवाति ।

आरम्भणचतुक्कं ।

आरम्भणपटिपदामिस्सकं

१८६. इदानीं आरम्भणपटिपदामिस्सकं सोळसक्खत्तुकनयं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरब्धं । तत्थ पठमनये वुत्तज्झानं दुक्खपटिपदत्ता दन्धाभिज्जत्ता परित्तत्ता परित्तारम्भणत्ताति चतूहि कारणेहि **हीनं**, सोळसमनये वुत्तज्झानं सुखपटिपदत्ता खिप्पाभिज्जत्ता अप्पमाणत्ता अप्पमाणारम्भणत्ताति चतूहि कारणेहि **पणीतं** । सेसेसु चुद्धससु एकेन द्वीहि तीहि च कारणेहि हीनप्पणीतता वेदितब्बा ।

कस्मा पनायं नयो देसितोति? ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता । सम्मासम्बुद्धेन हि पथवीकसिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दस्सितं; तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्भणं । तत्थ या देवता पथवीकसिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्झाने चतुक्कनयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदाय, सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदाय सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति हेट्ठा पुगलज्झासयवसेन देसना कता ।

देसनाविलासप्पत्तो चेस पभिन्नपटिसम्भिदो दसबलचतुवेसारज्जविसदजाणो धम्मानं याथावसरसलक्खणस्स सुप्पटिविद्धत्ता धम्मपञ्जत्तिकुसलताय यो यो नयो लब्धति तस्स तस्स वसेन देसनं नियमेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसनाविलासप्पत्तियापि तेन एसा पथवीकसिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता ।

यस्मा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्भणपटिपदाहि विना उप्पादेतुं सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता अयं सोळसक्खत्तुकनयो कथितो ।

एत्तावता सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आरम्भणनवका, इमे च सोळस नवकाति पञ्चवीसति नवका कथिता होन्ति । तत्थ एकेकस्मिं नवके चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे द्वे नयाति पञ्जास नया । तत्थ “पञ्चवीसतिया चतुक्कनयेसु सतं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससतं”न्ति पाठतो पञ्चवीसाधिकानि द्वे ज्ञानचित्तसतानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता अत्थतो पञ्चवीसाधिकमेव चित्तसतं होति । यानि चेतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसतानि तेसु एकेकस्स निद्देसे धम्मववत्थानादयो तयो तयो महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखित्ताति ।

पथवीकसिणं ।

२०३. इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसुपि एतानि ज्ञानानि उप्पज्जन्ति, तस्मा तेसं दस्सनत्थं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरब्धं । तेसु सब्बो पाळिनयो च अत्थविभावना च चित्तगणना च वारसङ्केपो च पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्मं आदिं कत्वा सब्बो **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि १.९१ आदयो) पकासितोयेव । **महासकुलुदायिसुत्ते** पन दसकसिणानि (म० नि०

२.२५०) वृत्तानि । तेसु विज्जाणकसिणं आकासे पवत्तितमहग्गतविज्जाणमि तत्थ परिकम्मं कत्वा निब्बत्ता विज्जाणज्जायतनसमापत्तिपि होतीति सब्बप्पकारेण आरुप्पदेसनमेव भजति, तस्मा इमस्मिं ठाने न कथितं ।

आकासकसिणन्ति पन कसिणुग्घाटिममाकासमि, तं आरम्मणं कत्वा पवत्तकखन्धापि, भित्तिच्छिद्वादीसु अज्जरस्मिं गहेतब्बनिमित्तपरिच्छेदाकासमि, तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नं चतुक्कपञ्चकज्झानमि वुच्चति । तत्थ पुरिमनयो आरुप्पदेसनं भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसनं । इति मिस्सकत्ता इमं रूपावचरदेसनं न आरुहं । परिच्छेदाकासे निब्बत्तज्झानं पन रूपावपत्तिया मग्गो होति तस्मा तं गहेतब्बं । तस्मिं पन चतुक्कपञ्चकज्झानमेव उप्पज्जति, अरुपज्झानं नुप्पज्जति । कस्मा? कसिणुग्घाटनस्स अलाभतो । तज्झि पुनप्पुनं उग्घाटियमानमि आकासमेव होतीति न तत्थ कसिणुग्घाटनं लब्धति, तस्मा तत्थुप्पन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्मसुखविहाराय संवत्तति, अभिज्जापादकं होति, विपस्सनापादकं होति, निरोधपादकं न होति । अनुपुब्बनिरोधो पनेत्थ याव पञ्चमज्झाना लब्धति वट्टपादकं होतियेव । यथा चेत्तं एवं पुरिमकसिणेषु उप्पन्नं ज्ञानमि । निरोधपादकभावो पनेत्थ विसेसो । सेसमेत्थ आकासकसिणे यं वत्तब्बं सिया तं सब्बं **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि० १.९८-९९) वृत्तमेव ।

‘एकोपि हुत्वा बहुधा होती’तिआदिनयं (दी० नि० १.२३९; पटि० म० १.१०२) पन विकुब्बनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्टसु कसिणेषु अट्ट समापत्तियो निब्बत्तेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुक्कन्तिकतो, कसिणुक्कन्तिकतो, ज्ञानकसिणुक्कन्तिकतो; अङ्गसङ्कन्तिकतो, आरम्मणसङ्कन्तिकतो, अङ्गारम्मणसङ्कन्तिकतो; अङ्गववत्थानतो, आरम्मणववत्थानतोति इमेहि चुद्धसहाकारेहि चित्तं परिदमेतब्बं । तेसं वित्थारकथा **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि० २.३६५-३६६) वृत्तायेव ।

एवं पन चुद्धसहाकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा, पुब्बे अभावितभावानो आदिकम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्पादेस्सतीति नेतं ठानं विज्जति । आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्ममि भारो; सतेसु सहस्सेसु वा एकोव सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो; सतेसु सहस्सेसु वा एकोव सक्कोति । उप्पन्ने निमित्ते तं वट्टेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एकोव सक्कोति । अधिगतप्पनस्स चुद्धसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो; सतेसु सहस्सेसु वा एकोव सक्कोति । चुद्धसहाकारेहि परिदमितचित्तस्सापि इद्धिविकुब्बनं नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एकोव सक्कोति । विकुब्बनप्पत्तस्सापि खिप्पनिसन्तिभावो नाम भारो; सतेसु सहस्सेसु वा एकोव खिप्पनिसन्ति होति । थेरम्बत्थले **महारोहनगुत्तथेरस्स** गिलानुपट्टानं आगतेसु तिसमत्तेसु इद्धिमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्टवस्सिको **रक्खितथेरो विय** । सब्बं वत्थु **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि० २.३६७) वित्थारितमेवाति ।

कसिणकथा ।

अभिभायतनकथा

२०४. एवं अट्टसु कसिणेषु रूपावचरकुसलं निदिसित्वा, इदानी यस्मा समानेपि आरम्मणे भावनाय असमानं इमेसु अट्टसु कसिणेषु अज्जमि अभिभायतनसङ्घातं रूपावचरकुसलं पवत्तति, तस्मा तं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरुद्धं । तत्थ **अज्जत्तं अरूपसज्जी**ति अलाभिताय वा अनत्थिकताय वा अज्जत्तरूपे परिकम्मसज्जाविरहितो । **बहिद्धा रूपानि पस्सती**ति बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु कतपरिकम्मताय परिकम्मवसेन चेव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु रूपानि पस्सति । **परित्तानी**ति अवट्टितानि । **तानि अभिभुय्या**ति यथा नाम सम्पन्नगहणिको कटच्छुमत्तं भत्तं लभित्वा ‘किं एत्थ भुज्जितब्बं अत्थी’ति सङ्कटित्वा एककबळमेव करोति, एवमेव जाणुत्तरिको पुग्गलो विसदजाणो ‘किमेत्थ परित्तके आरम्मणे समापज्जितब्बं अत्थि, नायं मम भारो’ति तानि रूपानि अभिभवित्वा समापज्जति । सह निमित्तुप्पादेनेवेत्थ अप्पन्नं निब्बत्तेतीति अत्थो । **जानामि पस्सामी**ति इमिना पनस्स पुब्बभागो कथितो । **आगमट्टकथासु** पन वुत्तं — इमिनास्स पन आभोगो कथितो । सो च खो समापत्तितो वुट्ठितस्स, न अन्तोसमापत्तियन्ति (अ० नि० अट्ट० ३.८.६५) ।

अप्पमाणानीति वट्टितप्पमाणानि । **अभिभुय्या**ति एत्थ पन यथा महग्घसो पुरिसो एकं भत्तवट्टितकं लभित्वा ‘अज्जापि होतु ‘किमेसा मय्हं करिस्सती’ति तं न महन्ततो पस्सति, एवमेव जाणुत्तरो पुग्गलो विसदजाणो ‘किमेत्थ समापज्जितब्बं, न इदं अप्पमाणं, न मय्हं चित्तेकग्गताकरणे भारो अत्थी’ति तानि अभिभवित्वा समापज्जति । सह निमित्तुप्पादेनेवेत्थ अप्पन्नं निब्बत्तेतीति अत्थो ।

परित्तं परित्तारम्मणं अप्पमाणं परित्तारम्मणन्ति इध परित्तानीति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो अप्पमाणानीति आगतत्ता परित्तारम्मणता। **अट्ठकथायं** पन वुत्तं — ‘इमस्मिं ठाने चत्तारि चत्तारि आरम्मणानि अग्गहेत्वा द्वे द्वे गहितानि। किं कारणा? चतूसु हि गहितेसु देसना सोळसक्खत्तुका होति, सत्थारा च हेट्ठा सोळसक्खत्तुका देसना किलञ्जम्हि तिले पत्थरन्तेन विय वित्थारतो कथिता। तस्स इमस्मिं ठाने अट्ठक्खत्तुकं देसनं कातुं अज्झासयो। तस्मा द्वे द्वेयेव गहितानीति वेदितब्बानीति।

सुवण्णदुब्बण्णानीति परिसुद्धापरिसुद्धवण्णानि। परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुब्बण्णानीति इध अधिप्पेतानि। **आगमट्ठकथासु** पन ‘सुवण्णानि वा होन्तु दुब्बण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभायतनानि देसितानी’ति (अ० नि० अट्ठ० ३.८.६५) वुत्तं। इमेसु पन चतूसु परित्तं वितक्कचरितवसेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुब्बण्णं रागचरितवसेन। एतेसज्झि एतानि सप्पायानि। सा च तेसं सप्पायता वित्थारतो **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि० १.४३) चरियनिद्देसे वुत्ता।

कस्मा पन, यथा सुत्तन्ते “अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्वा रूपानि पस्सति परित्तानी”तिआदि (दी० नि० २.१७३; म० नि० २.२४९; अ० नि० ८.६५) वुत्तं, एवं अवत्वा इध चतूसुपि अभिभायतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिताव वुत्ताति? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो। तत्थ वा हि इध वा बहिद्धारूपानेव अभिभवितब्बानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तब्बानीति तत्रपि इधपि वुत्तानि। अज्झत्तं अरूपसज्जीति इदं पन सत्थु देसनाविलासमतमेव। अयं ताव चतूसु अभिभायतनेसु अपुब्बपदवण्णना। सुद्धिकनयपटिपदाभेदो पनेत्थ पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव एकेकस्मिं अभिभायतने वेदितब्बो। केवलज्चेत्थ आरम्मणचतुक्कं आरम्मणदुकं होति, सोळसक्खत्तुकञ्च अट्ठक्खत्तुकं। सेसं तादिसमेव। एवमेत्थ एकेकस्मिं अभिभायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्मणनवका, आरम्मणपटिपदामिस्सके अट्ठ नवकाति पन्नरस नवकाति चतूसुपि अभिभायतनेसु समसट्ठि नवका वेदितब्बा।

२४६. पञ्चमअभिभायतनादीसु **नीलानीति** सब्बसङ्गाहिकवसेन वुत्तं। **नीलवण्णानीति** वण्णवसेन, **नीलनिदस्सनानीति** निदस्सनवसेन, अपज्जायमानविवरानि, असम्भिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्तीति वुत्तं होति। **नीलनिभासानीति** इदं पन ओभासनवसेन वुत्तं; नीलोभासानि नीलप्पभायुत्तानीति अत्थो। एतेन नेसं सुविसुद्धत्तं दस्सेति। सुविसुद्धवण्णवसेन हि इमानि चत्तारि अभिभायतनानि वुत्तानि। **पीतानीति**आदीसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो। नीलकसिणं उग्गण्हन्तो नीलस्मिं निमित्तं गण्हाति। पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वातिआदिकं पनेत्थ कसिणकरणञ्च परिकम्मञ्च अप्पनाविधानञ्च सब्बं **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि० १.९३ आदयो) वित्थारतो वुत्तमेव। यथा च पथवीकसिणे एवमेत्थ एकेकस्मिं अभिभायतने पञ्चवीसति पञ्चवीसति नवका वेदितब्बा।

अभिभायतनकथा।

विमोक्खकथा

२४८. इदानी यस्मा इदं रूपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्मणसङ्गातानं आयतनानं अभिभवनतो अभिभायतनवसेनेव उप्पज्जति, अथ खो विमोक्खवसेनपि उप्पज्जति, तस्मा तम्पि नयं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरद्धं।

केनट्ठेन पन विमोक्खो वेदितब्बोति? अधिमुच्चनट्ठेन। को अयं अधिमुच्चनट्ठो नाम? पच्चनीकधम्मेहि च सुट्ठु विमुच्चनट्ठो, आरम्मणे च अभिरतवसेन सुट्ठु विमुच्चनट्ठो। पितुअङ्के विस्सट्ठअङ्गपच्चङ्गस्स दारकस्स सयनं विय अनिग्गहितभावेन निरासङ्कताय आरम्मणे पवतीति वुत्तं होति। एवंलक्खणज्झि विमोक्खभावप्पत्तं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नयो आरद्धो।

तत्थ **रूपीति** अज्झत्तं केसादीसु उप्पादितं रूपज्झानं रूपं, तदस्सत्थीति रूपी। अज्झत्तज्झि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अक्खितारकाय वा करोति। पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा छविआ वा अक्खीनं पीतट्ठाने वा करोति। लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिह्वाय वा हत्थतलपादतलेसु वा अक्खीनं रत्तट्ठाने वा करोति। ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अक्खीनं सेतट्ठाने वा करोति। एवं परिकम्मं कत्वा उप्पन्नज्झानसमङ्गिनं सन्धायेतं वुत्तं। **रूपानि पस्सतीति** बहिद्धारपि नीलकसिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति। इमिना अज्झत्तबहिद्धावत्थुकेसु कसिणेषु ज्ञानपटिलाभो दस्सितो।

अज्झत्तं अरूपसज्जीति अज्झत्तं न रूपसज्जी। अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्झानोति अत्थो। इमिना बहिद्धा परिकम्मं

कत्वा बहिद्धाव पटिलद्धज्ज्ञानता दस्सिता ।

सुभन्ति इमिना सुविसुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेसु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चापि अन्तोअप्पनाय ‘सुभ’न्ति आभोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्धं सुभकसिणं आरम्मणं कत्वा विहरति, सो यस्मा ‘सुभ’न्ति...पे०... पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति, तथा दुतियादीनि, तस्मा एवं देसना कता । **पटिसम्भिदामग्गे** पन “कथं सुभन्त्वेव अधिमुत्तो होतीति विमोक्खो? इध भिक्खु मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं...पे०... विहरति, मेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति; करुणा... मुदिता... उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं...पे०... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति, एवं सुभन्त्वेव अधिमुत्तो होती”ति विमोक्खोति (पटि० म० १.२१२) वुत्तं । इध पन उपरि पाळियंयेव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता तं नयं पटिक्खिपित्वा सुनीलकसुपीतकसुलोहितकसुओदातकपरिसुद्धनीलकपरिसुद्धपीतकपरिसुद्धलोहितकपरिसुद्धओदातकवसेनेव सुभविमोक्खो अनुज्जातो । इति कसिणन्ति वा अभिभायतनन्ति वा विमोक्खोति वा रूपावचरज्ज्ञानमेव । तज्झि आरम्मणस्स सकलद्वेन कसिणं नाम, आरम्मणं अभिभवनद्वेन अभिभायतनं नाम, आरम्मणे अधिमुच्चनद्वेन पच्चनीकधम्मोहि च विमुच्चनद्वेन विमोक्खो नामाति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवसेन, इतरा पन सुत्तन्तदेसनावसेन वुत्ताति वेदितब्बा । अयमेत्थ अपुब्बपदवण्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पथवीकसिणे विय पञ्चवीसति पञ्चवीसतीति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितब्बा ।

विमोक्खकथा ।

ब्रह्मविहारकथा

२५१. इदानि मेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसला**तिआदि आरब्धं । तत्थ **मेत्तासहगतन्ति** मेत्ताय समन्नागतं । परतो करुणासहगतादीसुपि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसम्पज्ज विहरति, तं मेत्तादीनं भावनाविधानं सब्बं **विसुद्धिमग्गे** (विसुद्धि० १.२४०) वित्थारितमेव । अवसेसाय पाळिया अत्थो पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

केवलज्झि पथवीकसिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तीसु तिकचतुक्कज्ज्ञानिकवसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका, करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतूहि सद्धिं करुणामुदिताति इमेपि येवापनका लब्भन्ति । दुक्खपटिपदादिभावो चेत्य मेत्ताय ताव व्यापादविक्खम्भनवसेन, करुणाय विहिंसविक्खम्भनवसेन, मुदिताय अरतिविक्खम्भनवसेन, उपेक्खाय रागपटिघविक्खम्भनवसेन वेदितब्बो । परित्तरम्मणता पन नबहुसत्तारम्मणवसेन; अप्पमाणारम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होतीति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

एवं ताव पाळिवसेनेव —

ब्रह्मत्तमेन कथिते, ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिय्यो एतेसु अयं, पकिण्णककथापि विज्जेय्या ।

एतासु हि मेत्ताकरुणामुदिताउपेक्खासु अत्थतो ताव मेज्जतीति **मेत्ता**, सिनिहतीति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पवत्ततीपि मेत्ता । परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पनं करोतीति **करुणा** । किणाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेतीति **करुणा** । किरीयति वा दुक्खितेसु फरणवसेन पसारियतीति **करुणा** । मोदन्ति ताय तंसमङ्गिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तन्ति **मुदिता** । ‘अवेरा होन्तू’तिआदिव्यापारप्पहानेन मज्झत्तभावूपगमनेन च उपेक्खतीति **उपेक्खा** ।

लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा ‘मेत्ता’, हितूपसंहाररसा, आघातविनयपच्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादूपसमो एतस्सा सम्पत्ति, सिनेहसम्भवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा ‘करुणा’, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभावदस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा सम्पत्ति, सोकसम्भवो विपत्ति । सत्तेसु पमोदनलक्खणा ‘मुदिता’, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्टाना, सत्तानं सम्पत्तिदस्सनपदट्टाना । अरतिवूपसमो तस्सा सम्पत्ति,

पहाससम्भवो विपत्तिः । सत्तेसु मज्झत्ताकारणवत्तिलक्खणा ‘उपेक्खा’, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिधानुनयवूपसमपच्चुपट्टाना, “कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुच्चिस्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो वा न परिहायिस्सन्ती”ति? एवं पवत्तकम्मस्सकतादस्सनपदट्टाना । पटिधानुनयवूपसमो तस्सा सम्पत्ति, गेहस्सिताय अज्जाणुपेक्खाय सम्भवो विपत्तिः ।

चतुन्मि पनेतेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखञ्चेव भवसम्पत्ति च साधारणप्ययोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्ययोजना हेतु मेत्ता, विहिंसा अरतिरागपटिघातप्ययोजना इतरा । वुत्तमि चेत्तं —

“निस्सरणञ्हेतं, आवुसो, व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणञ्हेतं, आवुसो, विहेसाय यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणञ्हेतं, आवुसो, अरतिया यदिदं मुदिताचेतोविमुत्ति, निस्सरणञ्हेतं, आवुसो, रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ती”ति (दी० नि० ३.३२६; अ० नि० ६.१३) ।

एकमेकस्स चेत्थ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्मविहारस्स हि, समीपचारो विय पुरिसस्स सपत्तो, गुणदस्सनसभागताय रागो आसन्नपच्चत्थिको । सो लहुं ओतारं लभति । तस्मा ततो सुट्ठु मेत्ता रक्खितब्बा । पब्बतादिगहननिस्सितो विय पुरिसस्स सपत्तो सभावविसभागताय व्यापादो दूरपच्चत्थिको । तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितब्बं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपञ्च करिस्सतीति अट्टानमेत्तं ।

करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं अप्पटिलाभं वा अप्पटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहस्सितं दोमनस्सं”न्तिआदिना नयेन आगतं गेहस्सितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसभागताय आसन्नपच्चत्थिकं । सभावविसभागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन करुणायितब्बं । करुणञ्च नाम करिस्सति पाणिआदीहि च विहेसिस्सतीति अट्टानमेत्तं ।

मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं पटिलाभं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं । यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहस्सितं सोमनस्सं”न्तिआदिना (म० नि० ३.३०६) नयेन आगतं गेहस्सितं सोमनस्सं सम्पत्तिदस्सनसभागताय आसन्नपच्चत्थिकं । सभावविसभागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता भावेतब्बा । पमुदितो च नाम भविस्सति पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलधम्मेषु च उक्कण्ठिस्सतीति अट्टानमेत्तं ।

उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन “चक्खुना रूपं दिस्वा उप्पज्जति उपेक्खा बालस्स मूळहस्स पुथुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीनवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स । या एवरूपा उपेक्खा रूपं सा नातिवत्तति । तस्मा सा उपेक्खा गेहस्सिताति वुच्चती”तिआदिना (म० नि० ३.३०८) नयेन आगता गेहस्सिता अज्जाणुपेक्खा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । सभावविसभागताय रागपटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन उपेक्खितब्बं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जिस्सति चाति अट्टानमेत्तं ।

सब्बेसम्पि च एतेसं कत्तुकामताछन्दो आदि, नीवरणादिविक्खम्भनं मज्झं, अप्पना परियोसानं, पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेका वा सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवट्ठनं ।

तत्रायं वट्ठनक्कमो — यथा हि कुसलो कस्सको कसितवट्ठानं परिच्छिन्दित्वा कसति, एवं पठममेव एकं आवासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु ‘इमस्मिं आवासे सत्ता अवेरा होन्तू’तिआदिना नयेन मेत्ता भावेतब्बा । तत्थ चित्तं मुदुं कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितब्बा । ततो अनुक्कमेन तयो चत्तारो पञ्च छ सत्त अट्ठ नव दस, एका रच्छा, उपट्ठगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसाति एवं याव एकं चक्कवाळं, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता भावेतब्बा । तथा करुणादयोति । अयमेत्थ आरम्भणवट्ठनक्कमो ।

यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आरुप्पा, समाधीनं निस्सन्दो नेवसज्जानासज्जायतनं, विपस्सनानं निस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानं निस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्सन्दो एत्थ उपेक्खाब्रह्मविहारो । यथा हि थम्भे अनुस्सापेत्वा

तुलासङ्घाटं अनारोपेत्वा न सक्का आकासे कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्झानं विना न सक्का चतुत्थं भावेतुं । कसिणेसु पन उप्पन्नततियज्झानस्सपेसा नुप्पज्जति विसभागारम्मणत्ताति ।

एत्थ सिया — ‘कस्मा पनेता मेत्ता करुणा मुदिता उपेक्खा ब्रह्मविहाराति वुच्चन्ति? कस्मा च, चतस्सोव? को च एतासं कमो? विभङ्गे च कस्मा अप्पमज्जाति वुत्ता’ति? वुच्चते — सेट्ठेन ताव निदोसभावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदितब्बा । सत्तेसु सम्पापटिपत्तिभावेन हि सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोसचित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि सम्पयुत्ता योगिनो ब्रह्मसमाव हुत्वा विहरन्तीति सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहाराति वुच्चन्ति ।

कस्मा च चतस्सोतिआदिपज्जहस्स पन इदं विस्सज्जनं —

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो,
हितादिआकारवसा पनासं ।
कमो पवत्तन्ति च अप्पमाणे,
ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता ब्यापादबहुलस्स, करुणा विहिंसाबहुलस्स, मुदिता अरतिबहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो; यस्मा च हितूपसंहारअहितापनयनसम्पत्तिमोदनअनाभोगवसेन चतुब्बिधोयेव सत्तेसु मनसिकारो; यस्मा च यथा माता दहरगिलानयोब्बनप्पत्तसकिच्चपसुत्तेसु चतूसु पुत्तेसु दहरस्स अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जापनयनकामा, योब्बनप्पत्तस्स योब्बनसम्पत्तिया चिरट्ठितिकामा, सकिच्चपसुत्तस्स किस्मिञ्चिपि परियाये अब्यावटा होति, तथा अप्पमज्जाविहारिकेनापि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितब्बं, तस्मा इतो विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सोव अप्पमज्जा ।

यस्मा पन चतस्सोपेता भावेतुकामेन पठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन सत्तेसु पटिपज्जितब्बं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता; ततो एवं पत्थितहितानं सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा सम्भावेत्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिवसेन, दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा च करुणा; अथेवं पत्थितहितानं पत्थितदुक्खापगमानञ्च नेसं सम्पत्तिं दिस्वा सम्पत्तिप्पमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा च मुदिता; ततो परं पन कत्तब्बाभावतो अज्झुपेक्खकतासङ्घातेन मज्झत्ताकारेन पटिपज्जितब्बं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादिआकारवसा पनासं पठमं मेत्ता वुत्ता । अथ करुणा मुदिता उपेक्खाति अयं कमो वेदितब्बो ।

यस्मा पन सब्बापेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, तस्मा अप्पमज्जाति वुच्चन्ति । अप्पमाणा हि सत्ता एतासं गोचरभूता, ‘एकसत्तस्सापि च एतके पदेसे मेत्तादयो भावेतब्बा’ति एवं पमाणं अगगहेत्वा सकलफरणवसेनेव पवत्ताति, तेन वुत्तं —

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो,
हितादिआकारवसा पनासं ।
कमो पवत्तन्ति च अप्पमाणे,
ता गोचरे येन तदप्पमज्जाति ॥

एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा तिस्सो तिकचतुक्कज्झानिकाव होन्ति । कस्मा? सोमनस्साविप्पयोगतो । कस्मा पनासं सोमनस्सेन अविप्पयोगोति? दोमनस्ससमुट्ठितानं ब्यापादादीनं निस्सरणत्ता । पच्छिमा पन अवसेसेकज्झानिकाव । कस्मा? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्ता ब्रह्मविहारुपेक्खा उपेक्खावेदनं विना वत्ततीति ।

ब्रह्मविहारकथा ।

असुभकथा

२६३. इदानी रागचरितसत्तानं एकन्तहितं नानारम्मणेषु एकेकज्झानवसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसलातिआदि आरब्धं ।

तत्थ उद्धमातकसज्जासहगतन्तिआदीसु, भस्ता विय वायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्कमं समुग्गतेन सूनभावेन धुमातत्ता उद्धमातं । उद्धमातमेव उद्धमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धमातन्ति उद्धमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुच्चति विपरिभिन्ननीलवण्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलन्ति विनीलकं । मंसुस्सदद्धानेसु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्निचयद्धानेसु सेतवण्णस्स, येभ्य्येन च नीलवण्णस्स, नीलद्धाने नीलसाटकपारुतस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । परिभिन्नद्धानेसु विस्सन्दमानं पुब्बं विपुब्बं । विपुब्बमेव विपुब्बकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुब्बन्ति विपुब्बकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिदं वुच्चति द्विधा छिन्दनेन अपधारितं, विच्छिदमेव विच्छिदकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिदन्ति विच्छिदकं । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एतो च विविधाकारेण सोणसिङ्गालादीहि खायितं विक्खायितं । विक्खायितमेव विक्खायितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितन्ति विक्खायितकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विविधा खितं विक्खितं । विक्खितमेव विक्खितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खितन्ति विक्खितकं । ‘अज्जेन हत्थं अज्जेन पादं अज्जेन सीसं’न्ति एवं ततो ततो खितस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । हतञ्च तं पुरिमनयेनेव विक्खितकज्जाति हतविक्खितकं । काकपदाकारेण अङ्गपच्चङ्गेसु सत्थेन हनित्वा वुत्तनयेन विक्खितकस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं किरति, विक्खिपति, इतो चितो च पग्घरतीति लोहितकं । पग्घरितलोहितमक्खितस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुळवा वुच्चन्ति किमयो । पुळवे विकिरतीति पुळवकं । किमपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्टियेव अट्टिकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं अट्टीति अट्टिकं । अट्टिसङ्खलिकायपि एकट्टिकस्सपि एतं अधिवचनं । इमानि च पन उद्धमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानम्पि निमित्तेसु पटिलद्धज्झानानम्पि एतानेव नामानि ।

तत्थ उद्धमातकनिमित्ते अप्पनावसेन उप्पन्ना सज्जा उद्धमातकसज्जा । ताय उद्धमातकसज्जाय सम्पयोगेन सहगतं उद्धमातकसज्जासहगतं । विनीलकसज्जासहगतादीसुपि एसेव नयो । यं पनेत्थ भावनाविधानं वत्तब्बं भवेय्य, तं सब्बाकारेण विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० १.१०३ आदयो) वुत्तमेव । अवसेसा पाळिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । केवलज्झि इध, चतुत्थज्झानवसेन उपेक्खाब्रह्मविहारे विय, पठमज्झानवसेन एकेकस्मिं पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुभारम्मणस्स च अवड्ढनीयत्ता, परिस्से उद्धमातकद्धाने उप्पन्ननिमित्तारम्मणं परित्तरम्मणं, महन्ते अप्पमाणारम्मणं वेदितब्बं । सेसेसुपि एसेव नयोति ।

इति असुभानि सुभगुणो,
दससतलोचनेन थुत्तकित्ति ।
यानि अवोच दसबलो,
एकेकज्झानहेतूनि ॥

एवं पाळिनयेनेव, ताव सब्बानि तानि जानित्वा ।
तेस्सेव अयं भिय्यो, पकिण्णककथापि विज्जेय्या ॥ (विसुद्धि० १.१२०) ।

एतेसु हि यत्थ कत्थचि अधिगतज्झानो सुविकखम्भितरागत्ता वीतरागो विय निल्लोलुप्पचारो होति । एवं सन्तेपि य्वायं असुभभेदो वुत्तो, सो सरीरसभावप्पत्तिवसेन च रागचरितभेदवसेन चाति वेदितब्बो ।

छवसरीरज्झि पटिकूलभावं आपज्जमानं उद्धमातकसभावप्पत्तं वा सिया, विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति लद्धं तादिसे तादिसे उद्धमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलन्ति एवं निमित्तं गण्हितब्बमेवाति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुभप्पभेदो वुत्तोति वेदितब्बो ।

विसेसतो चेत्थ उद्धमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सरीरसण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छविरागविपत्तिप्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं । विपुब्बकं कायवण्णपटिबद्धस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुद्वापितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिदकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं । विक्खायितकं मंसूपचयसम्पत्तिविनासप्पकासनतो थनादीसु

सरीरपदेसेसु मंसूपचयरागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अङ्गपच्चङ्गानं विक्खेपप्पकासनतो अङ्गपच्चङ्गलीलारागिनो सप्पायं । हतविक्खित्तकं सरीरसङ्घाटभेदविकारपप्पकासनतो सरीरसङ्घाटसम्पत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खित्तपटिकूलभावपप्पकासनतो अलङ्कारजनितसोभरागिनो सप्पायं । पुळ्वकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावपप्पकासनतो काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिकं सरीरद्वीनं पटिकूलभावपप्पकासनतो दन्तसम्पत्तिरागिनो सप्पायन्ति । एवं रागचरितवसेनापि दसधा असुभपभेदो वुत्तोति वेदितब्बो ।

यस्मा पन दसविधेपि एतस्मिं असुभे सेय्यथापि नाम अपरिसण्ठितजलाय सीघसोताय नदिया अरित्तबलेनेव नावा तिड्ढति, विना अरित्तेन न सक्का ठपेतुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्मणस्स वितक्कबलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिड्ढति, विना वितक्केन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्झानमेवेत्थ होति, न दुतियादीनि । पटिकूलेपि चेतस्मिं आरम्मणे ‘अद्धा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिमुच्चिस्सामी’ति एवं आनिसंसदस्साविताय चैव नीवरणसन्तापप्पहानेन च पीतिसोमनस्सं उपज्जति, ‘बहुं दानि वेतनं लभिस्सामी’ति आनिसंसदस्साविनो पुप्फच्छुक्कस्स गूथरासिम्हि विय, उस्सन्नब्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचनपवत्तियं विय च ।

दसविधमपि चेतं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सपि हि एतस्स असुचिदुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलभावो एव लक्खणं । तदेतं इमिना लक्खणेन न केवलं मतसरीरेयेव दन्तट्टिकदस्साविनो पन चेतियपब्बतवासिनो **महातिस्सत्थेरस्स** विय, हत्थिक्खन्धगतं राजानं उल्लोकेन्तस्स **सङ्खरक्खित्तत्थेरुपट्टाकसामणेस्स** विय च, जीवमानकसरीरेपि उपट्टाति । यथेव हि मतसरीरं एवं जीवमानकमपि असुभमेव । असुभलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलङ्कारेन पटिच्छन्नत्ता न पञ्जायतीति ।

असुभकथा ।

किं पन पथवीकसिणं आदिं कत्वा अट्टिकसज्जापरियोसानावेसा रूपावचरप्पना, उदाहु अज्जापि अत्थीति? अत्थि; आनापानज्झानज्झि कायगतासतिभावना च इध न कथिता । किज्जापि न कथिता वायोकसिणे पन गहिते आनापानज्झानं गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चकज्झानवसेन उपन्ना कायगतासति, दससु असुभेषु गहितेषु द्वतिसाकारे पटिकूलमनसिकारज्झानवसेन चैव नवसिवथिकावण्णज्झानवसेन च पवत्ता कायगतासति गहितावाति । सब्बापि रूपावचरप्पना इध कथिताव होतीति ।

रूपावचरकुसलकथा निड्ढिता ।

अरूपावचरकुसलवण्णना

आकासानज्जायतनं

२६५. इदानी अरूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसलातिआदि आरब्धं । तत्थ अरूपूपपत्तियाति अरूपभवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्सा अरूपूपपत्तिया । **मगं भावेतीति** उपायं हेतुं कारणं उप्पादेति वड्ढेति । **सब्बसो**ति सब्बाकारेन । सब्बासं वा अनवसेसानन्ति अत्थो । **रूपसज्जानन्ति** सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्झानानज्जेव तदारम्मणानज्ज । रूपावचरज्झानमपि हि रूपन्ति वुच्चति ‘रूपी रूपानि पस्सती’तिआदीसु (ध० स० २४८; दी० नि० २.१२९) । तस्स आरम्मणमपि “बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी”तिआदीसु (ध० स० २४४-२४६; दी० नि० २.१७३); तस्मा इध रूपे सज्जा रूपसज्जाति एवं सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्झानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सज्जा अस्साति रूपसज्जं, रूपमस्स नामन्ति वुत्तं होति । एवं पथवीकसिणादिभेदस्स तदारम्मणस्स चेतं अधिवचनन्ति वेदितब्बं ।

समतिक्कमाति विरागा निरोधा च । किं वुत्तं होति? एतासं कुसलविपाककिरियवसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसङ्घातानं रूपसज्जानं, एतेसज्ज पथवीकसिणादिवसेन अट्ठन्नं आरम्मणसङ्घातानं रूपसज्जानं, सब्बाकारेन अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति । न हि सक्का सब्बसो अनतिक्कन्तरूपसज्जेन एतं उपसम्पज्ज विहरितुन्ति ।

तत्थ यस्मा आरम्मणे अविरत्तस्स सज्जासमतिक्कमो न होति, समतिक्कन्तासु च सज्जासु आरम्मणं समतिक्कन्तमेव होति, तस्मा

आरम्भणसमतिक्कमं अवत्वा “तत्थ कतमा रूपसज्जा? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सज्जा सज्जानना सज्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसज्जायो। इमा रूपसज्जायो अतिक्कन्तो होति, वीतिक्कन्तो, समतिक्कन्तो, तेन वुच्चति सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा”ति (विभ० ६०२) एवं विभङ्गे सज्जानंयेव समतिक्कमो वुत्तो। यस्मा पन आरम्भणसमतिक्कमेन पत्तब्बा एता समापत्तियो, न एकस्मिंयेव आरम्भणे पठमज्झानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्कमवसेनापि अत्थवण्णना कताति वेदितब्बा।

पटिघसज्जानं अत्थङ्गमाति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानञ्च पटिघातेन समुप्पन्ना सज्जा पटिघसज्जा। रूपसज्जादीनं एतं अधिवचनं। यथाह — “तत्थ कतमा पटिघसज्जा? रूपसज्जा सदसज्जा गन्धसज्जा रससज्जा फोडुब्बसज्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसज्जायो”ति (विभ० ६०३)। तासं कुसलविपाकानं पञ्चन्नं अकुसलविपाकानं पञ्चन्नन्ति सब्बसो दसन्नम्पि पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा पहाणा असमुप्पादा अप्पवत्तिं कत्वाति वुत्तं होति।

कामञ्चेता पठमज्झानादीनि समापन्नस्सापि न सन्ति — न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारवसेन चित्तं पवत्तति — एवं सन्तेपि, अञ्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्झाने विय, सक्कायदिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च, इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वचनं वेदितब्बं। अथ वा किञ्चापि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति। न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति। अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति। तस्मा ता एत्थ पहीनाति वत्तुं वट्ठति। न केवलञ्च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतुम्पि वट्ठति। तासज्झि इतो पुब्बे अप्पहीनत्तायेव पठमज्झानं समापन्नस्स “सद्वो कण्टको”ति (अ० नि० १०.७२) वुत्तो भगवता। इध च पहीनत्तायेव अरूपसमापत्तीनं आनेज्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता। आळारो च काळामो आरुप्पसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकटसतानि निस्साय निस्साय अतिक्कन्तानि नेव अद्वस, न पन सद्वं अस्सोसीति (दी० नि० २.१९२)।

नानत्तसज्जानं अमनसिकाराति नानत्ते गोचरे पवत्तानं सज्जानं नानत्तानं वा सज्जानं। यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नानत्तसज्जा? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सज्जा सज्जानना सज्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसज्जायो”ति (विभ० ६०४) एवं विभङ्गे विभजित्वा वुत्ता इध अधिप्पेता; असमापन्नस्स मनोधातुमनोविज्जाणधातुसङ्गहिता सज्जा रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसज्जा, द्वादस अकुसलसज्जा, एकादस कामावचरकुसलविपाकसज्जा, द्वे अकुसलविपाकसज्जा, एकादस कामावचरकिरियसज्जाति एवं चतुचत्तालीसम्पि सज्जा नानत्ता नानासभावा अञ्जमज्जं असदिसा, तस्मा नानत्तसज्जाति वुत्ता। तासं सब्बसो नानत्तसज्जानं अमनसिकारा अनावज्जना असमन्नाहारा अपच्चवेक्खणा। यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच्चवेक्खति, तस्माति वुत्तं होति।

यस्मा चेत्य पुरिमा रूपसज्जा पटिघसज्जा च इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवेपि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरणकाले, तस्मा तासं ‘समतिक्कमा अत्थङ्गमा’ति द्वेधापि अभावोयेव वुत्तो। नानत्तसज्जासु पन यस्मा अट्ठ कामावचरकुसलसज्जा, नव किरियासज्जा, दस अकुसलसज्जाति इमा सत्तवीसति सज्जा इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकाराति वुत्तन्ति वेदितब्बं। तत्रापि हि इमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरन्तो तासं अमनसिकारायेव उपसम्पज्ज विहरति। ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होतीति। सङ्खेपतो चेत्य ‘रूपसज्जानं समतिक्कमा’ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मनं पहानं वुत्तं। ‘पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसज्जानं अमनसिकारा’ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानञ्च पहानं अमनसिकारो च वुत्तोति वेदितब्बो।

इति भगवा ‘पन्नरसन्नं रूपसज्जानं समतिक्कमेन, दसन्नं पटिघसज्जानं अत्थङ्गमेन, चतुचत्तालीसाय नानत्तसज्जानं अमनसिकारेना’ति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वण्णं कथेसि। किं कारणाति चे सोतूनं उस्साहजननत्थञ्चेव पलोभनत्थञ्च। सचे हि केचि अपण्डिता वदेय्युं ‘सत्था आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निब्बत्तेथाति वदति, को नु खो एताय निब्बत्तिताय अत्थो? को आनिसंसो’ति ते एवं वत्तुं मा लभन्तूति इमेहि आकारेहि समापत्तिया वण्णं कथेसि। तज्झि नेसं सुत्वा एवं भविस्सति — ‘एवंसन्ता किर अयं समापत्ति, एवंपणीता, निब्बत्तेस्साम न’न्ति। अथस्स निब्बत्तनत्थाय उस्साहं करिस्सन्तीति।

पलोभनत्थञ्चापि नेसं एतिस्सा वण्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विय। विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो वुच्चति। सो किर गुळफाणितखण्डसक्करादीनि सकटेनादाय पच्चन्तगामं गन्त्वा ‘विसकण्टकं गण्थथ विसकण्टकं गण्थथा’ति उग्घोसेसि। तं सुत्वा गामिका

‘विसं नाम कक्खळं, यो नं खादति सो मरति, कण्टकोपि विज्झित्वा मारेति । उभोपेते कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो’ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो ‘अवोहारकुसला इमे गामिका, हन्द ने उपायेन गण्हापेमी’ति ‘अतिमधुरं गण्हथ अतिसादुं गण्हथ, गुळं फाणितं सक्करं समग्घं लब्भति, कूटमासककूटकहापणादीहिपि लब्भती’ति उग्घोसेसि । तं सुत्वा गामिका हट्टपहट्टा निगगन्त्वा बहुम्पि मूलं दत्वा गहेसुं ।

तत्थ वाणिजस्स ‘विसकण्टकं गण्हथा’ति उग्घोसनं विय भगवतो ‘आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निब्बत्तेथा’ति वचनं । ‘उभोपेते कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो’ति? गामिकानं चिन्तनं विय ‘भगवा आकासानञ्चायतनं निब्बत्तेथाति आह, को एत्थ आनिसंसो? नास्स गुणं जानामा’ति सोतूनं चिन्तनं । अथस्स वाणिजस्स ‘अतिमधुरं गण्हथा’ति आदिवचनं विय भगवतो रूपसञ्जासमतिक्कमनादिकं आनिसंसपकासनं । इदञ्चि सुत्वा ते बहुम्पि मूलं दत्वा, गामिका विय गुळं, इमिना आनिसंसेन पलोभितचित्ता महन्तम्पि उस्साहं कत्वा इमं समापत्तिं निब्बत्तेस्सन्तीति उस्साहजननत्थं पलोभनत्थञ्च कथेसि ।

आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतन्ति एत्थ नास्स अन्तोति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासानञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिद्वानट्टेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवाति **आकासानञ्चायतनं** । इति आकासानञ्चं च तं आयतनञ्चातिपि आकासानञ्चायतनं । कसिणुग्घाटिमाकासस्सेतं अधिवचनं । तस्मिं आकासानञ्चायतने अप्पनाप्पत्ताय सञ्जाय सहगतं आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं ।

यथा पन अञ्जत्थ ‘अनन्तो आकासो’ति (विभ० ५०८; दी० नि० २.१२९) वुत्तं, एवमिध अनन्तन्ति वा परित्तन्ति वा न गहितं । कस्मा? अनन्ते हि गहिते परित्तं न गहति, परित्ते गहिते अनन्तं न गहति । एवं सन्ते आरम्मणचतुक्कं न पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका न होति । सम्मासम्बुद्धस्स च इमस्मिं ठाने देसनं सोळसक्खत्तुकं कातुं अञ्ज्ञासयो, तस्मा अनन्तन्ति वा परित्तन्ति वा अवत्वा ‘आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतन्ति’ आह । एवञ्चि सति उभयम्पि गहितमेव होति । आरम्मणचतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पाळिअत्थो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । रूपावचरचतुत्थज्झाननिकन्तिपरियादानदुक्खताय चेत्य दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा होति । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च वेदितब्बा । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पन पवत्तं ज्ञानं परित्तरम्मणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणारम्मणन्ति वेदितब्बं । उपेखाब्रह्मविहारे विय च इधापि चतुत्थज्झानवसेन पञ्चवीसति एकका होन्ति । यथा चेत्य एवं इतो परेसुपि । विसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णयिरस्साम ।

विज्जाणञ्चायतनं

२६६. आकासानञ्चायतनं समतिक्कम्माति, एत्थ ताव पुब्बे वुत्तनयेन आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिद्वानट्टेनाति ज्ञानम्पि आकासानञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्मणम्पि । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चाति उभयम्पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्कमित्वाव यस्मा इदं विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतं एकज्झं कत्वा ‘आकासानञ्चायतनं समतिक्कम्मा’ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

विज्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतन्ति, एत्थ पन अनन्तन्ति मनसिकातब्बवसेन नास्स अन्तोति अनन्तं । अनन्तमेव आनञ्चं । विज्जाणं आनञ्चं विज्जाणानञ्चन्ति अवत्वा विज्जाणञ्चन्ति वुत्तं । अयञ्हेत्थ रूळ्हीसद्दो । तदेव विज्जाणञ्चं अधिद्वानट्टेन इमाय सञ्जाय आयतनन्ति **विज्जाणञ्चायतनं** । तस्मिं विज्जाणञ्चायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतन्ति **विज्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतं** । आकासे पवत्तविज्जाणारम्मणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासारम्मणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्मणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

आकिञ्चञ्चायतनं

२६७. विज्जाणञ्चायतनं समतिक्कम्माति एत्थापि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्च आयतनमस्स अधिद्वानट्टेनाति ज्ञानमि विज्जाणञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव च आरम्मणमि । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चाति उभयमि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्कमित्वाव यस्मा इदं आकिञ्चञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतं एकज्झं कत्वा ‘विज्जाणञ्चायतनं समतिक्कम्मा’ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

आकिञ्चञ्चायतनसञ्जासहगतन्ति एत्थ पन नास्स किञ्चनन्ति अकिञ्चनं; अन्तमसो भङ्गमत्तमि अस्स अवसिट्ठं नत्थीति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्जं । आकासानञ्चायतनविज्जाणापगमस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चञ्जं अधिद्वानट्टेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनन्ति **आकिञ्चञ्चायतनं** । तस्मिं आकिञ्चञ्चायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतन्ति **आकिञ्चञ्चायतनसञ्जासहगतं** । आकासे पवत्तितविज्जाणापगमारम्मणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पना परिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिण्णुग्घाटिमाकासे पवत्तितविज्जाणापगमारम्मणताय परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्मणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

नेवसञ्जानासञ्चायतनं

आकिञ्चञ्चायतनं समतिक्कम्माति एत्थापि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चञ्जं आयतनमस्स अधिद्वानट्टेनाति ज्ञानमि आकिञ्चञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्मणमि । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चाति उभयमि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणे च समतिक्कमित्वाव यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेतं एकज्झं कत्वा ‘आकिञ्चञ्चायतनं समतिक्कम्मा’ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

नेवसञ्जानासञ्चायतनसञ्जासहगतन्ति एत्थ पन याय सञ्जाय भावतो तं नेवसञ्जानासञ्चायतनन्ति वुच्चति, यथा पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, तं ताव दस्सेतुं **विभङ्गे** ‘‘नेवसञ्जीनासञ्जी’’ति उद्धरित्वा ‘‘तज्जेव आकिञ्चञ्चायतनं सन्ततो मनसिकरोति सङ्घारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसञ्जीनासञ्जी’’ति (विभ० ६१९) वुत्तं । तत्थ ‘**सन्ततो मनसिकरोती**’ति ‘सन्ता वतायं समापत्तिं, यत्र हि नाम नत्थिभावमि आरम्मणं करित्वा ठस्सती’ति एवं सन्तारम्मणताय नं ‘सन्ता’ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसिकरोति, कथं समतिक्कमो होतीति? अनावज्जितुकामताय । सो हि किञ्चापि नं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेतं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिद्विहस्सामि वुद्धिहस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति एस आभोगो समन्नाहारो मनसिकारो न होति । कस्मा? आकिञ्चञ्चायतनतो नेवसञ्जानासञ्चायतनस्स सन्ततरपणीततरताय ।

यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन हत्थिक्खन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं वत्थं दळ्ळं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तचुण्णादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकतिआदीनि करोन्ते दिस्वा ‘अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानिपि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती’ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न चस्स एवं होति — ‘अहो वताहं रज्जं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्य’न्ति । तं किस्स हेतु? रज्जसिरिया महानिसंसताय । सो सिप्पिके समतिक्कमित्वाव गच्छति । एवमेवेस किञ्चापि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिद्विहस्सामि वुद्धिहस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति नेव एस आभोगो समन्नाहारो मनसिकारो होति । सो तं सन्ततो मनसि करोन्तो तं परमसुखुमं अप्पनाप्पत्तं सज्जं पापुणाति, याय ‘नेवसञ्जीनासञ्जी नाम होति, सङ्घारावसेससमापत्तिं भावेती’ति वुच्चति । ‘सङ्घारावसेससमापत्तिं’न्ति अच्चन्तसुखुमभावप्पत्तसङ्घारं चतुत्थारुप्पसमापत्तिं ।

इदानीं यं तं एवं अधिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्चायतनन्ति वुच्चति, तं अत्थतो दस्सेतुं ‘‘नेवसञ्जानासञ्चायतनन्ति नेवसञ्जानासञ्चायतनं समापन्नस्स वा, उपपन्नस्स वा, दिद्वधम्मसुखविहारिस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा’’ति (विभ० ६२०) वुत्तं । तेसु इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधिप्पेता ।

वचनत्थो पनेत्थ — ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुखुमाय च भावतो, नेवस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा, नासञ्जाति नेवसञ्जानासञ्जं । नेवसञ्जानासञ्जञ्च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नत्ता आयतनञ्चाति **नेवसञ्जानासञ्चायतनं** । अथ वा यायमेत्थ

सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेवसञ्जा, सङ्खारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जाति नेवसञ्जानासञ्जा । नेवसञ्जानासञ्जा च सा सेसधम्मनं अधिद्वानट्टेन आयतनञ्चाति नेवसञ्जानासञ्जायतनं ।

न केवलञ्चेत्थ सञ्जाव एदिसी, अथ खो वेदनापि नेववेदना नावेदना, चित्तम्पि नेवचित्तं नाचित्तं, फस्सोपि नेवफस्सो नाफस्सोति । एस नयो सेससम्पयुत्तधम्मेषु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कताति वेदितब्बा । पत्तमक्खनतेलप्पभुतीहि च उपमाहि एसमत्थो विभावेतब्बो — **सामणरो** किर तेलेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो ‘पत्तमाहरा’ति आह । सो ‘पत्ते तेलमत्थि, भन्ते’ति आह । ततो ‘आहर, सामणेर, तेलं नाळिं पूरेस्सामी’ति वुत्ते ‘नत्थि, भन्ते, तेलं’न्ति आह । तत्थ यथा अन्तोवुत्थत्ता यागुया सद्धिं अकप्पियट्टेन तेलं अत्थीति होति, नाळिपूरणादीनं अभाववसेन नत्थीति होति, एवं सापि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेवसञ्जा, सङ्खारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

किम्पनेत्थ सञ्जाकिच्चन्ति? आरम्भणसञ्जाननञ्चेव विपस्सनाय च विसयभावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननं । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु, सञ्जाननकिच्चम्पेसा पटुं कातुं न सक्कोति । सेससमापत्तीसु सञ्जा विय विपस्सनाय विसयभावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननम्पि कातुं न सक्कोति । अञ्जेसु हि खन्धेषु अकताभिनिवेशो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्मसित्वा निब्बिदं पत्तुं समत्थो नाम नत्थि । अपिच **आयस्मा सारिपुत्तो**, पकतिविपस्सको पन महापञ्जो सारिपुत्तसदिसोव सक्कुण्येय । सोपि “एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती”ति (म० नि० ३.९५) एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपदधम्मविपस्सनावसेन । एवं सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

यथा च पत्तमक्खनतेलूपमाय एवं मग्गुदकूपमायपि अयमत्थो विभावेतब्बो । मग्गपटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणरो थोकमुदकं दिस्वा ‘उदकं, भन्ते, उपाहना ओमुञ्चथा’ति आह । ततो थेरेन ‘सचे उदकमत्थि, आहर न्हानसाटकं, न्हायिस्सामी’ति वुत्ते ‘नत्थि, भन्ते’ति आह । तत्थ यथा उपाहनतेमनमत्तट्टेन उदकं अत्थीति होति, न्हानट्टेन नत्थीति होति, एवम्पि सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सञ्जा, सङ्खारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति । न केवलञ्च एताहेव, अञ्जाहिपि अनुरूपाहि उपमाहि एस अत्थो विभावेतब्बो । इति इमाय नेवसञ्जानासञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय नेवसञ्जानासञ्जायतनभूताय वा सञ्जाय सहगतन्ति **नेवसञ्जानासञ्जायतनसञ्जासहगतं** । आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं ।

इध आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तितविज्जाणापगमारम्भणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिताय परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्मणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

असदिसरूपो नाथो, आरुप्पं यं चतुब्बिधं आह ।
तं इति जत्वा तस्मिं, पकिण्णककथापि विज्जेय्या ॥

अरूपसमापत्तियो हि —

आरम्भणातिक्कमतो, चतस्सोपि भवन्तिमा ।
अङ्गातिक्कममेतासं, न इच्छन्ति विभाविनो ॥

एतासु हि रूपनिमित्तातिक्कमतो पठमा, आकासातिक्कमतो दुतिया, आकासे पवत्तितविज्जाणातिक्कमतो ततिया, आकासे पवत्तितविज्जाणस्स अपगमातिक्कमतो चतुत्थाति सब्बथा ‘आरम्भणातिक्कमतो चतस्सोपि भवन्तिमा’ अरूपसमापत्तियोति वेदितब्बा । अङ्गातिक्कमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमापत्तीसु विय एतासु अङ्गातिक्कमो अत्थि । सब्बासुपि हि एतासु उपेक्खा चित्तेकग्गताति द्वे एव ज्ञानङ्गानि होन्ति । एवं सन्तेपि —

सुपणीततरा होन्ति, पच्छिमा पच्छिमा इध ।
उपमा तत्थ विज्जेय्या, पासादतलसाटिका ॥

यथा हि चतुभूमकपासादस्स हेड्डिमतले दिब्बनच्चगीतवादितसुरभिगन्धमालासादुरसपानभोजनसयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्च कामगुणा पच्चुपडिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा, ततिये ततो पणीततमा, चतुत्थे सब्बपणीता; तत्थ किञ्चापि तानि चत्तारिपि पासादतलानेव, नत्थि नेसं पासादतलभावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेड्डिमतो हेड्डिमतो उपरिमं उपरिमं पणीततरं होति ।

यथा च एकाय इत्थिया कन्तितथूलसण्हसण्हतरसण्हतमसुत्तानं चतुपलतिपलद्विपलएकपलसाटिका अस्सु, आयामेन वित्थारेन च समप्पमाणा; तत्थ किञ्चापि ता साटिका चतस्सोपि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा, नत्थि तासं पमाणतो विसेसो, सुखसम्पस्ससुखुमभावमहग्घभावेहि पन पुरिमाय पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चापि चतूसुपि एतासु उपेक्खा चित्तेकग्गताति एतानि द्वेयेव अङ्गानि होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अङ्गानं पणीतपणीततरभावेन सुपणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधाति वेदितब्बा । एवं अनुपुब्बेन पणीतपणीता चेता —

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो, एको तं निस्सितो परो ।

अज्जो बहि अनिस्साय, तं तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतूहि एतेहि, पुरिसेहि यथाक्कमं ।

समानताय जातब्बा, चतस्सोपि विभाविना ॥ (विसुद्धि० १.२९१) ।

तत्रायमत्थयोजना — असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलम्बित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो । अथज्जो आगन्त्वा चिन्तेसि — ‘यो एस मण्डपे लग्गो, यो च तं निस्सितो, उभोपेते दुट्ठिता; ध्रुवो च नेसं मण्डपपपाते पातो, हन्दाहं बहियेव तिट्ठामी’ति सो तन्निस्सितं अनिस्साय बहियेव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तन्निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिठितज्ज सुट्ठितोति मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठब्बं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आकासानज्जायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानज्जायतनं आरम्भ पवत्तं विज्जाणज्जायतनं । तेसं द्विन्नम्पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहिठितो विय, आकासानज्जायतनं आरम्मणं अकत्वा तदभावारम्मणं आकिञ्चज्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तन्निस्सितस्स च अखेमत्तं चिन्तेत्वा बहिठितज्ज ‘सुट्ठितो’ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विज्जाणाभावसङ्घाते बहिपदेसे ठितं आकिञ्चज्जायतनं आरम्भ पवत्तं नेवसज्जानासज्जायतनं दट्ठब्बं । एवं पवत्तमानज्ज —

आरम्मणं करोतेव, अज्जाभावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसम्पि राजानं, वुत्तिहेतु यथा जनो ॥ (विसुद्धि० १.२९२) ।

इदञ्चि नेवसज्जानासज्जायतनं ‘आसन्नविज्जाणज्जायतनपच्चत्थिका अयं समापत्ती’ति एवं दिट्ठदोसम्पि तं आकिञ्चज्जायतनं अज्जस्स आरम्मणस्स अभावा आरम्मणं करोतेव । यथा किं? ‘दिट्ठदोसम्पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो’ । यथा हि असंयतं फरुसकायवचीमनोसमाचारं कज्जि सब्बदिसम्पतिं राजानं ‘फरुससमाचारो अयं’न्ति एवं दिट्ठदोसम्पि अज्जत्थ वुत्ति अलभमानो जनो वुत्तिहेतु निस्साय वत्तति, एवं दिट्ठदोसम्पि तं आकिञ्चज्जायतनं अज्जं आरम्मणं अलभमानमिदं नेवसज्जानासज्जायतनं आरम्मणं करोतेव । एवं कुरुमानज्ज —

आरुळ्हो दीघनिस्सेणिं, यथा निस्सेणिबाहुकं ।

पब्बतग्गज्ज आरुळ्हो, यथा पब्बतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारुळ्हो, अत्तनोयेव जण्णुकं ।

ओलुब्भति तथेवेतं, झानमोलुब्भ वत्ततीति ॥ (विसुद्धि० १.२९३) ।

अरूपावचरकुसलकथा निड्डिता ।

तेभूमककुसलवण्णना

२६९. इदानीं यस्मा सव्वानिपेतानि तेभूमककुसलानि हीनादिना पभेदेन वत्तन्ति, तस्मा तेसं तं पभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसलातिआदि आरद्धं । तत्थ हीनन्ति लामकं । तं आयूहनवसेन वेदितव्वं । हीनुत्तमानं मज्जे भवं मज्झिमं । पधानभावं नीतं पणीतं, उत्तमन्ति अत्थो । तानिपि आयूहनवसेनेव वेदितव्वानि । यस्स हि आयूहनकखणे छन्दो वा हीनो होति, वीरियं वा, चित्तं वा, वीमंसा वा, तं हीनं नाम । यस्स ते धम्मा मज्झिमा चेव पणीता, च तं मज्झिमज्जेव पणीतञ्च । यं पन कत्तुकामतासङ्घातं छन्दं धुरं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुब्बङ्गमं कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधिपतेय्यं नाम । वीरियाधिपतेय्यादीसुपि एसेव नयो ।

इमस्मिं पन ठाने ठत्वा नया गणेतव्वं । सब्बपठमं विभत्तो हि एको नयो, हीनन्ति एको, मज्झिमन्ति एको, पणीतन्ति एको, छन्दाधिपतेय्यन्ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नया । एवं वीरियाधिपतेय्यादीसुपीति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनन्ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यन्ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनन्ति आदयो द्वादसाति एवमपि वीसति नया होन्ति ।

इमे वीसति महानया कत्थ विभत्ताति? महापकरणे (पट्ठा० २.१४.१) हीनत्तिके विभत्ता । इमस्मिं पन ठाने हीनत्तिकतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिमपणीतवसेन तयो कोट्टासा कातव्वं । ततोपि मज्झिमरासिं ठपेत्वा हीनपणीते गहेत्वा नव नव कोट्टासा कातव्वं । हीनस्मिंयेव हि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । पणीतस्मिम्पि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । तथा हीनहीनस्मिं हीनं, हीनहीनस्मिं मज्झिमं, हीनहीनस्मिं पणीतं । हीनमज्झिमस्मिं हीनं, हीनमज्झिमस्मिं मज्झिमं, हीनमज्झिमस्मिं पणीतं । हीनपणीतस्मिं हीनं, हीनपणीतस्मिं मज्झिमं, हीनपणीतस्मिं पणीतन्ति अयमेको नवको । पणीतहीनस्मिम्पि हीनं नाम अत्थि, पणीतहीनस्मिं मज्झिमं, पणीतहीनस्मिं पणीतं । तथा पणीतमज्झिमस्मिं हीनं, पणीतमज्झिमस्मिं मज्झिमं, पणीतमज्झिमस्मिं पणीतं । पणीतपणीतस्मिं हीनं, पणीतपणीतस्मिं मज्झिमं, पणीतपणीतस्मिं पणीतन्ति । अयं दुतियो नवकोति द्वे नवका अट्टारस । इमानि अट्टारस कम्मद्वारानि नाम । इमेहि पभावितत्ता, इमेसं वसेन, अट्टारस खत्तिआ, अट्टारस ब्राह्मणा, अट्टारस वेस्सा, अट्टारस सुद्धा, अट्टचत्तालीस गोत्तचरणानि वेदितव्वानि ।

इमेसु च पन तेभूमकेसु कुसलेसु कामावचरकुसलं तिहेतुकम्पि दुहेतुकम्पि होति जाणसम्पयुत्तविप्पयुत्तवसेन । रूपावचरारूपावचरं पन तिहेतुकमेव जाणसम्पयुत्तमेव । कामावचरम्पेत्थ अधिपतिना सहापि उप्पज्जति विनापि । रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसम्पन्नमेव होति । कामावचरकुसले चेत्थ आरम्मणाधिपति सहजाताधिपतीति द्वेपि अधिपतयो लब्धन्ति । रूपावचरारूपावचरेसु आरम्मणाधिपति न लब्धति, सहजाताधिपतियेव लब्धति । तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यभावो सम्पयुत्तधम्मानं वसेन वुत्तो । द्विन्नं पन चित्तानं एकतो अभावेन सम्पयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि । तथा छन्दादीनं छन्दाधिपतिआदयो । केचि पन 'सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविस्सतीति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयूहितं, तस्स तं पुरिमचित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा'ति एवं आगमनवसेनापि अधिपतिं नाम इच्छन्ति । अयं पन नयो नेव पाळियं न अट्टकथायं दिस्सति । तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिभावो वेदितव्वो । इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणानेव चित्तानि च नवका च पाठवारा च होन्ति । तस्मा जाणसम्पयुत्तेसु वुत्तपरिमाणतो वीसतिगुणो चित्तनवकवारभेदो वेदितव्वो, चतूसु जाणविप्पयुत्तेसु सोळसगुणोति, अयं तेभूमककुसले पकिण्णककथा नामाति ।

तेभूमककुसलं ।

लोकुत्तरकुसलवण्णना

२७७. एवं भवत्तयसम्पत्तिनिब्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सब्बभवसमतिकमनाय लोकुत्तरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसलातिआदि आरद्धं । तत्थ लोकुत्तरन्ति केनडेन लोकुत्तरं? लोकं तरतीति, लोकुत्तरं लोकं उत्तरतीति लोकुत्तरं; लोकं समतिककम्म अभिभुय्य तिड्ढतीति लोकुत्तरं (पटि० म० २.४३) । ज्ञानं भावेतीति एकचित्तकखणिकं अप्पनाज्ञानं भावेति जनेति वड्ढेति ।

लोकतो निव्याति वड्ढतो निव्यातीति निव्यानिकं । निव्याति वा एतेनाति निव्यानिकं । तंसमङ्गी हि पुग्गलो दुक्खं परिजानन्तो निव्याति,

समुदयं पजहन्तो निर्याति, निरोधं सच्छिकरोन्तो निर्याति, मग्गं भावेन्तो निर्याति । यथा च पन तेभूमककुसलं वट्टस्मिं चुतिपटिसन्धियो आचिनाति वट्टेतीति आचयगामी नाम होति, न तथा इदं । इदं पन यथा एकस्मिं पुरिसे अट्टारसहत्थं पाकारं चिनन्ते अपरो महामुग्गरं गहेत्वा तेन चितचित्तद्वानं अपचिनन्तो विद्धंसेन्तो एव गच्छेय्य, एवमेव तेभूमककुसलेन चिता चुतिपटिसन्धियो पच्चयवेकल्लकरणेन अपचिनन्तं विद्धंसेन्तं गच्छतीति अपचयगामि ।

दिट्ठिगतानं पहानायाति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठिगतानि, गूथगतं मुत्तगतन्तिआदीनि (अ० नि० ९.११) विय । द्वासट्ठिया वा दिट्ठीनं अन्तो गधत्ता दिट्ठीसु गतानीतिपि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिया वा गतं एतेसन्तिपि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिसदिसगमनानि दिट्ठिसदिसप्पवत्तानीति अत्थो । कानि पन तानीति? ससम्पयुत्तानि सक्कायदिट्ठिविचिकिच्छासीलब्बतपरामासअपायगमनीयरगदोसमोहाकुसलानि । तानि हि याव पठममग्गभावना ताव पवत्तिसम्भावतो दिट्ठिसदिसगमनानीति वुच्चन्ति । इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि । तेसं **दिट्ठिगतानं । पहानायाति** समुच्छेदवसेनेव पजहनत्थाय । **पठमायाति** गणनवसेनेपि पठमुप्पत्तिवसेनेपि पठमाय । **भूमियाति** “अनन्तरहिताय भूमिया”तिआदीसु (पारा० २७; म० नि० २.२९६) ताव अयं महापथवी भूमीति वुच्चति । “सुखभूमियं कामावचरे”तिआदीसु (ध० स० ९८८) चित्तुप्पादो । इध पन सामञ्जफलं अधिप्पेतं । तज्झि सम्पयुत्तानं निस्सयभावतो ते धम्मा भवन्ति एत्थाति भूमि । यस्मा वा समानेपि लोकुत्तरभावे सयम्पि भवति उप्पज्जति, न निब्बानं विय अपातुभावं, तस्मापि भूमीति वुच्चति; तस्सा **पठमाय भूमिया । पत्तियाति** सोतापत्तिफलसङ्घातस्स पठमस्स सामञ्जफलस्स पत्तत्थाय पटिलाभत्थायाति एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । **विविच्चाति** समुच्छेदविवेकवसेन विविच्चित्वा, विना हुत्वा ।

इदानि किञ्चापि लोकियज्झानम्पि न विना पटिपदाय इज्झति, एवं सन्तेपि इध सुद्धिकनयं पहाय लोकुत्तरज्झानं पटिपदाय सद्धियेव गरुं कत्वा देसेतुकामताय **दुक्खपटिपदं दन्धाभिज्जा**न्तिआदिमाह ।

तत्थ यो आदितोव किलेसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससङ्खारेण सप्पयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति तस्स दुक्खा पटिपदा होति; यो पन विक्खम्भित किलेसो विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गपातुभावं पापुणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोचि वारो दुक्खपटिपददन्धाभिज्जो नाम कतो ।

कतमं पन वारं रोचेसुन्ति? यत्थ सकिं विक्खम्भिता किलेसा समुदाचरित्वा दुतियम्पि विक्खम्भिता पुन समुदाचरन्ति, ततियं विक्खम्भिते पन तथाविक्खम्भितेव कत्वा मग्गेन समुग्घातं पापेति, इमं वारं रोचेसुं । इमस्स वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जाति नामं कतं । एत्तकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्टाय विभावना वेदितब्बा — यो हि चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादारूपं परिग्गणहाति, अरूपं परिग्गणहाति, ‘रूपारूपं’ पन परिग्गणहन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिग्गहेतुं सक्कोति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । परिग्गहितरूपारूपस्स पन विपस्सनापरिवासे मग्गपातुभावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति ।

योपि रूपारूपं परिग्गहेत्वा ‘नामरूपं’ ववत्थपेन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो ववत्थपेति, ववत्थापिते च नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति, तस्सापि दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।

अपरो नामरूपम्पि ववत्थपेत्वा ‘पच्चये’ परिग्गणहन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिग्गणहाति, पच्चये च परिग्गहेत्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवम्पि दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।

अपरो पच्चयेपि परिग्गहेत्वा ‘लक्खणानि’ पटिविज्झन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो पटिविज्झति, पटिविद्धलक्खणो च विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवम्पि दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।

अपरो लक्खणानिपि पटिविज्झित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे सूरे पसन्ने वहन्ते उप्पन्नं ‘विपस्सनानिकन्तिं’ परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकन्तिज्च परियादियित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवम्पि दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । इमं वारं रोचेसुं । इमस्स वारस्स एतं नामं कतं । इमिनाव उपायेन परतो तिस्सो पटिपदा वेदितब्बा ।

फस्सो होतीतिआदीसु अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवोति चत्तारि पदानि अधिकानि ।

निद्देसवारे च वितक्कादिनिद्देसेसु ‘मग्गङ्ग’न्तिआदीनि पदानि अधिकानि । सेसं सब्बं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । भूमन्तरवसेन पन लोकुत्तरताव इध विसेसो ।

तत्थ **अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियन्ति** ‘अनमतग्गे संसारवट्टे अनञ्जातं अमतं पदं चतुसच्चधम्ममेव वा जानिस्सामी’ति पटिपन्नस्स इमिना पुब्बाभोगेन उप्पन्नं इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पञ्चिन्द्रिये वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

सुन्दरा पसत्था वा वाचा **सम्मावाचा** । वचीदुच्चरितसमुग्घाटिकाय मिच्छावाचाविरतिया एतं अधिवचनं । सा परिग्गहलक्खणा विरमणरसा मिच्छावाचप्पहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो **सम्माकम्मन्तो** । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिया एतं नामं । सो समुद्धानलक्खणो विरमणरसो मिच्छाकम्मन्तप्पहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा आजीवो **सम्माआजीवो** । मिच्छाजीवविरतिया एतं अधिवचनं । सो वोदानलक्खणो जायाजीवप्पवत्तिरसो मिच्छाजीवप्पहानपच्चुपट्टानो ।

अपिच हेट्ठा विरतित्तये वुत्तवसेनपेत्थ लक्खणादीनि वेदितब्बानि । इति इमेसं तिण्णं धम्मानं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपञ्चकं इध मग्गट्ठकं वेदितब्बं । येवापनकेसु च इमेसं अभावो । तथा करुणामुदितानं । इमे हि तयो धम्मा इध पाळियं आगतत्ताव येवापनकेसु न गहिता । करुणामुदिता पन सत्तारम्पणा, इमे धम्मा निब्बानारम्पणाति तापेत्थ न गहिता । अयं ताव उद्देसवारे विसेसत्थो ।

२८३. निद्देसवारे पन मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नन्ति एत्थ ताव मग्गस्स अङ्गन्ति मग्गङ्गं; मग्गकोट्टासोति अत्थो । यथा पन अरञ्जे परियापन्नं अरञ्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परियापन्नन्ति मग्गपरियापन्नं । मग्गसन्निस्सितन्ति अत्थो ।

२८५. पीतिसम्बोज्झङ्गोति एत्थ पीति एव सम्बोज्झङ्गोति पीतिसम्बोज्झङ्गो । तत्थ बोधिया बोधिस्स वा अङ्गोति बोज्झङ्गो । इदं वुत्तं होति — या अयं धम्मसामग्गी याय लोकुत्तरमग्गक्खणे उप्पज्जमानाय लीनुद्धच्चपतिट्टानायूहनकामसुखत्तकिलमथानुयोगउच्छेदसस्सताभिनिवेसादीनं अनेकेसं उपद्वानं पटिपक्खभूताय सतिधम्मविचयवीरियपीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासङ्घाताय धम्मसामगिया अरियसावको बुज्झतीति कत्वा बोधीति वुच्चति । बुज्झतीति किलेससन्ताननिद्दाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति, निब्बानमेव वा सच्छिकरोति । तस्सा धम्मसामग्गीसङ्घाताय बोधिया अङ्गोतिपि बोज्झङ्गो, झानङ्गमग्गङ्गादीनि विय । योपेस यथावुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामगिया बुज्झतीति कत्वा अरियसावको बोधीति वुच्चति, तस्स बोधिस्स अङ्गोतिपि बोज्झङ्गो; सेनङ्गरथङ्गादयो विय । तेनाहु अट्ठकथाचरिया — “बुज्जनकस्स पुग्गलस्स अङ्गाति वा बोज्झङ्गा”ति (विभ० अट्ठ० ४६६; सं० नि० अट्ठ० ३.५.१८२) ।

अपिच “बोज्झङ्गाति केनट्ठेन बोज्झङ्गा? बोधाय संवत्तन्तीति बोज्झङ्गा, बुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, अनुबुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, पटिबुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, सम्बुज्झन्तीति बोज्झङ्गा”ति (पटि० म० २.१७) इमिना पटिसम्भिदानयेनापि बोज्झङ्गत्थो वेदितब्बो । पसत्थो सुन्दरो वा बोज्झङ्गोति सम्बोज्झङ्गो । एवं पीति एव सम्बोज्झङ्गो पीतिसम्बोज्झङ्गोति । चित्तेकग्गतानिद्देसादीसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो ।

२९६. तेसं धम्मानन्ति ये तस्मिं समये पटिवेधं गच्छन्ति चतुसच्चधम्मा, तेसं धम्मानं । **अनञ्जातानन्ति** किञ्चापि पठममग्गेन ते धम्मा जाता नाम होन्ति, यथा पन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगन्त्वा विहारमज्झे ठितोपि पुग्गलो पकतिया अनागतभावं उपादाय ‘अनागतपुब्बं ठानं आगतोम्ही’ति वदति, यथा च पकतिया अपिळन्धपुब्बं मालं पिळन्धित्वा, अनिवत्थपुब्बं वत्थं निवासेत्वा, अभुत्तपुब्बं भोजनं भुज्जित्वा, पकतिया अभुत्तभावं उपादाय अभुत्तपुब्बं भोजनं भुत्तोम्हीति वदति, एवमिधापि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न आतपुब्बा तस्मा अनञ्जातानन्ति वुत्तं । अदिट्ठादीसुपि एसेव नयो । तत्थ **अदिट्ठानन्ति** इतो पुब्बे पञ्चाचक्खुना अदिट्ठानं । **अप्पत्तानन्ति** अधिगमनवसेन अप्पत्तानं । **अविदितानन्ति** जाणेन अपाकटकतानं । **असच्छिकतानन्ति** अपच्चक्खकतानं । **सच्छिकिरियायाति** पच्चक्खकरणत्थं । यथा च इमिना पदेन, एवं सेसेहिपि सद्धिं अनञ्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदायाति योजना कातब्बा ।

२९९. चतूहि वचीदुच्चरितेहीतिआदीसु वचीति वचीविज्जति वेदितब्बा । तिण्णं दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानीति दुच्चरितानि ।

वचीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, वचिया वा निष्फादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि । तेहि वचीदुच्चरितेहि । आरका रमतीति आरति । विना तेहि रमतीति विरति । ततो ततो पटिनिवत्ताव हुत्वा तेहि विना रमतीति पटिविरति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं । सब्बमिदं ओरमणभावस्सेवाधिवचनं । वेरं मणति, विनासेतीति वेरमणी । इदम्पि ओरमणस्सेव वेवचनं । याय पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अयं लोकुत्तरमग्गविरति । उप्पज्जित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दतीति अकिरिया । तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दतीति अकरणं । याय च चेतनाय चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं भासमानो अज्झापज्जति नाम, अयं उप्पज्जित्वा तथा अज्झापज्जितुं न देतीति अनज्झापज्जति ।

वेलाअनतिक्कमोति एत्थ “ताय वेलाया”तिआदीसु (दी० नि० २.१५४; महाव० १-३; उदा० १ आदयो) ताव कालो वेलाति आगतो । “उरुवेलायं विहरती”ति (महाव० १; सं० नि० १.१३७) एत्थ रासि । “ठितधम्मो वेलं नातिवत्तती”ति (चूळव० ३८४; अ० नि० ८.१९; उदा० ४५) एत्थ सीमा । इधापि सीमाव । अनतिक्कमनीयद्वेन हि चत्तारि वचीसुचरितानि वेलाति अधिप्पेतानि । इति याय चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेलं अतिक्कमति नाम, अयं उप्पज्जित्वा तं वेलं अतिक्कमितुं न देतीति वेलाअनतिक्कमोति वुत्ता । वेलायतीति वा वेला, चलयति विद्धंसेतीति अत्थो । किं वेलायति? चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं । इति वेलायनतो ‘वेला’ । पुरिसस्स पन हितसुखं अनतिक्कमित्वा वत्ततीति ‘अनतिक्कमो’ । एवमेत्थ पदद्वयवसेनापि अत्थो वेदितब्बो ।

सेतुं हनतीति सेतुघातो; चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पदघातो पच्चयघातोति अत्थो । पच्चयो हि इध सेतूति अधिप्पेतो । तत्रायं वचनत्थो — रागादिको चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पच्चयो वड्डस्मिं पुग्गलं सिनोति बन्धतीति सेतु । सेतुस्स घातो सेतुघातो । वचीदुच्चरितपच्चयसमुग्घाटिकाय विरतिया एतं अधिवचनं । अयं पन सम्मावाचासङ्घाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धति । अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेने पेसुज्जादीहि । लोकुत्तरमग्गविरति पन एकचित्तिस्मियेव लब्धति । चतुब्बिधाय हि वचीदुच्चरितचेतनाय पदपच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव विरति उप्पज्जति ।

३००. कायदुच्चरितेहीति कायतो पवत्तेहि कायेन वा निष्फादितेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । अयम्पि सम्माकम्मन्तसङ्घाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धति । अज्जेनेव हि चित्तेन पाणातिपाता विरमति, अज्जेनेव अदिन्नादानमिच्छाचारेहि । लोकुत्तरमग्गविरति पन एकचित्तिस्मियेव लब्धति । तिविधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय पदपच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव विरति उप्पज्जति ।

३०१. सम्माआजीवनिद्वेसे अकिरियातिआदीसु याय चेतनाय मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पज्जित्वा तं किरियं कातुं न देतीति अकिरियाति । इमिना नयेन योजना वेदितब्बा । आजीवो च नामेस पाटियेक्को नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितोव होति, तप्पक्खिक्कात्ता । धुवपटिसेवनवसेन पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितोति । एवं सन्ते सम्माआजीवो सकिच्चको न होति, अट्ठ मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सकिच्चको कातब्बो, अट्ठ मग्गङ्गानि परिपूरेतब्बानीति । तत्रायं नयो — आजीवो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेसुयेव भिज्जति । मनोद्वारे आजीवभेदो नाम नत्थि । पूरयमानोपि तस्मियेव द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूरणं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिक्कमो आजीवहेतुकोपि अत्थि नआजीवहेतुकोपि । तथा वचीद्वारे ।

तत्थ यं राजराजमहामत्ता खिड्डापसुता सूरभावं दस्सेन्ता मिगवधं वा पन्थदुहनं वा परदारवीतिक्कमं वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरतिपि ‘सम्माकम्मन्तो’ नाम । यं पन नआजीवहेतुकं चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं भासन्ति, इदं अकुसलं वचीकम्मं नाम । ततो विरतिपि ‘सम्मावाचा’ नाम ।

यं पन आजीवहेतु नेसादमच्छबन्धादयो पाणं हनन्ति, अदिन्नं आदियन्ति, मिच्छाचारं चरन्ति, अयं मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति ‘सम्माआजीवो’ नाम । यम्पि लज्जं गहेत्वा मुसा भणन्ति, पेसुज्जफरुससम्फपलापे पवत्तेन्ति, अयम्पि मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

महासीवत्थेरो पनाह — ‘कायवचीद्वारेसुपि वीतिक्कमो आजीवहेतुको वा होतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मन्त्वेव सङ्ख्यं गच्छति । ततो विरतिपि सम्माकम्मन्तो सम्मावाचात्वेव वुच्चती’ति । ‘आजीवो कुहि’न्ति वुत्ते पन ‘तीणि

कुहनवत्थूनि निस्साय चत्तारो पच्चये उप्पादेत्वा तेसं परिभोगो'ति आह । अयं पन कोटिप्पत्तो मिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

अयम्पि सम्माआजीवो पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्भति, अज्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिककमा विरमति, अज्जेन वचीद्वारवीतिककमा । लोकोत्तरमग्गखणे पन एकचित्तस्मियेव लब्भति । कायवचीद्वारेसु हि सत्तकम्मपथवसेन उप्पन्नाय मिच्छाजीवसङ्घाताय दुस्सील्यचेतनाय पदपच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव विरति उप्पज्जतीति । अयं निद्देसवारे विसेसो ।

यं पनेतं इन्द्रियेसु अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं वड्डितं, मग्गङ्गेसु च सम्मावाचादीनि, तेसं वसेन सङ्गहवारे “नविन्द्रियानि, अट्ठङ्गिको मग्गो”ति वुत्तं । सुज्जतवारो पाकतिकोयेवाति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदाय विसेसो ।

३४३. इतो परं सुद्धिकसुज्जता सुज्जतपटिपदा सुद्धिकअप्पणिहिता अप्पणिहितपटिपदाति अयं देसनाभेदो होति । तत्थ सुज्जतन्ति लोकोत्तरमग्गस्स नामं । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्मणतोति तीहि कारणेहि नामं लभति । कथं? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो सङ्खारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतोपि दुक्खतोपि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा ‘अनिच्चं दुक्खमनत्ता’ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनिविपस्सना पनस्स तेभूमकेपि सङ्खारे सुज्जतोव पस्सति । अयं विपस्सना सुज्जता नाम होति । सा आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स ‘सुज्जत’न्ति नामं देति । एवं मग्गो ‘आगमनतो’ सुज्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुज्जो तस्मा ‘सगुणेनेव’ सुज्जतनामं लभति । निब्बानम्पि रागादीहि सुज्जता सुज्जतन्ति वुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो ‘आरम्मणतो’ सुज्जतनामं लभति ।

तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतोपि आरम्मणतोपि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतोव लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति — विपस्सनागमनं मग्गागमनन्ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

३५०. अप्पणिहितन्ति, एत्थापि अप्पणिहितन्ति मग्गस्सेव नामं । इदम्पि नामं मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं? इध भिक्खु आदितोव दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतोव सङ्खारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतोपि अनत्ततोपि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता’ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनिविपस्सना पनस्स तेभूमकसङ्खारेसु पणिधिं सोसेत्वा परियादित्वा विस्सज्जेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति । सा आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स ‘अप्पणिहित’न्ति नामं देति । एवं मग्गो ‘आगमनतो’ अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागदोसमोहपणिधयो नत्थि, तस्मा ‘सगुणेनेव’ अप्पणिहितनामं लभति । निब्बानम्पि तेसं पणिधीनं अभावा अप्पणिहितन्ति वुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितनामं लभति ।

तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतोपि आरम्मणतोपि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतोव लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति — विपस्सनागमनं मग्गागमनन्ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

ननु च सुज्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितोति तीणि मग्गस्स नामानि? यथाह — “तयोमे, भिक्खवे, विमोक्खा — सुज्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो”ति (पटि० म० १.२०९) । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितोति? आगमनाभावतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुलत्थेरस्स ।

“अनिमित्तञ्च भावेहि, मानानुसयमुज्जह ।

ततो मानाभिसमया, उपसन्तो चरिस्ससी'ति॥ (सु० नि० ३४४)।

अनिमित्तविपस्सनं कथेसि। विपस्सना हि निच्चनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तञ्च उग्घाटेति। तस्मा अनिमित्ताति कथिता। सा च किञ्चापि तं निमित्तं उग्घाटेति, सयं पन निमित्तधम्मसे चरतीति सनिमित्ताव होति। तस्मा सयं आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति।

अपरो नयो — अभिधम्मो नाम परमत्थदेसना। अनिमित्तमग्गस्स च परमत्थतो हेतुवेकल्लमेव होति। कथं? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्तविमोक्खो कथितो। तेन च विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति। तं अरियमग्गे एकङ्गम्पि न होति, अमग्गङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो नामं दातुं न सक्कोति। इतरेसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेन सुञ्जतविमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितविमोक्खो कथितो। तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं। तानि अरियमग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो नामं दातुं सक्कोति। मग्गारम्मणत्तिकेपि हि मग्गाधिपतिधम्मविभजने छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मनं अमग्गङ्गत्ताव मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो। एवंसम्पदमिदं वेदितव्वन्ति। अयमेत्थ अट्ठकथामुत्तको एकस्स आचरियस्स मतिविनिच्छयो।

एवं सब्बथापि अनिमित्तविपस्सना सयं आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोतीति अनिमित्तमग्गो न गहितो। केचि पन 'अनिमित्तमग्गो आगमनतो नामं अलभन्तोपि सुत्तन्तपरियायेन सगुणतो च आरम्मणतो च नामं लभती'ति आहंसु। ते इदं वत्वा पटिक्खत्ता — अनिमित्तमग्गो सगुणतो च आरम्मणतो च नामं लभन्ते सुञ्जतअप्पणिहितमग्गापि सगुणतोयेव आरम्मणतोयेव च इध नामं लभेय्युं। न पन लभन्ति। किं कारणा? अयहि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति — सरसतो च पच्चनीकतो च; सभावतो च पटिपक्खतो चाति अत्थो। तत्थ सुञ्जतअप्पणिहितमग्गा सरसतोपि पच्चनीकतोपि नामं लभन्ति। सुञ्जतअप्पणिहितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागपणिधिआदीहि च अप्पणिहिताति एवं 'सरसतो' नामं लभन्ति। सुञ्जतो च अत्ताभिनिवेसस्स पटिपक्खो, अप्पणिहितो पणिधिस्साति एवं 'पच्चनीकतो' नामं लभन्ति। अनिमित्तमग्गो पन रागादिनिमित्तानं निच्चनिमित्तादीनञ्च अभावेन सरसतोव नामं लभति, नो पच्चनीकतो। न हि सो सङ्खारनिमित्तारम्मणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो। अनिच्चानुपस्सना पनस्स अनुलोमभावे ठिताति। सब्बथापि अभिधम्मपरियायेन अनिमित्तमग्गो नाम नत्थीति।

सुत्तन्तिकपरियायेन पनेस एवं आहरित्वा दीपितो — यस्मिहि वारे मग्गवुद्धानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जनेन विय आपाथमागच्छन्ति, तिण्णञ्च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि। कम्मद्वानस्स पन विभूतभावदीपनत्थं एवं वुत्तं। आदितो हि यत्थ कत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुद्धानगामिनी पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति। कथं? अनिच्चादीसु हि यत्थ कत्थचि अभिनिविसित्वा इतरम्पि लक्खणद्वयं दट्ठं वट्ठति एव। एकलक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मग्गवुद्धानं नाम न होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो भिक्खु न केवलं अनिच्चतोव वुद्धाति, दुक्खतोपि अनत्ततोपि वुद्धातियेव। दुक्खतो अनत्ततो अभिनिविट्ठेपि एसेव नयो। इति आदितो यत्थ कत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुद्धानगामिनी पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति। तत्थ अनिच्चतो वुद्दहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम होति, दुक्खतो वुद्दहन्तस्स अप्पणिहितो, अनत्ततो वुद्दहन्तस्स सुञ्जतोति। एवं सुत्तन्तपरियायेन आहरित्वा दीपितो।

वुद्धानगामिनी पन विपस्सना किमारम्मणाति? लक्खणारम्मणाति। लक्खणं नाम पञ्चत्तिगतिकं न वत्तव्वधम्मभूतं। यो पन अनिच्चं दुक्खमनत्ताति तीणि लक्खणानि सल्लक्खेति, तस्स पञ्चक्खन्धा कण्ठे बद्धकुणपं विय होन्ति। सङ्खारारम्मणमेव जाणं सङ्खारतो वुद्धाति। यथा हि एको भिक्खु पत्तं किणितुकामो पत्तवाणिजेन पत्तं आभतं दिस्वा हट्ठपहट्ठो गण्हिस्सामीति चिन्तेत्वा वीमंसमानो तीणि छिद्धानि पस्सेय्य, सो न छिद्देसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सल्लक्खेत्वा सङ्खारेसु निरालयो होति। सङ्खारारम्मणेनेव जाणेन सङ्खारतो वुद्धातीति वेदितव्वं। दुस्सोपमायपि एसेव नयो।

इति भगवा लोकुत्तरं ज्ञानं भाजेन्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कनयं पञ्चकनयन्ति द्वेपि नये आहरि। तथा सुद्धिकसुञ्जताय सुञ्जतपटिपदाय सुद्धिकअप्पणिहिताय अप्पणिहितपटिपदायाति। कस्मा एवं आहरीति? पुगलज्झासयेन चेव देसनाविलासेन च। तदुभयम्पि हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वं। एवं **लोकुत्तरं ज्ञानं भावेतीति** एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेसूति

सब्बेसुपि पञ्चसु कोट्टासेसु दस नया भाजिता ।

लोकुत्तरकुसलं पकिण्णककथा

तत्रिदं पकिण्णकं —

अज्झत्तञ्च बहिद्वा च, रूपारूपेसु पञ्चसु ।
सत्तट्ठङ्गपरिणामं, निमित्तं पटिपदापतीति ॥

लोकुत्तरमगो हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति, अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्वा वुट्ठाति, बहिद्वा अभिनिविसित्वा बहिद्वा वुट्ठाति, बहिद्वा अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, एकप्पहारेनेव पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति ।

‘सत्तट्ठङ्गपरिणाम’न्ति सो पनेस मगो अट्ठङ्गिकोपि होति सत्तङ्गिकोपि । बोज्झङ्गापि सत्त वा होन्ति छ वा । झानं पन पञ्चङ्गिकं वा होति चतुरङ्गिकं वा; तिवङ्गिकं वा दुवङ्गिकं वा । एवं सत्तअट्ठादीनं अङ्गानं परिणामो वेदितब्बोति अत्थो ।

‘निमित्तं पटिपदापती’ति निमित्तन्ति यतो वुट्ठानं होति; ‘पटिपदापती’ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं वेदितब्बं ।

तत्थ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठातीति आदीसु ताव इधेकच्चो आदितोव अज्झत्तं पञ्चसु खन्धेसु अभिनिविसिति, अभिनिविसित्वा ते अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनेव मगवुट्ठानं होति, बहिद्वापि दट्ठब्बमेव, तस्मा परस्स खन्धेपि अनुपादिन्नसङ्खारेपि अनिच्चं दुक्खमनत्ताति पस्सति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति कालेन बहिद्वाति । तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । एवं अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति नाम । सचे पनस्स बहिद्वा सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, एवं अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्वा वुट्ठाति नाम । एसेव नयो बहिद्वा अभिनिविसित्वा बहिद्वा च अज्झत्तञ्च वुट्ठानेपि ।

अपरो आदितोव रूपे अभिनिविसिति अभिनिविसित्वा भूतरूपञ्च उपादारूपञ्च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सनमत्तेनेव वुट्ठानं होति अरूपमपि दट्ठब्बमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं वेदनं सज्जं सङ्खारे विज्जाणञ्च इदं अरूपन्ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । एवं रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, एवं रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति नाम । एस नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा च रूपा च वुट्ठानेपि ।

“यंकिञ्चि समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्म”न्ति (महाव० १६; दी० नि० १.२९८) एवं अभिनिविसित्वा एवमेव वुट्ठानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति नामाति । अयं तिकखविपस्सकस्स महापञ्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

यथा हि छातज्झत्तस्स पुरिसस्स मज्झे गूथपिण्डं ठपेत्वा नानगगरसभोजनपुण्णं पातिं उपनेय्युं, सो व्यज्जनं हत्थेन वियूहन्तो तं गूथपिण्डं दिस्वा ‘किमिद’न्ति पुच्छित्वा गूथपिण्डोति वुत्ते ‘धि धि, अपनेथा’ति भत्तेपि पातियमि निरालयो होति । एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

भोजनपातिदस्सनस्मिहि तस्स अत्तमनकालो विय इमस्स भिक्खुनो बालपुथुज्जनकाले पञ्चक्खन्धे ‘अहं ममा’ति गहितकालो । गूथपिण्डस्स दिट्ठकालो विय तिण्णं लक्खणानं सल्लक्खितकालो । भत्तेपि पातियमि निरालयकालो विय तिकखविपस्सकस्स महापञ्जस्स भिक्खुनो “यंकिञ्चि समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्म”न्ति पञ्चहि खन्धेहि एकप्पहारेन वुट्ठितकालो वेदितब्बो ।

‘सत्तट्ठङ्गपरिणाम’न्ति एत्थ अयं वुत्तप्पभेदो अङ्गपरिणामो यथा होति तथा वेदितब्बो । सङ्खारूपेक्खाजाणमेव हि अरियमगस्स बोज्झङ्गमगङ्गझानङ्गविसेसं नियमेति । केचि पन थेरा ‘बोज्झङ्गमगङ्गझानङ्गविसेसं पादकज्झानं नियमेती’ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय

आरम्भणभूता खन्धा नियमेतीति वदन्ति । केचि 'पुग्गलज्झासयो नियमेतीति वदन्ति । तेसम्पि वादेसु अयं सङ्खारुपेक्खासङ्खाता पुब्बभागा वुट्ठानगामिनिविपस्सनाव नियमेतीति वेदितब्बा ।

तत्रायं अनुपुब्बीकथा — विपस्सनानियमेन हि सुखविपस्सकस्स उप्पन्नमग्गोपि समापत्तिलाभिनो ज्ञानं पादकं अकत्वा उप्पन्नमग्गोपि पठमज्झानं पादकं कत्वा पक्किण्णकसङ्खारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गोपि पठमज्झानिकोव होति । सब्बेसु सत्त बोज्झाङ्गानि अट्ठ मग्गङ्गानि पञ्च ज्ञानङ्गानि होन्ति । तेसङ्गि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगतापि उपेक्खासहगतापि हुत्वा वुट्ठानकाले सङ्खारुपेक्खाभावं पत्ता सोमनस्ससहगताव होति ।

पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गोसु यथाक्कमेनेव ज्ञानं चतुरङ्गिकं तिवङ्गिकं दुवङ्गिकञ्च होति । सब्बेसु पन सत्त मग्गङ्गानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झाङ्गानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन चेव विपस्सनानियमेन च होति । तेसम्पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगतापि उपेक्खासहगतापि होति । वुट्ठानगामिनी सोमनस्ससहगताव ।

पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निब्बत्तितमग्गे पन उपेक्खाचित्तेकगतावसेन द्वे ज्ञानङ्गानि बोज्झङ्गमग्गङ्गानि छ सत्त चेव । अयम्पि विसेसो उभयनियमवसेन होति । इमस्मिङ्गि नये पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खासहगता वा होति, वुट्ठानगामिनी उपेक्खासहगताव । अरूपज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गेपि एसेव नयो । एवं पादकज्झानतो वुट्ठाये ये केचि सङ्खारे सम्मसित्वा निब्बत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे वुट्ठिता समापत्ति अत्तना सदिसभावं करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो वुट्ठाये ये ये समापत्तिधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो होति तंतं समापत्तिसदिसोव होति, सम्मसितसमापत्तिसदिसोति अत्थो । सचे पन कामावचरधम्मे सम्मसति पठमज्झानिकोव होति । तत्रापि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

ततियत्थेरवादे 'अहो वताहं सत्तङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं, अट्ठङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं'न्ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो तंतं ज्ञानसदिसोव होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन दीपेतब्बो । वुत्तज्हेतं —

“सेय्यथापि, भिक्खवे, तदहुपोसथे पन्नरसे न होति बहूना जनस्स कङ्खा वा विमति वा 'ऊनो नु खो चन्दो पुण्णो नु खो चन्दो'ति, अथ खो पुण्णो चन्दोत्वेव होति, एवमेव खो, भिक्खवे, ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चेव परिपुण्णसङ्कप्पा च । तासं, भिक्खवे, पञ्चन्नं भिक्खुनिसतानं या पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोतापन्ना अविनिपातधम्मा नियता सम्बोधिपरायणा”ति (म० नि० ३.४१५) ।

तासु हि यस्सा भिक्खुनिया सोतापत्तिफलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिफलेनेव परिपुण्णसङ्कप्पा अहोसि...पे०... यस्सा अरहत्तस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो तंतं ज्ञानसदिसोव सो होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झतीति । एत्थापि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

तत्थ 'पादकज्झानमेव नियमेतीति एवंवादिं तिपिटकचूळनागत्येरं' अन्तेवासिका आहंसु — 'भन्ते, यत्थ ताव पादकज्झानं अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यस्मिं पन पादकज्झानं नत्थि, तस्मिं अरूपभवे किं नियमेतीति? 'आवुसो, तत्थपि पादकज्झानमेव नियमेति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिलाभी पठमज्झानं पादकं कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निब्बत्तेत्वा अपरिहीनज्झानो कालं कत्वा अरूपभवे निब्बत्तो, पठमज्झानिकाय सोतापत्तिफलसमापत्तिया वुट्ठाये विपस्सनं पट्टेत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निब्बत्तेति, तस्स तानि पठमज्झानिकानेव होन्ति । दुतियज्झानिकादीसुपि एसेव नयो । अरूपे तिकचतुक्कज्झानं उप्पज्जति, तञ्च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तत्थापि पादकज्झानमेव नियमेति आवुसो'ति । 'सुकथितो, भन्ते, पज्जो'ति ।

‘विपस्सनाय आरम्भणभूता खन्धा नियमेन्ति; यं यं हि पञ्चकखन्धं सम्मसित्वा वुट्ठाति तंतंसदिसोव मग्गो होतीति वादिं

मोरवापिवासिमहादत्तत्थेरमि अन्तेवासिका आहंसु ‘भन्ते, तुम्हाकं वादे दोसो पज्जायति — रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितभिक्षुनो हि रूपसदिसेन अब्याकतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्जानासज्जायतनं नयतो परिगहेत्वा वुट्ठितस्स तंसदिसेनेव नेवसज्जानासज्जाभावप्पत्तेन मग्गेन भवितव्वं’न्ति । ‘न, आवुसो, एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पत्तो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितस्स अट्ठङ्गिको सोमनस्ससहगतमग्गो होति, नेवसज्जानासज्जायतनं सम्मसित्वा वुट्ठितस्सपि न सब्बाकारेन तादिसो होति, सत्तङ्गिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती’ति ।

‘पुग्गलज्झासयो नियमेती’तिवादिनो **चूळाभयत्थेरस्सापि** वादं आहरित्वा तिपिटकचूळनागत्येरस्स कथयिंसु । सो आह — ‘यस्स ताव पादकज्झानं अत्थि तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यस्स तं नत्थि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सति निद्धनस्स वुट्ठिगवेसनकालो विय होती’ति ।

तं कथं आहरित्वा तिपिटकचूळाभयत्थेरस्स पुन कथयिंसु । सो ‘पादकज्झानवतो इदं कथितं आवुसो’ति आह । यथा पन पादकज्झानवतो, सम्मसितज्झानवतोपि तथेव वेदितव्वं । पञ्चमज्झानतो वुट्ठाया हि पठमादीनि सम्मसतो उप्पन्नमग्गो पठमत्थेरवादेन पञ्चमज्झानिको । दुतियवादेन पठमादिज्झानिको आपज्जतीति द्वेपि वादा विरुज्झन्ति । ततियवादेन पनेत्थ ‘यं इच्छति तज्झानिको होती’ति ते च वादा न विरुज्झन्ति, अज्झासयो च सात्थको होतीति । एवं तयोपि थेरा पण्डिता ब्यत्ता बुद्धिसम्पन्नाव । तेन तेसं वादं तन्तिं कत्वा ठपयिंसु । इध पन अत्थमेव उद्धरित्वा तयोपेते वादे विपस्सनाव नियमेतीति दस्सितं ।

इदानीं ‘निमित्तं पटिपदापती’ति एत्थ एवं अङ्गपरिणामवतो मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभु कुतो वुट्ठाति? मग्गो कुतोति? गोत्रभु ताव निमित्ततो वुट्ठाति, पवत्तं छेतुं न सक्कोति, एकतोवुट्ठानो हेस । मग्गो निमित्ततो वुट्ठाति, पवत्तम्पि छिन्दति उभतोवुट्ठानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिनयो — यस्मिंहे वारे मग्गवुट्ठानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकज्हि आसेवनं न लभति, पञ्चमं भवङ्गस्स आसन्नत्ता पवेधति । तदा हि जवनं पतितं नाम होति । तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापज्जस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं गोत्रभु, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलानि, ततो भवङ्गोत्तरणं । मज्झिमपज्जस्स तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुत्थं गोत्रभु, पञ्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलानि, ततो भवङ्गोत्तरणं । मन्दपज्जस्स चत्तारि अनुलोमानि, होन्ति पञ्चमं गोत्रभु, छट्ठं मग्गचित्तं, सत्तमं फलं, ततो भवङ्गोत्तरणं । तत्र महापज्जमन्दपज्जानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपज्जस्स वसेन कथेतव्वं ।

यस्मिंहे वारे मग्गवुट्ठानं होति, तस्मिं किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता मनोद्वारावज्जनं हुत्वा विपस्सनागोचरे खन्धे आरम्भणं कत्वा भवङ्गं आवट्टेति । तदनन्तरं तेनेव आवज्जनेन गहितखन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमं जवनं अनुलोमजाणं । तं तेसु खन्धेसु अनिच्चाति वा दुक्खाति वा अनत्ताति वा पवत्तित्वा ओळारिकं ओळारिकं सच्चपटिच्छादकतमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पज्जति दुतियानुलोमं । तेसु पुरिमं अनासेवनं । दुतियस्स पुरिमं आसेवनं होति । तम्पि लद्धासेवनत्ता तिक्खं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिंयेवारम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा मज्झिमप्पमाणं सच्चपटिच्छादकतमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पज्जति ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवनं होति । तम्पि लद्धासेवनत्ता तिक्खं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिंयेवारम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा तदवसेसं अणुसहगतं सच्चपटिच्छादकतमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तदनन्तरं उप्पज्जति गोत्रभुज्जाणं निब्बानं आरम्भणं कुरुमानं ।

तत्रायं उपमा — एको किर चक्खुमा पुरिसो नक्खत्तयोगं जानिस्सामीति रत्तिभागे निक्खमित्वा चन्दं पस्सितुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठित्वा थूलथूले वलाहके विद्धंसेसि । अपरो मज्झिमे । अपरो सुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नभे चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

तत्थ तयो वलाहका विय सच्चपटिच्छादकथूलमज्झिमसुखुमकिलेसन्धकारा । तयो वाता विय तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विय गोत्रभुज्जाणं । चन्दो विय निब्बानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन वलाहकत्तयविद्धंसनं विय एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतवलाहके नभे तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विय विगते सच्चपटिच्छादके तमे गोत्रभुज्जाणस्स सुविसुद्धनिब्बानारम्भणकरणं ।

यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके वलाहकेयेव विद्धंसेतुं सक्कोन्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकतमेयेव विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निब्बानं आरम्भणं कातुं। यथा सो पुरिसो चन्दमेव दट्ठुं सक्कोति न वलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रभुज्जाणं निब्बानमेव आरम्भणं कातुं सक्कोति न किलेसतमं विनोदेतुं। एवं अनुलोमं सङ्खारारम्भणं होति, गोत्रभु निब्बानारम्भणं।

यदि हि गोत्रभु अनुलोमेन गहितारम्भणं गणहेय्य पुन अनुलोमं तं अनुबन्धेय्याति मग्गवुद्धानमेव न भवेय्य। गोत्रभुज्जाणं पन अनुलोमस्स आरम्भणं अगगहेत्वा तं अपच्छतोपवत्तिकं कत्वा सयं अनावज्जनम्पि समानं आवज्जनद्वाने ठत्वा एवं निब्बत्ताहीति मग्गस्स सज्जं दत्वा विय निरुज्झति। मग्गोपि तेन दिन्नसज्जं अमुज्चित्वाव अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुबन्धमानो अनिब्बिद्धपुब्बं अपदालितपुब्बं लोभक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्झमानोव पदालयमानोव निब्बत्तति।

तत्रायं उपमा — एको किर इस्सासो धनुसतमत्थके फलकसतं ठपापेत्वा वत्थेन मुखं वेठेत्वा सरं सन्नद्धित्वा चक्कयन्ते अट्टासि। अज्जो पुरिसो चक्कयन्तं आवज्झित्वा यदा इस्सासस्स फलकसतं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्जं देति, इस्सासो दण्डकसज्जं अमुज्चित्वाव सरं खिपित्वा फलकसतं निब्बिज्झति। तत्थ दण्डकसज्जा विय गोत्रभुज्जाणं। इस्सासो विय मग्गजाणं। इस्सासस्स दण्डकसज्जं अमुज्चित्वाव फलकसतनिब्बिज्झनं विय मग्गजाणस्स गोत्रभुज्जाणेन दिन्नसज्जं अमुज्चित्वाव निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिद्धपुब्बअपदालितपुब्बानं लोभक्खन्धादीनं निब्बिज्झनपदालनं। भूमिलद्धवट्ठसेतुसमुग्धातकरणन्तिपि एतदेव। मग्गस्स हि एकमेव किच्चं अनुसयप्पजहनं। इति सो अनुसये पजहन्तो निमित्ता वुट्ठाति नाम, पवत्तं छिन्दति नाम। ‘निमित्तं’न्ति रूपवेदनासज्जासङ्खारविज्जाणनिमित्तं। ‘पवत्तं’म्पि रूपवेदनासज्जासङ्खारविज्जाणपवत्तमेव। तं दुविधं होति — उपादिन्नकं अनुपादिन्नकन्ति। तेसु मग्गस्स अनुपादिन्नकतो वुद्धानच्छाया दिस्सतीति वत्वा अनुपादिन्नकतो वुट्ठातीति वदिसु।

सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिगतसम्पयुत्तानि विचिकिच्छासहगतन्ति पज्च चित्तानि पहीयन्ति। तानि रूपं समुद्वापेन्ति। तं अनुपादिन्नकरूपक्खन्धो। तानि चित्तानि विज्जाणक्खन्धो। तंसम्पयुत्ता वेदना सज्जा सङ्खारा तयो अरूपक्खन्धा। तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो अभविस्स तानि पज्च चित्तानि छसु आरम्भणेसु परियुद्धानं पापुण्येयुं। सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुद्धानेनप्पत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्धातं अभब्बुप्पत्तिकभावं कुरुमानो अनुपादिन्नकतो वुट्ठाति नाम।

सकदागामिमग्गेन चत्तारि दिट्ठिगतविप्पयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानीति ओळारिककामरागब्यापादवसेन छ चित्तानि पहीयन्ति। अनागामिमग्गेन अणुसहगतकामरागब्यापादवसेन तानि एव छ चित्तानि पहीयन्ति। अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिगतविप्पयुत्तानि उद्धच्चसहगतज्वाति पज्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति। तत्थ सचे तेसं अरियानं ते मग्गा अभाविता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेसु परियुद्धानं पापुण्येयुं। ते पन तेसं मग्गा परियुद्धानप्पत्तिं वारयमाना सेतुसमुग्धातं अभब्बुप्पत्तिकभावं कुरुमाना अनुपादिन्नकतो वुट्ठहन्ति नाम।

उपादिन्नकतो वुद्धानच्छाया दिस्सतीति वत्वा उपादिन्नकतो वुट्ठातीतिपि वदिसु। सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा सत्त भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य। कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतून् अत्थिताय। तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचिकिच्छानुसयोति इमे पन पज्च किलेसे सोतापत्तिमग्गो उप्पज्जमानोव समुग्धातेति। इदानी कुतो सोतापन्नस्स सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति? एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्ववत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो वुट्ठाति नाम।

सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा द्वे भवे पज्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य। कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतून् अत्थिताय। ओळारिकानि कामरागपटिघसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो पटिघानुसयोति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानोव समुग्धातेति। इदानी कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पज्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्ववत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो वुट्ठाति नाम।

सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य। कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतून् अत्थिताय। अणुसहगतानि कामरागपटिघसंयोजनानि अणुसहगतो कामरागानुसयो पटिघानुसयोति इमे पन चत्तारो किलेसे

सो मग्गो उप्पज्जमानोव समुग्घातेति । इदानी कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति? एवं अनागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो वुट्ठाति नाम ।

सचे अरहतो अरहत्तमग्गो अभावितो अभविस्स, रूपारूपभवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो अरूपरागो मानो उद्धच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयोति इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानोव समुग्घातेति । इदानी कुतो खीणासवस्स पुनब्भवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति? एवं अरहत्तमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो वुट्ठाति नाम ।

सोतापत्तिमग्गो चेत्य अपायभवतो वुट्ठाति, सकदागामिमग्गो सुगतिकामभवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो सब्भवेहिपि वुट्ठाति एवाति वदन्ति ।

इमस्स पनत्थस्स विभावनत्थं अयं पाळि — “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेय्युं, नामज्च रूपज्च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति ।

‘सकदागामिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ठपेत्वा पज्चसु भवेसु ये उप्पज्जेय्युं, नामज्च रूपज्च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति ।

‘अनागामिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन एकं भवं ठपेत्वा कामधातुया द्वीसु भवेसु ये उप्पज्जेय्युं, नामज्च रूपज्च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति ।

‘अरहत्तमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा ये उप्पज्जेय्युं, नामज्च रूपज्च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अरहतो अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायन्तस्स चरिमविज्जाणस्स निरोधेन पज्जा च सति च नामज्च रूपज्च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ती’ति (चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस ६) । अयं ताव निमित्ते विनिच्छयो ।

‘पटिपदापती’ति — एत्थ पन पटिपदा चलति न चलतीति? चलति । तथागतस्स हि सारिपुत्तत्थेरस्स च चत्तारोपि मग्गा सुखपटिपदा खिप्पाभिज्जा अहेसुं । महामोग्गल्लानत्थेरस्स पठममग्गो सुखपटिपदो खिप्पाभिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खपटिपदा खिप्पाभिज्जा । कस्मा? निद्वाभिभूतत्ता । सम्मासम्बुद्धो किर सत्ताहं दहरकुमारकं विय थेरं परिहरि । थेरोपि एकदिवसं निद्वायमानो निसीदि । अथ नं सत्था आह — “पचलायसि नो त्वं, मोग्गल्लान, पचलायसि नो त्वं मोग्गल्लाना”ति (अ० नि० ७.६१) । एवरूपस्सपि महाभिज्जप्पत्तस्स सावकस्स पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सति? एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारोपि मग्गा दुक्खपटिपदा दन्धाभिज्जा होन्ति, एकच्चस्स दुक्खपटिपदा खिप्पाभिज्जा, एकच्चस्स सुखपटिपदा दन्धाभिज्जा, एकच्चस्स सुखपटिपदा खिप्पाभिज्जा । एकच्चस्स पठममग्गो दुक्खपटिपदो दन्धाभिज्जो होति, दुतियमग्गो दुक्खपटिपदो खिप्पाभिज्जो, ततियमग्गो सुखपटिपदो दन्धाभिज्जो, चतुत्थमग्गो सुखपटिपदो खिप्पाभिज्जोति ।

यथा च पटिपदा एवं अधिपतिपि चलति एव । एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारोपि मग्गा छन्दाधिपतेय्या होन्ति, एकच्चस्स वीरियाधिपतेय्या, एकच्चस्स चित्ताधिपतेय्या, एकच्चस्स वीमंसाधिपतेय्या । एकच्चस्स पन पठममग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो वीरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुत्थो वीमंसाधिपतेय्योति ।

पकिण्णककथा निट्ठिता ।

पठममग्गवीसतिमहानयो

३५७. इदानी यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनट्ठेन ज्ञानंयेव भावेति, निय्यानट्ठेन पन मग्गम्पि भावेति, उपट्ठानट्ठेन

सतिपट्टानम्पि, पदहनट्टेन सम्मपधानम्पि, इज्झनट्टेन इद्धिपादम्पि, अधिपतियट्टेन इन्द्रियम्पि, अकम्पियट्टेन बलम्पि, बुज्झनट्टेन बोज्झङ्गम्पि, तथट्टेन सच्चम्पि, अविकखेपट्टेन समथम्पि, सुज्जतट्टेन धम्मम्पि, रासट्टेन खन्धम्पि, आयतनट्टेन आयतनम्पि, सुज्जसभावनिस्सत्तट्टेन धातुम्पि, पच्चयट्टेन आहारम्पि, फुसनट्टेन फस्सम्पि, वेदयितट्टेन वेदनम्पि, सज्जाननट्टेन सज्जम्पि, चेतयितट्टेन चेतनम्पि, विजाननट्टेन चित्तम्पि भावेति, तस्मा एतेसं एकूनवीसतिया पदानं दस्सनत्थं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि वुत्तं। एवं 'इदम्पि भावेति, इदम्पि भावेती'ति पुग्गलज्झासयेन चेव देसनाविलासेन च वीसति नया देसिता होन्ति। धम्मं सोतुं निसिन्नदेवपरिसाय हि ये उपनिज्झायनट्टेन लोकुत्तरं 'ज्ञान'न्ति कथिते बुज्झन्ति, तेसं सप्पायवसेन ज्ञानन्ति कथितं...पे०... ये विजाननट्टेन 'चित्त'न्ति वुत्ते बुज्झन्ति, तेसं सप्पायवसेन चित्तन्ति कथितं। अयमेत्थ 'पुग्गलज्झासयो'।

सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो बुद्धसुबोधिताय दसबलचतुवेसारज्जचतुपटिसम्भिदताय छअसाधारणजाणयोगेन च देसनं यदिच्छकं नियमेत्वा दस्सेति। इच्छन्तो उपनिज्झायनट्टेन लोकुत्तरं ज्ञानन्ति दस्सेति, इच्छन्तो निय्यानट्टेन...पे०... विजाननट्टेन लोकुत्तरं चित्तन्ति। अयं 'देसनाविलासो' नाम। तत्थ यथेव लोकुत्तरं ज्ञानन्ति वुत्तट्टाने दस नया विभत्ता, एवं मग्गादीसुपि तेयेव वेदितब्बा। इति वीसतिया ठानेसु दस दस कत्वा द्वे नयसतानि विभत्तानि होन्ति।

३५८. इदानि अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरब्धं। तत्थ छन्दं धुरं जेट्टकं पुब्बङ्गमं कत्वा निब्बत्तितं लोकुत्तरं ज्ञानं **छन्दाधिपतेय्यं** नाम। सेसेसुपि एसेव नयो। इति पुरिमस्मिं सुद्धिके द्वेनयसतानि छन्दाधिपतेय्यादीसुपि द्वे द्वेति नयसहस्सेन भाजेत्वा पठममग्गं दस्सेसि धम्मराजा।

पठममग्गो निड्डितो।

दुतियमग्गो

३६१. इदानि दुतियमग्गादीनं दस्सनत्थं पुन **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरब्धं। तत्थ **कामरागव्यापादानं तनुभावायाति** एतेसं किलेसानं तनुभावत्थाय। तत्थ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितब्बो — अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्टानमन्दताय च। सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं नुप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्तापि विरळाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरळवापितखेत्ते अङ्कुरा विय। उप्पज्जमानापि, च वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, मद्दन्ता फरन्ता छादेन्ता अन्धकारं करोन्ता नुप्पज्जन्ति। द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दा मन्दा उप्पज्जन्ति। तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अब्भपटलं विय मक्खिकापत्तं विय च।

तत्थ केचि थेरा वदन्ति — 'सकदागामिस्स किलेसा किज्वापि चिरेन उप्पज्जन्ति, बहलाव पन हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हिस्स पुत्ता च धीतरो च दिस्सन्ती'ति। एतं पन अप्पमाणं। पुत्तधीतरो हि अङ्गपच्चङ्गपरामसनमत्तेनपि होन्ति। द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता नत्थि किलेसानं बहलताति। द्वीहि एव कारणेहिस्स किलेसानं तनुभावो वेदितब्बो — अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्टानमन्दताय चाति।

दुतियायाति गणनवसेनापि दुतियुप्पत्तिवसेनापि दुतियाय। **भूमिया पत्तियाति** सामज्जफलस्स पटिलाभत्थाय। ततियचतुत्थेसुपि एसेव नयो। विसेसमतंयेव पन वक्खाम।

अज्जिन्द्रियन्ति आजाननकं इन्द्रियं। पठममग्गेन जातमरियादं अनतिक्कमित्वा तेसंयेव तेन मग्गेन जातानं चतुसच्चधम्मानं जाननकं इन्द्रियन्ति वुत्तं होति। निद्देसवारेपिस्स इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो। कोट्टासवारेपि इमिनाव सद्धिं नविन्द्रियानि होन्ति। सेसं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं।

दुतियमग्गो निड्डितो।

ततियचतुत्थमग्गा

३६२. ततिये **अनवसेसप्पहानायाति** तेसंयेव सकदागामिमग्गेन तनुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनत्थाय।

चतुर्थे रूपरागअरूपरागमानउद्धच्यअविज्जाय अनवसेसप्यहानायाति एतेसं पञ्चन्नं उद्धम्भागियसंयोजनानं
निस्सेसपजहनत्थाय । तत्थ रूपरागोति रूपभवे छन्दरागो । अरूपरागोति अरूपभवे छन्दरागो । मानोति अरहत्तमगवज्झको मानो एव ।
तथा उद्धच्चाविज्जा । इमेसुपि द्वीसु मग्गेसु नवमं अज्जिन्द्रियमेव होति ।

चतुमग्नयसहस्सं

सब्बमग्गेसु पदपटिपाटिया समसट्ठिपदानि, चतूहि अपण्णकङ्गेहि सट्ठि चतुसट्ठि होन्ति । असम्भिन्नतो पन तेत्तिंस ।
कोट्टासवारसुञ्जतवारा पाकतिका एव । यथा च पन पठममग्गे एवं दुतियादीसुपि नयसहस्समेवाति चत्तारो मग्गे चतूहि नयसहस्सेहि
भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

सच्चविभङ्गे पन सट्ठि नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं एव वसेन निक्खित्तानि । सतिपट्टानविभङ्गे वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि,
सम्मपधानविभङ्गे वीसति, इद्धिपादविभङ्गे द्वत्तिंस, बोज्झङ्गविभङ्गे द्वत्तिंस, मग्गाङ्गविभङ्गे अट्ठवीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं एव
वसेन निक्खित्तानि ।

इध पन चतूसु मग्गेसु चत्तारियेव नयसहस्सानि । तेसु पठमज्झानिके पठममग्गे अट्ठङ्गानि भाजितानि; तथा दुतियादीसु । तत्थ पठममग्गे
सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहतीति सम्मादिट्ठि । सम्मासङ्कप्पादयोपि मिच्छासङ्कप्पादीनं पजहनट्टेनेव वेदितब्बा । एवं सन्ते ‘पठममग्गेनेव
द्रासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गतयेन पहातब्बा दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ सम्मादिट्ठीति नामं कथं होतीति? ‘यथा विसं अत्थि वा, होतु
मा वा, अगदो अगदो त्वेव वुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि एव नाम’ ।

‘यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गतये पन सम्मादिट्ठिया किच्चाभावो आपज्जति, मग्गाङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि
सकिच्चका कातब्बा मग्गाङ्गानि पूरेतब्बानीति । सकिच्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथालाभनियमेन दीपेतब्बा । उपरिमग्गतयवज्झो हि एको
मानो अत्थि, सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । सा तं मानं पजहतीति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गस्मिज्झि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहति । सोतापन्नस्स
पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति सा तं मानं पजहतीति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्तअकुसलचित्तसहजातो सङ्कप्पो
अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचङ्गचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं अत्थि, पच्चयपरिभोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिभावो अत्थि,
सहजातचित्तेकग्गता अत्थि । एते मिच्छासङ्कप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे सम्मासङ्कप्पादयो । तेसं पहानेन सम्मासङ्कप्पादयोति वेदितब्बा ।
एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सकिच्चकानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति ।
तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता सङ्कप्पादयो । तेसं पहानेन अनागामिमग्गे अट्ठन्नं अङ्गानं सकिच्चकता वेदितब्बा । अनागामिस्स
अरहत्तमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । यानि पनस्स पञ्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता सङ्कप्पादयो । तेसं पहानेन
अरहत्तमग्गे अट्ठन्नं अङ्गानं सकिच्चकता वेदितब्बा ।

इमेसु चतूसु मग्गेसु पठममग्गेन चत्तारि सच्चानि दिट्ठानि । ‘उपरिमग्गतयं दिट्ठकमेव पस्सति, अदिट्ठकं पस्सतीति दिट्ठकमेव
पस्सतीति अयं आचरियानं समानत्थकथा । वितण्डवादी पनाह ‘अदिट्ठं पस्सतीति । सो वत्तब्बो — ‘पठममग्गे कतमं इन्द्रियं भाजेसीति?
जानमानो ‘अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं’न्ति वक्खति । ‘उपरिमग्गेसु कतरं’न्ति? वुत्तेपि ‘अज्जिन्द्रियं’न्ति वक्खति । सो वत्तब्बो —
‘अदिट्ठसच्चदस्सने सति उपरिमग्गेसुपि अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पज्जो समेस्सतीति । ‘किलेसे पन अज्जे अज्जो
पजहति; पहीने एव पजहतीति? ‘अज्जे अज्जो पजहतीति । ‘यदि अज्जे अज्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सच्चानिपि अदिट्ठानेव
पस्सतीति एवंवादी पुग्गलो पुच्छितब्बो — ‘सच्चानि नाम कतीति? जानन्तो ‘चत्तारीति वक्खति । सो वत्तब्बो — ‘तव वादे सोळस
सच्चानि आपज्जन्ति । त्वं बुद्धेहिपि अदिट्ठं पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्वं । एवं मा गण्ह । सच्चदस्सनं नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन
अप्पहीने पजहतीति ।

तत्थ सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे पेळोपमं नाम गहितं — एकस्स किर चत्तारो रतनपेळा सारगम्भे ठपिता । सो रत्तिभागे पेळासु
उप्पन्नकिच्चो द्वारं विवरित्वा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेळासु पाकटभावं गतासु, तासु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन
अन्धकारं अवत्थरि । दुतियवारेपि ततियवारेपि तथेव अकासि । चतुथवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेळा न पज्जायन्तीति वीमंसन्तस्सेव

सूरियो उग्गज्झि, सूरियोभासेन विहते अन्धकारे पेळासु किच्चं कत्वा पक्कामि ।

तत्थ चत्तारो पेळा विय चत्तारि सच्चानि । तासु किच्चे उप्पन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चपटिच्छादकतमं । दीपो भासो विय सोतापत्तिमग्गोभासो । विहते अन्धकारे तस्स पुरिसस्स पेळानं पाकटभावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटभावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेळासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गत्तयवज्झसच्चपटिच्छादकतमं ।

दुतियवारे द्वारविवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेळासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवज्झसच्चपटिच्छादकतमं ।

ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अनागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेळासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवज्झसच्चपटिच्छादकतमं ।

चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सूरियुग्गमनं विय अरहत्तमग्गुप्पादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विहते अन्धकारे तस्स पेळानं पाकटभावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटभावो । जाणस्स पाकटानि पन पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेळासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सब्बकिलेसखेपनं । सूरियुग्गमनतो पट्ठाय आलोकस्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उप्पन्नकालतो पट्ठाय पुन सच्चपटिच्छादकतमाभावो । इदं ताव सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे ओपम्मं ।

दिट्ठकमेव हि पस्सति । ‘किलेसे पन अज्जे अज्जो पजहती’ति एत्थ खारोपमं नाम गहितं । एको पुरिसो किलिडुं वत्थं रजकस्स अदासि । रजको ऊसखारं छारिकखारं गोमयखारन्ति तयो खारे दत्त्वा खारेहि खादितभावं अत्वा उदके विक्खालेत्वा ओळारिकोळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धन्ति दुतियम्पि तथेव खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिसण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धन्ति ततियम्पि ते खारे दत्त्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धन्ति चतुत्थम्पि ते खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा अंसुअब्भन्तरगतम्पि निस्सेसं मलं पवाहेत्वा सामिकस्स अदासि । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छितिच्छितकाले परिदहति ।

तत्थ किलिडुवत्थं विय किलेसानुगतं चित्तं । तिविधखारदानकालो विय तीसु अनुपस्सनासु कम्मस्स पवत्तनकालो । उदके विक्खालेत्वा ओळारिकोळारिकमलप्पवाहनं विय सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसखेपनं । दुतियम्पि तेसं खारानं अनुपदानं विय ‘न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं’न्ति तासुयेव तीसु अनुपस्सनासु कम्मप्पवत्तनं । ततो नातिसण्हतरमलप्पवाहनं विय सकदागामिमग्गेन ओळारिकसंयोजनद्वयखेपनं । ततो ‘न ताव परिसुद्धं वत्थं’न्ति पुन खारत्तयदानं विय ‘न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं’न्ति तासुयेव तीसु अनुपस्सनासु कम्मप्पवत्तनं । ततो सण्हतरमलप्पवाहनं विय अनागामिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयखेपनं । ‘न ताव परिसुद्धं वत्थं’न्ति पुन खारत्तयदानं विय ‘न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं’न्ति तासुयेव तीसु अनुपस्सनासु कम्मप्पवत्तनं । ततो विक्खालेनेन अंसुअब्भन्तरगते मले पवाहेत्वा परिसुद्धस्स रजतपट्टसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खित्तस्स वत्थस्स इच्छितिच्छितकवखणे परिदहनं विय अरहत्तमग्गेन अट्टन्नं किलेसानं खेपितत्ता परिसुद्धस्स खीणासवचित्तस्स इच्छितिच्छितकवखणे फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं ‘अज्जे अज्जो किलेसे पजहती’ति एत्थ ओपम्मं । वुत्तम्पि चेत्तं —

“सेय्यथापि, आवुसो, वत्थं संकिलिडुं मलग्गहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपदज्जेय्युं । तमेनं रजको ऊसे वा खारे वा गोमये वा सम्मदित्वा अच्छे उदके विक्खालेति । किञ्चापि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदातं, अथ ख्वस्स होतियेव ‘अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो’ । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिभाविते करण्डके

निक्खिपन्ति । योपिस्स होति अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सोपि समुग्धातं गच्छति । एवमेव खो, आवुसो, किञ्चापि अरियसावकस्स पञ्चोरम्भागियानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ ख्वस्स होतियेव पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु अणुसहगतो ‘अस्मी’ति मानो, ‘अस्मी’ति छन्दो, ‘अस्मी’ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु उदयब्बयानुपस्सी विहरति — ‘इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थङ्गमो; इति वेदना इति सञ्जा इति सङ्खारा इति विज्जाणं, इति विज्जाणस्स समुदयो, इति विज्जाणस्स अत्थङ्गमो’ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु उदयब्बयानुपस्सिनो विहरतो योपिस्स होति पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु अणुसहगतो ‘अस्मी’ति मानो, ‘अस्मी’ति छन्दो, ‘अस्मी’ति अनुसयो असमूहतो, सोपि समुग्धातं गच्छती’ति (सं० नि० ३.८९) ।

तत्थ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मोहि । सकदागामिमग्गेन द्वे दोमनस्ससहगतचित्तानि तनुकानि भवन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मोहि । अनागामिमग्गेन तानियेव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्मोहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मोहि । इमेसं द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतोपवत्तनककिलेसो नाम न होति ।

तत्रिदं ओपम्मं — एको किर महाराजा पच्चन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इस्सरियं अनुभवन्तो वसति । अथस्स पच्चन्तो कुप्पि । तस्मिं समये द्वादस चोरजेड्डका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं विलुम्पन्ति । पच्चन्तवासिनो महामत्ता ‘पच्चन्तो कुपितो’ति रज्जो पहिणिसु । राजा ‘विस्सट्ठा गण्हथ, अहं तुम्हाकं कत्तब्बं करिस्सामी’ति सासनं पहिणि । ते पठमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं पञ्च चोरजेड्डके घातयिंसु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहेत्वा पब्बतं पविसिंसु । अमच्चा तं पवत्ति रज्जो पेसयिंसु ।

राजा ‘तुम्हाकं कत्तब्बयुत्तं अहं जानिस्सामि, तेपि गण्हथा’ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेन द्वे चोरजेड्डके पहरिंसु, परिवारेपि तेसं दुब्बले अकंसु । ते सब्बेपि पलायित्वा पब्बतं पविसिंसु । तम्पि पवत्तिं अमच्चा रज्जो पेसयिंसु ।

पुन राजा ‘विस्सट्ठा गण्हन्तू’ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेड्डके घातयित्वा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिंसु ।

पुन राजा ‘अवसेसे विस्सट्ठा गण्हन्तू’ति धनं पहिणि । ते चतुत्थसम्पहारेन सपरिवारे पञ्च चोरजेड्डके घातयिंसु । द्वादसन्नं चोरजेड्डकानं घातितकालतो पट्ठाय कोचि चोरो नाम नत्थि । खेमा जनपदा उरे पुत्ते नच्चेन्ता मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसङ्गामेहि योधेहि परिवुतो वरपासादगतो महासम्पत्तिं अनुभवि ।

तत्थ महन्तो राजा विय धम्मराजा । पच्चन्तवासिनो अमच्चा विय योगावचरा कुलपुत्ता । द्वादस चोरजेड्डका विय द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पच्चन्तो कुपितोति पहितकालो विय आरम्भणे किलेसेसु उप्पन्नेसु ‘भन्ते, किलेसो मे उप्पन्नो’ति सत्थु आरोचनकालो । ‘विस्सट्ठा गण्हन्तू’ति धनदानं विय ‘किलेसे निग्गण्ह भिक्खू’ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खनं । सपरिवारानं पञ्चन्नं चोरजेड्डकानं घातितकालो विय सोतापत्तिमग्गेन सम्पयुत्तानं पञ्चन्नं अकुसलचित्तानं पहानं ।

पुन रज्जो पवत्तिपेसनं विय सम्मासम्बुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचनं । ‘सेसके च गण्हन्तू’ति पुन धनदानं विय भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । दुतियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेड्डकानं दुब्बलीकरणं विय सकदागामिमग्गेन ससम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं तनुभावकरणं ।

पुन रज्जो पवत्तिपेसनं विय सत्थु पटिलद्धगुणारोचनं । ‘विस्सट्ठा गण्हन्तू’ति पुन धनदानं विय भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । ततियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेड्डकानं घातनं विय अनागामिमग्गेन ससम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं पहानं ।

पुन रज्जो पवत्तिपेसनं विय तथागतस्स पटिलद्धगुणारोचनं । ‘विस्सट्ठा गण्हन्तू’ति पुन धनदानं विय भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । चतुत्थसम्पहारेन सपरिवारानं पञ्चन्नं चोरजेड्डकानं घातितकालतो पट्ठाय जनपदस्स खेमकालो विय अरहत्तमग्गेन

ससम्पयुतेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय पुन चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अभावो । रज्जो विजितसङ्गामस्स अमच्चगणपरिवृतस्स वरपासादे महासम्पत्तिअनुभवनं विय खीणासवपरिवृतस्स धम्मरज्जो सुज्जतअनिमित्तअप्पणिहितभेदेसु समापत्तिसुखेसु इच्छित्तिच्छित्तफलसमापत्तिसुखानुभवनं वेदितव्वन्ति ।

कुसला धम्मातिपदस्स वण्णना निट्ठिता ।

अकुसलपदं

धम्मद्वेसवारकथा

पठमचित्तं

३६५. इदानीं अकुसलधम्मपदं भाजेत्वा दस्सेतुं **कतमे धम्मा अकुसलाति**आदि आरब्धं । तत्थ धम्मववत्थानादिवारप्पभेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अत्थविनिच्छयो च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्थ समयववत्थाने ताव यस्मा, कुसलस्स विय, अकुसलस्स भूमिभेदो नत्थि, तस्मा एकन्तं कामावचरम्पि समानं एतं ‘कामावचर’न्ति न वुत्तं । **दिट्ठिगतसम्पयुत्तन्ति** एत्थ दिट्ठि एव दिट्ठिगतं ‘गूथगतं मुत्तगत’न्तिआदीनि (अ० नि० ९.११) विय । गन्तव्वाभावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतन्तिपि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

तत्थ असद्धम्मसवनं, अकल्याणमित्ता, अरियानं अदस्सनकामतादीनि अयोनिसो मनसिकारोति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसङ्घातस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्वो । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुत्ता असद्धम्मा तेसं बहुमानपुब्बङ्गमेन अतिक्कन्तमज्झत्तेन उपपरिक्खारहितेन सवनेन, ये च दिट्ठिविपन्ना अकल्याणमित्ता तंसम्पवङ्कतासङ्घाताय अकल्याणमित्ताय, बुद्धादीनं अरियानञ्चेव सप्पुरिसानञ्च अदस्सनकामताय चतुसत्तिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मे अकोविदत्तेन पातिमोक्खसंवरइन्द्रियसंवरसतिसंवरजाणसंवरपहानसंवरप्पभेदे अरियधम्मे चेव सप्पुरिसधम्मे च संवरभेदसङ्घातेन अविनयेन तेहेव कारणेहि परिभावितेन अयोनिसो मनसिकारेन कोतूहलमङ्गलादिपसुतताय च एतं उप्पज्जतीति वेदितव्वं । असङ्खारभावो पनस्स चित्तस्स हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

धम्मद्वेसवारे **फस्सो**ति अकुसलचित्तसहजातो फस्सो । वेदनादीसुपि एसेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमेहि विसेसो ।

चित्तस्सेकगता होतीति पाणातिपातादीसुपि अविक्खित्तभावेन चित्तस्स एकगता होती । मनुस्सा हि चित्तं समादहित्वा अविक्खित्ता हुत्वा अविरज्जमानानि सत्थानि पाणसरीरेसु निपातेन्ति, सुसमाहिता परेसं सन्तकं हरन्ति, एकरसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपज्जन्ति । एवं अकुसलप्पवत्तियम्पि चित्तस्स एकगता होती ।

मिच्छादिट्ठीति अयाथावदिट्ठि, विरज्जित्वा गहणतो वा वितथा दिट्ठि मिच्छादिट्ठि । अनत्थावहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छिता दिट्ठीतिपि मिच्छादिट्ठि । **मिच्छासङ्कप्पादीसुपि** एसेव नयो । अपिच मिच्छा पस्सन्ति ताय, सयं वा मिच्छा पस्सति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसाति मिच्छादिट्ठि । सा अयोनिसो अभिनिवेसलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपट्ठाना, अरियानं अदस्सनकामतादिपदट्ठाना; परमं वज्जन्ति दट्ठव्वा । मिच्छासङ्कप्पादीसु ‘मिच्छा’ति पदमत्तमेव विसेसो । सेसं कुसलाधिकारे वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

अहिरिकबलं अनोत्तप्पबलन्ति एत्थ बलत्थो निद्वेसवारे आवि भविस्सति । इतरेसु पन — न हिरियतीति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो **अहिरिकं** । न ओत्तप्पं **अनोत्तप्पं** । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छनलक्खणं, अलज्जालक्खणं वा । अनोत्तप्पं तेहेव असारज्जनलक्खणं अनुत्तासनलक्खणं वा । अहिरिकमेव बलं अहिरिकबलं । अनोत्तप्पमेव बलं अनोत्तप्पबलं । अयमेत्थ सङ्खेपत्थो । वितथारो पन हेट्ठा वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्तमेव वा तन्ति **लोभो** । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहति, मुहनमत्तमेव वा तन्ति **मोहो** । तेसु

लोभो आरम्भणग्गहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसङ्गरसो तत्तकपाले खित्तमंसपेसि विय, अपरिच्चागपच्चुपट्टानो तेलज्जनरागो विय, संयोजनियधम्मेषु अस्साददस्सनपदट्टानो । सो तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीघसोता नदी विय महासमुदं, अपायमेव गहेत्वा गच्छतीति दट्ठब्बो ।

मोहो चित्तस्स अन्धभावलक्खणो अज्जाणलक्खणो वा, असम्पटिवेधरसो आरम्भणसभावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपच्चुपट्टानो अन्धकारपच्चुपट्टानो वा, अयोनिमोमनसिकारपदट्टानो । सब्बाकुसलानं मूलन्ति दट्ठब्बो ।

अभिज्झायन्ति ताय, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव वा एसाति **अभिज्झा** । सा परसम्पत्तीनं सककरणइच्छालक्खणा, तेनाकारेण एसनभावरसा, परसम्पत्ति-अभिमुखभावपच्चुपट्टाना, परसम्पत्तीसु अभिरतिपदट्टाना । परसम्पत्तिअभिमुखा एव हि सा उपदुहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति, परसम्पत्तीसु चेतसो हत्थप्पसारोवियाति दट्ठब्बा ।

समथो होतीतिआदीसु अज्जेसु किच्चेसु विक्खेपसमनतो **समथो** । अकुसलप्पवत्तियं चित्तं पग्गणातीति **पग्गाहो** । न विक्खिपतीति **अविक्खेपो** ।

इमस्मिं चित्ते सद्भा, सति, पज्जा, छ युगळकानीति इमे धम्मा न गहिता । कस्मा? अस्सद्वियचित्ते पसादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्भा न गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो सत्थारानं न सद्वहन्तीति? सद्वहन्ति । सा पन सद्भा नाम न होति, वचनसम्पटिच्छनमत्तमेवेतं । अत्थतो अनुपपरिक्खा वा होति, दिट्ठि वा । असतियचित्ते पन सति नत्थीति न गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्तीति? सरन्ति । सा पन सति नाम न होति । केवलं तेनाकारेण अकुसलचित्तप्पवत्ति । तस्मा सति न गहिता । अथ कस्मा “मिच्छासती”ति (दी० नि० ३.३३३; सं० नि० ५.१) सुत्तन्ते वुत्ता? सा पन अकुसलक्खन्धानं सतिविरहितत्ता सतिपटिपक्खत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूरणत्थं तत्थ परियायेन देसना कता । निप्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अन्धबालचित्ते पन पज्जा नत्थीति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वज्जनापज्जा नत्थीति? अत्थि । न पनेसा पज्जा, माया नामेसा होति । सा अत्थतो तण्हाव । इदं पन चित्तं सदरत्थं गरुकं भारियं कक्खळं थद्धं अकम्मज्जं गिलानं वड्ढं कुटिलं । तस्मा पस्सद्भादीनि छ युगळकानि न गहितानि ।

एत्तावता पदपटिपाटिया चित्तङ्गवसेन पाळिआरुळ्हानि द्वत्तिस पदानि दस्सेत्वा इदानि येवापनकधम्मे दस्सेतुं **ये वा पन तस्मिं समये**तिआदिमाह । तत्थ सब्बेसुपि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो मानो इस्सा मच्छरियं थिनं मिद्धं उद्धच्चं कुक्कुच्चन्ति इमे दसेव येवापनका होन्ति धम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरेति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्धच्चन्ति इमे अपण्णकङ्गसङ्घाता चत्तारोव येवापनका होन्ति ।

तत्थ छन्दादयो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । केवलज्झि ते कुसला, इमे अकुसला । इतरं पन उद्धतस्स भावो ‘उद्धच्चं’ । तं चेतसो अवूपसमलक्खणं वाताभिघातचलजलं विय, अनवट्टानरसं वाताभिघातचलधजपटाका विय, भन्तत्तपच्चुपट्टानं पासाणाभिघातसमुद्धतभस्मा विय, चेतसो अवूपसमे अयोनिमोमनसिकारपदट्टानं । चित्तविक्खेपोति दट्ठब्बं ।

इति फस्सादीनि द्वत्तिस, येवापनकवसेन वुत्तानि चत्तारीति सब्बानिपि इमस्मिं धम्मद्वेसवारे छत्तिस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि अपण्णकङ्गानि हापेत्वा पाळियं आगतानि द्वत्तिसमेव । अग्गहितग्गहणेन पनेत्थ फस्सपज्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तस्सेकगता वीरियिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं अनोत्तप्यं लोभो मोहोति सोळस धम्मा होन्ति ।

तेसु सोळससु सत्त धम्मा अविभत्तिका नव सविभत्तिका होन्ति । कतमे सत्त? फस्सो सज्जा चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं मोहोति इमे सत्त अविभत्तिका । वेदना चित्तं वितक्को चित्तस्सेकगता वीरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं अनोत्तप्यं लोभोति इमे नव सविभत्तिका ।

तेसु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विभत्ता, एको तीसु, एको चतूसु, एको छसु । कथं? चित्तं वितक्को मिच्छादिट्ठि अहिरिकं अनोत्तप्यं लोभोति इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता । तेसु हि चित्तं ताव फस्सपज्चकं पत्वा चित्तं होतीति वुत्तं, इन्द्रियाणि पत्वा मनिन्द्रियन्ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होतीति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छासङ्गप्पोति । मिच्छादिट्ठि मग्गङ्गेसुपि कम्मपथेसुपि मिच्छादिट्ठियेव । अहिरिकं बलानि पत्वा अहिरिकबलं होतीति वुत्तं, लोकनासकदुकं पत्वा अहिरिकन्ति । अनोत्तप्येपि एसेव नयो । लोभो मूलं पत्वा लोभो होतीति वुत्तो ।

कम्मपथं पत्वा अभिज्झाति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता ।

वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होतीति वुत्ता, ज्ञानङ्गानि पत्वा सुखन्ति, इन्द्रियाणि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियन्ति । एवं एकोव धम्मो तीसु ठानेसु विभत्तो ।

वीरियं पन इन्द्रियाणि पत्वा वीरियिन्द्रियं होतीति वुत्तं, मग्गङ्गानि पत्वा मिच्छावायामो होतीति, बलानि पत्वा वीरियबलन्ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहो होतीति । एवं अयं एको धम्मो चतूसु ठानेसु विभत्तो ।

समाधि पन ज्ञानङ्गानि पत्वा चित्तस्सेकगता होतीति वुत्तो, इन्द्रियाणि पत्वा समाधिन्द्रियन्ति, मग्गङ्गानि पत्वा मिच्छासमाधीति, बलानि पत्वा समाधिबलन्ति, पिट्ठिदुकं पत्वा दुतियदुके एककवसेनेव समथोति, ततिये अविक्खेपोति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

सब्बेपि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनासकवसेन पिट्ठिदुकवसेनाति नव रासयो होन्ति । तत्थ यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिद्देसे वुत्तमेवाति ।

धम्मद्वेसवारकथा निड्डिता ।

निद्देसवारकथा

३७५. निद्देसवारे चित्तस्सेकगतानिद्देसे ताव सण्ठति अवट्ठितीति । इदं द्वयं ठितिवेचनमेव । यं पन कुसलनिद्देसे ‘आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिड्ढतीति अवट्ठितीति’ वुत्तं, तं इध न लब्धति । अकुसलस्मिज्झि दुब्बला चित्तस्सेकगताति हेट्ठा दीपितमेव ।

३८४. उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारोति एवरूपोपि अत्थो इध न लब्धति । सहजातधम्मो पन न विसाहरतीति अविसाहारो । न विक्खिपतीति अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकगतावसेन अविसाहटस्स मानसस्स भावो अविसाहटमानसता । सहजातधम्मोसु न कम्पतीति समाधिबलं । अयाथावसमाधानतो मिच्छासमाधीति एवमिध अत्थो दट्ठब्बो ।

३८५. वीरियिन्द्रियनिद्देसे यो हेट्ठा ‘निक्कमो चेतो कामानं पनुदनाया’तिआदि नयो वुत्तो, सो इध न लब्धति । सहजातधम्मोसु अकम्पनट्टेनेव वीरियबलं वेदितव्वं ।

३८६. मिच्छादिट्ठिनिद्देसे अयाथावदस्सनट्टेन मिच्छादिट्ठि । दिट्ठीसु गतं इदं दस्सनं, द्वासट्ठिदिट्ठिअन्तोगतत्ताति दिट्ठिगतं । हेट्ठापिस्स अत्थो वुत्तोयेव । दिट्ठियेव दुरतिककमनट्टेन दिट्ठिगहनं, तिणगहनवनगहनपब्बतगहनानि विय । दिट्ठियेव सासङ्कसप्पटिभयट्टेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तारवाळकन्तारमरुकन्तारनिरुदककन्तारदुब्धिक्खकन्तारा विय । सम्मादिट्ठिया विनिविज्झनट्टेन विलोमनट्टेन च दिट्ठिविसूकायिकं । मिच्छादस्सनज्झि उप्पज्जमानं सम्मादस्सनं विनिविज्झति चेव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स गहणतो दिट्ठिया विरूपं फन्दितन्ति दिट्ठिविप्फन्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकस्मिं पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठियेव बन्धनट्टेन संयोजनन्ति दिट्ठिसंयोजनं ।

सुसुमारादयो विय पुरिसं, आरम्मणं दळ्हं गण्हातीति गाहो । पतिट्ठहनतो पतिट्ठाहो । अयज्झि बलवप्पवत्तिभावेन पतिट्ठहित्वा गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविसतीति अभिनिवेसो । धम्मसभावं अतिककमित्वा निच्चादिवसेन परतो आमसतीति परामासो । अनत्थावहत्ता कुच्छितो मग्गो, कुच्छितानं वा अपायानं मग्गोति कुम्मग्गो । अयाथावपथतो मिच्छापथो । यथा हि दिसामूळ्हेन अयं असुकगामस्स नाम पथोति गहितोपि तं गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतिपथोति गहितापि दिट्ठि सुगतिं न पापेतीति अयाथावपथतो, मिच्छापथो । मिच्छासभावतो मिच्छत्तं । तत्थेव परिब्भमनतो तरन्ति एत्थ बालाति तित्थं । तित्थज्ज तं अनत्थानज्ज आयतनन्ति तित्थायतनं । तित्थियानं वा सज्जातिदेसट्टेन निवासठानट्टेन च आयतनन्तिपि तित्थायतनं । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहोति विपरियेसग्गाहो; विपल्लत्थ गाहोति अत्थो ।

३८७-३८८. अहिरिकानोत्तप्पनिद्देसेसु हिरोत्तप्पनिद्देसविपरियायेन अत्थो वेदितब्बो। सहजातधम्मेषु पन अकम्पनट्टेनेव अहिरिकबलं अनोत्तप्पबलञ्च वेदितब्बं।

३८९. लोभमोहनिद्देसेसु लुब्भतीति लोभो। लुब्भनाति लुब्भनाकारो। लोभसम्पयुत्तचित्तं, पुग्गलो वा लुब्भितो; लुब्भितस्स भावो लुब्भितत्तं। सारज्जतीति सारागो। सारज्जनाकारो सारज्जना। सारज्जितस्स भावो सारज्जितत्तं। अभिज्झायनट्टेन अभिज्झा। पुन 'लोभ'-वचने कारणं वुत्तमेव। अकुसलञ्च तं मूलञ्च अकुसलानं वा मूलन्ति अकुसलमूलं।

३९०. जाणदस्सनपटिपक्खतो अज्जाणं अदस्सनं। अभिमुखो हुत्वा धम्मेन न समेति, न समागच्छतीति अनभिसमयो। अनुरूपतो धम्मे बुज्झतीति अनुबोधो। तप्पटिपक्खताय अननुबोधो। अनिच्चादीहि सद्धिं योजेत्वा न बुज्झतीति असम्बोधो। असन्तं असमञ्च बुज्झतीतिपि असम्बोधो। चतुसच्चधम्मं नप्पटिविज्झतीति अप्पटिवेधो। रूपादीसु एकधम्ममि अनिच्चादिसामञ्जतो न सङ्गहातीति असङ्गाहना। तमेव धम्मं न परियोगाहतीति अपरियोगाहना। न समं पेक्खतीति असमपेक्खणा। धम्मानं सभावं पति न अपेक्खतीति अपच्चवेक्खणा।

कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतवुत्तिया सभावग्गहणाभावेन वा एकमि कम्मं एतस्स पच्चक्खं नत्थि, सयं वा कस्सचि कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होतीति अप्पच्चक्खकम्मं। यं एतस्मिं अनुप्पज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं भवेय्य, सुचि, वोदानं, तं दुट्ठं मेज्झं इमिनाति दुम्मेज्झं। बालानं भावोति बाल्यं। मुहतीति मोहो। बलवतरो मोहो पमोहो। समन्ततो मुहतीति सम्मोहो। विज्जाय पटिपक्खभावतो न विज्जाति अविज्जा। ओघयोगत्थो वुत्तोयेव। थामगतट्टेन अनुसेतीति अनुसयो। चित्तं परियुट्ठाति, अभिभवतीति परियुट्ठानं। हितग्गहणाभावेन हिताभिमुखं गन्तुं न सक्कोति, अज्जदत्थु लङ्गतियेवाति लङ्गी; खज्जतीति अत्थो। दुरुग्घाटनट्टेन वा लङ्गी। यथा हि महापलिघसङ्घाता लङ्गी दुरुग्घाटा होति, एवमयमि लङ्गी वियाति लङ्गी। सेसं उत्तानत्थमेव। सङ्गहवारसुज्जतवारापि हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितब्बाति।

दुतियचित्तं

३९९. दुतियचित्ते ससङ्कारेनाति पदं विसेसं। तमि हेट्ठा वुत्तत्थमेव। इदं पन चित्तं किञ्चापि छसु आरम्मणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो'तिआदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथापि ससङ्कारिकत्ता सप्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनतो — यदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिकस्स कुलस्स कुमारिकं पत्थेति। ते च 'अज्जदिट्ठिका तुम्हे'ति कुमारिकं न देन्ति। अथज्जे जातका 'यं तुम्हे करोथ तमेवायं करिस्सती'ति दापेन्ति। सो तेहि सद्धिं तित्थिये उपसङ्कमति। आदितोव वेमतिको होति। गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापाति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गण्हाति — एवरूपे काले इदं लब्भतीति वेदितब्बं।

येवापनकेसु पनेत्थ थिनमिद्धं अधिकं। तत्थ थिननता 'थिनं'। मिद्धनता 'मिद्धं'; अनुस्साहसंहननता असत्तिविघातो चाति अत्थो। थिनञ्च मिद्धञ्च थिनमिद्धं। तत्थ थिनं अनुस्साहलक्खणं, वीरियविनोदनरसं, संसीदनपच्चुपट्ठानं। मिद्धं अकम्मज्जतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनभावपच्चुपट्ठानं पचलायिकानिद्वापच्चुपट्ठानं वा। उभयमि अरतितन्दीविजम्भितादीसु अयोनिस्सोमनसिकारपदट्ठानन्ति।

ततियचित्तं

४००. ततियं छसु आरम्मणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो'तिआदिना नयेन अपरामसन्तस्स नारायणविराजनमल्लयुद्धनटसमज्जादीनि पस्सतो मनापियसद्वसवनादिपसुतस्स वा उप्पज्जति। इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकङ्गानि होन्ति। तत्थ मज्जतीति 'मानो'। सो उन्नतिलक्खणो, सम्पग्गहरसो, केतुकम्यतापच्चुपट्ठानो, दिट्ठिविप्पयुत्तलोभपदट्ठानो, उम्मादो विय दट्ठब्बोति।

चतुत्थचित्तं

४०२. चतुत्थं वुत्तप्पकारेसु एव ठानेसु यदा सीसे खेळं खिपन्ति, पादपंसु ओकिरन्ति, तदा तस्स परिहरणत्थं सउस्साहेन अन्तरन्तरा

ओलोकेन्तानं राजनाटकेसु निखन्तेसु उस्सारणाय वत्तमानाय तेन तेन छिद्देन ओलोकेन्तानञ्चाति एवमादीसु ठानेसु उप्पज्जति । इध पन थिनमिद्धेहि सद्धिं सत्त येवापनका होन्ति । उभयत्थापि मिच्छादिद्धि परिहायति । तं ठपेत्वा सेसानं वसेन धम्मगणना वेदितब्बाति ।

पञ्चमचित्तं

४०३. पञ्चमं छसु आरम्मणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स लोभं उप्पादेत्वा ‘सत्तो सत्तो’तिआदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति । सोमनस्सद्धाने पनेत्थ उपेक्खावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं सब्बं पठमचित्तसदिसमेव ।

छट्ठचित्तादि

४०९-४१२. छट्ठसत्तममद्वयानिपि वेदनं परिवत्तेत्वा पीतिपदञ्च हापेत्वा दुतियततियचतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । इमेसु अट्ठसु लोभसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्मणाधिपतीति द्वेपि अधिपतयो लब्भन्ति ।

नवमचित्तं

४१३. नवमं छसु आरम्मणेसु दोमनस्सितस्स पटिघं उप्पादयतो उप्पज्जति । तस्स समयववत्थानवारे ताव दुट्ठ मनो, हीनवेदनत्ता वा कुच्छित्तं मनोति दुम्मनो; दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतन्ति **दोमनस्ससहगतं** । असम्पियायनभावेन आरम्मणस्मिं पटिहज्जतीति पटिघं । तेन सम्पयुत्तन्ति **पटिघसम्पयुत्तं** ।

धम्मद्वेसे तीसुपि ठानेसु दोमनस्सवेदनाव आगता । तत्थ वेदनापदं वुत्तमेव । तथा दुक्खदोमनस्सपदानि लक्खणादितो पन अनिद्वारम्मणानुभवनलक्खणं दोमनस्सं, यथातथा वा अनिद्वारकारसम्भोगरसं, चेतसिकाबाधपच्चुपट्टानं, एकन्तेनेव हदयवत्थुपदट्टानं ।

मूलकम्मपथेसु यथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होतीति आगतं, एवं दोसो होति, ब्यापादो होतीति वुत्तं । तत्थ दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तन्ति **दोसो** सो चण्डिकलक्खणो पहटासिविसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावगि विय, दुस्सनपच्चुपट्टानो लद्धोकासो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदट्टानो विससंसट्ठपूतिमुत्तं विय दट्ठब्बो ।

ब्यापज्जति तेन चित्तं, पूतिभावं उपगच्छति, ब्यापादयति वा विनयाचाररूपसम्पत्तिहितसुखादीनीति **ब्यापादो** । अत्थतो पनेस दोसोयेव । इध पदपटिपाटिया एकूनतिस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुट्ठस । तेसं वसेन सविभक्तिकाविभक्तिकरासिभेदो वेदितब्बो ।

येवापनकेसु छन्दाधिमोक्खमनसिकारउद्धच्चाणि नियतानि । इस्सामच्छरियकुक्कुच्चेसु पन अज्जतरेन सद्धिं पञ्च पञ्च हुत्वापि उप्पज्जन्ति । एवमेपि तयो धम्मा अनियतयेवापनका नाम । तेसु इस्सतीति **‘इस्सा’** । सा परसम्पत्तीनं उसूयनलक्खणा, तत्थेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपट्टाना, परसम्पत्तिपदट्टाना । संयोजनन्ति दट्ठब्बा । मच्छेरभावो **‘मच्छरियं’** । तं लद्धानं वा लभितब्बानं वा अत्तनो सम्पत्तीनं निगूहनलक्खणं, तासंयेव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सङ्कोचनपच्चुपट्टानं कटुकञ्चुकतापच्चुपट्टानं वा, अत्तसम्पत्तिपदट्टानं । चेतसो विरूपभावोति दट्ठब्बं । कुच्छित्तं कतं कुकतं । तस्स भावो **‘कुक्कुच्चं’** । तं पच्छानुतापलक्खणं, कताकतानुसोचनरसं, विष्पटिसारपच्चुपट्टानं, कताकतपदट्टानं । दासब्बं विय दट्ठब्बं । अयं ताव उद्देसवारे विसेसो ।

४१५. निद्देसवारे वेदनानिद्देसे **असातं** सातपटिपक्खवसेन वेदितब्बं ।

४१८. दोसनिद्देसे दुस्सतीति **दोसो** । **दुस्सनाति** दुस्सनाकारो । **दुस्सितत्तन्ति** दुस्सितभावो । पकतिभावविजहनट्टेन ब्यापज्जनं **ब्यापत्ति** । **ब्यापज्जनाति** ब्यापज्जनाकारो । विरुज्जतीति **विरोधो** । पुनप्पुनं विरुज्जतीति **पटिविरोधो** । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं वुत्तं । चण्डिको वुच्चाति चण्डो, थद्धपुगलो; तस्स भावो **चण्डिकं** । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होतीति **असुरोपो** । कुद्धकाले हि परिपुण्णवचनं नाम नत्थि । सचेपि कस्सचि होति तं अप्पमाणं । अपरे पन अस्सुजननट्टेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपोति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सस्सापि अस्सुजननतो । हेट्ठा वुत्तअत्तमनतापटिपक्खतो न अत्तमनताति **अनत्तमनता** । सा पन यस्मा चित्तस्सेव, न सत्तस्स, तस्मा **चित्तस्साति** वुत्तं । सेसमेत्थ सङ्गहसुज्जतवारेसु च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बन्ति ।

दसमचित्तं

४२१. दसमं ससङ्खारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्सरित्वा कुञ्जमानस्स उप्पज्जति ।

इधापि पदपटिपाटिया एकूनतिंस, अग्गहितग्गहणेन च चुद्दसेव पदानि होन्ति । येवापनकेसु पन थिनमिद्धम्पि लब्धति । तस्मा एत्थ विना इस्सामच्छरियकुक्कुच्चेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि थिनमिद्धन्ति इमे छ इस्सादीनं उप्पत्तिकाले तेसु अञ्जतरेन सद्धिं सत्त येवापनका एकक्खणे उप्पज्जन्ति । सेसं सब्बं सब्बवारेसु नवमसदिसमेव । इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु सहजाताधिपतियेव लब्धति, न आरम्मणाधिपति । न हि कुद्धो किञ्चि गरुं करोतीति ।

एकादसमचित्तं

४२२. एकादसमं छसु आरम्मणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स कङ्खापवत्तिकाले उप्पज्जति । तस्स समयववत्थाने विचिकिच्छासम्पयुत्तन्ति पदं अपुब्बं । तस्सत्थो — विचिकिच्छाय सम्पयुत्तन्ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं । धम्मद्देसे ‘विचिकिच्छा होती’ति पदमेव विसेसो । तत्थ विगता चिकिच्छाति विचिकिच्छा । सभावं वा विचिनन्तो एताय किच्छति किलमतीति विचिकिच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्टाना अनेकंसगाहपच्चुपट्टाना वा, अयोनिमोमनसिकारपदट्टाना । पटिपत्तिअन्तरायकराति दट्टब्बा ।

इध पदपटिपाटिया तेवीसति पदानि होन्ति । अग्गहितग्गहणेन चुद्दस । तेसं वसेन सविभक्तिकाविभक्तिकरासिविनिच्छयो वेदितब्बो । मनसिकारो उद्धच्चन्ति द्वेयेव येवापनका ।

४२४. निद्देसवारस्स चित्तस्सेकगतानिद्देसे यस्मा इदं दुब्बलं चित्तं पवत्तिट्ठितिमत्तकमेवेत्थ होति, तस्मा ‘सण्ठिती’तिआदीनि अवत्वा चित्तस्स ‘ठिती’ति एकमेव पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उद्देसवारेपि ‘समाधिन्द्रिय’न्तिआदि न वुत्तं ।

४२५. विचिकिच्छानिद्देसे कङ्खनवसेन कङ्खा । कङ्खाय आयनाति कङ्खायना । पुरिमकङ्खा हि उत्तरकङ्खं आनेति नाम । आकारवसेन वा एतं वुत्तं । कङ्खासमङ्गिचित्तं कङ्खाय आयितत्ता कङ्खायितं नाम । तस्स भावो कङ्खायितत्तं । विमतीति नमति । विचिकिच्छा वुत्तत्था एव । कम्पनट्टेन द्विधा एळयतीति द्वेळहकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्विधापथो वियाति द्वेधापथो । ‘निच्चं नु खो इदं, अनिच्चं नु खो’तिआदिपवत्तिया एकस्मिं आकारे सण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो सेतीति संसयो । एकंसं गहेतुं असमत्थताय न एकंसगाहोति अनेकंसगाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्मणतो ओसक्कतीति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परिसमन्ततो सप्पतीति परिसप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्मणे पवत्तितुं असमत्थताय थम्भितत्तं; चित्तस्स थद्धभावोति अत्थो । विचिकिच्छा हि उप्पज्जित्वा चित्तं थद्धं करोति । यस्मा पनेसा उप्पज्जमाना आरम्मणं गहेत्वा मनं विलिखन्ती विय, तस्मा मनोविलेखोति वुत्ता । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेव ।

द्वादसमचित्तं

४२७. द्वादसमस्स समयववत्थाने उद्धच्चेन सम्पयुत्तन्ति उद्धच्चसम्पयुत्तं । इदज्झि चित्तं छसु आरम्मणेसु वेदनावसेन मज्झत्तं हुत्वा उद्धत्तं होति । इध धम्मद्देसे ‘विचिकिच्छा’-ठाने ‘उद्धच्चं होती’ति आगतं । पदपटिपाटिया अट्टवीसति पदानि होन्ति । अग्गहितग्गहणेन चुद्दस । तेसं वसेन सविभक्तिकाविभक्तिकरासिविधानं वेदितब्बं । अधिमोक्खो मनसिकारोति द्वेयेव येवापनका ।

४२९. निद्देसवारस्स उद्धच्चनिद्देसे चित्तस्साति न सत्तस्स, न पोसस्स । उद्धच्चन्ति उद्धत्ताकारो । न वूपसमोति अवूपसमो । चेतो विक्खिपतीति चेतसोविक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्साति चित्तस्स भन्तभावो, भन्तयानभन्तगोणादीनि विय । इमिना एकारम्मणस्मियेव विप्फन्दनं कथितं । उद्धच्चज्झि एकारम्मणे विप्फन्दति, विचिकिच्छा नानारम्मणे । सेसं सब्बवारेसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पकिण्णकविनिच्छयो होति । ‘आरम्भणे पवट्टनकचित्तानि नाम कती’ति? हि वुत्ते ‘इमानेव द्वे’ति वत्तब्बं । तत्थ विचिकिच्छासहगतं एकन्तेन पवट्टति, उद्धच्चसहगतं पन लद्धाधिमोक्खत्ता लद्धपतिट्ठं पवट्टति । यथा हि वट्टचतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पब्भारट्टाने पवट्टत्वा विस्सट्ठेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पतिट्ठाय पतिट्ठाय पवट्टति, एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । सब्बेसुपि हीनादिभेदो न उद्धटो, सब्बेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाताधिपति लब्भमानोपि न उद्धटो, हेट्ठा दस्सितनयत्ता । जाणाभावतो पनेत्थ वीमंसाधिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेसोपि नत्थि एव । कस्मा? कच्चि धम्मं धुरं कत्वा अनुप्पज्जनतो, पट्टाने च पटिसिद्धतो ।

इमेहि पन द्वादसहिपि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते, ठपेत्वा उद्धच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धिं आकड्ढन्ति । विचिकिच्छासहगते अलद्धाधिमोक्खे दुब्बलेपि पटिसन्धिं आकड्ढमाने उद्धच्चसहगतं लद्धाधिमोक्खं बलवं कस्मा नाकड्ढतीति? दस्सनेन पहातब्बाभावतो । यदि हि आकड्ढेय्य ‘दस्सनेनपहातब्ब’-पदविभङ्गे आगच्छेय्य, तस्मा, ठपेत्वा तं, सेसानि एकादस आकड्ढन्ति । तेसु हि येन केनचि कम्मे आयूहिते तां चेतनां चतूसु अपायेसु पटिसन्धि होति । अकुसलविपाकेसु अहेतुकमनोविज्जाणाधातुउपेक्खासहगताय पटिसन्धिं गण्हाति । इतरस्सापि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पनेतं नत्थि, तस्मा ‘दस्सनेनपहातब्ब’-पदविभङ्गे नागतन्ति ।

अकुसला धम्मातिपदस्स वण्णना निट्ठिता ।

अव्याकतपदं

अहेतुककुसलविपाको

४३१. इदानीं अव्याकतपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकतातिआदि आरब्धं । तत्थ चतुब्बिधं अव्याकतं — विपाकं किरियं रूपं निब्बानन्ति । तेसु विपाकाव्याकतं । विपाकाव्याकतेपि कुसलविपाकं । तस्मिम्पि परित्तविपाकं । तस्मिम्पि अहेतुकं । तस्मिम्पि पञ्चविज्जाणं । तस्मिम्पि द्वारपटिपाटिया चक्खुविज्जाणं । तस्सापि, ठपेत्वा द्वारारम्भणादिसाधारणपच्चयं, असाधारणकम्मपच्चयवसेनेव उप्पत्तिं दीपेतुं कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्तातिआदि वुत्तं । तत्थ कतत्ताति कतकारणा । उपचित्तत्ताति आचित्तता, वड्ढितकारणा । चक्खुविज्जाणन्ति कारणभूतस्स चक्खुस्स विज्जाणं, चक्खुतो वा पवत्तं, चक्खुस्मिं वा निस्सितं विज्जाणन्ति चक्खुविज्जाणं । परतो सोतविज्जाणादीसुपि एसेव नयो ।

तत्थ चक्खुसन्निस्सितरूपविजाननलक्खणं चक्खुविज्जाणं, रूपमत्तारम्भणरसं, रूपाभिमुखभावपच्चुपट्टानं, रूपारम्भणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादिसन्निस्सितसद्वादिविजाननलक्खणानि सोतघानजिह्वाकायविज्जाणानि सद्वादिमत्तारम्भणरसानि, सद्वादिअभिमुखभावपच्चुपट्टानानि, सद्वादिआरम्भणानं किरियमनोधातूनं अपगमपदट्टानानि ।

इध पदपटिपाटिया दस पदानि होन्ति । अगगहितग्गहणेन सत्त । तेसु पञ्च अविभक्तिकानि, द्वे सविभक्तिकानि । तेसु चित्तं फस्सपञ्चकवसेन चैव इन्द्रियवसेन च द्वीसु ठानेसु विभत्तिं गच्छति, वेदना फस्सपञ्चकज्ञानङ्गइन्द्रियवसेन तीसुयेव । रासयोपि इमेव तयो होन्ति । येवापनको एको मनसिकारो एव ।

४३६. निहेसवारे चक्खुविज्जाणं पण्डरन्ति वत्थुतो वुत्तं । कुसलज्जि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भवङ्गनिस्सन्देन, विपाकं वत्थुपण्डरत्ता ।

४३९. चित्तस्सेकगगतानिहेसे चित्तस्स ठितीति एकमेव पदं वुत्तं । इदम्पि हि दुब्बलं चित्तं पवत्तिट्ठितमत्तमेवेत्थ लब्भति, ‘सण्ठितअवट्ठित’-भावं पापुणितुं न सक्कोति । सङ्गहवारे ज्ञानङ्गमग्गङ्गानि न उद्धटानि । कस्मा? वितक्कपच्छिमकज्जि ज्ञानं नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितक्कचित्ते ज्ञानङ्गं न लब्भति, अहेतुकचित्ते च मग्गङ्गानि । तस्मा इध उभयम्पि न उद्धटं । सङ्खारक्खन्धोपेत्य चतुरङ्गिकोयेव भाजितो । सुज्जतवारो पाकतिकोयेव । सोतविज्जाणादिनिहेसापि इमिनाव नयेन वेदितब्बा ।

केवलज्जि चक्खुविज्जाणादीसु ‘उपेक्खा’ भाजिता, कायविज्जाणे ‘सुख’न्ति, अयमेत्थ विसेसो । सोपि च घट्टनवसेन होतीति वेदितब्बो । चक्खुद्वारादीसु हि चतूसु उपादारूपमेव उपादारूपं घट्टेति, उपादारूपेयेव उपादारूपं घट्टेन्ते पटिघट्टनानिघंसो बलवा न होति ।

चतुर्न अधिकरणीं उपरि चत्तारो कप्पासपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेहेव पहतकालो विय फुट्टमत्तमेव होति । वेदना मज्झत्तद्वा ने तिष्ठति । कायद्वारे पन बहिद्वा महाभूतारम्मणं अज्झत्तिककायपसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति । यथा अधिकरणीमत्थके कप्पासपिचुपिण्डं ठपेत्वा कूटेन पहरन्तस्स कप्पासपिचुपिण्डं छिन्दित्वा कूटं अधिकरणिं गणहतीति, निघंसो बलवा होति, एवमेव पटिघट्टनानिघंसो बलवा होति । इट्ठे आरम्मणे सुखसहगतं कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुक्खसहगतं ।

इमेसं पन पञ्चन्नं चित्तानं वत्थुद्वारारम्मणानि निबद्धानेव होन्ति, वत्थादिसङ्कमनं नामेत्य नत्थि । कुसलविपाकचक्खुविज्जाणञ्चि चक्खुपसादं वत्थुं कत्वा इट्ठे च इट्ठमज्झत्ते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्मणे दस्सनकिच्चं साधयमानं चक्खुद्वारे ठत्वा विपच्चति । सोतविज्जाणादीनि सोतपसादादीनि वत्थुं कत्वा इट्ठइट्ठमज्झत्तेसु सद्वादीसु सवनघायनसायनफुसनकिच्चानि साधयमानानि सोतद्वारादीसु ठत्वा विपच्चन्ति । सहो पनेत्थ द्विसमुद्धानिकोयेव होति ।

४५५. मनोधातुनिद्देसे सभावसुज्जतनिस्सत्तट्टेन मनोयेव धातु **मनोधातु** । सा चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरं रूपादिविजाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छनरसा, तथाभावपच्चुपट्टाना, चक्खुविज्जाणादिअपगमपदट्टाना । इध धम्मद्वेसे द्वादस पदानि होन्ति । अग्गहितग्गहणेन नव । तेसु सत्त अविभक्तिकानि द्वे सविभक्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारोति द्वे येवापनका । वितक्कनिद्देसो अभिनिरोपनं पापेत्वा ठपितो । यस्मा पनेतं चित्तं नेव कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मासङ्कप्पोति वा मिच्छासङ्कप्पोति वा न वुत्तं । सङ्गहवारे लब्धमानमपि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतन्ति । मग्गङ्गं पन न लब्धतियेवाति न उद्धटं । सुज्जतवारो पाकतिकोयेव । इमस्स चित्तस्स वत्थु निबद्धं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्मणानि अनिबद्धानि । तत्थ किञ्चापि द्वारारम्मणानि सङ्कमन्ति, ठानं पन एकं । सम्पटिच्छनकिच्चमेव हेतं होति । इदञ्चि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्मणेसु सम्पटिच्छनं हुत्वा विपच्चति । कुसलविपाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु निरुद्धेसु तंसमनन्तरा तानेव ठानप्पत्तानि रूपारम्मणादीनि सम्पटिच्छति ।

४६९. मनोविज्जाणधातुनिद्देसेसु पठममनोविज्जाणधातुयं 'पीति'पदं अधिकं । वेदनापि 'सोमनस्स' -वेदना होति । अयञ्चि इट्ठारम्मणस्मिंयेव पवत्ति । दुतियमनोविज्जाणधातु इट्ठमज्झत्तारम्मणे । तस्मा तत्थ 'उपेक्खा' वेदना होतीति । पदानि मनोधातुनिद्देससदिसानेव । उभयत्थापि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतत्तायेव ज्ञानङ्गानि न उद्धटानि । मग्गङ्गानि अलाभतोयेव । सेसं सब्बत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । लक्खणादितो पनेसा दुविधापि मनोविज्जाणधातु अहेतुकविपाका, छळारम्मणविजाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा, तथाभावपच्चुपट्टाना, हृदयवत्थुपदट्टानाति वेदितब्बा ।

तत्थ पठमा द्वीसु ठानेसु विपच्चति । सा हि पञ्चद्वारे कुसलविपाकचक्खुविज्जाणादिअनन्तरं, विपाकमनोधातुया तं आरम्मणं सम्पटिच्छित्वा निरुद्धाय, तस्मिं येवारम्मणे सन्तीरणकिच्चं साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा विपच्चति । छसु द्वारेसु पन बलवारम्मणे तदारम्मणा हुत्वा विपच्चति । कथं? यथा हि चण्डसोते, तिरियं नावाय गच्छन्तिया, उदकं छिज्जित्वा थोकं ठानं नावं अनुबन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति, एवमेव छसु द्वारेसु बलवारम्मणे पलोभयमाने आपाथगते जवनं जवति । तस्मिं जविते भवङ्गस्स वारो । इदं पन चित्तं भवङ्गस्स वारं अदत्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवङ्गमेव ओतरति । गवक्खन्धे नदिं तरन्तेपि एवमेव उपमा वित्थारेतब्बा । एवमेसा यं जवनेन गहितारम्मणं तस्सेव गहितत्ता तदारम्मणं नाम हुत्वा विपच्चति ।

दुतिया पन पञ्चसु ठानेसु विपच्चति । कथं? मनुस्सलोके ताव जच्चन्धजच्चबधिरजच्चएळजच्चुम्मत्तकउभतोव्यज्जनकनपुंसकानं पटिसन्धिग्गहणकाले पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय यावतायुकं भवङ्गं हुत्वा विपच्चति । इट्ठमज्झत्ते पञ्चारम्मणवीथिया सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले चुति हुत्वाति इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपच्चतीति ।

मनोविज्जाणधातुद्वयं निद्धितं ।

अट्ठमहाविपाकचित्तवण्णना

४९८. इदानी अट्ठमहाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा अब्याकताति**आदि आरब्धं । तत्थ पाळियं नयमत्तं दस्सेत्वा सब्बवारा संखित्ता । तेसं अत्थो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यो पनेत्थ विसेसो तं दस्सेतुं **अलोभो अब्याकतमूलन्ति**आदि वुत्तं । यम्पि न वुत्तं तं एवं

वेदितव्यं — यो हि कामावचरकुसलेसु कम्मद्वारकम्मपथपुञ्जकिरियवत्थुभेदो वुत्तो सो इध नत्थि । कस्मा? अविज्जत्तिजनकतो अविपाकधम्मतो तथा अप्पवत्तितो च । यापि ता येवापनकेसु करुणामुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरितारम्मणानि हि कामावचरविपाकानि । न केवलञ्च करुणामुदिता, विरतियोपेत्य न सन्ति । ‘पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा’ति (विभ० ७१५) हि वुत्तं ।

असङ्खारससङ्खारविधानञ्चेत्थ कुसलतो चेव पच्चयभेदतो च वेदितव्यं । असङ्खारिकस्स हि कुसलस्स असङ्खारिकमेव विपाकं, ससङ्खारिकस्स ससङ्खारिकं । बलवपच्चयेहि च उप्पन्नं असङ्खारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदेपि इमानि हीनमज्झिमपणीतेहि छन्दादीहि अनिष्पादितत्ता हीनमज्झिमपणीतानि नाम न होन्ति । हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं । अधिपतितो पेत्य न सन्ति । कस्मा? छन्दादीनि धुरं कत्वा अनुप्पादेतव्वतो । सेसं सब्बं अट्टसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

इदानीं इमेसं अट्टन्नं महाविपाकचित्तानं विपच्चनट्टानं वेदितव्यं । एतानि हि चतूसु ठानेसु विपच्चन्ति — पटिसन्धियं, भवङ्गे, चुतियं, तदारम्मणेति । कथं? मनुस्सेसु ताव कामावचरदेवेसु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुकतिहेतुकानं पटिसन्धिगहणकाले पटिसन्धि हुत्वा विपच्चन्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठिपि असीतिपि वस्सानि असङ्ख्येय्यम्पि आयुकालं भवङ्गं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले चुति हुत्वाति । एवं चतूसु ठानेसु विपच्चन्ति ।

तत्थ सब्बेपि सब्बञ्जुबोधिसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगहणे पठमेन सोमनस्ससहगततिहेतुकअसङ्खारिकमहाविपाकचित्तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । तं पन मेत्तापुब्बभागचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिन्नाय पटिसन्धिया असङ्ख्येय्यं आयु । कालवसेन पन परिणमति । **महासीवत्थेरो** पनाह — ‘सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलवतरं । तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । तेन गहितपटिसन्धिका हि महज्झासया होन्ति । दिब्बेसुपि आरम्मणेसु उप्पिलाविनो न होन्ति, तिपिटकचूळनागत्येरादयो विया’ति । अट्टकथायं पन — ‘अयं थेरस्स मनोरथो,’ ‘नत्थि एत’न्ति पटिक्खिपित्वा ‘सब्बञ्जुबोधिसत्तानं हितूपचारो बलवा होति, तस्मा मेत्तापुब्बभागकामावचरकुसलविपाकसोमनस्ससहगततिहेतुकअसङ्खारिकचित्तेन पटिसन्धिं गणहन्ती’ति वुत्तं ।

विपाकुद्धारकथा

इदानीं विपाकुद्धारकथाय मातिका ठपेतव्वा — **तिपिटकचूळनागत्येरो** ताव आह — एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति । एत्थेव द्वादसकमग्गोपि अहेतुकट्टकम्पीति । **मोरवापिवासी महादत्तत्थेरो** पनाह — एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति । एत्थेव दसकमग्गोपि अहेतुकट्टकम्पीति । **तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरो** आह — एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्टकन्ति ।

इमस्मिं ठाने **साकेतपञ्चं** नाम गण्हिंसु । साकेते किर उपासका सालायं निसीदित्वा ‘किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना’ति? पञ्चं नाम समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता आभिधम्मिकत्थेरे उपसङ्गमित्वा पुच्छिंसु । थेरा ‘यथा एकस्मा अम्बबीजा एकोव अङ्कुरो निक्खमति, एवं एकाव पटिसन्धि होती’ति सज्जापेसुं । अथेकदिवसं ‘किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मे आयूहिते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका’ति? पञ्चं समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता थेरे पुच्छिंसु । थेरा ‘यथा बहूसु अम्बबीजेसु रोपितेसु बहू अङ्कुरा निक्खमन्ति, एवं बहुकाव पटिसन्धियो होन्ती’ति सज्जापेसुं ।

अपरम्पि इमस्मिं ठाने **उस्सदक्कित्तनं** नाम गहितं । इमेसज्जि सत्तानं लोभोपि उस्सन्नो होति, दोसोपि मोहोपि; अलोभोपि अदोसोपि अमोहोपि । तं नेसं उस्सन्नभावं को नियामेतीति? पुब्बहेतु नियामेति । कम्मायूहनक्खणेयेव नानत्तं होति । कथं? ‘यस्स हि कम्मायूहनक्खणे लोभो बलवा होति अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभं परियादातुं न सक्कोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातुं सक्कोन्ति । तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निब्बतो लुद्धो होति, सुखसीलो अक्कोधनो, पञ्जवा पन होति वजिरूपमजाणो’ति ।

‘यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोभदोसा बलवन्तो होन्ति अलोभादोसा मन्दा, अमोहो बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव

होति दुट्ठो च, पञ्जवा पन होति वजिरूपमजाणो दत्ताभयत्थेरो विय ।

‘यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अक्कोधनो ।

‘तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयोपि लोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो च मूळहो च ।

‘यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिब्बारम्मणमि दिस्वा निच्चलो, दुट्ठो पन होति दन्धपञ्जो चाति ।

‘यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको च, दन्धो पन होति ।

‘तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुट्ठो च पन होति कोधनो ।

‘यस्स पन कम्मायूहनक्खणे तयोपि अलोभादयो बलवन्तो होन्ति लोभादयो मन्दा, सो महासङ्गरक्खितत्थेरो विय अलुद्धो अदुट्ठो पञ्जवा च होती’ति ।

अपरमि इमस्मिं ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं । तिहेतुककम्मज्झि तिहेतुकमि दुहेतुकमि अहेतुकमि विपाकं देति । दुहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुकापि होति, दुहेतुकापि; अहेतुका न होति । दुहेतुकेन दुहेतुकापि होति अहेतुकापि; तिहेतुका न होति । असङ्खारिकं कुसलं असङ्खारिकमि ससङ्खारिकमि विपाकं देति । ससङ्खारिकं ससङ्खारिकमि असङ्खारिकमि विपाकं देति । आरम्माणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । जवनेन तदारम्मणं नियामेतब्बं ।

इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे सोळसमग्गादयो वेदितब्बा । पठमकामावचरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स गम्भावासतो निक्खमित्वा संवरासंवरे पट्टपेतुं समत्थभावं उपगतस्स चक्खुद्वारस्मिं ‘इट्ठारम्मणे’ आपाथमागते किरियमनोधातुया भवङ्गे अनावड्डितेयेव अतिक्कमनआरम्मणानं पमाणं नत्थि । कस्मा एवं होति? आरम्मणदुब्बलताय । अयं ताव एको मोघवारो ।

सचे पन भवङ्गं आवट्टेति, किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्टिते, वोट्टब्बनं अपापेत्वाव अन्तरा, चक्खुविज्जाणे वा सम्पटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निवत्तिस्सतीति नेतं ठानं विज्जति । वोट्टब्बनवसेन पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनट्टाने ठत्वा पुन भवङ्गं ओतरति इदमि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो ‘दिट्ठं विय मे, सुतं विय मे’तिआदीनि वदनकाले लब्धति । अयमि दुतियो मोघवारो ।

अपरस्स किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्टिते वीथिचित्तानि उपज्जन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्मणस्स वारो । तस्मिं अनुप्पन्नेयेव भवङ्गं ओतरति । तत्रायं उपमा — यथा हि नदिया आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गन्त्वा उभोसु तीरेसु केदारे पूरेत्वा अतिरेकं कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन नदियेव ओतरति, एवमेतं दट्टब्बं । एत्थ हि नदियं उदकप्पवत्तनकालो विय भवङ्गवीथिप्पवत्तनकालो । आवरणबन्धनकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टनकालो । महामातिकाय उदकप्पवत्तनकालो विय वीथिचित्तप्पवत्ति । उभोसु तीरेसु केदारपूरणं विय जवनं । कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स नदीओतरणं विय जवनं जवित्वा तदारम्मणे अनुप्पन्नेयेव पुन भवङ्गोतरणं । एवं भवङ्गं ओतरणचित्तानमि गणनपथो नत्थि । इदञ्चापि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोघवारो ।

सचे पन बलवारम्मणं आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्टिते चक्खुविज्जाणादीनि उप्पज्जन्ति । जवनट्टाने पन पठमकामावचरकुसलचित्तं जवनं हुत्वा छसत्तवारे जवित्वा तदारम्मणस्स वारं देति । तदारम्मणं पतिट्ठहमानं तंसदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति — पटिसन्धिचित्तसदिसत्ता ‘मूलभवङ्ग’न्ति च, यं जवनेन गहितं आरम्मणं तस्स गहितत्ता ‘तदारम्मण’न्ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविज्जाणं सम्पटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्मणन्ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति ।

यदा पन दुतियकुसलचित्तं जवनं होति, तदा तंसदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदञ्च द्वे नामानि लभति । पटिसन्धिचित्तेन असदिसत्ता ‘आगन्तुकभवङ्ग’न्ति च पुरिमनयेनेव ‘तदारम्मण’न्ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति ।

यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तदा तंसदिसं ततियविपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदम्पि वुत्तनयेनेव ‘आगन्तुकभवङ्ग’ ‘तदारम्मण’न्ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति ।

यदा पन चतुत्थकुसलचित्तं जवनं होति, तदा तंसदिसं चतुत्थविपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदम्पि वुत्तनयेनेव ‘आगन्तुकभवङ्ग’ ‘तदारम्मण’न्ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

यदा पन तस्मिं द्वारे ‘इट्ठमज्झत्तारम्मणं’ आपाथमागच्छति, तत्रापि वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा लब्धन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतसन्तीरणं । चतुन्नञ्च उपेक्खासहगतमहाकुसलजवनानं परियोसाने चत्तारि उपेक्खासहगतमहाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानिपि वुत्तनयेनेव ‘आगन्तुकभवङ्ग’ ‘तदारम्मण’न्ति च द्वे नामानि लभन्ति । ‘पिट्ठिभवङ्गानी’तिपि वुच्चन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस होन्ति । एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसाति, समसद्धि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते समसद्धि विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति । अगगहितगगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोतधानजिह्वाकायविज्जाणानि चत्तारीति सोळस होन्ति ।

इमस्मिं ठाने **अम्बोपमं** नाम गण्हंसु — एको किर पुरिसो फलितम्बरुक्खमूले ससीसं पारुपित्वा निपन्नो निद्वायति । अथेकं अम्बपक्कं वण्टतो मुच्चित्वा तस्स कण्णसक्खलिं पुञ्छमानं विय ‘थ’न्ति भूमियं पति । सो तस्स सद्देन पबुज्झित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकेसि । ततो हत्थं पसारेत्वा फलं गहेत्वा मद्धित्वा उपसिद्धित्वा परिभुज्जि ।

तत्थ, तस्स पुरिसस्स अम्बरुक्खमूले निद्वायनकालो विय भवङ्गसमङ्गिकालो । अम्बपक्कस्स वण्टतो मुच्चित्वा कण्णसक्खलिं पुञ्छमानस्स पतनकालो विय आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो । तेन सद्देन पबुद्धकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकितकालो विय चक्खुविज्जाणस्स दस्सनकिच्चसाधनकालो । हत्थं पसारेत्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स सम्पटिच्छितकालो । गहेत्वा मद्धितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिद्धितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापितकालो । परिभुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणरसं अनुभवितकालो । अयं उपमा किं दीपेति? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किच्चं । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुया भवङ्गावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सनमत्तकमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसम्पटिच्छनमत्तकमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणमत्तकमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणववत्थापनमत्तकमेव किच्चं । एकन्तेन पन आरम्मणरसं जवनमेव अनुभवतीति दीपेति ।

एत्थ च ‘त्वं भवङ्गं नाम होहि, त्वं आवज्जनं नाम, त्वं दस्सनं नाम, त्वं सम्पटिच्छनं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोट्ठब्बनं नाम, त्वं जवनं नाम, होही’ति कोचि कत्ता वा कारेता वा नत्थि ।

इमस्मिं पन ठाने **पञ्चविधं नियामं** नाम गण्हंसु — बीजनियामं उत्तुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामन्ति । तत्थ कुलत्थगच्छस्स उत्तरग्गभावो, दक्खिणवल्लिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, सूरियावट्टपुष्फानं सूरियाभिमुखभावो, मालुवलताय रुक्खाभिमुखगमनमेव, नाळिकेरस्स मत्थके छिद्दसम्भावोति तेसं तेसं बीजानं तंतंसदिसफलदानं **बीजनियामो** नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहारेनेव पुष्पफलपल्लवग्गहणं **उत्तुनियामो** नाम । तिहेतुककम्मं तिहेतुकदुहेतुकाहेतुकविपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकविपाकं देति, तिहेतुकं न देतीति, एवं तस्स तस्स कम्मस्स तंतंसदिसविपाकदानमेव **कम्मनियामो** नाम ।

अपरोपि कम्मसरिक्खकविपाकवसेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपनत्थमिदं वत्थुं कथेन्ति — सम्मासम्बुद्धकाले सावत्थिया द्वारागामो झायि । ततो पज्जलितं तिणकरळं उट्ठित्वा आकासेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । महासमुद्वेपि एका नावा निच्चला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धभावं अपस्सन्ता काळकणिसलाकं विचारेसुं । सा नाविकस्सेव उपासिकाय हत्थे पति । ततो एकस्सा कारणा मा सब्बे नस्सन्तु, उदके नं खिपामाति आहंसु । नाविको ‘न सक्खिस्सामि एतं उदके उप्पिलवमानं पस्सितु’न्ति वालिकाघटं गीवाय बन्धापेत्वा खिपापेसि । तद्ध्वणञ्जेव नावा खित्तसरो विय पक्खन्दि । एको भिक्खु लेणे वसति । महन्तं पब्बतकूटं पतित्वा द्वारं पिदहि । तं सत्तमे दिवसे सयमेव अपगतं । सम्मासम्बुद्धस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहारेनेव आरोचेसुं । सत्था ‘न एतं अञ्जेहि कतं, तेहि कतकम्ममेव त’न्ति अतीतं आहरित्वा दस्सेन्तो आह —

काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवाय पलालवेणं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानीं तं कम्मं एतस्स आकासेन गच्छतोपि न मुच्चितुं अदासि । सापि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थीयेव । एको कुक्कुरो ताय परिचितो हुत्वा अरञ्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा ‘निक्खन्तो इदानीं अम्हाकं सुनखलुद्धको’ति उप्पण्डेन्ति । सा तेन अट्ठीयमाना कुक्कुरं निवारेतुं असक्कोन्ती वालिकाघटं गीवाय बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुद्धमज्झे मुच्चितुं नादासि । सोपि भिक्खु पुरिमत्तभावे गोपालको हुत्वा बिलं पविट्ठाय गोधाय साखाभङ्गमुट्ठिया द्वारं थकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सयं आगन्त्वा विवरि । गोधा कम्पमाना निक्खमि । करुणाय तं न मारेसि । तं कम्मं तस्स पब्बतन्तरं पविसित्वा निसिन्नस्स मुच्चितुं नादासीति । इमानि तीणि वत्थूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह —

“न अन्तलिक्खे न समुद्धमज्झे,
न पब्बतानं विवरं पविस्स ।
न विज्जते सो जगतिप्पदेसो,
यत्थद्धितो मुच्चेय्य पापकम्मा”ति ॥ (ध० प० १२७) ।

अयम्पि कम्मनियामोयेव नाम । अञ्जानिपि एवरूपानि वत्थूनि कथेतब्बानि ।

बोधिसत्तानं पन पटिसन्धिग्गहणे, मातुकुच्छितो निक्खमने, अभिसम्बोधिं तथागतस्स धम्मचक्कप्पवत्तने, आयुसङ्खारस्स ओस्सज्जने, परिनिब्बाने च दससहस्सचक्कवाळकम्पनं **धम्मनियामो** नाम ।

आरम्मणेन पन पसादे घट्टिते ‘त्वं आवज्जनं नाम होहि...पे०... त्वं जवनं नाम होही’ति कोचि कत्ता वा कारेता वा नत्थि, अत्तनो अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्मणेन पसादस्स घट्टितकालतो पट्टाय किरियमनोधातुचित्तं भवङ्गं आवट्टेति, चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं साधेति, विपाकमनोधातु सम्पटिच्छनकिच्चं साधेति, विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं साधेति, किरियमनोविज्जाणधातु वोट्ठब्बनकिच्चं साधेति, जवनं आरम्मणरसं अनुभवतीति अयं **चित्तनियामो** नाम । अयं इध अधिप्पेतो ।

ससङ्खारिकतिहेतुककुसलेनापि उपेक्खासहगतहेहि असङ्खारिकससङ्खारिककुसलचित्तेहिपि कम्मे आयूहिते तंसदिसविपाकचित्तेहि आदिन्नाय पटिसन्धिया एसेव नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पठमं ‘इट्ठमज्झत्तारम्मणवसेन’ पवत्ति दस्सेत्वा पच्छा ‘इट्ठारम्मणवसेन’ दस्सेत्तब्बा ।

एवम्पि एकेकस्मिं द्वारे द्वादस द्वादस हुत्वा समसद्धिं होन्ति । अग्गहितग्गहणेन सोळस विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति ।

इमस्मिं ठाने **पञ्चउच्छुनाळियन्तोपमं** नाम गण्हंसु । उच्छुपीळनसमये किर एकस्मा गामा एकादस यन्तवाहा निक्खमित्वा एकं उच्छुवाटं दिस्वा तस्स परिपक्कभावं जत्वा उच्छुसामिकं उपसङ्गमित्वा ‘यन्तवाहा मय’न्ति आरोचेसुं । सो ‘अहं तुम्हेयेव परियेसामी’ति उच्छुसालं ते गहेत्वा अगमासि । ते तत्थ नाळियन्तं सज्जेत्वा ‘मयं एकादस जना, अपरम्पि एकं लद्धुं वट्टति, वेतनेन गण्हथा’ति आहंसु । उच्छुसामिको ‘अहमेव सहायो भविस्सामी’ति उच्छूनं सालं पूरापेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किच्चाणि कत्वा, फाणितपाचकेन उच्छुरसे पक्के, गुळबन्धकेन बद्धे, उच्छुसामिकेन तुलयित्वा भागेसु दिन्नेसु, अत्तनो अत्तनो भागं आदाय उच्छुसालं

सामिकस्स पटिच्छापेत्वा, एतेनेव उपायेन अपरासुपि चतूसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिसु।

तत्थ पञ्च यन्तसाला विय पञ्च पसादा दडुब्बा। पञ्च उच्छुवाटा विय पञ्च आरम्मणानि। एकादस विचरणकयन्तवाहा विय एकादस विपाकचित्तानि। पञ्च उच्छुसालासामिनो विय पञ्चविज्जाणानि। पठमकसालायं सामिकेन सद्धिं द्वादसन्नं जनानं एकतोव हुत्वा कतकम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाकचित्तानं चक्खुविज्जाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्मणे सकसककिच्चकरणकालो। सालासामिकस्स सालाय सम्पटिच्छनकालो विय चक्खुविज्जाणस्स द्वारसङ्कन्तिअकरणं। दुतिय ततिय चतुत्थ पञ्चमसालाय द्वादसन्नं एकतो हुत्वा कतकम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाकचित्तानं कायविज्जाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा कायद्वारे फोटुब्बारम्मणे सकसककिच्चकरणकालो। सालासामिकस्स सालाय सम्पटिच्छनकालो विय कायविज्जाणस्स द्वारसङ्कन्तिअकरणं वेदितब्बं। एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका होतीति वारो कथितो। या पन तेन दुहेतुकपटिसन्धि होति, सा पटिच्छन्नाव हुत्वा गता।

इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुका पटिसन्धि होतीति वारो कथेतब्बो। दुहेतुकेन हि सोमनस्ससहगतअसङ्कारिकचित्तेन कम्मे आयूहिते तंसदिसेनेव दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स वुत्तनयेनेव चक्खुद्वारे ‘इट्टारम्मणे’ आपाथमागते तयो मोघवारा। दुहेतुकसोमनस्ससहगतअसङ्कारिकजवनावसाने तंसदिसमेव मूलभवङ्गसङ्घातं तदारम्मणं। ससङ्कारिकजवनावसाने तंसदिसमेव आगन्तुकभवङ्गसङ्घातं तदारम्मणं। ‘इट्टमज्झत्तारम्मणे’ द्विन्नं उपेक्खासहगतजवनानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्मणानि उप्पज्जन्ति। इध एकेकस्मिं द्वारे अट्ट अट्ट कत्वा समचत्तालीस चित्तानि। अगगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ट, सोतधानजिक्काकायविज्जाणानि चत्तारीति द्वादस होन्ति। एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते द्वादस विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति। अम्बोपमपञ्चनियामकथा पाकतिका एव। दुहेतुकसेसचित्ततयसदिसविपाकेन गहितपटिसन्धिकेपि एसेव नयो। यन्तवाहोपमाय पनेत्थ सत्त यन्तवाहा। तेहि तत्थ यन्ते नाम सज्जिते सालासामिकं अट्टमं कत्वा वुत्तनयानुसारेण योजना वेदितब्बा। एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होतीति वारो कथितो।

इदानीं अहेतुकपटिसन्धिकथा होति — चतुन्नज्झि दुहेतुककुसलचित्तानं अज्जतरेन कम्मे आयूहिते कुसलविपाकउपेक्खासहगताहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पटिसन्धि कम्मसदिसाति न वत्तब्बा। कम्मज्झि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका। तस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे ‘इट्टमज्झत्तारम्मणे’ आपाथमागते पुरिमनयेनेव तयो मोघवारा वेदितब्बा। चतुन्नं पन दुहेतुककुसलचित्तानं अज्जतरजवनस्स परियोसाने अहेतुकचित्तं तदारम्मणभावेन पटिद्वाति। तं ‘मूलभवङ्गं’ ‘तदारम्मणं’ न्ति द्वे नामानि लभति। एवमेत्थ चक्खुविज्जाणं सम्पटिच्छनं उपेक्खासहगतसन्तीरणं तदारम्मणम्पि उपेक्खासहगतमेवाति तेसु एकं गहेत्वा गणनूपगानि तीणेव होन्ति।

‘इट्टारम्मणे’ पन सन्तीरणम्पि तदारम्मणम्पि सोमनस्ससहगतमेव। तेसु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति। एवं पञ्चसु द्वारेसु चत्तारि चत्तारि कत्वा एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते वीसति विपाकचित्तानि उप्पज्जन्तीति वेदितब्बानि। अगगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे चत्तारि सोतधानजिक्काकायविज्जाणानि चत्तारीति अट्ट होन्ति। इदं ‘अहेतुकट्टकं’ नाम। इदं मनुस्सलोकेन गहितं।

चतूसु पन अपायेसु पवत्ते लब्धति। यदा हि महामोगल्लानत्थेरो निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय निसिन्नो नेरयिकानं धम्मकथं कथेसि, तदा तेसं थेरं पस्सन्तानं कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं उप्पज्जति। सद्धं सुणन्तानं सोतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं निसीदित्वा गतस्स चीवरगन्धघायनकाले घानविज्जाणं, निरयगिं निब्बापेतुं देवं वस्सापेत्वा पानीयदानकाले जिक्काविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुट्ठापनकाले कायविज्जाणन्ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं सम्पटिच्छनं, द्वे सन्तीरणानीति अहेतुकट्टकं लब्धति। नागसुपण्णवेमानिकपेतानम्पि अकुसलेन पटिसन्धि होति। पवत्ते कुसलं विपच्चति। तथा चक्कवत्तिनो मङ्गलहत्थिअस्सादीनं। अयं ताव ‘इट्टइट्टमज्झत्तारम्मणेसु’ कुसलजवनवसेन कथामगो।

‘इट्टारम्मणे’ पन चतूसु सोमनस्ससहगताकुसलचित्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति। ‘इट्टमज्झत्तारम्मणे’ चतूसु उपेक्खासहगतलोभसम्पयुत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खासहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति। यं पन ‘जवनेन तदारम्मणं नियमेतब्बं’ न्ति वुत्तं तं कुसलं सन्धाय वुत्तन्ति वेदितब्बं। दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्मणं उप्पज्जमानं किं उप्पज्जतीति? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उप्पज्जति।

इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेतीति? आवज्जनेन हि योनिसो आवट्टिते वोट्टब्बनेन योनिसो ववत्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सतीति अट्टानमेतं। आवज्जनेन अयोनिसो आवट्टिते वोट्टब्बनेन अयोनिसो ववत्थापिते जवनं कुसलं भविस्सतीतिपि अट्टानमेतं। उभयेन पन योनिसो आवट्टिते ववत्थापिते च जवनं कुसलं होति, अयोनिसो अकुसलन्ति वेदितब्बं।

‘इट्ठारम्मणे’ पन कङ्कतो उद्धतस्स च तदारम्मणं किं होतीति? इट्ठारम्मणस्मिं कङ्कतु वा मा वा, उद्धतो वा होतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुकसोमनस्सचित्तमेव तदारम्मणं होति, ‘इट्ठमज्झत्तारम्मणे’ ‘कुसलविपाकाहेतुकउपेक्खासहगत’न्ति, अयं पनेत्थ सङ्खेपतो अत्थदीपनो महाधम्मरक्खितत्थेरवादो नाम। सोमनस्ससहगतस्मिज्झि जवने जविते पञ्च तदारम्मणानि गवेसितब्बानीति। उपेक्खासहगतस्मिं जवने जविते छ गवेसितब्बानीति।

अथ यदा सोमनस्ससहगतपटिसन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निब्बत्तेत्वा पमादेन परिहीनज्झानस्स ‘पणीतधम्मो मे नट्ठो’ति पच्चवेक्खतो विष्णुसारवसेन दोमनस्सं उपपज्जति, तदा किं उपपज्जति? ‘सोमनस्सान्तरज्झि दोमनस्सं दोमनस्सान्तरज्ज्व सोमनस्सं’ पट्टाने पटिसिद्धं। महग्गतधम्मं आरब्ध जवने जविते तदारम्मणमपि तत्थेव पटिसिद्धन्ति? कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनोविज्जाणधातु उपपज्जति, किमस्सा आवज्जनन्ति? ‘भवङ्गावज्जनानं विय नत्थस्सा आवज्जनकिच्च’न्ति। ‘एतानि ताव अत्तनो निन्नत्ता च चिण्णत्ता च समुदाचारत्ता च उपपज्जन्तु, अयं कथं उपपज्जती’ति? ‘यथा निरोधस्स अनन्तरपच्चयं नेवसज्जानासज्जायतनं, निरोधा वुट्ठहन्तस्स फलसमापत्तिचित्तं, अरियमग्गचित्तं, मग्गानन्तरानि फलचित्तानि, एवं असन्तेपि आवज्जने, निन्नचित्तसमुदाचारभावेन उपपज्जति। विना हि आवज्जनेन चित्तं उपपज्जति, आरम्मणेन पन विना नुपपज्जती’ति। ‘अथ किमस्सारम्मण’न्ति? ‘रूपादीसु परित्तधम्मेषु अज्जरं। एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपाथमागतं होति, तं आरब्ध एतं चित्तं उपपज्जती’ति वेदितब्बं।

इदानीं सब्बेसमपि एतेसं चित्तानं पाकटभावत्थं अयं पकिण्णकनयो वुत्तो —

सुत्तं दोवारिको च, गामिल्लो अम्बो कोलियकेन च।

जच्चन्धो पीठसप्पी च, विसयग्गाहो च उपनिस्सयमत्थसोति॥

तत्थ ‘सुत्त’न्ति, एको पन्थमक्कटको पञ्चसु दिसासु सुत्तं पसारेत्वा जालं कत्वा मज्झे निपज्जति। पठमदिसाय पसारितसुत्ते पाणकेन वा पटङ्गेन वा मक्खिकाय वा पहटे निपन्नट्टानतो चलित्वा निक्खमित्वा सुत्तानुसारेण गन्त्वा तस्स यूसं पिवित्वा पुनआगन्त्वा तत्थेव निपज्जति। दुतियदिसादीसु पहट्कालेपि एवमेव करोति।

तत्थ पञ्चसु दिसासु पसारितसुत्तं विय पञ्चपसादा। मज्झे निपन्नमक्कटको विय चित्तं। पाणकादीहि सुत्तघट्टनकालो विय आरम्मणेन पसादस्स घट्टितकालो। मज्झे निपन्नमक्कटकस्स चलनं विय पसादघट्टनकं आरम्मणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टितकालो। सुत्तानुसारेण गमनकालो विय वीथिचित्तप्पवत्ति। सीसे विज्झित्वा यूसपिवनं विय जवनस्स आरम्मणे जवितकालो। पुनआगन्त्वा मज्झे निपज्जनं विय चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं।

इदं ओपम्मं किं दीपेति? आरम्मणेन पसादे घट्टिते पसादवत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्तं पठमतरं उपपज्जतीति दीपेति। एकेकं आरम्मणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छतीतिपि।

‘दोवारिको’ति, एको राजा सयनगतो निद्वायति। तस्स परिचारको पादे परिमज्जन्तो निसीदि। बधिरदोवारिको द्वारे ठितो। तयो पटिहारा पटिपाटिया ठिता। अथेको पच्चन्तवासी मनुस्सो पण्णाकारं आदाय आगन्त्वा द्वारं आकोटेसि। बधिरदोवारिको सद्धं न सुणाति। पादपरिमज्जको सज्जं अदासि। ताय सज्जाय द्वारं विवरित्वा पस्सि। पठमपटिहारो पण्णाकारं गहेत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो। राजा परिभुज्जि।

तत्थ सो राजा विय जवनं दट्ठब्बं। पादपरिमज्जको विय आवज्जनं। बधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं। तयो पटिहारा विय

सम्पटिच्छनादीनि तीणि वीथिचित्तानि । पच्चन्तवासिनो पण्णाकारं आदाय आगन्त्वा द्वाराकोटनं विय आरम्मणस्स पसादघट्टनं । पादपरिमज्जेकेन सञ्जाय दिन्नकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टितकालो । तेन दिन्नसञ्जाय बधिरदोवारिकस्स द्वारविवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्मणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पठमपटिहारेण पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स सम्पटिच्छितकालो । पठमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय वोट्टब्बनेन जवनस्स निव्यादितकालो । रज्जो परिभोगकालो विय जवनस्स आरम्मणरसानुभवनकालो ।

इदं ओपम्मं किं दीपेति? आरम्मणस्स पसादघट्टमत्तमेव किच्चं, किरियमनोधातुया भवङ्गावट्टनमत्तमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सनसम्पटिच्छनसन्तीरणववत्थापनमत्तानेव किच्चानि । एकन्तेन पन जवनमेव आरम्मणरसं अनुभोतीति दीपेति ।

‘गामिल्लो’ति, सम्बहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंसुकीळं कीळन्ति । तत्थेकस्स हत्थे कहापणो पटिहज्जि । सो ‘मय्हं हत्थे पटिहतं, किं नु खो एत’न्ति आह । अथेको ‘पण्डरं एत’न्ति आह । अपरो सह पंसुना गाळ्हं गण्हि । अज्जो ‘पुथुलं चतुरस्सं एत’न्ति आह । अपरो ‘कहापणो एसो’ति आह । अथ नं आहरित्वा मातु अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

तत्थ सम्बहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निसिन्नकालो विय भवङ्गचित्तप्पवत्ति दट्टब्बा । कहापणस्स हत्थे पटिहतकालो विय आरम्मणेन पसादस्स घट्टितकालो । ‘किं नु खो एत’न्ति वुत्तकालो विय तं आरम्मणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टितकालो । ‘पण्डरं एत’न्ति वुत्तकालो विय चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिच्चस्स साधितकालो । सह पंसुना गाळ्हं गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स सम्पटिच्छितकालो । ‘पुथुलं चतुरस्सं एत’न्ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । ‘एसो कहापणो’ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्मणरसानुभवनं वेदितब्बं ।

इदं ओपम्मं किं दीपेति? किरियमनोधातु अदिस्वाव भवङ्गं आवट्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्वाव सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्जाणधातु अदिस्वाव सन्तीरेति, किरियमनोविज्जाणधातु अदिस्वाव ववत्थापेति, जवनं अदिस्वाव आरम्मणरसं अनुभोति । एकन्तेन पन चक्खुविज्जाणमेव दस्सनकिच्चं साधेतीति दीपेति ।

‘अम्बो कोलियकेन चा’ति, इदं हेट्ठा वुत्तं अम्बोपमज्ज उच्छुसालासामिकोपमज्ज सन्धाय वुत्तं ।

‘जच्चन्धो पीठसप्पी चा’ति, उभोपि किर ते नगरद्वारे सालायं निसीदिसु । तत्थ पीठसप्पी आह — ‘भो अन्धक, कस्मा त्वं इध सुस्समानो विचरसि, असुको पदेसो सुभिक्षो बह्वन्नपानो, किं तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं न वट्टती’ति? ‘मय्हं ताव तया आचिक्खितं, तुय्हं पन तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं किं न वट्टती’ति? ‘मय्हं गन्तुं पादा नत्थी’ति । ‘मय्हमि पस्सितुं चक्खूनि नत्थी’ति । ‘यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्खूनी’ति उभोपि ‘साधू’ति सम्पटिच्छित्वा जच्चन्धो पीठसप्पिं खन्धं आरोपेसि । सो तस्स खन्धे निसीदित्वा वामहत्थेनस्स सीसं परिक्षिपित्वा दक्खिणहत्थेन ‘इमस्मिं ठाने मूलं आवरित्वा ठितं, इमस्मिं पासाणो, वामं मुज्ज दक्खिणं गण्ह, दक्खिणं मुज्ज वामं गण्हा’ति मगं नियमेत्वा आचिक्खति । एवं जच्चन्धस्स पादा पीठसप्पिस्स चक्खूनीति उभोपि सम्पयोगेन इच्छितद्वानं गन्त्वा सुखेन जीविसु ।

तत्थ जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो । पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसङ्खारस्स अनिब्बत्तितकालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेतुं असमत्थता । जच्चन्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसङ्खारस्स अप्पवत्तनं विय पञ्चवोकारे रूपं, विना अरूपस्स अप्पवत्ति । द्विन्नमि सम्पयोगेन इच्छितद्वानं गन्त्वा सुखेन जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अज्जमज्जयोगेन सब्बकिच्चेसु पवत्तिसम्भावोति । अयं पज्जो पञ्चवोकारभववसेन कथितो ।

‘विसयग्गाहो’ चाति, चक्खु रूपविसयं गण्हाति । सोतादीनि सद्दादिविसये ।

‘उपनिस्सयमत्थसो’ति, ‘उपनिस्सयतो’ च ‘अत्थतो’ च । तत्थ असम्भिन्नता चक्खुस्स, आपाथगतता रूपानं, आलोकसन्निस्सितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं, सद्दिं सम्पयुत्तधम्मेहि । तत्थ मतस्सापि चक्खु सम्भिन्नं होति । जीवतो

निरुद्धमि, पित्तेन वा सेम्हेन वा रुहिरेन वा पलिबुद्धमि, चक्खुविज्जाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोन्तं 'सम्भिन्नं' नाम होति । सक्कोन्तं असम्भिन्नं नाम । सोतादीसुपि एसेव नयो । चक्खुस्मिं पन असम्भिन्नेपि बहिद्धा रूपारम्भणे आपाथं अनागच्छन्ते चक्खुविज्जाणं नुप्पज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्तेपि आलोकसन्निस्सये असति नुप्पज्जति । तस्मिं सन्तेपि किरियमनोधातुया भवङ्गे अनावट्टिते नुप्पज्जति । आवट्टितेयेव उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं सम्पयुत्तधम्मेहि सद्धियेव उप्पज्जति । इति इमे चत्तारो पच्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं (म० नि० १.३०६ थोकं विसदिसं) ।

असम्भिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकाससन्निस्सितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्जाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्मेहि । तत्थ 'आकाससन्निस्सितं'न्ति आकाससन्निस्सयं लद्धाव उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णच्छिद्दस्स सोतविज्जाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । यथा चेत्थ एवं इतो परेसुपि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

असम्भिन्नत्ता धानस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निस्सितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति धानविज्जाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्मेहि । तत्थ 'वायोसन्निस्सितं'न्ति धानबिलं वायुमि पविसन्तेयेव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्पज्जतीति अत्थो ।

असम्भिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निस्सितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्जाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्मेहि । तत्थ 'आपोसन्निस्सितं'न्ति जिह्वातेमनं आपं लद्धाव उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानज्झि सुक्खखादनीये जिह्वाय ठपितेपि जिह्वाविज्जाणं नुप्पज्जतेव ।

असम्भिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोड्डबानं, पथविसन्निस्सितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति कायविज्जाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्मेहि । तत्थ 'पथविसन्निस्सितं'न्ति कायपसादपच्चयं पथविसन्निस्सयं लद्धाव उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिज्झि बहिद्धामहाभूतारम्भणं अज्झितिकं कायपसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति ।

असम्भिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, वत्थुसन्निस्सितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्जाणं, सद्धिं सम्पयुत्तधम्मेहि । तत्थ 'मनो'ति भवङ्गचित्तं । तं निरुद्धमि, आवज्जनचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दथामगतमेव पवत्तमानमि, सम्भिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असम्भिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं'न्ति धम्मरम्भणे आपाथगते । 'वत्थुसन्निस्सितं'न्ति हृदयवत्थुसन्निस्सयं लद्धाव उप्पज्जति, न तेन विना । अयमि पज्जो पञ्चवोकारभवं सन्धाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं'न्ति किरियमनोविज्जाणधातुया भवङ्गे आवट्टितेयेव उप्पज्जतीति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सयमत्थसो'ति एत्थ उपनिस्सयवण्णना ।

'अत्थतो' पन चक्खु दस्सनत्थं, सोतं सवनत्थं, धानं घायनत्थं, जिह्वा सायनत्था, कायो फुसनत्थो, मनो विजाननत्थो । तत्थ दस्सनं अत्थो अस्स । तज्झि तेन निष्फादेतव्वन्ति दस्सनत्थं । सेसेसुपि एसेव नयो । एत्तावता तिपिटकचूळनागत्येखादे सोळसकमग्गो निट्ठितो, सद्धिं द्वादसकमग्गेन चेव अहेतुकट्टकेन चाति ।

इदानीं मोरवापीवासीमहादत्तत्येखादे द्वादसकमग्गकथा होति । तत्थ साकेतपज्जहउस्सदकित्तनहेतुकित्तनानि पाकतिकानेव । अयं पन थेरो असङ्खारिकसङ्खारिकेसु दोसं दिस्वा 'असङ्खारिकं असङ्खारिकमेव विपाकं देति, नो ससङ्खारिकं; ससङ्खारिकमि ससङ्खारिकमेव नो असङ्खारिकं'न्ति आह । जवनेन चेस चित्तनियामं न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानियामं कथेति । तेनस्स विपाकुद्धारे द्वादसकमग्गो नाम जातो । दसकमग्गोपि, अहेतुकट्टकमि एत्थेव पविट्ठं ।

तत्रायं नयो — सोमनस्ससहगततिहेतुकअसङ्खारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपाथगते हेट्ठा वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । तस्स कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चाति इमेसं तेरसन्नं चित्तानं अज्जतरेन जवितपरियोसाने तदारम्भणं पतिट्ठहमानं सोमनस्ससहगतअसङ्खारिकतिहेतुकचित्तमि दुहेतुकचित्तमि पतिट्ठाति । एवमस्स चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वेति, पञ्च गणनूपगचित्तानि होन्ति ।

आरम्भणेन पन वेदनं परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं, किरियतो चतुन्नन्ति, द्वादसन्नं उपेक्खासहगतचित्तानं अञ्जतरेन जवितावसाने उपेक्खासहगततिहेतुकअसङ्खारिकविपाकम्पि दुहेतुकअसङ्खारिकविपाकम्पि तदारम्मणं हुत्वा उप्पज्जति । एवमस्स चक्खुद्वारे उपेक्खासहगतसन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्मणानीति, तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि सङ्खि अट्ट । सोतद्वारादीसुपि अट्ट अट्ठाति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते समचत्तालीस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगगहितग्गहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ट, सोतविज्जाणादीनि चत्तारीति, द्वादस होन्ति । तत्थ ‘मूलभवङ्गता’ ‘आगन्तुकभवङ्गता’ ‘अम्बोपमनियामकथा’ च वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ।

सोमनस्ससहगततिहेतुकससङ्खारिककुसलचित्तेन कम्मे आयूहितेपि उपेक्खासहगततिहेतुकअसङ्खारिकससङ्खारिकेहि कम्मे आयूहितेपि एसेव नयो । तत्थ यन्तोपमापि एत्थ पाकतिका एव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुकपटिसन्धि होतीति वारो कथितो । तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होतीति वारो पन पटिच्छन्नो हुत्वा गतो ।

इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा होति । सोमनस्ससहगतदुहेतुकअसङ्खारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे इट्ठारम्मणे आपाथगते हेट्टा वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन **जवनकिरिया** नत्थि । तस्मा कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारीति इमेसं अट्टन्नं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव सोमनस्ससहगतअसङ्खारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदञ्च तदारम्मणन्ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । ‘इट्ठमज्झत्तारम्मणे’ पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नन्ति, अट्टन्नं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असङ्खारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरणं, इदञ्च तदारम्मणन्ति, द्वे गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि चतूहि सङ्खि छ । सोतद्वारादीसुपि छ छाति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते समतिस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगगहितग्गहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि चत्तारीति दस होन्ति । अम्बोपमनियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमा इध न लब्भतीति वुत्तं ।

सोमनस्ससहगतदुहेतुकससङ्खारिककुसलचित्तेन कम्मे आयूहितेपि उपेक्खासहगतदुहेतुकअसङ्खारिकससङ्खारिकेहि कम्मे आयूहितेपि एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होतीति वारो कथितो ।

अहेतुकपटिसन्धि होतीति वारो पन एवं वेदितब्बो — कुसलतो चतूहि जाणविप्पयुत्तेहि कम्मे आयूहिते, कुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुया उपेक्खासहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धीति न वत्तब्बा । इतो पट्टाय हेट्टा वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठेपि इट्ठमज्झत्तेपि चित्तप्पवत्ति वेदितब्बा । इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं जवति । सेसा इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेतीतिआदिकथा सब्बा हेट्टा वुत्तनयेनेव वेदितब्बाति । एत्तावता मोरवापीवासीमहादत्तत्थेरवादे द्वादसकमग्गो निट्ठितो सङ्खि दसकमग्गेन चेव अहेतुकट्टकेन च ।

इदानीं **महाधम्मरक्खितत्थेरवादे दसकमग्गकथा** होति । तत्थ साकेतपञ्चउस्सदकित्तानि पाकतिकानेव । हेतुकित्तेन पन अयं विसेसो । तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकम्पि दुहेतुकविपाकम्पि अहेतुकविपाकम्पि देति । दुहेतुककम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुकाव होति; दुहेतुकाहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति । असङ्खारिककम्मं विपाकं असङ्खारिकमेव देति, नो ससङ्खारिकं । ससङ्खारिकम्पि ससङ्खारिकमेव देति, नो असङ्खारिकं । आरम्भणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । जवनं पिण्डजवनमेव जवति । आदितो पट्टाय चित्तानि कथेतब्बानि ।

तत्रायं कथा — एको पठमकुसलचित्तेन कम्मं आयूहित, पठमविपाकचित्तेनेव पटिसन्धिं गणहाति । अयं कम्मसदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे ‘इट्ठारम्मणे’ आपाथगते वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । अथस्स हेट्टा वुत्तानं तेरसन्नं सोमनस्ससहगतजवनानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने पठमविपाकचित्तमेव तदारम्मणं होति । तं ‘मूलभवङ्गं’ ‘तदारम्मणं’न्ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदञ्च तदारम्मणन्ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । ‘इट्ठमज्झत्तारम्मणे’ हेट्टा वुत्तानंयेव द्वादसन्नं उपेक्खासहगतजवनानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने उपेक्खासहगतं तिहेतुकं असङ्खारिकचित्तं तदारम्मणताय पवत्तति । तं ‘आगन्तुकभवङ्गं’ ‘तदारम्मणं’न्ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरणं इदञ्च तदारम्मणन्ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतूहि सङ्खि छ होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते पञ्चसु द्वारेसु समतिस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगगहितग्गहणेन पन

चक्रबुद्धारे छ, सोतविज्जाणादीनि चत्तारीति दस होन्ति । अम्बोपमनियामकथा पाकतिकायेव ।

दुतियततियचतुत्थकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहितेपि एतकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतूहि उपेक्खासहगतचित्तेहि आयूहितेपि एसेव नयो । इध पन पठमं इट्ठमज्झत्तारम्मणं दस्सेतब्बं । पच्छा इट्ठारम्मणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । अम्बोपमनियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमा न लब्भति । ‘कुसलतो पन चतुन्नं जाणविप्पयुत्तानं अज्जतरेन कम्मे आयूहिते’ति इतो पट्टाय सब्बं वित्थारेत्वा अहेतुकट्ठकं कथेतब्बं । एत्तावता महाधम्मरक्खितत्थेरेवादे दसकमग्गो निट्ठितो होति, सद्धिं अहेतुकट्ठकेनाति ।

इमेसं पन तिण्णं थेरानं कतरस्स वादो गहेतब्बोति? न कस्सचि एकंसेन । सब्बेसं पन वादेसु युत्तं गहेतब्बं । पठमवादस्मिहि ससङ्खारसङ्खारविधानं पच्चयभेदतो अधिप्पेतं । तेनेत्थ, असङ्खारिककुसलस्स दुब्बलपच्चयेहि उप्पन्नं ससङ्खारिकविपाकं, ससङ्खारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उप्पन्नं असङ्खारिकविपाकञ्च गहेत्वा, लब्भमानानिपि किरियजवनानि पहाय, कुसलजवनेन तदारम्मणं आरम्मणेन च वेदनं नियामेत्वा, सेक्खपुत्थुज्जनवसेन सोळसकमग्गो कथितो । यं पनेत्थ अकुसलजवनावसाने अहेतुकविपाकमेव तदारम्मणं दस्सितं, तं इतरेसु न दस्सितमेव । तस्मा तं तत्थ तेसु वुत्तं सहेतुकविपाकञ्च, एत्थापि सब्बमिदं लब्भतेव । तत्रायं नयो — यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं जवति, तदा कुसलावसाने आचिण्णसदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्मणं युत्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पठमवादे युत्तं गहेतब्बं ।

दुतियवादे पन कुसलतो ससङ्खारसङ्खारविधानं अधिप्पेतं । तेनेत्थ असङ्खारिककुसलस्स असङ्खारिकमेव विपाकं, ससङ्खारिककुसलस्स च ससङ्खारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्मणनियामं अकत्वा, सब्बेसम्पि सेक्खासेक्खपुत्थुज्जनानं उप्पत्तिरहो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकमग्गो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्मणं युत्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न वुत्तं । एवं दुतियवादे युत्तं गहेतब्बं ।

ततियवादेपि कुसलतोव असङ्खारसङ्खारविधानं अधिप्पेतं । ‘तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकम्पि दुहेतुकविपाकम्पि अहेतुकविपाकम्पि देती’ति पन वचनतो असङ्खारिकतिहेतुकपटिसन्धिकस्स असङ्खारिकदुहेतुकेनपि तदारम्मणेन भवितब्बं । तं अदस्सेत्वा हेतुसदिसमेव तदारम्मणं दस्सितं । तं पुरिमाय हेतुकित्तनलद्धिया न युज्जति । केवलं दसकमग्गविभावनत्थमेव वुत्तं । इतरम्पि पन लब्भतेव । एवं ततियवादेपि युत्तं गहेतब्बं । अयञ्च सब्बापि पटिसन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सन्धाय तदारम्मणकथा । ‘सहेतुकं भवङ्गं अहेतुकस्स भवङ्गस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो’ति (पट्ठा० ३.१.१०२) वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्सापि सहेतुकविपाकं तदारम्मणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे आवि भविस्सतीति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निट्ठिता ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा

४९९. इदानीं रूपावचरादिविपाकं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अब्बाकतातिआदि आरद्धं । तत्थ यस्मा कामावचरविपाकं अत्तनो कुसलेन सदिसम्पि होति, असदिसम्पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा हत्थिअस्सपब्बतादीनं छाया हत्थिआदिसदिसाव होन्ति, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव होतीति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मञ्च यदा कदाचि विपाकं देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरायेन, दुतियस्मियेव अत्तभावे, विपाकं देतीतिपि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । अयं पन विसेसो — पटिपदादिभेदो च हीनपणीतमज्झिमभावो च एतेसु ज्ञानागमनतो वेदितब्बो । छन्दादीनं पन अज्जतरं धुरं कत्वा अनुप्पादनीयत्ता निरधिपतिकानेव एतानीति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निट्ठिता ।

लोकुत्तरविपाककथा

५०५. लोकुत्तरविपाकम्पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । यस्मा पन तेभूमककुसलं चुतिपटिसन्धिवसेन वट्ठं

आचिनाति वड्ढेति, तस्मा तत्थ कतत्ता उपचितत्ताति वुत्तं। लोकुत्तरं पन तेन आचितम्पि अपचिनाति, सयम्पि चुतिपटिसन्धिवसेन न आचिनाति, तेनेत्थ ‘कतत्ता उपचितत्ता’ति अवत्वा कतत्ता भावितत्ताति वुत्तं।

सुञ्जतन्तिआदीसु ‘मग्गो’ ताव ‘आगमनतो सगुणतो आरम्मणतोति तीहि कारणेहि नामं लभती’ति, इदं हेट्ठा कुसलाधिकारे विथारितं। तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतोपि आरम्मणतोपि नामं लभति। परियायदेसना हेसा। अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना। तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतोव लभति। आगमनमेव हि धुरं। तं दुविधं होति — विपस्सनागमनं मग्गागमनन्ति।

तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरन्ति, इदम्पि हेट्ठा वुत्तमेव। तेसु इदं फलस्स आगतट्ठानं, तस्मा इध मग्गागमनं धुरन्ति वेदितब्बं। सो पनेस मग्गो आगमनतो ‘सुञ्जत’न्ति नामं लभित्वा सगुणतो च आरम्मणतो च ‘अनिमित्तो’ ‘अप्पणिहितो’तिपि वुच्चति। तस्मा सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति। कथं? अयञ्चि सुद्धागमनवसेनेव लद्धनामो ‘सुञ्जतमग्गो’ सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो ‘सुञ्जत’न्ति नामं अकासि। ‘सुञ्जतअनिमित्तमग्गो’ सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो ‘अनिमित्त’न्ति नामं अकासि। ‘सुञ्जतअप्पणिहितमग्गो’ सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो ‘अप्पणिहित’न्ति नामं अकासि। इमानि पन तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तस्मियेव इमिना नयेन लब्धन्ति, नो अपरभागे वळ्ळन्नकफलसमापत्तिया। अपरभागे पन अनिच्चतादीहि तीहि विपस्सनाहि विपस्सितुं सक्कोति। अथस्स वुट्ठितवुट्ठितविपस्सनावसेन अनिमित्तअप्पणिहितसुञ्जतसङ्घातानि तीणि फलानि उप्पज्जन्ति। तेसं तानेव सङ्घारारम्मणानि। अनिच्चानुपस्सनादीनि जाणानि अनुलोमजाणानि नाम होन्ति।

यो चायं सुञ्जतमग्गे वुत्तो। अप्पणिहितमग्गेपि एसेव नयो। अयम्पि हि सुद्धागमनवसेन लद्धनामो ‘अप्पणिहितमग्गो’ सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो ‘अप्पणिहित’न्ति नामं अकासि। ‘अप्पणिहितअनिमित्तमग्गो’ सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो ‘अनिमित्त’न्ति नामं अकासि। ‘अप्पणिहितसुञ्जतमग्गो’ सयं आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो ‘सुञ्जत’न्ति नामं अकासि। इमानिपि तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तस्मियेव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वळ्ळन्नकफलसमापत्तियाति। एवं इमस्मिं विपाकनिद्देसे कुसलचित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितब्बानि।

यथा पन तेभूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एवं लोकुत्तरकुसलानि। कस्मा? तेभूमककुसलानञ्चि अज्जो आयूहनकालो अज्जो विपच्चनकालो। तेन तानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति। लोकुत्तरानि पन ताय सद्दाय, तस्मिं वीरिये, ताय सतिया, तस्मिं समाधिम्हि, ताय पज्जाय अवूपसन्ताय, अपण्णकं अविरद्धं मग्गानन्तरमेव विपाकं पटिलभन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति।

यथा हि परित्तकस्स अग्गिनो गतट्ठाने अग्गिस्मिं निब्बुतमत्तेयेव उण्हाकारो निब्बायित्वा किञ्चि न होति, महन्तं पन आदित्तं अग्गिक्खन्धं निब्बापेत्वा गोमयपरिभण्डे कतेपि उण्हाकारो अवूपसन्तोव होति, एवमेव तेभूमककुसले अज्जो कम्मक्खणो अज्जो विपाकक्खणो परित्तअग्गिट्ठाने उण्हाभावनिब्बुतकालो विय होति। तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति। लोकुत्तरे पन ताय सद्दाय...पे०... ताय पज्जाय अवूपसन्ताय, मग्गानन्तरमेव फलं उप्पज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतीति वेदितब्बं। तेनाहु पोराणा — ‘विपाके अधिपतिं नत्थि ठपेत्वा लोकुत्तर’न्ति।

५५५. चतुत्थफलनिद्देसे अज्जाताविन्द्रियन्ति अज्जातावीनो चतूसु सच्चसेसु निद्रितजाणकिच्चस्स इन्द्रियं, अज्जातावीनं वा चतूसु सच्चसेसु निद्रितकिच्चानं चत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविज्झित्वा ठितानं धम्मानं अब्भन्तरे इन्दुसाधनेन इन्द्रियं। निद्देसवारेपिस्स अज्जातावीनन्ति आजानित्वा ठितानं। धम्मानन्ति सम्पयुत्तधम्मानं अब्भन्तरे। अज्जाति आजानना, पज्जा पजाननातिआदीनि वुत्तत्थानेव। मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नन्ति फलमग्गस्स अङ्गं, फलमग्गे च परियापन्नन्ति अत्थो।

अपिचेत्थ इदं पकिण्णकं — एकं इन्द्रियं एकं ठानं गच्छति, एकं छ ठानानि गच्छति, एकं एकं ठानं गच्छति। एकञ्चि ‘अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं’ एकं ठानं गच्छति सोतापत्तिमग्गं। एकं ‘अज्जिन्द्रियं’ हेट्ठा तीणि फलानि, उपरि तयो मग्गेति छ ठानानि

गच्छति। एकं 'अज्जाताविन्द्रियं' एकं ठानं गच्छति अरहत्तफलं। सब्बेसुपि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियानीति चतुसट्ठि लोकुत्तरिन्द्रियानि कथितानि। पाळितो पन नव नव कत्वा द्वासत्तति होन्ति। मग्गे मग्गङ्गन्ति वुत्तं। फलेपि मग्गङ्गं। मग्गे बोज्झङ्गोति वुत्तो फलेपि बोज्झङ्गो। मग्गक्खणे आरति विरतीति वुत्ता फलक्खणेपि आरति विरतीति। तत्थ मग्गो मग्गभावेनेव मग्गो, फलं पन मग्गं उपादाय मग्गो नाम; फलङ्गं फलपरियापन्नन्ति वत्तुम्पि वट्ठति। मग्गे बुज्जनकस्स अङ्गोति सम्बोज्झङ्गो, फले बुद्धस्स अङ्गोति सम्बोज्झङ्गो। मग्गे आरमणविरमणवसेनेव आरति विरति। फले पन आरतिविरतिवसेनाति।

लोकुत्तरविपाककथा निट्ठिता।

अकुसलविपाककथा

५५६. इतो परानि अकुसलविपाकानि — पञ्च चक्खुसोतघानजिह्वाकायविज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातूति इमानि सत्त चित्तानि — पाळितो च अत्थतो च हेट्ठा वुत्तेहि तादिसेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि।

केवलज्झि तानि कुसलकम्मपच्चयानि इमानि अकुसलकम्मपच्चयानि। तानि च इट्ठइट्ठमज्झत्तेसु आरम्मणेसु वत्तन्ति, इमानि अनिट्ठअनिट्ठमज्झत्तेसु। तत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहगतं। तत्थ च उपेक्खासहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धिं आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेसु विपच्चति। इध पन एकादसविधेनापि अकुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते कम्मकम्मनिमित्तगतिनिमित्तेसु अज्जरं आरम्मणं कत्वा चतूसु अपायेसु पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति; दुतियवारतो पट्टाय यावतायुकं भवङ्गं हुत्वा, अनिट्ठअनिट्ठमज्झत्तारम्मणाय पञ्चविज्जाणवीथिया सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले चुति हुत्वाति, एवं पञ्चसु एव ठानेसु विपच्चतीति।

अकुसलविपाककथा निट्ठिता।

किरियाव्याकतवण्णना

मनोधातुचित्तं

५६६. इदानि किरियाव्याकतं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अब्याकतातिआदि आरद्धं। तत्थ किरियाति करणमत्तं। सब्बेसुयेव हि किरियचित्तेसु यं जवनभावं अप्पत्तं तं वातपुप्फं विय। यं जवनभावप्पत्तं तं छिन्नमूलकरुक्खपुप्फं विय अफलं होति, तंतं किच्चसाधनवसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति। तस्मा किरियाति वुत्तं। नेवकुसलानाकुसलातिआदीसु कुसलमूलसङ्घातस्स कुसलहेतुनो अभावा 'नेवकुसला'; अकुसलमूलसङ्घातस्स अकुसलहेतुनो अभावा 'नेवअकुसला'; योनिमनसिकारअयोनिमनसिकारसङ्घातानम्पि कुसलाकुसलपच्चयानं अभावा 'नेवकुसलानाकुसला'। कुसलाकुसलसङ्घातस्स जनकहेतुनो अभावा नेवकम्मविपाका।

इधापि चित्तस्सेकगगतानिहेसे पवत्तिट्ठितिमत्तमेव लब्धति। द्वे पञ्चविज्जाणानि, तिस्सो मनोधातुयो, तिस्सो मनोविज्जाणधातुयो, विचिकिच्छासहगतन्ति इमेसु सत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता सण्ठति अवट्ठितिआदीनि न लब्धन्ति। सेसं सब्बं विपाकमनोधातुनिहेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं, अज्जर उप्पत्तिट्ठाना। तज्झि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरं उप्पज्जति। इदं पन पञ्चद्वारे वळज्जनकप्पवत्तिकाले सब्बेसं पुरे उप्पज्जति। कथं? चक्खुद्वारे ताव इट्ठइट्ठमज्झत्तअनिट्ठअनिट्ठमज्झत्तेसु रूपारम्मणेसु येन केनचि पसादे घट्टिते तं आरम्मणं गहेत्वा आवज्जनवसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवङ्गं आवट्टयमानं उप्पज्जति। सोतद्वारादीसुपि एसेव नयोति।

किरियमनोधातुचित्तं निट्ठितं।

किरियमनोविज्जाणधातुचित्तानि

५६८. मनोविज्जाणधातु उप्पन्ना होति... पे०... सोमनस्ससहगताति, इदं चित्तं अज्जेसं असाधारणं। खीणासवस्सेव

पाटिपुग्गलिकं । छसु द्वारेसु लब्धति । चक्खुद्वारे हि पधानसारुपं ठानं दिस्वा खीणासवो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे भण्डभाजनीयद्वानं पत्वा महासदं कत्वा लुद्धलुद्धेसु गण्हन्तेसु 'एवरूपा नाम मे लोलुपतण्हा पहीना'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । घानद्वारे गन्धेहि वा पुप्फेहि वा चेतियं पूजेन्तो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लब्ध्वा भाजेत्वा परिभुञ्जन्तो 'सारणीयधम्मो वत मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्तं करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्तं पूरितं'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चद्वारे लब्धति ।

मनोद्वारे पन अतीतानागतमारब्ध उपपज्जति । जोतिपालमाणव(म० नि० २.२८२ आदयो) मग्घदेवराज(म० नि० २.३०८ आदयो) कण्हतापसादिकालस्मिहि (जा० १.१०.११ आदयो) कतं कारणं आवज्जेत्वा तथागतो सितं पात्वाकासि । तं पन पुब्बेनिवासजाणसब्बञ्जुतञ्जाणानं किच्चं । तेसं पन द्विन्नं जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपज्जति । अनागते 'तन्तिस्सरो मुदिङ्गस्सरो पच्चेकबुद्धो भविस्सती'ति सितं पात्वाकासि । तम्पि अनागतंसजाणसब्बञ्जुतञ्जाणानं किच्चं । तेसं पन द्विन्नं जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपज्जति ।

निद्वेसवारे पनस्स सेसअहेतुकचित्तेहि बलवतरताय चित्तेकगता समाधिबलं पापेत्वा ठपिता । वीरियम्पि वीरियबलं पापेत्वा । उद्वेसवारे पन 'समाधिबलं होति वीरियबलं होती'ति अनागतता परिपुण्णेन बलद्वेनेतं द्वयं बलं नाम न होति । यस्मा पन 'नेव कुसलं नाकुसलं' तस्मा बलन्ति वत्तान ठपितं । यस्मा च न निप्परियायेन बलं, तस्मा सङ्गहवारेपि 'द्वे बलानि होन्ती'ति न वुत्तं । सेसं सब्बं सोमनस्ससहगताहेतुकमनोविज्जाणधातुनिद्वेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

५७४. उपेक्खासहगताति इदं चित्तं तीसु भवेसु सब्बेसं सचित्तकसत्तानं साधारणं, न कस्सचि सचित्तकस्स नुपपज्जति नाम । उपपज्जमानं पन पञ्चद्वारे वोढुब्बनं होति, मनोद्वारे आवज्जनं । छ असाधारणजाणानिपि इमिना गहितारम्मणमेव गण्हन्ति । महागजं नामेतं चित्तं, इमस्स अनारम्मणं नाम नत्थि । 'असब्बञ्जुतञ्जाणं सब्बञ्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतम'न्ति वुत्ते 'इद'न्ति वत्तब्बं । सेसमेत्थ पुरिमचित्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । केवलज्जि तत्थ सप्पीतिकत्ता नवङ्गिको सङ्खारक्खन्धो विभत्तो । इध निप्पीतिकत्ता अट्ठङ्गिको ।

इदानि यानि कुसलतो अट्ठ महाचित्तानेव खीणासवस्स उपपज्जनताय किरियानि जातानि, तस्मा तानि कुसलनिद्वेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

इध ठत्वा हसनकचित्तानि समोधानेतब्बानि । कति पनेतानि होन्तीति? वुच्चते तेरस । पुथुज्जना हि कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो चतूहीति, अट्ठहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविषयुत्तेहि सोमनस्ससहगतेहीति, छहि चित्तेहि हसन्ति । खीणासवा किरियतो पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि हसन्तीति ।

रूपावचरारूपावचरकिरियं

५७७. रूपावचरारूपावचरकिरियनिद्वेसेसु दिट्ठधम्मसुखविहारन्ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिंयेव अत्तभावे, सुखविहारमत्तं । तत्थ खीणासवस्स पुथुज्जनकाले निब्बत्तिता समापत्ति याव न नं समापज्जति ताव कुसलाव समापन्नकाले किरिया होति । खीणासवकाले पनस्स निब्बत्तिता समापत्ति किरियाव होति । सेसं सब्बं तंसदिसत्ता कुसलनिद्वेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बन्ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसङ्गहअट्ठकथाय

चित्तुप्पादकण्डकथा निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेव ताव निट्ठितन्ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठिता ।

२. रूपकण्डो

उद्देशवर्णना

इदानीं रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अब्याकतातिआदि आरब्धं । तत्थ किञ्चापि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाब्याकतञ्चेव किरियाब्याकतञ्च निस्सेसं कत्वा भाजितं, रूपाब्याकतनिब्बानाब्याकतानि पन अकथितानि, तानि कथेतुं चतुब्धिम्मि अब्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्तो कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाकातिआदिमाह । तत्थ कुसलाकुसलानन्ति चतुभूमककुसलानञ्चेव अकुसलानञ्च । एवं ताव विपाकाब्याकतं कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादियित्वा दस्सितं । यस्मा पन तं सब्बम्मि कामावचरं वा होति, रूपावचरादीसु वा अञ्जतरं, तस्मा ‘कामावचरा’तिआदिना नयेन तदेव विपाकाब्याकतं भूमन्तरवसेन परियादियित्वा दस्सितं । यस्मा पन तं वेदनाक्खन्धोपि होति...पे०... विज्जाणक्खन्धोपि, तस्मा पुन सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सितं ।

एवं विपाकाब्याकतं कुसलाकुसलवसेन भूमन्तरवसेन सम्पयुत्तक्खन्धवसेनाति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाब्याकतं दस्सेन्तो ये च धम्मा किरियातिआदिमाह । तत्थ ‘कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनाक्खन्धो...पे०... विज्जाणक्खन्धो’ति वत्तब्बं भवेय्य । हेट्ठा पन गहितमेवाति नयं दस्सेत्वा निस्सज्जितं । इदानीं अविभक्तं दस्सेन्तो सब्बञ्च रूपं असङ्गता च धातूति आह । तत्थ ‘सब्बञ्च रूपं’न्ति पदेन पञ्चवीसति रूपानि छन्नवृत्तिरूपकोट्टासा निष्पदेसतो गहिताति वेदितब्बा । ‘असङ्गता च धातू’ति पदेन निब्बानं निष्पदेसतो गहितन्ति । एत्तावता ‘अब्याकता धम्मा’ति पदं निट्ठितं होति ।

५८४. तत्थ कतमं सब्बं रूपन्ति इदं कस्मा गहितं? हेट्ठा रूपाब्याकतं सङ्खेपेन कथितं । इदानीं तं एककदुकतिकचतुक्क...पे०... एकादसकवसेन वित्थारतो भाजेत्वा दस्सेतुं इदं गहितं । तस्सत्थो — यं वुत्तं ‘सब्बञ्च रूपं, असङ्गता च धातू’ति, तस्मिं पदद्वये ‘कतमं सब्बं रूपं नाम’? इदानीं तं दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूतातिआदिमाह । तत्थ चत्तारोति गणनपरिच्छेदो । तेन तेसं ऊनाधिकभावं निवारति । ‘च’-सद्वो सम्पिण्डनत्थो । तेन न केवलं ‘चत्तारो महाभूताव’ रूपं, अञ्जम्मि अत्थीति ‘उपादारूपं’ सम्पिण्डेति ।

महाभूताति एत्थ महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितब्बा । एतानि हि महन्तपातुभावतो, महाभूतसामञ्जतो, महापरिहारतो, महाविकारतो, महन्तभूतत्ता चाति इमेहि कारणेहि महाभूतानीति वुच्चन्ति । तत्थ ‘महन्तपातुभावतो’ति, एतानि हि अनुपादिन्नकसन्तानेपि उपादिन्नकसन्तानेपि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं अनुपादिन्नकसन्ताने एवं महन्तपातुभावता वेदितब्बा — एकज्झि चक्कवाळं आयामतो च वित्थारतो च योजनानं द्वादस सतसहस्सानि तीणि सहस्सानि चत्तारि सतानि पञ्चासञ्च योजनानि । परिक्खेपतो —

सब्बं सतसहस्सानि, छत्तिस परिमण्डलं ।

दस चेव सहस्सानि, अट्ठुत्तानि सतानि च ॥ (पारा० अट्ठ० १.१; विसुद्धि० १.१३७) ।

तत्थ —

दुवे सतसहस्सानि, चत्तारि नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन, सङ्खातायं वसुन्धरा ॥ (पारा० अट्ठ० १.१; विसुद्धि० १.१३७) ।

तस्सायेव सन्धारकं —

चत्तारि सतसहस्सानि, अट्ठेव नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन, जलं वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सापि सन्धारको —

नवसतसहस्सानि, मालुतो नभमुग्गतो ।
सङ्घि चेव सहस्सानि, एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

एवं सण्ठिते चेत्य योजनानं —

चतुरासीतिसहस्सानि, अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।
अच्चुग्गतो तावदेव, सिनेरु पब्बतुत्तमो ॥

ततो उपड्डुपड्डेन, पमाणेन यथाक्कमं ।
अज्झोगाळ्हुग्गता दिब्बा, नानारतनचित्तिता ॥

युगन्धरो ईसधरो, करवीको सुदस्सनो ।
नेमिन्धरो विनतको, अस्सकण्णो गिरि ब्रहा ॥

एते सत्त महासेला, सिनेरुस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥

योजनानं सतानुच्चो, हिमवा पञ्च पब्बतो ।
योजनानं सहस्सानि, तीणि आयतवित्थतो ।
चतुरासीतिसहस्सेहि, कूटेहि पटिमण्डितो ॥

तिपञ्चयोजनक्खन्धपरिक्खेपा नगक्कया ।
पञ्जासयोजनक्खन्धसाखायामा समन्ततो ॥

सतयोजनवित्थिणा, तावदेव च उग्गता ।
जम्बू यस्सानुभावेन, जम्बुदीपो पकासितो ॥ (पारा० अट्ठ० १.१; विसुद्धि० १.१३७) ।

यज्जेतं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिया, गरुळानं सिम्बलिरुक्खस्स, अपरगोयाने कदम्बरुक्खस्स, उत्तरकुरुम्हि कप्परुक्खस्स, पुब्बविदेहे सिरीसस्स, तावतिंसेसु पारिच्छत्तकस्साति । तेनाहु पोराणा —

पाटली सिम्बली जम्बू, देवानं पारिच्छत्तको ।
कदम्बो कप्परुक्खो च, सिरीसेन भवति सत्तमन्ति ॥

द्वेअसीतिसहस्सानि, अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।
उअच्चुग्गतो तावदेव, चक्कवाळसिलुच्चयो ।
परिक्खिपित्वा तं सब्बं, लोकधातुमयं ठितोति ॥

उपादिन्नकसन्तानेपि मच्छकच्छपदेवदानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्तज्हेतं भगवता — “सन्ति, भिक्खवे, महासमुद्दे योजनसत्तिकापि अत्तभावाति” आदि ।

‘महाभूतसामञ्जतो’ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणियेव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्णयेव लेड्डुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खभावमि पक्खिभावमि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि... अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्तीति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि । यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं गणहन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिठानं उपलब्धति, न च तं निस्साय न तिड्ढन्ति, एवमेव एतानिपि नेव अज्जमज्जस्स अन्तो

न बहि ठितानि हुत्वा उपलब्धन्ति, न च अज्जमज्जं निस्साय न तिहुन्तीति । अचिन्तेय्यद्वानताय यक्खादिमहाभूतसामज्जतोपि महाभूतानि ।

यथा च यक्खिनीसङ्घातानि महाभूतानि मनापेहि वण्णसण्ठानविकखेपेहि अत्तनो भयानकभावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वज्जेन्ति, एवमेव एतानिपि इत्थिपुरिससरीरादीसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अङ्गपच्चङ्गसण्ठानेन, मनापेन च हत्थपादङ्गुलिभमुकविकखेपेन अत्तनो कक्खळतादिभेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वज्जेन्ति, अत्तनो सभावं दट्ठुं न देन्ति । इति वज्जकट्टेन यक्खिनीमहाभूतसामज्जतोपि महाभूतानि ।

‘महापरिहारतो’ति महन्तेहि पच्चयेहि परिहरितब्बतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतब्बत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानीति महाभूतानि । महापरिहारानि वा भूतानीति महाभूतानि ।

‘महाविकारतो’ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिण्णानिपि अनुपादिण्णानिपि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिण्णानं कप्पवुट्ठाने विकारमहत्तं पाकटं होति, उपादिण्णानं धातुक्खोभकाले । तथा हि —

भूमितो वुट्ठिता याव, ब्रह्मलोका विधावति ।
अच्चि अच्चिमतो लोके, दय्हमानम्हि तेजसा ॥

कोटिसतसहस्सेकं, चक्कवाळं विलीयति ।
कुपितेन यदा लोको, सलिलेन विनस्सति ॥

कोटिसतसहस्सेकं, चक्कवाळं विकीरति ।
वायोधातुप्पकोपेन, यदा लोको विनस्सति ॥

पत्थद्धो भवति कायो, दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।
पथवीधातुप्पकोपेन, होति कट्ठमुखेव सो ॥

पूतियो भवति कायो, दट्ठो पूतिमुखेन वा ।
आपोधातुप्पकोपेन, होति पूतिमुखेव सो ॥

सन्तत्तो भवति कायो, दट्ठो अग्गिमुखेन वा ।
तेजोधातुप्पकोपेन, होति अग्गिमुखेव सो ॥

सञ्छिन्नो भवति कायो, दट्ठो सत्थमुखेन वा ।
वायोधातुप्पकोपेन, होति सत्थमुखेव सो ॥ (सं० नि० अट्ठ० ३.४.२३८) ।

इति महाविकारानि भूतानीति महाभूतानि ।

‘महन्तभूतत्ता चा’ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिग्गहेतब्बत्ता, भूतानि विज्जमानत्ताति, महन्तभूतत्ता च महाभूतानि । एवं महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

चतुन्नज्ज महाभूतानं उपादाय रूपन्ति उपयोगत्थे सामिवचनं । चत्तारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा पवत्तरूपन्ति अत्थो । इदं वुच्चति सब्बं रूपन्ति इदं चत्तारि महाभूतानि, पदपटिपाटिया निद्धिद्वानि तेवीसति उपादारूपानीति, सत्तवीसतिप्पभेदं सब्बं रूपं नाम ।

एकविधरूपसङ्गहो

इदानीं तं वित्थारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसहि सङ्गहेहि मातिकं उपेन्तो **सब्बं रूपं न हेतू**तिआदिमाह ।

तत्थ **‘सब्बं रूपं’**न्ति इदं पदं ‘सब्बं रूपं न हेतु’ ‘सब्बं रूपं अहेतुक’न्ति एवं सब्बपदेहि सङ्गि योजेतब्बं । सब्बानेव चेतानि ‘न हेतू’तिआदीनि तेचत्तालीसपदानि उद्दिट्ठानि । तेसु पटिपाटिया चत्तालीसपदानि मातिकतो गहेत्वा ठपितानि, अवसाने तीणि मातिकामुत्तकानीति । एवं ताव पठमे सङ्गहे पाळिववत्थानमेव वेदितब्बं । तथा दुतियसङ्गहादीसु ।

दुविधरूपसङ्गहो

तत्रायं नयो — दुतियसङ्गहे ताव सतं चत्तारो च दुका । तत्थ **अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नोउपादा**तिआदयो आदिमि चुद्दस दुका अज्जमज्जसम्बन्धाभावतो पकिण्णकदुका नाम । ततो **अत्थि रूपं चक्खुसम्फस्सस्स वत्थू**तिआदयो पञ्चवीसति दुका वत्थुअवत्थुउपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो **अत्थि रूपं चक्खुसम्फस्सस्स आरम्मणन्ति**आदयो पञ्चवीसति आरम्मणानारम्मणउपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्मणदुका नाम । ततो **अत्थि रूपं चक्खायतनन्ति** आदयो दस आयतनानायतनउपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो **अत्थि रूपं चक्खुधातू**तिआदयो दस धातुअधातुउपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो **अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियन्ति**आदयो अट्ठ इन्द्रियानिन्द्रियउपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो **अत्थि रूपं कायविज्जत्ती**तिआदयो द्वादस सुखुमासुखुमरूपउपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका नामाति । इदं दुतियसङ्गहे पाळिववत्थानं ।

तिविधरूपसङ्गहो

५८५. ततियसङ्गहे सतं तीणि च तिकानि । तत्थ दुतियसङ्गहे वुत्तेसु चुद्दससु पकिण्णकदुकेसु एकं अज्झत्तिकदुकं सेसेहि तेरसहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि उपादा, अत्थि नोउपादातिआदिना नयेन ठपिता तेरस पकिण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं सेसदुकेहि सङ्गि योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसम्फस्सस्स न वत्थु, यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं अत्थि चक्खुसम्फस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खुसम्फस्सस्स न वत्थूतिआदिना नयेन सेसतिका ठपिता । तेसं नामज्ज गणना च तेसंयेव वत्थुदुकादीनं वसेन वेदितब्बाति । इदं ततियसङ्गहे पाळिववत्थानं ।

चतुब्बिधादिरूपसङ्गहा

५८६. चतुत्थसङ्गहे द्वावीसति चतुक्का । तत्थ सब्बपच्छिमो अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नोउपादाति एवं इध वुत्तं मातिकं अनामसित्वा ठपितो । इतरे पन आमसित्वा ठपिता । कथं? ये ताव इध दुविधसङ्गहे पकिण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेसु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिण्णं, अत्थि अनुपादिण्णन्तिआदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सङ्गि योजेत्वा दुक्तयमूलका आदिमि पञ्चदस चतुक्का ठपिता ।

इदानीं यो यं चतुक्को सनिदस्सनदुको सो यस्मा यं तं रूपं सनिदस्सनं तं अत्थि सप्पटिघं, अत्थि अप्पटिघन्तिआदिना नयेन परेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नोउपादातिआदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सङ्गि अत्थाभावतो कमाभावतो विसेसाभावतो च योगं न गच्छति । सनिदस्सनज्जि ‘अप्पटिघं’ नाम, ‘नो उपादा’ वा नत्थीति अत्थाभावतो योगं न गच्छति । ‘उपादिण्णं पन अनुपादिण्णज्ज अत्थि तं कमाभावो योगं न गच्छति । सब्बदुका हि पच्छिमपच्छिमेहेव सङ्गि योजिता । अयमेत्थ कमो । पुरिमेहि पन सङ्गि कमाभावोति । ‘सति अत्थे कमाभावो अकारणं । तस्मा उपादिण्णपदादीहि सङ्गि योजेतब्बो’ति चे — न, विसेसाभावा; उपादिण्णपदादीनि हि इमिना सङ्गि योजितानि । तत्थ ‘उपादिण्णं वा सनिदस्सनं, सनिदस्सनं वा उपादिण्ण’न्ति वुत्ते विसेसो नत्थीति विसेसाभावापि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुकं अनामसित्वा, ततो परेहि अत्थि रूपं सप्पटिघन्तिआदीहि तीहि दुकेहि सङ्गि ‘यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न इन्द्रियं, यं तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न इन्द्रिय’न्तिआदिना नयेन युज्जमाने द्वे द्वे दुके योजेत्वा छ चतुक्का ठपिता ।

यथा चायं चतुत्थदुको योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुकोपि। कस्मा? अनुपादारूपस्स एकन्तेन अनिदस्सनत्ता। सो हि यं तं रूपं नोउपादा तं अत्थि सनिदस्सनं, अत्थि अनिदस्सनन्ति — एवं चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति। तस्मा तं अतिक्कमित्वा पञ्चमेन सह योजितो। एवं यो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितब्बोति। इदं चतुत्थसङ्गहे पाळिववत्थानं। इतो परे पन पञ्चविधसङ्गहादयो सत्त सङ्गहा असम्मिस्सा एव। एवं सकलायपि मातिकाय पाळिववत्थानं वेदितब्बं।

रूपविभत्तिएककनिदेसवण्णना

५९४. इदानीं तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतुं **सब्बं रूपं न हेतुमेवाति** आदि आरब्धं। कस्मा पनेत्थ ‘कतमं तं सब्बं रूपं न हेतू’ति पुच्छा न कताति? भेदाभावतो। यथा हि दुकादीसु ‘उपादारूप’मि अत्थि ‘नोउपादारूप’मि, एवमिध हेतु न हेतूतिपि सहेतुकमहेतुकन्तिपि भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वाव विभत्तं। तत्थ ‘**सब्बं**’न्ति सकलं, निरवसेसं। ‘**रूपं**’न्ति अयमस्स सीतादीहि रूपनभावदीपनो सामञ्जलक्खणनिदेसो। **न हेतुमेवाति** साधारणहेतुपटिक्खेपनिदेसो।

तत्थ हेतुहेतु पच्चयहेतु उत्तमहेतु साधारणहेतूति चतुब्बिधो हेतु। तेसु ‘तयो कुसलहेतू, तयो अकुसलहेतू, तयो अब्याकतहेतू’ति (ध० स० १०५९) अयं ‘हेतुहेतु’ नाम। “चत्तारो खो, भिक्खु, महाभूता हेतु, चत्तारो महाभूता पच्चयो रूपक्खन्धस्स पञ्जापनाया”ति (म० नि० ३.८५; सं० नि० ३.८२) अयं ‘पच्चयहेतु’ नाम। “कुसलाकुसलं अत्तनो विपाकट्टाने, उत्तमं इद्वारम्मणं कुसलविपाकट्टाने, उत्तमं अनिद्वारम्मणं अकुसलविपाकट्टाने”ति अयं ‘उत्तमहेतु’ नाम। यथाह — ‘अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं ठानसो हेतुसो विपाकं यथाभूतं पजानाती’ति (म० नि० १.१४८; विभ० ८१०; पाटि० म० २.४४), “एसेव हेतु एस पच्चयो सङ्खारानं यदिदं अविज्जा”ति अविज्जा सङ्खारानं साधारणहेतु हुत्वा पच्चयट्ठं फरतीति अयं ‘साधारणहेतु’ नाम। यथा हि पथवीरसो आपोरसो च मधुरस्सापि अमधुरस्सापि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसङ्खारानमि अकुसलसङ्खारानमि साधारणपच्चयो होति। इमस्मिं पनत्थे ‘हेतुहेतु’ अधिप्पेतो। इति ‘हेतू धम्मा न हेतू धम्मा’ति (ध० स० दुक्कातिका १) मातिकाय आगतं हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिपन्तो ‘**न हेतुमेवा**’ति आह। इमिना नयेन सब्बपदेसु पटिक्खेपनिदेसो च अप्पटिक्खेपनिदेसो च वेदितब्बो। वचनत्थो पन सब्बपदानं मातिकावण्णनायं वुत्तोयेव।

सप्पच्चयमेवाति एत्थ पन कम्मसमुद्धानं कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपच्चयानेवाति एवं रूपस्सेव वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितब्बो। **रूपमेवाति** ‘रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मा’ति मातिकाय वुत्तं अरूपीभावं पटिक्खिपति। **उप्पन्नं छहि विज्जाणेहीति** पच्चुप्पन्नरूपमेव चक्खुविज्जाणादीहि छहि वेदितब्बं। नियामो पन चक्खुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो। न हि तानि अतीतानागतं विजानन्ति। मनोविज्जाणं पन अतीतमि अनागतमि विजानाति। तं इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पतितत्ता सोतपतितमेव हुत्वा गतं। हुत्वा अभावट्ठेन पन **अनिच्चमेव**। जराय अभिभवितब्बधम्मकत्ता **जराभिभूतमेव**। यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मापि ‘जराभिभूतमेवा’ति वुत्तं।

एवं एकविधेन रूपसङ्गहोति एत्थ ‘विधा’-सद्दो मानसण्ठानकोट्टासेसु दिस्सति। “सेय्योहमस्मीति विधा, सदिसोहमस्मीति विधा”ति आदीसु (विभ० ९६२) हि मानो विधा नाम। “कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवन्तं वदन्ती”ति आदीसु (सं० नि० १.९५) सण्ठानं। ‘कथंविधं’न्ति हि पदस्स कथंसण्ठानन्ति अत्थो। “एकविधेन जाणवत्थुं दुविधेन जाणवत्थू”ति आदीसु (विभ० ७५१-७५२) कोट्टासो विधा नाम। इधापि कोट्टासोव अधिप्पेतो।

सङ्गहसद्दोपि सजातिसज्जातिकिरियागणनवसेन चतुब्बिधो। तत्थ “सब्बे खत्तिया आगच्छन्तु, सब्बे ब्राह्मणा सब्बे वेस्सा सब्बे सुद्धा आगच्छन्तु”, “या चावुसो विसाख, सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्माआजीवो — इमे धम्मा सीलक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) अयं ‘सजातिसङ्गहो’ नाम। ‘एकजातिका आगच्छन्तू’ति वुत्तट्टाने विय हि इध सब्बे जातिया एकसङ्गहं गता। “सब्बे कोसलका आगच्छन्तु, सब्बे मागधका, सब्बे भारुकच्छका आगच्छन्तु”, “यो चावुसो विसाख, सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि — इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता”ति अयं ‘सज्जातिसङ्गहो’ नाम। एकट्टाने जाता संवुद्धा आगच्छन्तूति वुत्तट्टाने विय हि इध सब्बे सज्जातिट्टानेन निवुत्थोकासेन एकसङ्गहं गता। “सब्बे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सब्बे अस्सारोहा, सब्बे रथिका आगच्छन्तु”, “या चावुसो विसाख, सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासङ्कप्पो — इमे धम्मा पञ्चाक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) अयं ‘किरियासङ्गहो’ नाम। सब्बेव हेते अत्तनो किरियाकरणेन एकसङ्गहं गता। “चक्खायतनं कतमक्खन्धगणनं गच्छति? चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति।

हज्जि चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तब्बे — चक्खायतनं रूपक्खन्धेन सङ्गहितं’न्ति (कथा० ४७१), अयं ‘गणनसङ्गहो’ नाम । अयमिध अधिप्पेतो । एककोट्टासेन रूपगणनाति अयज्हेत्थ अत्थो । एस नयो सब्बत्थ ।

दुकनिद्वेसवण्णना

उपादाभाजनीयकथा

५९५. इदानीं दुविधसङ्गहादीसु ‘अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नोउपादा’ति एवं भेदसम्भावतो पुच्छापुब्बङ्गमं पदभाजनं दस्सेन्तो **कतमं तं रूपं उपादाति** आदिमाह । तत्थ उपादियतीति ‘उपादा’; महाभूतानि गहेत्वा, अमुञ्चित्वा, तानि निस्साय पवत्ततीति अत्थो । इदानीं तं पभेदतो दस्सेन्तो **चक्खायतनन्ति** आदिमाह ।

५९६. एवं तेवीसतिविधं उपादारूपं सङ्खेपतो उद्दिसित्वा पुन तदेव वित्थारतो निद्विसन्तो **कतमं तं रूपं चक्खायतनन्ति** आदिमाह । तत्थ दुविधं चक्खु — मंसचक्खु पञ्जाचक्खु च । एतेसु ‘बुद्धचक्खु समन्तचक्खु जाणचक्खु दिब्बचक्खु धम्मचक्खू’ति पञ्चविधं पञ्जाचक्खु । तत्थ “अद्वसं खो अहं, भिक्खवे, बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे... पे०... दुविज्जापये”ति (म० नि० १.२८३) इदं बुद्धचक्खु नाम । “समन्तचक्खु वुच्चति सब्बज्जुतञ्जाण”न्ति इदं समन्तचक्खु नाम । “चक्खुं उदपादि जाणं उदपादी”ति (सं० नि० ५.१०८१; महाव० १५) इदं जाणचक्खु नाम । “अद्वसं खो अहं, भिक्खवे, दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेना”ति (म० नि० १.२८४) इदं दिब्बचक्खु नाम । “तस्मिं येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादी”ति (म० नि० २.३९५) इदं हेट्ठिममगगतयसङ्घातं जाणं धम्मचक्खु नाम ।

मंसचक्खुपि पसादचक्खु ससम्भारचक्खूति दुविधं होति । तत्थ योयं अक्खिक्खूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिक्खूपकट्टिकेन, उपरि भमुकट्टिकेन, उभतो अक्खिक्खूटेहि, अन्तो मत्थलुङ्गेन, बहिद्भा अक्खिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । सङ्खेपतो ‘चतस्सो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, सम्भवो सण्ठानं, जीवितं भावो कायपसादो चक्खुपसादो’ति चुद्वससम्भारो । वित्थारतो ‘चतस्सो धातुयो, तंसन्निस्सितवण्णगन्धरसओजासण्ठानसम्भवा चा’ति इमानि दस चतुसमुद्धानिकत्ता चत्तालीसं होन्ति । जीवितं भावो कायपसादो चक्खुपसादोति चत्तारि एकन्तकम्मसमुद्धानानेवाति इमेसं चतुचत्तालीसाय रूपानं वसेन चतुचत्तालीससम्भारो । यं लोको सेतं चक्खुं पुथुलं विसटं वित्थिण्णं ‘चक्खु’न्ति सज्जानन्तो न चक्खुं सज्जानाति, वत्थुं चक्खुतो सज्जानाति, सो मंसपिण्डो अक्खिक्खूपे पतिट्ठितो, न्हारुसुत्तकेन मत्थलुङ्गे आबद्धो, यत्थ सेतम्पि अत्थि, कण्हम्पि लोहितकम्पि, पथवीपि आपोपि तेजोपि वायोपि, यं सेमहूस्सदत्ता सेतं, पित्तुस्सदत्ता कण्हं, रुहिरुस्सदत्ता लोहितकं, पथवुस्सदत्ता पत्थिण्णं होति, आपुस्सदत्ता पग्घरति, तेजुस्सदत्ता परिदहति, वायुस्सदत्ता सम्भमति, इदं **ससम्भारचक्खु** नाम ।

यो पनेत्थ सितो एत्थ पटिबद्धो चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं **पसादचक्खु** नाम । तदेतं तस्स ससम्भारचक्खुनो सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्हमण्डलस्स मज्झे, अभिमुखे ठितानं सरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसभूते दिट्ठिमण्डले, सत्तसु पिचुपटलेसु आसित्ततेलं पिचुपटलानि विय, सत्तक्खिपटलानि ब्यापेत्वा, धारणन्हापनमण्डनबीजनकिच्चाहि चतूहि धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारणआबन्धनपरिपाचनसमुदीरणकिच्चाहि चतूहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं, पमाणतो ऊकासिरमत्तं, चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तम्पि चेत्तं धम्मसेनापतिना —

“येन चक्खुप्पसादेन, रूपानि मनुप्पस्सति ।

परित्तं सुखुमं एतं, ऊकासिरसमूपम”न्ति ॥

चक्खु च तं आयतनज्वाति **चक्खायतनं** । यं **चक्खु चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो**ति इधापि उपयोगत्थेयेव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादियित्वा पवत्तप्पसादोति अत्थो । इमिना पसादचक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं पटिक्खिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते “एकं महाभूतं उपादाय पसादो पथवीधातुया तीहि महाभूतेहि सङ्गहितो आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च,” चतुपरिवत्तसुत्ते “द्विन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो पथवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महाभूतेहि सङ्गहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा”ति वुत्तं, तं

परियायेन वृत्तं । अयञ्चि सुतन्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो सो तेसु एकेकस्सापि दिन्नं द्विन्नम्पि पसादोयेवाति इमिना परियायेन तत्थ देसना आगता । अभिधम्मो पन निप्परियायदेसना नाम । तस्मा इध ‘चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो’ति वृत्तं ।

‘अयं मे अत्ता’ति बालजनेन परिगृहीतत्ता अत्तभावो वुच्चति सरीरम्पि खन्धपञ्चकम्पि । तस्मिं परियापन्नो तन्निस्सितोति **अत्तभावपरियापन्नो** चक्खुविज्जाणेन पस्सितुं न सक्काति **अनिदस्सनो** । पटिघट्टनानिघंसो एत्थ जायतीति **सप्पटिघो** ।

येनातिआदीसु अयं सङ्खेपत्थो — येन करणभूतेन चक्खुना अयं सत्तो इदं वुत्तप्पकारं रूपं अतीते पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते पस्सिस्सति वा, सचस्स अपरिभिन्नं चक्खु भवेय्य, अथानेन आपाथगतं रूपं पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्खुना पस्सि, पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्नेन पस्सति, अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाथं आगच्छेय्य चक्खुना तं रूपं पस्सेय्याति इदमेत्थ परिकप्पवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन **चक्खुं पेत्तं**, सज्जातिसमोसरणट्टेन **चक्खायतनं पेत्तं**, सुज्जतभावनिस्सत्तट्टेन **चक्खुधातु पेसा** । दस्सनलक्खणे इन्दुं कारेतीति **चक्खुन्द्रियं पेत्तं** । लुज्जनपलुज्जनट्टेन **लोको पेसो** । वळज्जनट्टेन **द्वारा पेसा** । अपूरणीयट्टेन **समुद्दो पेसो** । परिसुद्धट्टेन **पण्डरं पेत्तं** । फस्सादीनं अभिजायनट्टेन **खेत्तं पेत्तं** । तेसंयेव पटिठ्ठानट्टेन **वत्थुं पेत्तं** । समविसमं दस्सेन्तं अत्तभावं नेतीति **नेत्तं पेत्तं** । तेनेवट्टेन **नयनं पेत्तं** । सक्कायपरियापन्नट्टेन **ओरिमं तीरं पेत्तं** । बहुसाधारणट्टेन अस्सामिकट्टेन च **सुज्जो गामो पेसो**ति ।

एत्तावता ‘पस्सि वा’तिआदीहि चतूहि पदेहि चक्खुं पेत्तन्तिआदीनि चुद्दस नामानि योजेत्वा चक्खायतनस्स चत्तारो ववत्थापननया वुत्ताति वेदितब्बा । कथं? एत्थ हि येन चक्खुना अनिदस्सनेन सप्पटिघेन रूपं सनिदस्सनं सप्पटिघं पस्सि वा चक्खुं पेत्तं...पे०... सुज्जो गामो पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनन्ति अयमेको नयो । एवं सेसापि वेदितब्बा ।

५९७. इदानि यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेसु अनोलोकेतुकामस्सापि रूपं चक्खुपसादं घट्टेति, तस्मा तं आकारं दस्सेतुं दितियो निद्देसवारो आरद्धो । तत्थ **यम्हि चक्खुम्ही**ति यम्हि अधिकरणभूते चक्खुम्हि । **रूपन्ति** पच्चत्तवचनमेतं । तत्थ **पटिहज्जि वाति** अतीतत्थो । **पटिहज्जति वाति** पच्चुप्पन्नत्थो । **पटिहज्जिस्सति वाति** अनागतत्थो । **पटिहज्जे वाति** विकप्पनत्थो । अतीतज्झि रूपं अतीते चक्खुस्मिं पटिहज्जि नाम । पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्ने पटिहज्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहज्जिस्सति नाम । सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाथं आगच्छेय्य, चक्खुम्हि पटिहज्जेय्य तं रूपन्ति अयमेत्थ परिकप्पो । अत्थतो पन पसादं घट्टयमानमेव रूपं पटिहज्जति नाम । इधापि पुरिमनयेनेव चत्तारो ववत्थापननया वेदितब्बा ।

५९८. इदानि यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्खुं उपसंहरतो चक्खु रूपस्मिं पटिहज्जति, तस्मा तं आकारं दस्सेतुं ततियो निद्देसवारो आरद्धो । सो अत्थतो पाकटोयेव । एत्थ पन चक्खु आरम्मणं सम्पटिच्छमानमेव रूपम्हि पटिहज्जति नाम । इधापि पुरिमनयेनेव चत्तारो ववत्थापननया वेदितब्बा ।

५९९. इतो परं फस्सपञ्चमकानं उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेसंयेव आरम्मणपटिबद्धउप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चाति, दस वारा दस्सिता । तत्थ **चक्खुं निस्सायाति** चक्खुं निस्साय, पच्चयं कत्वा । **रूपं आरब्भाति** रूपारम्मणं आगम्म, सन्धाय, पटिच्च । इमिना चक्खुपसादवत्थुकानं फस्सादीनं पुरेजातपच्चयेन चक्खुद्वारजवनवीथिपरियापन्नानं आरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सयपच्चयेहि रूपस्स पच्चयभावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्मणमस्साति रूपारम्मणोति एवं आरम्मणपच्चयमत्तेनेव पच्चयभावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसुपि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो ववत्थापननया वेदितब्बा । एवं कतमं तं रूपं चक्खायतनन्ति पुच्छाय उद्धटं चक्खुं ‘इदं तं’न्ति नानप्पकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसाति, तेरस निद्देसवारा दस्सिता । एकेकस्मिज्चेत्थ चतुन्नं चतुन्नं ववत्थापननयानं आगतत्ता द्विपञ्चासाय नयेहि पटिमण्डेत्वाव दस्सिताति वेदितब्बा ।

६००. इतो परेसु सोतायतनादिनिद्देसेसुपि एसेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एवं वेदितब्बं — सुणातीति **सोतं** । तं ससम्भारसोतबिलस्स अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अङ्गुलिवेधकसण्ठाने पदेसे वुत्तप्पकाराहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुत्तं सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिट्ठति ।

घायतीति **घानं** । तं ससम्भारघानबिलस्स अन्तो अजप्पदसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकारुपत्थम्भनानुपालनपरिवारं हुत्वा घानविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति ।

सायनट्टेन **जिह्वा** । सा ससम्भारजिह्वामज्झस्स उपरि उप्पलदलगसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकारुपत्थम्भनानुपालनपरिवारा हुत्वा जिह्वाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमाना तिष्ठति ।

यावता पन इमस्मिं काये उपादिण्णकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले स्नेहो विय, यथावुत्तप्पकारउपकारुपत्थम्भनानुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति । अयमेत्थ विसेसो । सेसो पाळिप्पभेदो च अत्थो च चक्खुनिहेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । केवलज्झि इध चक्खुपदस्स ठाने सोतपदादीनि, रूपपदस्स ठाने सद्दपदादीनि, पस्सीति आदीनं ठाने सुणीतिआदिपदानि च आगतानि । ‘नेत्तंपेतं, नयनंपेतं’न्ति इमस्स च पदद्वयस्स अभावा द्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेसं सब्बत्थ वुत्तसदिसमेव ।

तत्थ सिया — यदि यावता इमस्मिं काये उपादिण्णकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले स्नेहो विय । ‘एवं सन्ते लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती’ति । ‘नापज्जती’ति । ‘कस्मा’? ‘अज्जस्स अज्जत्थ अभावतो’ । ‘यदि एवं, न सब्बत्थ कायायतनं’न्ति? ‘नेव परमत्थतो सब्बत्थ । विनिब्भुजित्वा पनस्स नानाकरणं पज्जापेतुं न सक्का, तस्मा एवं वुत्तं । यथा हि रूपरसादयो, वालिकाचुण्णानि विय, विवेचेतुं असक्कुण्ययताय अज्जमज्जब्यापिनोति वुच्चन्ति, न च परमत्थतो रूपे रसो अत्थि । यदि सिया रूपगगहणेनेव रसगगहणं गच्छेय्य । एवं कायायतनमि परमत्थतो नेव सब्बत्थ अत्थि, न च सब्बत्थ नत्थि, विवेचेतुं असक्कुण्ययतायाति । एवमेत्थ न लक्खणसम्मिस्सता आपज्जतीति वेदितब्बा’ ।

अपिच लक्खणादिववत्थापनतोपेतसं असम्मिस्सता वेदितब्बा — एतेसु हि रूपाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं द्दुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसादलक्खणं वा **चक्खु**, रूपेसु आविज्जनरसं, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानं, द्दुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टानं ।

सद्वाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं सोतुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसादलक्खणं वा **सोतं**, सद्देसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानं, सोतुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टानं ।

गन्धाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणं घायितुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसादलक्खणं वा **घानं**, गन्धेसु आविज्जनरसं, घानविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानं घायितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टानं ।

रसाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणा सायितुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसादलक्खणा वा **जिह्वा**, रसेसु आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टाना, सायितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टाना ।

फोट्टब्बाभिघातारहभूतप्पसादलक्खणो फुसितुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसादलक्खणो वा **कायो**, फोट्टब्बेसु आविज्जनरसो, कायविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानो, फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टानो ।

केचि पन ‘तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु, वायुपथवीआपाधिकानं भूतानं पसादा सोतघानजिह्वा, कायो सब्बेस’न्ति वदन्ति । अपरे ‘तेजाधिकानं पसादो चक्खु, विवरवायुआपपथवाधिकानं पसादा सोतघानजिह्वाकाया’ति वदन्ति । ते वत्तब्बा — ‘सुत्तं आहरथा’ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति । केचि पनेत्थ ‘तेजादीनं गुणेहि रूपादीहि अनुगगहभावतो’ति कारणं वदन्ति । ते च वत्तब्बा — ‘को पनेवमाह — रूपादयो तेजादीनं गुणा’ति? अविनिब्भोगेसु हि रूपेसु ‘अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो’ति न लब्भा वत्तुं । अथापि वदेय्युं — ‘यथा तेसु तेसु सम्भारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिकताय पथवीआदीनं सन्धारणादीनि किच्चीनि इच्छथ, एवं तेजादिअधिकेसु सम्भारेसु रूपादीनं अधिकभावदस्सनतो इच्छितब्बमेतं रूपादयो तेसं गुणा’ति । ते वत्तब्बा — इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पथवीअधिके कप्पासे गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स वण्णतोपि सीतूदकस्स वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेतं उभयमि नत्थि, तस्मा पहायेथेतं एतेसं निस्सयभूतानं विसेसकप्पनं, यथा अविसेसेपि एककलापे भूतानं रूपरसादयो अज्जमज्जं विसदिसा होन्ति, एवं

चक्रवृत्तपसादादयो, अविज्जमानेपि अज्जस्मिं विसेसकारणेति गहेतब्बमेतं ।

किं पन तं यं अज्जमज्जस्स असाधारणं? कम्ममेव नेसं विसेसकारणं । तस्मा कम्मविसेसतो एतेसं विसेसो, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादोव नुपज्जति । समानानज्जि पसादो, न विसमानानन्ति पोराणा । एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्रवृत्तसोतानि असम्पत्तविसयग्गाहकानि अत्तनो निस्सयं अनल्लीननिस्सये एव विसये विज्जाणहेतुता । घानजिक्काकाया सम्पत्तविसयग्गाहका, निस्सयवसेन चेव सयज्ज अत्तनो निस्सयं अल्लीनेयेव विसये विज्जाणहेतुता ।

अट्ठकथायं पन “आपाथगतत्ताव आरम्मणं सम्पत्तं नाम । चन्दमण्डलसूरियमण्डलानज्जि द्वाचत्तालीसयोजनसहस्समत्थके ठितानं वण्णो चक्रवृत्तपसादं घट्टेति । सो दूरे उट्ठा पज्जायमानोपि सम्पत्तोयेव नाम । तंगोचरत्ता चक्रवृत्तसम्पत्तगोचरमेव नाम । दूरे रुक्खं छिन्दन्तानम्पि, रजकानज्ज वत्थं धोवन्तानं दूरतोव कायविकारो पज्जायति । सद्दो पन धातुपरम्पराय आगन्त्वा सोतं घट्टेत्वा सणिकं ववत्थानं गच्छती”ति वृत्तं ।

तत्थ किज्चापि आपाथगतत्ता आरम्मणं सम्पत्तन्ति वृत्तं, चन्दमण्डलादिवण्णो पन चक्रवृत्तं असम्पत्तो दूरे ठितोव पज्जायति । सद्दोपि सचे सणिकं आगच्छेय्य, दूरे उप्पन्नो चिरेन सुय्येय्य, परम्परघट्टनाय च आगन्त्वा सोतं घट्टेन्तो असुकदिसाय नामाति न पज्जायेय्य । तस्मा असम्पत्तगोचरानेव तानि ।

अहिआदिसमानानि चेतानि । यथा हि अहि नाम बहि सित्तसम्मट्ठुद्वाने नाभिरमति, सङ्कारद्वानतिणपण्णगहनवम्मिकानियेव पन पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकगगतं आपज्जति, एवमेव चक्रवृत्ते पविसमज्झासयं मट्टेसु सुवण्णभित्तिआदीसु नाभिरमति, ओलोकेतुम्पि न इच्छति, रूपचित्तपुण्णलतादिचित्तेसुयेव पन अभिरमति । तादिसेसु हि ठानेसु चक्रवृत्ति अप्पहोन्ते मुखम्पि विवरित्वा ओलोकेतुकामा होन्ति ।

सुसुमारोपि बहि निक्खन्तो गहेतब्बं न पस्सति, अक्खीनि निम्मीलेत्वाव चरति । यदा पन ब्यामसतमत्तं उदकं ओगाहित्वा बिलं पविसित्वा निपन्नो होति, तदा तस्स चित्तं एकगगतं होति सुखं सुपति, एवमेव सोतं तम्पे बिलज्झासयं आकाससन्निस्सितं कण्णच्छिद्दकूपकेयेव अज्झासयं करोति । कण्णच्छिद्दकासोयेव तस्स सहसवने पच्चयो होति । अजटाकासोपि वट्टितयेव । अन्तोलेणस्मिज्जि सज्झाये करियमाने न लेणच्छदनं भिन्दित्वा सद्दो बहि निक्खमति, द्वारवातपानच्छिद्देहि पन निक्खमित्वा धातुपरम्परायेव घट्टेन्तो गन्त्वा सोतपसादं घट्टेति । अथ तस्मिं काले ‘असुको नाम सज्झायती’ति लेणपिट्ठे निसिन्ना जानन्ति ।

एवं सन्ते सम्पत्तगोचरता होति । ‘किं पनेतं सम्पत्तगोचरं’न्ति? ‘आम, सम्पत्तगोचरं’ । ‘यदि एवं, दूरे भेरीआदीसु वज्जमानेसु दूरे सद्दोति जाननं न भवेय्या’ति? ‘नो न भवति । सोतपसादस्मिज्जि घट्टिते दूरे सद्दो आसन्ने सद्दो, परतीरे ओरिमतीरेति तथा तथा जाननाकारो होति । धम्मता एसा’ति । ‘किं एताय धम्मताय? यतो यतो छिद्दं ततो ततो सवनं होति, चन्दिमसूरियादीनं दस्सनं वियाति असम्पत्तगोचरमेवेतं’ ।

पक्खीपि रुक्खे वा भूमियं वा न रमति । यदा पन एकं वा द्वे वा लेड्डुपाते अतिक्कम्म अजटाकासं पक्खन्दो होति, तदा एकगगचित्तं आपज्जति, एवमेव घानम्पि आकासज्झासयं वातूपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नववुट्ठे देवे भूमियं घायित्वा घायित्वा आकासाभिमुखा हुत्वा वातं आकट्टन्ति । अङ्गुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वापि च उपसिङ्घनकाले वातं अनाकट्टन्तो नेव तस्स गन्धं जानाति ।

कुक्कुरोपि बहि विचरन्तो खेमद्वानं न पस्सति लेड्डुपहारादीहि उपदुतो होति । अन्तोगामं पविसित्वा उद्धनद्वाने छारिकं ब्यूहित्वा निपन्नस्स पन फासुकं होति, एवमेव जिक्कापि गामज्झासया आपोसन्निस्सितरसारम्मणा । तथा हि तियामरन्ति समणधम्मं कत्वापि पातोव पत्तचीवरमादाय गामो पविसितब्बो होति । सुक्खखादनीयस्स च न सक्का खेलेन अतेमितस्स रसं जानितुं ।

सिङ्गालोपि बहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकसुसाने मनुस्समसं खादित्वा निपन्नस्सेव पनस्स फासुकं होति, एवमेव कायोपि उपादिण्णकज्झासयो पथवीनिस्सितफोट्टब्बारम्मणो । तथा हि अज्जं उपादिण्णकं अलभमाना सत्ता अत्तनोव हत्थतले सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकबाहिरा चस्स पथवी आरम्मणगगहणे पच्चयो होति । सुसन्थतस्सपि हि सयनस्स, हत्थे ठपितानम्पि वा फलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिष्पीळेन्तेन वा थद्धमुदुभावो जानितुन्ति । अज्जत्तिकबाहिरापथवी एतस्स कायपसादस्स फोट्टब्बजानने पच्चयो

होति । एवं लक्खणादिववत्थानतोपेतेसं असम्मिस्सता वेदितब्बा । अज्जेयेव हि चक्खुपसादस्स लक्खणरसपच्चुपट्टानपदट्टानगोचरज्झासयनिस्सया अज्जे सोतपसादादीनन्ति असम्मिस्सानेव चक्खायतनादीनि ।

अपिच नेसं असम्मिस्सताय अयं उपमापि वेदितब्बा — यथा हि पञ्चवण्णानं धजानं उस्सापितानं किञ्चापि छाया एकाबद्धा विय होति, तस्स तस्स पन अज्जमज्जं असम्मिस्साव यथा च पञ्चवण्णेन कप्पासेन वट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चापि जाला एकाबद्धा विय होति, तस्स तस्स पन अंसुनो पाटियेक्का पाटियेक्का जाला असम्मिस्सा एव, एवमेव किञ्चापि इमानि पञ्चायतनानि एकस्मिं अत्तभावे समोसटानि अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेव । न केवलञ्च इमानेव पञ्च, सेसरूपानिपि असम्मिस्सानेव । इमस्मिज्झि सरीरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायोति तयो कोट्टासा । तत्थ नाभितो पट्टाय हेट्टा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मिं कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्टानानि अट्ठ, उतुसमुट्टानानि अट्ठ, चित्तसमुट्टानानि अट्ठाति चतुचत्तालीस रूपानि । नाभितो उद्धं याव गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ च कायदसकं, भावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुट्टानादीनि तीणि अट्ठकानीति चतुपज्जास रूपानि । गलवाटकतो उद्धं उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसकं, सोतदसकं, घानदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्टानादीनि तीणि अट्ठकानीति चतुरासीति रूपानि ।

तत्थ चक्खुपसादस्स पच्चयानि चत्तारि महाभूतानि, वण्णो गन्धो रसो ओजा, जीवितिन्द्रियं चक्खुपसादोति इदं एकन्ततो अविनिभूतानं दसन्नं निष्फन्नरूपानं वसेन चक्खुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानिपि वेदितब्बानि । तेसु हेट्ठिमकाये रूपं मज्झिमकायउपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्सं । सेसकायद्वयेपि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्समेव । यथा हि सायन्हसमये पब्बतच्छाया च रुक्खच्छाया च किञ्चापि एकाबद्धा विय होन्ति अज्जमज्जं पन असम्मिस्साव एवं इमेसुपि कायेसु चतुचत्तालीस चतुपज्जास चतुरासीति रूपानि च किञ्चापि एकाबद्धानि विय होन्ति, अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेवाति ।

६१६. रूपायतननिद्देसे वण्णोव **वण्णनिभा**; निभातीति वा निभा । चक्खुविज्जाणस्स पाकटा होतीति अत्थो । वण्णोव निभा **वण्णनिभा** । सद्धिं निदस्सनेन **सनिदस्सन्नं**, चक्खुविज्जाणेन पस्सितब्बन्ति अत्थो । सद्धिं पटिधेन **सण्णटिधं**, पटिघट्टननिधंसजनकन्ति अत्थो । नीलादीसु उमापुप्फसमानं **नीलं**, कणिकारपुप्फसमानं **पीतकं**, बन्धुजीवकपुप्फसमानं **लोहितकं**, ओसधितारकसमानं **ओदातं** । झामङ्गारसमानं **काळकं**, मन्दरत्तं सिन्दुवारकरवीरमकुळसमानं **मज्जिट्टकं** । “हरित्तचहेमवण्णकामंसुमुखपक्कमा”ति (जा० १.१५.१३३) एत्थ पन किञ्चापि ‘हरी’ति सुवण्णं वुत्तं, परतो पनस्स जातरूपगहणेन गहितत्ता इध सामं **हरि** नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा सभावेनेव दस्सितानि ।

हरिवण्णन्ति हरितसद्वलवण्णं । **अम्बड्डुरवण्णन्ति** अम्बड्डुरेन समानवण्णं । इमानि द्वे वत्थुं आमसित्वा दस्सितानि । **दीघादीनि** द्वादस वोहारतो दस्सितानि । सो च नेसं वोहारो उपनिधायसिद्धो चेव सन्निवेससिद्धो च । दीघादीनि हि अज्जमज्जं उपनिधायसिद्धानि, वट्टादीनि सन्निवेसविसेसेन । तत्थ रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं **दीघं**, तं उपनिधाय ततो नीचतरं **रस्सं** । थूलं उपनिधाय ततो खुद्दकतरं **अणुं**, तं उपनिधाय ततो महन्तरं **थूलं** । चक्कसण्णानं **वट्ठं**, कुक्कुटण्डसण्णानं **परिमण्डलं** । चतूहि अंसेहि युत्तं **चतुरसं** । **छळंसादीसुपि** एसेव नयो । **निन्नन्ति** ओनतं, **थलन्ति** उन्नतं ।

तत्थ यस्मा दीघादीनि फुसित्वा सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेवं न सक्का, तस्मा न निष्परियायेन दीघं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं निस्साय पन तथा तथा ठितं दीघं रस्सन्ति तेन तेन वोहारेन रूपायतनमेवेत्थ भासितन्ति वेदितब्बं । **छाया आतपोति** इदं अज्जमज्जपरिच्छिन्नं; तथा **आलोको अन्धकारो च** । **अब्भा महिकाति** आदीनि चत्तारि वत्थुनाव दस्सितानि । तत्थ ‘**अब्भा**’ति वलाहको । ‘**महिका**’ति हिमं । इमेहि चतूहि अब्भादीनं वण्णा दस्सिता । **चन्दमण्डलस्स वण्णनिभाति** आदीहि तेसं तेसं पभावण्णा दस्सिता ।

तत्थ चन्दमण्डलादीनं वत्थूनं एवं विसेसो वेदितब्बो — मणिमयं रजतपटिच्छन्नं एकूनपज्जासयोजनायामवित्थारं चन्दस्स देवपुत्तस्स विमानं **चन्दमण्डलं** नाम । सोवण्णमयं फलिकपटिच्छन्नं समपण्णासयोजनायामवित्थारं सूरियस्स देवपुत्तस्स विमानं **सूरियमण्डलं** नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ठदसद्वादसयोजनायामवित्थारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि **तारकरूपानि** नाम ।

तत्थ हेट्टा चन्दो, सूरियो उपरि, उभिन्नमन्तरं योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्ततो सूरियस्स उपरिमन्तो योजनसतं होति । द्वीसु पस्सेसु

नखत्ततारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दन्धगमनो, सूरियो सीघगमनो, नखत्ततारका सब्बसीघगमना । कालेन चन्दिमसूरियानं पुरतो होन्ति कालेन पच्छा ।

आदासमण्डलन्ति कंसमयं । **मणीति** ठपेत्वा वेळुरियं सेसो जोतिरसादिअनेकप्पभेदो । **सङ्खोति** सामुद्धिको; **मुत्ता** सामुद्धिकापि, सेसापि । **वेळुरियोति** वेळुवण्णमणि । **जातरूपं** वुच्चति सत्थुवण्णो । सत्था हि सुवण्णवण्णो, सुवण्णम्पि सत्थुवण्णं । **रजतं** वुच्चति कहापणो — लोहमासको दारुमासको जतुमासको, ये ‘वोहारं गच्छन्ती’ति (पारा० ५८४) वुत्तं तं सब्बम्पि इध गहितं ।

यं वा पनञ्जम्पीति इमिना पाळिआगतं ठपेत्वा सेसं तट्टिकपिलोतिककण्णिकवण्णादिभेदं रूपं गहितं । तज्झि सब्बं येवापनकेसु पविट्ठं ।

एवमेतं नीलादिना भेदेन भिन्नम्पि रूपं सब्बं लक्खणादीहि अभिन्नमेव । सब्बज्हेतं चक्खुपटिहननलक्खणं **रूपं**, चक्खुविज्जाणस्स विसयभावरसं, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानं, चतुमहाभूतपदट्टानं । यथा चेत्तं तथा सब्बानिपि उपादारूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि तत्थ वक्खाम । सेसमेत्थ चक्खायतननिद्देसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । केवलज्झि तत्थ चक्खुपुब्बङ्गमो निद्देसो इध रूपपुब्बङ्गमो । तत्थ ‘चक्खुं पेत’न्तिआदीनि चुद्दस नामानि, इध ‘रूपंपेत’न्तिआदीनि तीणि । सेसं तादिसमेव । यथा हि चतूहि चतूहि नयेहि पटिमण्डेत्वा चक्खुं ववत्थापेतुं तेरस वारा वुत्ता, इधापि ते तथेव वुत्ताति ।

६२०. सद्दायतननिद्देसे **भेरिसद्दोति** महाभेरीपहटभेरीनं सद्दो । **मुदिङ्गसङ्खपणवसद्दापि** मुदिङ्गादिपच्चया सद्दा । गीतसङ्घातो सद्दो **गीतसद्दो** । वुत्तावसेसानं वीणादीनं तन्तिबद्धानं सद्दो **वादितसद्दो** । **सम्मसद्दोति** कंसतालकट्टतालसद्दो । **पाणिसद्दोति** पाणिप्पहारसद्दो । **सत्तानं निग्घोससद्दोति** बहूनं सन्निपतितानं अपज्जायमानपदव्यञ्जननिग्घोससद्दो । **धातूनं सन्निघातसद्दोति** रुक्खानं अज्जमज्जनघंसनघण्टिकाकोटनादिसद्दो । वातस्स वायतो सद्दो **वातसद्दो** । उदकस्स सन्दमानस्स वा पटिहतस्स वा सद्दो **उदकसद्दो** । मनुस्सानं सल्लापादिसद्दो **मनुस्ससद्दो** । तं ठपेत्वा सेसो सब्बोपि **अमनुस्ससद्दो** । इमिना पदद्वयेन सब्बोपि सद्दो परियादिन्नो । एवं सन्तेपि वंसफालनपिलोतिकफालनादीसु पवत्तो पाळियं अनागतसद्दो येवापनकट्टानं पविट्ठोति वेदितब्बो ।

एवमयं भेरीसद्दादिना भेदेन भिन्नोपि सद्दो लक्खणादीहि अभिन्नोयेव । सब्बोपि हेस सोतपटिहननलक्खणो **सद्दो** सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिद्देसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । इधापि हि चतूहि चतूहि नयेहि पटिमण्डिता तेरस वारा वुत्ता । तेसं अत्थो सक्का वुत्तनयेनेव जानितुन्ति न वित्थारितो ।

६२४. गन्धायतननिद्देसे **मूलगन्धोति** यं किञ्चि मूलं पटिच्च निब्बत्तो गन्धो । **सारगन्धादीसुपि** एसेव नयो । असिद्धदुसिद्धानं डाकादीनं गन्धो **आमकगन्धो** । मच्छसकलिकापूतिमंससंकिलिडुसप्पिआदीनं गन्धो **विस्सगन्धो** । **सुगन्धोति** इट्ठगन्धो । **दुग्गन्धोति** अनिड्ठगन्धो । इमिना पदद्वयेन सब्बोपि गन्धो परियादिन्नो । एवं सन्तेपि कण्णकगन्धपिलोतिकगन्धादयो पाळियं अनागता सब्बेपि गन्धा येवापनकट्टानं पविट्ठाति वेदितब्बा ।

एवमयं मूलगन्धादिना भेदेन भिन्नोपि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नोयेव । सब्बोपि हेस घानपटिहननलक्खणो **गन्धो**, घानविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिद्देसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । इधापि हि तथेव द्विपज्जासनयपटिमण्डिता तेरस वारा वुत्ता । ते अत्थतो पाकटायेव ।

६२८. रसायतननिद्देसे **मूलरसोति** यं किञ्चि मूलं पटिच्च निब्बत्तरसो । **खन्धरसादीसुपि** एसेव नयो । **अम्बिलन्ति** तक्कम्बिलादि । **मधुरन्ति** एकन्ततो गोसप्पिआदि । मधु पन कसावयुत्तं चिरनिक्खित्तं कसावं होति । फाणितं खारियुत्तं चिरनिक्खित्तं खारियं होति । सप्पि पन चिरनिक्खित्तं वण्णगन्धे जहन्तम्पि रसं न जहतीति तदेव एकन्तमधुरं । **तित्तकन्ति** निम्बपण्णादि । **कटुकन्ति** सिङ्गिवेरमरिचादि । **लोणिकन्ति** सामुद्धिकलोणादि । **खारिकन्ति** वातिङ्गणकळीरादि । **लम्बिलन्ति** बदरामलककपिट्टसालवादि । **कसावन्ति** हरितकादि । इमे सब्बेपि रसा वत्थुवसेन वुत्ता । तंतंवत्थुतो पनेत्थ रसोव अम्बिलादीहि नामेहि वुत्तोति वेदितब्बो । **सादूति** इट्ठरसो, **असादूति** अनिट्ठरसो । इमिना पदद्वयेन सब्बोपि रसो परियादिन्नो । एवं सन्तेपि लेडुरसभित्तिरसपिलोतिकरसादयो पाळियं अनागता सब्बेपि रसा येवापनकट्टानं पविट्ठाति वेदितब्बा ।

एवमयं मूलरसादिनाभेदेन भिन्नोपि रसो लक्षणादीहि अभिन्नोयेव । सब्बोपि हेस जिक्कापटिहननलक्षणे रसो, जिक्काविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिहेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । इधापि हि तथेव द्विपज्जासनयपटिमण्डिता तेरस वारा वुत्ता ।

६३२. इत्थिन्द्रियनिहेसे यन्ति करणवचनं । येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिङ्गादीनि होन्तीति अयमेत्थ अत्थो । तत्थ ‘लिङ्ग’न्ति सण्ठानं । इत्थिया हि हत्थपादगीवाउरादीनं सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति । इत्थीनज्झि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो । हत्थपादा खुद्दका, मुखं खुद्दकं । निमित्तन्ति सज्जाननं । इत्थीनज्झि उरमंसं अविसदं होति, मुखं निम्मस्सुदाठिकं । केसबन्धवत्थग्गहणम्पि न पुरिसानं विय होति । कुत्तन्ति किरिया । इत्थियो हि दहरकाले सुप्पकमुसलकेहि कीळन्ति, चित्तधीतलिकाय कीळन्ति, मत्तिकवाकेन सुत्तकं नाम कन्तन्ति । आकप्पोति गमनादिआकारो । इत्थियो हि गच्छमाना अविसदा गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अविसदा भुज्जन्ति । पुरिसम्पि हि अविसदं दिस्वा मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निपज्जति निसीदति खादति भुज्जतीति वदन्ति ।

इत्थत्तं इत्थिभावोति उभयम्पि एकत्थं; इत्थिसभावोति अत्थो । अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुद्घितो । इत्थिलिङ्गादीनि पन इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुद्घितानि । यथा हि बीजे सति, बीजं पटिच्च, बीजपच्चया रुक्खो वड्ढित्वा साखाविटपसम्पन्नो हुत्वा आकासं पूरेत्वा तिट्ठति, एवमेव इत्थिभावसङ्घाते इत्थिन्द्रिये सति इत्थिलिङ्गादीनि होन्ति । बीजं विय हि इत्थिन्द्रियं, बीजं पटिच्च वड्ढित्वा आकासं पूरेत्वा ठितरुक्खो विय इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिङ्गादीनि पवत्ते समुद्घहन्ति । तत्थ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव । इत्थिलिङ्गादीनि चक्खुविज्जेय्यानिपि मनोविज्जेय्यानिपि ।

इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियन्ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियादीनि पुरिसस्सापि होन्ति, न एवं; नियमतो पन इत्थिया एव इन्द्रियं ‘इत्थिन्द्रियं’ ।

६३३. पुरिसिन्द्रियेपि एसेव नयो । पुरिसलिङ्गादीनि पन इत्थिलिङ्गादीनं पटिपक्खतो वेदितब्बानि । पुरिसस्स हि हत्थपादगीवाउरादीनं सण्ठानं न इत्थिया विय होति । पुरिसानज्झि उपरिमकायो विसदो होति हेट्ठिमकायो अविसदो, हत्थपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उरमंसं विसदं, मस्सुदाठिका उप्पज्जन्ति । केसबन्धनवत्थग्गहणं न इत्थीनं विय होति । दहरकाले रथनङ्गलादीहि कीळन्ति, वालिकपाळिं कत्वा वापिं नाम खनन्ति, गमनादीनि विसदानि होन्ति । इत्थिम्पि गमनादीनि विसदानि कुरुमानं दिस्वा ‘पुरिसो विय गच्छती’तिआदीनि वदन्ति । सेसं इत्थिन्द्रिये वुत्तसदिसमेव ।

तत्थ इत्थिभावलक्षणं इत्थिन्द्रियं, इत्थीति पकासनरसं, इत्थिलिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्टानं । पुरिसभावलक्षणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसोति पकासनरसं, पुरिसलिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्टानं । उभयम्पेतं पठमकप्पिकानं पवत्ते समुद्घाति । अपरभागे पटिसन्धियं । पटिसन्धिसमुद्घितम्पि पवत्ते चलति परिवत्तति ।

यथाह —

“तेन खो पन समयेन अज्जतरस्स भिक्खुनो इत्थिलिङ्गं पातुभूतं होति । तेन खो पन समयेन अज्जतरिस्सा भिक्खुनिया पुरिसलिङ्गं पातुभूतं होती”ति (पारा० ६९) ।

इमेसु पन द्वीसु पुरिसलिङ्गं उत्तमं, इत्थिलिङ्गं हीनं । तस्मा पुरिसलिङ्गं बलवअकुसलेन अन्तरधायति, इत्थिलिङ्गं दुब्बलकुसलेन पतिट्ठाति । इत्थिलिङ्गं पन अन्तरधायन्तं दुब्बलअकुसलेन अन्तरधायति, पुरिसलिङ्गं बलवकुसलेन पतिट्ठाति । एवं उभयम्पि अकुसलेन अन्तरधायति, कुसलेन पतिट्ठातीति वेदितब्बं ।

उभतोव्यञ्जनकस्स पन किं एकं इन्द्रियं उदाहु द्वेति? एकं । तज्ज खो इत्थिउभतोव्यञ्जनकस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिसउभतोव्यञ्जनकस्स पुरिसिन्द्रियं । ‘एवं सन्ते दुतियव्यञ्जनकस्स अभावो आपज्जति । इन्द्रियज्झि व्यञ्जनकारणं वुत्तं । तज्जस्स नत्थी’ति? ‘न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनकारणं’ । ‘कस्मा’? ‘सदा अभावतो । इत्थिउभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उप्पज्जति, तदाव पुरिसव्यञ्जनं पाकटं

होति, इत्थिब्यञ्जनं पटिच्छन्नं गुळ्हं होति । तथा इतरस्स इतरं ।

यदि च तेसं इन्द्रियं दुतियब्यञ्जनकारणं भवेय्य, सदापि ब्यञ्जनद्वयं तिठ्ठेय्य । न पन तिठ्ठति । तस्मा वेदितब्बमेतं न तस्स तं ब्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्थ कारणं । यस्मा चस्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोब्यञ्जनको सयम्पि गब्भं गण्हाति, परम्पि गण्हापेति । पुरिसउभतोब्यञ्जनको परं गब्भं गण्हापेति, सयं पन न गण्हातीति ।

६३४. जीवितिन्द्रियनिद्वेसे यं वत्तब्बं तं हेट्ठा अरूपजीवितिन्द्रिये वुत्तमेव । केवलज्झि तत्थ **यो तेसं अरूपीनं धम्मानन्ति** वुत्तं, इध रूपजीवितिन्द्रियत्ता **यो तेसं रूपीनं धम्मानन्ति** अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पनस्स एवं वेदितब्बानि — सहजातरूपानुपालनलक्खणं **जीवितिन्द्रियं**, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापयितब्बभूतपदट्टानन्ति ।

६३५. कायविज्जत्तिनिद्वेसे **कायविज्जत्तीति** एत्थ ताव कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहिपि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानम्पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायतीति **‘विज्जत्ति’** । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायतीतिपि **‘विज्जत्ति’** । “कायेन संवरो साधू”तिआदीसु (ध० प० ३६१) आगतो चोपनसङ्घातो कायोव विज्जत्ति **‘कायविज्जत्ति’** । कायविप्फन्दनेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता, सयञ्च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्तीतिपि **‘कायविज्जत्ति’** ।

कुसलचित्तस्स वातिआदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जाचित्तेन चाति नवहि कुसलचित्तेहि **कुसलचित्तस्स वा**, द्वादसहिपि अकुसलचित्तेहि **अकुसलचित्तस्स वा**, अट्ठहि महाकिरियेहि द्वीहि अहेतुककिरियेहि अभिज्जाप्पत्तेन एकेन रूपावचरकिरियेनाति एकादसहि किरियचित्तेहि **अव्याकतचित्तस्स वा** । इतो अज्जानि हि चित्तानि विज्जत्तिं न जनेन्ति । सेक्खासेक्खपुथुज्जनानं पन एतकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होतीति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

इदानी छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं **अभिवक्कमन्तस्स** वातिआदि वुत्तं । अभिवक्कमादयो हि विज्जत्तिवसेन पवत्तत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ **‘अभिवक्कमन्तस्सा’**ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । **पटिक्कमन्तस्साति** पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । **आलोकेन्तस्साति** उज्जुक्कं पेक्खन्तस्स । **विलोकेन्तस्साति** इतो चित्तो च पेक्खन्तस्स । **समिज्जेन्तस्साति** सन्धयो सङ्कोचेन्तस्स । **पसारेन्तस्साति** सन्धयो पटिपणामेन्तस्स ।

इदानी छहि पदेहि ‘सभावतो’ दस्सेतुं **कायस्स थम्भनाति** आदि वुत्तं । तत्थ **‘कायस्सा’**ति सरीरस्स । कायं थम्भेत्वा थद्धं करोतीति **थम्भना** । तमेव उपसगगेन वट्ठेत्वा **सन्थम्भनाति** आह । बलवतरा वा थम्भना **‘सन्थम्भना’** । **सन्थम्भितत्तन्ति** सन्थम्भितभावो । विज्जापनवसेन **विज्जत्ति** । **विज्जापनाति** विज्जापनाकारो । विज्जापितभावो **विज्जापितत्तं** । सेसमेत्थ यं वत्तब्बं तं हेट्ठा द्वारकथायं वुत्तमेव । तथा वचीविज्जत्तियं ।

६३६. वचीविज्जत्तीतिपदस्स पन निद्वेसपदानञ्च अत्थो तत्थ न वुत्तो, सो एवं वेदितब्बो — वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहिपि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानम्पि, वचीगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायतीति **विज्जत्ति** । सयञ्च वचीगहणानुसारेण विज्जायतीतिपि **विज्जत्ति** । “साधु वाचाय संवरो”तिआदीसु (ध० प० ३६१) आगता चोपनसङ्घाता वची एव विज्जत्ति **‘वचीविज्जत्ति’** । वचीघोसेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता सयञ्च तथाविज्जेय्यत्ता वाचाय विज्जत्तीतिपि **‘वचीविज्जत्ति’** । **वाचा गिराति**आदीसु वुच्चतीति **‘वाचा’** । गिरियतीति **‘गिरा’** । ब्यप्पथोति वाक्यभेदो । वाक्यञ्च तं पथो च अत्थं जातुकामानं जापेतुकामानञ्चातिपि **‘ब्यप्पथो’** । उदीरियतीति **उदीरणं** । घुस्सतीति **घोसो** । करियतीति **कम्मं** । घोसोव कम्मं **घोसकम्मं** । नानप्पकारेहि कतो घोसोति अत्थो । वचिया भेदो **वचीभेदो** । सो पन ‘न भङ्गो, पभेदगता वाचा एवा’ति आपनत्थं **वाचा वचीभेदो**ति वुत्तं । इमेहि सब्बेहिपि पदेहि ‘सहवाचाव’ दस्सिता । इदानी ताव वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठा वुत्तत्थानं विज्जत्तिआदीनं पदानं वसेन तीहाकारेहि सभावतो तं दस्सेतुं **या ताव वाचाय विज्जत्तीति**आदि वुत्तं । तं हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

इदानी विज्जत्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असम्मोहतत्थं द्वत्तिसं छब्बीस एकूनवीसति सोळस पच्छिमानीति इदं पकिण्णकं वेदितब्बं — **द्वत्तिसं** चित्तानि हि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथम्पि उपत्थम्भेन्ति, दुविधम्पि विज्जत्तिं जनेन्ति । छब्बीसति विज्जत्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति ।

एकूनवीसति रूपमेव समुद्गापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । **सोळस** इमेसु तीसु एकम्पि न करोन्ति ।

तत्थ **द्वितिसाति** हेट्ठा वुत्तानेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुथुज्जनानं अभिज्जाचित्तं, खीणासवानं अभिज्जाचित्तानि । **छब्बीसाति** रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरियानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि, चत्तारि फलचित्तानीति । **एकूनवीसतीति** कामावचरकुसलविपाकतो एकादस, अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधातु, रूपावचरतो पञ्च विपाकचित्तानीति । **सोळसाति** द्वे पञ्चविज्जाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुत्तिचित्तं, अरूपे चत्तारि विपाकचित्तानीति । इमानि सोळस रूपिरियापथविज्जत्तीसु एकम्पि न करोन्ति । अज्जानिपि बहूनि अरूपे उप्पन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न समुद्गापेन्ति । न तानेव, कायवचीविज्जत्तियोपि ।

६३७. आकासधातुनिद्देसे न कस्सति, न निकस्सति, कसितुं वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सक्काति **आकासो** । आकासोव **आकासगतं**, खेळगतादि विय । आकासोति वा गतन्ति **‘आकासगतं’** । न हज्जतीति **अघं**, अघट्टनीयन्ति अत्थो । अघमेव **अघगतं** । छिद्द्वेन **विवरो** । विवरोव **विवरगतं** । **असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेहीति** एतेहि असम्फुट्टं निज्जटाकासंव कथितं । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्खणा **आकासधातु**, रूपपरियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादपच्चुपट्टाना असम्फुट्टभावछिद्दविवरभावपच्चुपट्टाना वा, परिच्छिन्नरूपपदट्टाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेसु ‘इदमितो उद्धं अधो तिरियं’ति च होति ।

६३८. इतो परे **रूपस्सलहुतादीनं** निद्देसा चित्तस्सलहुतादीसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । लक्खणादितो पनेत्थ अदन्धतालक्खणा **रूपस्स लहुता**, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तितापच्चुपट्टाना, लहुरूपपदट्टाना । अथद्धतालक्खणा **रूपस्स मुदुता**, रूपानं थद्धभावविनोदनरसा, सब्बकिरियासु अविरोधितापच्चुपट्टाना, मुदुरूपपदट्टाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्जभावलक्खणा **रूपस्स कम्मज्जता**, अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बलभावपच्चुपट्टाना, कम्मज्जरूपपदट्टाना ।

एता पन तिस्रो न अज्जमज्जं विजहन्ति । एवं सन्तेपि यो अरोगिनो विय रूपानं लहुभावो, अदन्धतालहुपरिवत्तिप्पकारो, रूपदन्धत्तरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो **‘रूपस्सलहुता’** । यो सुपरिमद्वितचम्मस्सेव रूपानं मुदुभावो सब्बकिरियाविसेसेसु सरसवत्तनभावो वसवत्तनभावमद्ववप्पकारो रूपथद्धत्तरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो **‘रूपस्स मुदुता’** । यो पन सुधन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मज्जभावो सरीरकिरियानुकूलभावप्पकारो सरीरकिरियानं अननुकूलकरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो **‘रूपस्स कम्मज्जता’**ति । एवमेतासं विसेसो वेदितब्बो ।

एता पन तिस्रोपि कम्मं कातुं न सक्कोति, आहारादयोव करोन्ति । तथा हि योगिनो ‘अज्ज अम्हेहि भोजनसप्पायं लद्धं, कायो नो लहु मुदु कम्मज्जो’ति वदन्ति । ‘अज्ज उतुसप्पायं लद्धं, अज्ज अम्हाकं चित्तं एकगं, कायो नो लहु मुदु कम्मज्जो’ति वदन्तीति ।

६४१. उपचयसन्ततिनिद्देसेसु **आयतनानन्ति** अट्ठेकादसन्नं रूपायतनानं । **आचयोति** निब्बत्ति । **सो रूपस्स उपचयोति** यो आयतनानं आचयो पुनप्पुनं निब्बत्तमानानं, सोव रूपस्स उपचयो नाम होति; वट्ठीति अत्थो । **यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्ततीति** या एवं उपचितानं रूपानं वट्ठि, ततो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूपस्स सन्तति नाम होति; पवत्तीति अत्थो । नदितीरे खतकूपस्मिज्झि उदकुग्गमनकालो विय आचयो, निब्बत्ति; परिपुण्णकालो विय उपचयो, वट्ठि; अज्झोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति, पवत्तीति वेदितब्बा ।

एवं किं कथितं होतीति? आयतनेन हि आचयो कथितो, आचयेन आयतनं कथितं । आचयोव कथितो आयतनमेव कथितं । एवम्पि किं कथितं होतीति? चतुसन्ततिरूपानं आचयो उपचयो निब्बत्ति वट्ठि कथिता । अत्थतो हि उभयम्पेतं जातिरूपस्सेव अधिवचनं । आकारनानत्तेन पन वेनेय्यवसेन च उपचयो सन्ततीति उद्देसदेसनं कत्वा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निद्देसे “यो आयतनानं आचयो सो रूपस्स उपचयो, यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती”ति वुत्तं ।

यस्मा च उभयम्पेतं जातिरूपस्सेव अधिवचनं तस्मा एत्थ आचयलक्खणो **रूपस्स उपचयो**, पुब्बन्ततो रूपानं उम्मुज्जापनरसो, निव्यातनपच्चुपट्टानो परिपुण्णभावपच्चुपट्टानो वा, उपचितरूपपदट्टानो । पवत्तिलक्खणा **रूपस्स सन्तति**, अनुप्पबन्धरसा,

अनुपच्छेदपच्चुपट्टाना, अनुप्यबन्धरूपपदट्टानाति वेदितब्बा ।

६४३. जरतानिद्देसे जीरणकवसेन **जरा**; अयमेत्थ सभावनिद्देसो । जीरणाकारो **जीरणता** । खण्डिच्चन्ति आदयो तयो कालातिक्कमे किच्चनिद्देसा । पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसा । अयञ्हि ‘जरा’ति इमिना पदेन सभावतो दीपिता; तेनस्सायं सभावनिद्देसो । ‘जीरणता’ति इमिना आकारतो; तेनस्सायं आकारनिद्देसो । **खण्डिच्चन्ति** इमिना कालातिक्कमे दन्तनखानं खण्डितभावकरणकिच्चतो । **पालिच्चन्ति** इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिच्चतो । **वलित्तचताति** इमिना मंसं मिलापेत्वा तचे वलिभावकरणकिच्चतो दीपिता । तेनस्सा इमे ‘खण्डिच्च’न्ति आदयो तयो कालातिक्कमे किच्चनिद्देसा । तेहि इमेसं विकारानं दस्सनवसेन पाकटीभूता पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा अग्गिनो वा तिणरुक्खादीनं संभग्गपलिभग्गताय वा झामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खुं उम्मीलेत्वापि गहति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाकोति इमेहि पन पदेहि कालातिक्कमेयेव अभिव्यत्ताय आयुक्खयचक्खादिइन्द्रियपरिपाकसज्जिताय पकतिया दीपिता । तेनस्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसाति वेदितब्बा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा **‘आयुनो संहानी’**ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि, सुखुमम्पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गणहनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्वानि आलुळितानि अविसदानि, ओळारिकम्पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा **‘इन्द्रियानं परिपाको’**तिपि फलूपचारेनेव वुत्ता ।

सा पनायं एवं निदिद्धा सब्बापि जरा पाकटा पटिच्छन्नाति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डभावाददस्सनतो रूपधम्मसे जरा **पाकटजरा** नाम । अरूपधम्मसे पन जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो **पटिच्छन्नजरा** नाम । पुन अवीचि सवीचीति एवम्पि दुविधा होति । तत्थ मणिकनकरजतपवाळचन्दिमसूरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणीनं विय च, पुष्पफलपल्लवादीसु च अपाणीनं विय, अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं दुविज्जेय्यत्ता जरा **अवीचिजरा** नाम; निरन्तरजराति अत्थो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं सुविज्जेय्यत्ता जरा **सवीचिजरा** नामाति वेदितब्बा ।

लक्खणादितोपि रूपपरिपाकलक्खणा **रूपस्स जरता**, उपनयनरसा, सभावानपगमेपि नवभावापगमपच्चुपट्टाना, वीहिपुराणभावो विय परिपच्यमानरूपपदट्टानाति वेदितब्बा ।

६४४. अनिच्चतानिद्देसे खयगमनवसेन **खयो**, वयगमनवसेन **वयो**, भिज्जनवसेन **भेदो** । अथ वा, यस्मा तं पत्त्वा रूपं खीयति, वेति, भिज्जति च, तस्मा खीयति एतस्मिन्ति **‘खयो’**, वेति एतस्मिन्ति **‘वयो’**, भिज्जति एतस्मिन्ति **‘भेदो’** । उपसग्गवसेन पदं वट्टेत्वा भेदोव **परिभेदो** । हुत्वा अभावट्टेन, न निच्चन्ति अनिच्चं । तस्स भावो **अनिच्चता** । अन्तरधायति एत्थाति **अन्तरधानं** । मरणञ्चि पत्त्वा रूपं अन्तरधायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलज्ज रूपमेव, सब्बेपि पञ्चक्खन्धा । तस्मा पञ्चन्नम्पि खन्धानं अनिच्चताय इदमेव लक्खणन्ति वेदितब्बं । लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा **रूपस्स अनिच्चता**, संसीदनरसा, खयवयपच्चुपट्टाना, परिभिज्जमानरूपपदट्टानाति वेदितब्बा ।

हेट्ठा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तयो धम्मा इमेसं सत्तानं उक्खित्तासिकपच्चामित्तसदिसा । यथा हि पुरिसस्स तयो पच्चामित्ता ओतारं गवेसमाना विचरेय्युं । तेसु एको एवं वदेय्य — ‘एतं नीहरित्वा अटविपवेसनं मय्हं भारो होतू’ति । दुतियो ‘अटविगतकाले पोथेत्वा पथवियं पातनं मय्हं भारो’ति । ततियो ‘पथविगतकालतो पट्टाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं भारो’ति । एवरूपा इमे जाति आदयो । नीहरित्वा अटविपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निब्बत्तापनतो । अटविगतं पोथेत्वा पथवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निब्बत्तक्खन्धानं दुब्बलपराधीनमज्जपरायणभावकरणतो । पथविगतस्स असिना सीसच्छेदकपच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं खन्धानं जीवितक्खयपापनतोति ।

६४५. कबळीकाराहारनिद्देसे कबळं करीयतीति **कबळीकारो** । आहरीयतीति **आहारो** । कबळं कत्वा अज्झोहरीयतीति अत्थो । रूपं वा आहरीतीतिपि ‘आहारो’ । एवं वत्थुवसेन नामं उद्धरित्वा पुन वत्थुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं **ओदनो कुम्मासो**तिआदि वुत्तं । ओदनादीनि

हिं फाणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिष्येतस्स आहारस्स वत्थूनि । पाळियं अनागतानि मूलफलादीनि येवापनकं पविट्ठानि ।

इदानीं तानि मूलफलादीनि कत्तब्बतो दस्सेतुं **यम्हि यम्हि जनपदेति** आदिमाह । तत्थ मुखेन असितब्बं भुज्जितब्बन्ति **मुखासियं** । दन्तेहि विखादितब्बन्ति **दन्तविखादनं** । गलेन अज्झोहरितब्बन्ति **गलज्झोहरणीयं** । इदानीं तं किच्चवसेन दस्सेतुं **कुच्छिवित्थम्भनन्ति** आह । तज्झि मूलफलादि ओदनकुम्मासादि वा अज्झोहटं कुच्छिं वित्थम्भेति । इदमस्स किच्चं । **याय ओजाय सत्ता यापेन्तीति** हेट्ठा सब्बपदेहि सवत्थुकं आहारं दस्सेत्वा इदानीं निब्बट्ठितओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

किं पनेत्थ वत्थुस्स किच्चं? किं ओजाय? परिस्सयहरणपालनानि । वत्थुहि परिस्सयं हरति पालेतुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितुं न सक्कोति । द्वेपि एकतो हुत्वा पालेतुम्पि सक्कोन्ति परिस्सयम्पि हरितुं । को पनेस परिस्सयो नाम? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छियज्झि ओदनादिवत्थुस्मिं असति, कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटलं गण्हाति, ‘छातोम्हि, आहारं मे देथा’ति वदपेति । भुत्तकाले उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुं गण्हाति । अथ सत्तो एकगो होति ।

यथा हि छायारक्खसो छायां पविट्ठं गहेत्वा देवसङ्खलिकाय बन्धित्वा अत्तनो भवने मोदन्तो छातकाले आगन्त्वा सीसे डंसति । सो डट्ठत्ता विरवति । तं विरवं सुत्वा ‘दुक्खप्पत्तो एत्थ अत्थी’ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवंसम्पदमिदं वेदितब्बं । छायारक्खसो विय हि कम्मजतेजो, देवसङ्खलिकाय बन्धित्वा ठपितसत्तो विय उदरपटलं, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, ओतरित्वा सीसे डंसनं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटलग्गहणं, डट्ठस्स विरवनकालो विय ‘आहारं देथा’ति वचनकालो, ताय सज्जाय आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकगचित्ता ।

तत्थ ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखुमे बलवती । कुदूसकभत्तादीनि हि भुज्जित्वा मुहुत्तेनेव छातो होति । सप्पिआदीनि पिपित्वा ठितस्स दिवसम्पि भत्तं न रुचति । एत्थ च उपादायुपादाय ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा । कुम्भीलानज्झि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्भीला किर पासाणे गिलन्ति । ते च नेसं कुच्छिप्पत्ता विलीयन्ति । मोरा सप्पविच्छिकादिपाणे खादन्ति । मोरानं पन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते किर तिवस्सछट्ठितानि विसाणानि चेव अट्ठीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेळेन तेमितमत्तानेव कन्दमूलं विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानम्पि आहारमुपादाय हत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानारुक्खसाखादयो खादन्ति । हत्थीनं आहारतो गवयगोकण्णमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सारानि नानारुक्खपण्णादीनि खादन्ति । तेसम्पि आहारतो गुन्नं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुखतिणानि खादन्ति । तेसम्पि आहारतो ससानं आहारो सुखुमो । ससानं आहारतो सकुणानं आहारो सुखुमो । सकुणानं आहारतो पच्चन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पच्चन्तवासीनं आहारतो गामभोजकानं आहारो सुखुमो । गामभोजकानं आहारतो राजराजमहामत्तानं आहारो सुखुमो । तेसम्पि आहारतो चक्कवत्तिनो आहारो सुखुमो । चक्कवत्तिनो आहारतो भुम्मदेवानं आहारो सुखुमो । भुम्मदेवानं आहारतो चातुमहाराजिकानं आहारो सुखुमो । एवं याव परनिम्मितवसवत्तीनं आहारो वित्थारेतब्बो । तेसं पनाहारो सुखुमोत्वेव निट्ठं पत्तो ।

लक्खणादितोपि ओजालक्खणो **कबळीकारो आहारो**, रूपाहरणरसो, उपत्थम्भनपच्चुपट्टानो, कबळं कत्वा आहरितब्बवत्थुपदट्टानोति वेदितब्बो ।

६४६. नोउपादानिहेसे यथा उपादारूपं उपादियतेव, न अज्जेन उपादियति, एवमेतं न उपादियतेवाति **नोउपादा** ।

६४७. फुसितब्बन्ति फोट्ठब्बं । फुसित्वा जानितब्बन्ति अत्थो । फोट्ठब्बच्च तं आयतनज्याति **फोट्ठब्बायतनं** । आपो च तं निस्सत्तसुज्जतसभावट्ठेन धातु चाति **आपोधातु** । इदानीं यस्मा तीणि रूपानि फुसित्वा जानितब्बानि तस्मा तानि भाजेत्वा दस्सेतुं **कतमं तं रूपं फोट्ठब्बायतनं? पथवीधातूति** आदिमाह । तत्थ कक्खळत्तलक्खणा **पथवीधातु**, पतिट्ठानरसा, सम्पटिच्छनपच्चुपट्टाना । **तेजोधातु** उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, महवानुप्पदानपच्चुपट्टाना । **वायोधातु** वित्थम्भनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपट्टाना । पुरिमा पन **‘आपोधातु’** पग्घरणलक्खणा, ब्रूहनरसा, सङ्गहपच्चुपट्टाना । एकेका चेत्य सेसत्तयपदट्टानाति वेदितब्बा ।

कक्खळन्ति थद्धं। मुदुकन्ति अथद्धं। सण्हन्ति मट्ठं। फरुसन्ति खरं। सुखसम्फस्सन्ति सुखवेदनापच्चयं इट्ठफोट्ठब्बं। दुक्खसम्फस्सन्ति दुक्खवेदनापच्चयं अनिट्ठफोट्ठब्बं। गरुकन्ति भारियं। लहुकन्ति अभारियं, सल्लहुकन्ति अत्थो। एत्थ च ‘कक्खळं मुदुकं सण्हं फरुसं गरुकं लहुकं’न्ति पदेहि पथवीधातु एव भाजिता। “यदायं कायो आयुसहगतो च होति उस्सासहगतो च विज्जाणसहगतो च तदा लहुतरो च होति मुदुतरो च कम्मज्जतरो चा”ति (दी० नि० २.४२४) सुत्तेपि लहुमुदुभूतं पथवीधातुमेव सन्धाय वुत्तं।

‘सुखसम्फस्सं दुक्खसम्फस्सं’न्ति पदद्वयेन पन तीणिपि महाभूतानि भाजितानि। पथवीधातु हि सुखसम्फस्सापि अत्थि दुक्खसम्फस्सापि। तथा तेजोधातुवायोधातुयो। तत्थ सुखसम्फस्सा पथवीधातु मुदुतलुणहत्थे दहरे पादे सम्बाहन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा ‘सम्बाह तात, सम्बाह ताता’ति वदापनाकारं करोति। सुखसम्फस्सा तेजोधातु सीतसमये अङ्गारकपल्लं आहरित्वा गत्तं सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा ‘सेदेहि तात, सेदेहि ताता’ति वदापनाकारं करोति। सुखसम्फस्सा वायोधातु उण्हसमये वत्तसम्पन्ने दहरे बीजनेन बीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा ‘बीज तात, बीज ताता’ति वदापनाकारं करोति। थद्धहत्थे पन दहरे पादे सम्बाहन्ते अट्ठीनं भिज्जनकालो विय होति। सोपि ‘अपेही’ति वत्तब्बतं आपज्जति। उण्हसमये अङ्गारकपल्ले आभते ‘अपनेहि न’न्ति वत्तब्बं होति। सीतसमये बीजनेन बीजन्ते ‘अपेहि, मा बीजा’ति वत्तब्बं होति। एवमेतासं सुखसम्फस्सता दुक्खसम्फस्सता च वेदितब्बा।

यं फोट्ठब्बं अनिदस्सनं सप्पटिघन्तिआदिना नयेन वुत्ता पन चतूहि चतूहि नयेहि पटिमण्डिता तेरस वारा हेट्ठा रूपायतनादीसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बा।

किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथं आगच्छन्ति उदाहु नोति? आगच्छन्ति। एवं आगतानि कायपसादं घट्टेन्ति न घट्टेन्तीति? घट्टेन्ति। एकप्पहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविज्जाणं उप्पज्जति नुप्पज्जतीति? नुप्पज्जति। आभुजितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति।

तत्थ आभुजितवसेन ताव, पत्तस्मिज्झि ओदनेन पूरेत्वा आभते एकं सित्थं गहेत्वा थद्धं वा मुदुकं वाति वीमंसन्तो किञ्चापि तत्थ तेजोपि अत्थि वायोपि अत्थि, पथवीधातुमेव पन आभुजति। उण्होदके हत्थं ओतारेत्वा वीमंसन्तो किञ्चापि तत्थ पथवीपि अत्थि वायोपि अत्थि, तेजोधातुमेव पन आभुजति। उण्हसमये वातपानं विवरित्वा वातेन सरीरं पहरापेन्तो ठितो मन्दमन्दे वाते पहरन्ते किञ्चापि तत्थ पथवीपि अत्थि तेजोपि अत्थि, वायोधातुमेव पन आभुजति। एवं आभुजितवसेन आरम्भणं करोति नाम।

यो पन उपक्खलति वा सीसेन वा रुक्खं पहरति भुज्जन्तो वा सक्खरं डंसति, सो किञ्चापि तत्थ तेजोपि अत्थि वायोपि अत्थि, उस्सदवसेन पन पथवीधातुमेव आरम्भणं करोति। अग्गिं अक्कमन्तोपि किञ्चापि तत्थ पथवीपि अत्थि वायोपि अत्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्भणं करोति। बलववाते कण्णसक्खलिं पहरित्वा बधिरभावं करोन्ते। किञ्चापि तत्थ पथवीपि अत्थि तेजोपि अत्थि, उस्सदवसेन पन वायोधातुमेव आरम्भणं करोति।

यंकिञ्चि धातुं आरम्भणं करोन्तस्स कायविज्जाणम्पि एकप्पहारेन नुप्पज्जति। सूचिकलापेन विद्धस्स एकप्पहारेन कायो घट्टियति। यस्मिं यस्मिं पन ठाने कायपसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थ कायविज्जाणं उप्पज्जति। यत्थ यत्थापि पटिघट्टननिघंसो बलवा होति तत्थ तत्थ पठमं उप्पज्जति। कुक्कुटपत्तेन वणे धोवियमाने अंसुअंसु कायपसादं घट्टेति। यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थेव कायविज्जाणं उप्पज्जति। एवं उस्सदवसेन आरम्भणं करोति। उस्सदवसेनेव च कायविज्जाणं उप्पज्जति नाम।

कथं पन चित्तस्स आरम्भणतो सङ्गन्ति होतीति? द्वीहाकारेहि होति — अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा। विहारपूजादीसु हि ‘तानि तानि चेतियानि चेव पटिमायो च वन्दिस्सामि, पोत्थकम्मचित्तकम्मानि च ओलोकेस्सामी’ति अज्झासयेन गतो एकं वन्दित्वा वा पस्सित्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मनं कत्वा वन्दितुम्पि पस्सितुम्पि गच्छतियेव, एवं अज्झासयतो सङ्गमति नाम।

केलासकूटपटिभागं पन महाचेतियं ओलोकेन्तो ठितोपि अपरभागे सब्बतूरियेसु पग्गहितेसु रूपायतनादीसु विस्सज्जेत्वा सद्धारम्मणं सङ्गमति। मनुज्जगन्धेसु पुप्फेसु वा गन्धेसु वा आभतेसु सद्धारम्मणं विस्सज्जेत्वा गन्धारम्मणं सङ्गमति। एवं विसयाधिमत्ततो सङ्गमति नाम।

६५१. आपोधातुनिद्देशे आपोति सभावनिद्देशो । आपोव आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहोव सिनेहगतं । बन्धनत्तं रूपस्साति पथवीधातुआदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनभावो । अयोपिण्डिआदीनि हि आपोधातु आबन्धित्वा बद्धानि करोति । ताव आबद्धत्ता तानि बद्धानि नाम होन्ति । पासाणपब्बततालट्टिहत्थिदन्तगोसिङ्गादीसुपि एसेव नयो । सब्बानि हेतानि आपोधातु एव आबन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आबद्धत्ताव बद्धानि होन्ति ।

किं पन पथवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होति न होतीति होति फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा? आपोधातु वा सेसा आबन्धमाना फुसित्वा आबन्धति उदाहु अफुसित्वाति? पथवीधातु ताव आपोधातुया अफुसित्वाव पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुसित्वा । आपोधातु पन पथवीधातुमि तेजोवायोधातुयोपि अफुसित्वाव आबन्धति । यदि फुसित्वा आबन्धेय्य फोट्टब्बायतनं नाम भवेय्य ।

तेजोधातुवायोधातूनमि सेसधातूसु सकसककिच्चकरणे एसेव नयो । तेजोधातु हि पथवीधातुं फुसित्वा झापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा झायति । यदि उण्हा हुत्वा झायेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अफुसित्वाव तापेति । सापि तपमाना न उण्हा हुत्वा तपति । यदि उण्हा हुत्वा तपेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातुं पन फुसित्वाव तापेति । सापि तपमाना न उण्हा हुत्वा तपति । यदि उण्हा हुत्वा तपेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातु पथवीधातुं फुसित्वा वित्थम्भेति, तथा तेजोधातुं आपोधातुं पन अफुसित्वाव वित्थम्भेति ।

उच्छुरसं पचित्वा फाणितपिण्डे करियमाने आपोधातु थद्धा होति न होतीति? न होति । सा हि पग्घरणलक्खणा । पथवीधातु कक्खळलक्खणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्तपथवीगतिकं जातं । सा हि रसाकारेण ठितभावं विजहति, लक्खणं न विजहति । फाणितपिण्डे विलीयमानेपि पथवीधातु न विलीयति । कक्खळलक्खणा हि पथवीधातु पग्घरणलक्खणा आपोधातु । ओमत्ता पन पथवी अधिमत्तआपगतिका होति । सा पिण्डाकारेण ठितभावं विजहति, लक्खणं न विजहति । चतुन्नज्झि महाभूतानं भावज्जथत्तमेव होति, लक्खणज्जथत्तं नाम नत्थि । तस्स अभावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन दीपितो । वुत्तज्हेतं —

“सिया, आनन्द, चतुन्नं महाभूतानं अज्जथत्तं, पथवीधातुया...पे०... वायोधातुया; न त्वेव बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतस्स अरियसावकस्स सिया अज्जथत्तं”न्ति (अ० नि० ३.७६) ।

अयज्हेत्थ अत्थो — आनन्द, कक्खळलक्खणा पथवीधातु परिवत्तित्वा पग्घरणलक्खणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरियसावकस्स पन अज्जथत्तं नाम नत्थीति । एवमेत्थ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

६५२. इतो परेसु उपादिण्णरूपादिनिद्देशेसु उपादिण्णपदादीनं अत्थो मातिकाकथायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । चक्खायतनादीनि हेट्ठा वित्थारितानेव । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

उपादिण्णनिद्देशे ताव चक्खायतनादीनि एकन्तउपादिण्णत्ता वुत्तानि । यस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिण्णानिपि अत्थि अनुपादिण्णानिपि, तस्मा तानि यं वा पनाति सङ्केपतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनन्तिआदिना नयेन वित्थारितानि । इमिना उपायेन सब्बयेवापनकेसु अत्थो वेदितब्बो ।

कस्मा पन ‘कम्मस्स कतत्ता’ति च ‘न कम्मस्स कतत्ता’ति च उभिन्नमि निद्देशे ‘जरता च अनिच्चता च’ न गहिता, अनुपादिण्णादीनयेव निद्देशेसु गहिताति? न कम्मस्स कतत्ताति एत्थ ताव कम्मतो अज्जपच्चयसमुद्धानं सङ्गहितं । ‘कम्मस्स कतत्ता’ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अज्जस्मा रूपजनकपच्चया उप्पज्जन्ति, तस्मा न गहितानि । सा च नेसं अनुप्पत्ति परतो आवि भविस्सति । अनुपादिण्णन्तिआदीसु पन केवलं अनुपादिण्णादिग्गहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खित्ता, नअज्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा तत्थ गहितानीति वेदितब्बानि ।

६६६. चित्तसमुद्धाननिद्देशे कायविज्जति वचीविज्जतीति इदं द्वयं यस्मा एकन्तचित्तसमुद्धानानि भूतानि उपादाय पज्जायति, तस्मा वुत्तं । परमत्थतो पन तस्स निस्सयभूतानि भूतानेव चित्तसमुद्धानानि, तंनिस्सितत्ता । यथा अनिच्चस्स रूपस्स जरामरणं अनिच्चं नाम होति, एवमिदमि चित्तसमुद्धानं नाम जातं ।

६६८. चित्तसहभुनिद्देसेपि एसेव नयो। याव चित्तं ताव पज्जायनतो इदमेव द्वयं वुत्तं। न पनेतं चित्तेन सह भूतानि विय, चेतनादयो विय च उप्पज्जति।

६७०. चित्तानुपरिवर्त्तितायपि एसेव नयो। याव चित्तं ताव पज्जायनतो एव हेतं द्वयं चित्तानुपरिवर्त्तीति वुत्तं।

६७४. ओळारिकन्ति वत्थारम्मणभूतत्ता संङ्घट्टनवसेन गहेतब्बतो थूलं। वुत्तविपल्लासतो सुखुमं वेदितब्बं।

६७६. दूरेति घट्टनवसेन अगगहेतब्बत्ता दुब्बिज्जेय्यभावेन समीपे ठितम्पि दूरे। इतरं पन घट्टनवसेन गहेतब्बत्ता सुविज्जेय्यभावेन दूरे ठितम्पि सन्तिके। चक्खायतनादिनिद्देसा हेट्ठा वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितब्बा। इदं ताव दुविधेन रूपसङ्गहे विसेसमत्तं। तिविधसङ्गहो उत्तानत्थोव।

चतुक्कनिद्देसवण्णना

९६६. चतुब्बिधसङ्गहावसाने दिट्ठादीनं पच्छिमपदस्स भेदाभावेन आदितो पट्ठाय पुच्छं अकत्वाव रूपायतनं दिट्ठं सद्दायतनं सुतन्तिआदि वुत्तं। तत्थ रूपायतनं चक्खुना ओलोकेत्वा दक्खितुं सक्काति 'दिट्ठं' नाम जातं। सद्दायतनं सोतेन सुत्वा जानितुं सक्काति 'सुतं' नाम जातं। गन्धायतनादित्तयं घानजिक्काकायेहि पत्वा गहेतब्बतो मुनित्वा जानितब्बट्टेन मुतं नाम जातं। फुसित्वा विज्जाणुप्पत्तिकारणतो 'मुतं' नामातिपि वुत्तं। सब्बमेव पन रूपं मनोविज्जाणेन जानितब्बन्ति मनसा विज्जातं नाम जातं।

पञ्चकनिद्देसवण्णना

९६७. पञ्चविधसङ्गहनिद्देसे कक्खळन्ति थद्धं। खरमेव खरगतं, फरुसन्ति अत्थो। इतरे द्वेपि सभावनिद्देसा एव। अज्झत्तन्ति नियकज्झत्तं। बहिद्धाति बाहिरं। उपादिण्णन्ति न कम्मसमुद्धानमेव। अविसेसेन पन सरीरट्टकस्सेतं गहणं। सरीरट्टकज्झि उपादिण्णं वा होतु अनुपादिण्णं वा, आदिन्नगहितपरामट्टवसेन सब्बं उपादिण्णमेव नाम।

९६९. तेजोगतन्ति सब्बतेजेसु गतं उण्हत्तलक्खणं, तेजो एव वा तेजोभावं गतन्ति 'तेजोगतं'। उस्माति उस्माकारो। उस्मागतन्ति उस्माभावं गतं। उस्माकारस्सेवेतं नामं। उसुमन्ति बलवउस्मा। उसुममेव उसुमभावं गतन्ति उसुमगतं।

९७०. वायनकवसेन वायो। वायोव वायोभावं गतत्ता वायोगतं। थम्भितत्तन्ति उप्पलनाळतचादीनं विय वातपुण्णानं थम्भितभावो रूपस्स।

छक्कादिनिद्देसवण्णना

९७२-४. छब्बिधादिसङ्गहानं तिण्णं ओसानपदस्स भेदाभावतो आदितो पट्ठाय अपुच्छित्वाव निद्देसो कतो। तत्थ चक्खुविज्जाणेन जानितुं सक्काति चक्खुविज्जेय्यं... पे०... मनोविज्जाणेन जानितुं सक्काति मनोविज्जेय्यं। तिविधाय मनोधातुया जानितुं सक्काति मनोधातुविज्जेय्यं सब्बं रूपन्ति एत्थ यस्मा एकं रूपम्पि मनोविज्जाणधातुया अजानितब्बं नाम नत्थि, तस्मा 'सब्बं रूपं'न्ति वुत्तं। सम्मासम्बुद्धेन हि अभिधम्मं पत्वा नयं कातुं युत्तद्धाने नयो अकतो नाम नत्थि। इदञ्च एकरूपस्सापि मनोविज्जाणधातुया अजानितब्बस्स अभावेन नयं कातुं युत्तद्धानं नाम, तस्मा नयं करोन्तो 'सब्बं रूपं'न्ति आह।

९७४. सुखसम्फस्सोति सुखवेदनापटिलाभपच्चयो। दुक्खसम्फस्सोति दुक्खवेदनापटिलाभपच्चयो। इधापि फोडुब्बारम्मणस्स सुखदुक्खस्स सभावतो अयं नयो दिन्नो।

नवकादिनिद्देसवण्णना

९७५. नवके पन इन्द्रियरूपस्स नाम अत्थिताय नयो दिन्नो। तस्सेव सप्पटिघअप्पटिघताय दसके नयो दिन्नो। एकादसके अट्ठेकादस

आयतनानि विभक्तानि । तेसं निद्वेसवारा हेट्ठा वुत्तनयेन वित्थारतो वेदितब्बा । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेव ।

पकिण्णककथा

इमेसु पन रूपेसु असम्मोहत्यं समोधानं समुद्धानं परिनिष्फन्नञ्च सङ्घतन्ति इदं ‘पकिण्णकं’ वेदितब्बं ।

तत्थ ‘समोधान’न्ति सब्बमेव हिदं रूपं समोधानतो चक्खायतनं...पे०... कबळीकारो आहारो, फोट्टब्बायतनं आपोधातूति पञ्चवीसतिसङ्ख्यं होति । तं वत्थुरूपेण सङ्घि छब्बीसतिसङ्ख्यं वेदितब्बं । इतो अञ्जं रूपं नाम नत्थि । केचि पन ‘मिद्धरूपं नाम अत्थी’ति वदन्ति । ते “अद्धा मुनीसि सम्बुद्धो, नत्थि नीवरणा तवा”तिआदीनि (सु० नि० ५४६) वत्त्वा मिद्धरूपं नाम नत्थीति पटिसेधेतब्बा । अपरे बलरूपेण सङ्घि सत्तवीसति, सम्भवरूपेण सङ्घि अट्टवीसति, जातिरूपेण सङ्घि एकूनतिसति, रोगरूपेण सङ्घि समतिसति रूपानीति वदन्ति । तेपि तेसं विसुं अभावं दस्सेत्त्वा पटिक्खित्तत्त्वा । वायोधातुया हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्जं बलरूपं नाम नत्थि । आपोधातुया सम्भवरूपं, उपचयसन्ततीहि जातिरूपं, जरताअनिच्चताहि गहिताहि रोगरूपं गहितमेव । अञ्जं रोगरूपं नाम नत्थि । योपि कण्णरोगादि आबाधो सो विसमपच्चयसमुद्घितधातुमत्तमेव । न अञ्जो तत्थ रोगो नाम अत्थीति समोधानतो छब्बीसतिमेव रूपानि ।

‘समुद्धान’न्ति कति रूपानि कतिसमुद्धानानि? दस एकसमुद्धानानि, एकं द्विसमुद्धानं, तीणि तिसमुद्धानानि, नव चतुसमुद्धानानि, द्वे न केनचि समुद्घहन्ति ।

तत्थ चक्खुपसादो...पे०... जीवित्तिन्द्रियन्ति इमानि अट्ट एकन्तं कम्मतोव समुद्घहन्ति । कायविज्जत्तिवचीविज्जत्तिद्वयं एकन्तेन चित्ततो समुद्घातीति दस ‘एकसमुद्धानानि’ नाम । सद्दो उतुतो च चित्ततो च समुद्घातीति एको ‘द्विसमुद्धानो’ नाम । तत्थ अविज्जाणकसद्दो उतुतो समुद्घाति, सविज्जाणकसद्दो चित्ततो । लहुतादित्तयं पन उतुचित्ताहारेहि समुद्घातीति तीणि ‘तिसमुद्धानानि’ नाम । अवसेसानि नव रूपानि तेहि कम्मेन चाति चतूहि समुद्घहन्तीति नव ‘चतुसमुद्धानानि’ नाम । जरता अनिच्चता पन एतेसु एकतोपि न समुद्घहन्तीति द्वे ‘न केनचि समुद्घहन्ति’ नाम । कस्मा? अजायनतो । न हि एतानि जायन्ति । कस्मा? जातस्स पाकभेदत्ता । उप्पन्नज्झि रूपं जीरति भिज्जतीति अवस्सं पनेतं सम्पटिच्छित्तब्बं । न हि उप्पन्नं रूपं अरूपं वा अक्खयं नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति तावस्स परिपाकोति सिद्धमेतं । ‘जातस्स पाकभेदत्ता’ति यदि च तानि जायेय्युं तेसम्पि पाकभेदा भवेय्युं । न च पाको पच्चति, भेदो वा भिज्जतीति जातस्स पाकभेदत्ता नेतं द्वयं जायति ।

तत्थ सिया — यथा ‘कम्मस्स कतत्ता’ति आदिनिद्वेसेसु ‘रूपस्स उपचयो रूपस्स सन्तती’ति वचनेन ‘जाति’ जायतीति सम्पटिच्छित्तं होति, एवं ‘पाको’पि पच्चतु ‘भेदो’पि भिज्जतूति । “न तत्थ ‘जाति जायती’ति सम्पटिच्छित्तं । ये पन धम्मा कम्मादीहि निब्बत्तन्ति तेसं अभिनिब्बत्तिभावतो जातिया तप्पच्चयभाववोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जायमानस्स हि अभिनिब्बत्तिमत्तं जाती’ति ।

तत्थ सिया — ‘यथेव जाति येसं धम्मानं अभिनिब्बत्ति तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिब्बत्तिवोहारञ्च लभति, तथा पाकभेदापि येसं धम्मानं पाकभेदा तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिब्बत्तिवोहारञ्च लभन्तु । एवं इदम्पि द्वयं कम्मादिसमुद्धानमेवाति वत्तब्बं भविस्सती’ति । ‘न पाकभेदा तं वोहारं लभन्ति । कस्मा? जनकपच्चयानुभावक्खणे अभावतो । जनकपच्चयानज्झि उप्पादेतब्बधम्मस्स उप्पादक्खणेयेव आनुभावो, न ततो उत्तरि । तेहि अभिनिब्बत्तिधम्मक्खणस्मिञ्च जाति पज्जायमाना तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिब्बत्तिवोहारञ्च लभति, तस्मिं खणे सब्भावतो; न इतरद्वयं, तस्मिं खणे अभावतोति नेवेतं जायती’ति वत्तब्बं । “जरामरणं, भिक्खवे, अनिच्चं सङ्घतं पटिच्चसमुप्पन्न”न्ति (सं० नि० २.२०) आगतत्ता इदम्पि द्वयं जायतीति चे — ‘न, परियायदेसितत्ता । तत्थ हि पटिच्चसमुप्पन्नानं धम्मानं जरामरणत्ता परियायेन तं पटिच्चसमुप्पन्न’न्ति वुत्तं ।

‘यदि एवं, तयम्पेतं अजातत्ता ससविसाणं विय नत्थि; निब्बानं विय वा निच्च’न्ति चे — न, निस्सयपटिबद्धवुत्तितो; पथवीआदीनज्झि निस्सयानं भावे जातिआदित्तयं पज्जायति, तस्मा न नत्थि । तेसञ्च अभावे न पज्जायति, तस्मा न निच्चं । एतम्पि च अभिनिवेसं पटिसेधेतुं एव इदं वुत्तं — “जरामरणं, भिक्खवे, अनिच्चं सङ्घतं पटिच्चसमुप्पन्न”न्ति (सं० नि० २.२०) । एवमादीहि नयेहि तानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्घहन्तीति वेदितब्बं ।

अपिच ‘समुद्धान’न्ति एत्थ अयमज्जोपि अत्थो । तस्सायं मातिका — ‘कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउतुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं आहारपच्चयं आहारपच्चयउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपच्चयं उतुपच्चयउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपच्चयं चित्तपच्चयउतुसमुद्धानं’न्ति ।

तत्थ चक्खुपसादादि अट्ठविधं रूपं सद्धिं हृदयवत्थुना ‘कम्मजं’ नाम । केसमस्सु हत्थिदन्ता अस्सवाला चमरवालाति एवमादि ‘कम्मपच्चयं’ नाम । चक्करतनं देवतानं उय्यानविमानादीनीति एवमादि ‘कम्मपच्चयउतुसमुद्धानं’ नाम ।

आहारतो समुद्घितं सुद्धट्ठकं ‘आहारसमुद्धानं’ नाम । कबळीकारो आहारो द्विन्नम्पि रूपसन्ततीनं पच्चयो होति आहारसमुद्धानस्स च उपादिन्नस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पच्चयो होति, कम्मजस्स अनुपालको हुत्वाति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं ‘आहारपच्चयं’ नाम । विसभागाहारं सेवित्वा आतपे गच्छन्तस्स तिलककाळकुट्टादीनि उप्पज्जन्ति, इदं ‘आहारपच्चयउतुसमुद्धानं’ नाम ।

उतुतो समुद्घितं सुद्धट्ठकं ‘उतुसमुद्धानं’ नाम । तस्मिं उतु अज्जं अट्ठकं समुद्घापेति, इदं ‘उतुपच्चयं’ नाम । तस्मिम्पि उतु अज्जं अट्ठकं समुद्घापेति, इदं ‘उतुपच्चयउतुसमुद्धानं’ नाम । एवं तिस्सोयेव सन्ततियो घट्टेतुं सक्कोति । न ततो परं । इममत्थं अनुपादिन्नकेनापि दीपेतुं वट्ठति । उतुसमुद्धानो नाम वलाहको । उतुपच्चया नाम वुट्ठिधारा । देवे पन वुट्ठे बीजानि विरूहन्ति, पथवी गन्धं मुञ्चति, पब्बता नीला खायन्ति, समुद्घो वट्ठति, एतं उतुपच्चयउतुसमुद्धानं नाम ।

चित्ततो समुद्घितं सुद्धट्ठकं ‘चित्तसमुद्धानं’ नाम । “पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्ठा० १.१.११) इदं ‘चित्तपच्चयं’ नाम । आकासे अन्तलिक्खे हत्थिम्पि दस्सेति, अस्सम्पि दस्सेति, रथम्पि दस्सेति, विविधम्पि सेनाब्यूहं दस्सेतिती (पटि० म० ३.१८) इदं ‘चित्तपच्चयउतुसमुद्धानं’ नाम ।

‘परिनिष्फन्न’न्ति पन्नरस रूपानि परिनिष्फन्नानि नाम, दस अपरिनिष्फन्नानि नाम । ‘यदि अपरिनिष्फन्ना, असङ्कता नाम भवेय्युं’ । “तेसंयेव पन रूपानं कायविकारो ‘कायविज्जति’ नाम, वचीविकारो ‘वचीविज्जति’ नाम, छिदं विवरं ‘आकासधातु’ नाम, लहुभावो ‘लहुता’ नाम, मुदुभावो ‘मुदुता’ नाम, कम्मज्जभावो ‘कम्मज्जता’ नाम, निब्बत्ति ‘उपचयो’ नाम, पवत्ति ‘सन्तति’ नाम, जीरणाकारो ‘जरता’ नाम, हुत्वा अभावाकारो ‘अनिच्चता’ नामाति । सब्बं परिनिष्फन्नं सङ्कतमेव होती”ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसङ्गहअट्ठकथाय

रूपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

३. निक्खेपकण्डो

तिकनिक्खेपकथा

१८५. एत्तावता कुसलत्तिको सब्बेसं कुसलादिधम्मानं पदभाजननयेन वित्थारितो होति । यस्मा पन ख्यायं कुसलत्तिकस्स विभजननयो वुत्तो, सेसतिकदुकानम्पि एसेव विभजननयो होति — यथा हि एत्थ, एवं ‘कतमे धम्मा सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति सोमनस्ससहगतं जाणसम्पयुत्तं रूपारम्मणं वा...पे०... ये वा पन तस्मिं समये अज्जेपि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिणो धम्मा ठपेत्वा वेदनाखन्धं, इमे धम्मा सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता’तिआदिना अनुक्कमेन सब्बतिकदुकेसु सक्का पण्डितेहि विभाजननयं सल्लक्खेतुं — तस्मा तं वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा, अज्जेन नातिसङ्खेपनातिवित्थारनयेन सब्बतिकदुकधम्मविभागं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसलाति निक्खेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डज्झि वित्थारदेसना, अट्ठकथाकण्डं सङ्खेपदेसना । इदं पन निक्खेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय सङ्खेपो, अट्ठकथाकण्डं उपादाय वित्थारोति सङ्खित्तवित्थारधातुकं होति । तयिदं, वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा देसितत्तापि, हेट्ठा वुत्तकारणवसेनापि, निक्खेपकण्डं नामाति वेदितब्बं । वुत्तज्हेतं —

मूलतो खन्धतो चापि, द्वारतो चापि भूमितो ।

अथतो धम्मतो चापि, नामतो चापि लिङ्गतो ।
निक्खिपित्वा देसितत्ता, निक्खेपोति पवुच्चतीति ॥

इदञ्चि तीणि कुसलमूलानीति आदिना नयेन मूलतो निक्खिपित्वा देसितं । तंसम्पयुत्तो वेदनाखन्धोति खन्धतो । तंसमुद्धानं कायकम्मन्ति द्वारतो । कायद्वारपवत्तञ्चि कम्मं कायकम्मन्ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरेति भूमितो निक्खिपित्वा देसितं । तत्थ तत्थ अथधम्मनामलिङ्गानं वसेन देसितत्ता अत्थादीहि निक्खिपित्वा देसितं नामाति वेदितब्बं ।

तत्थ कुसलपदनिद्देसे ताव तीणीति गणनपरिच्छेदो । कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मनं हेतुपच्चयपभवजनकसमुद्धाननिब्वत्तकट्टेन मूलानीति कुसलमूलानि । एवं अथवसेन दस्सेत्वा इदानीं नामवसेन दस्सेतुं अलोभो अदोसो अमोहोति आह । एतावता यस्मा मूलेन मुत्तं कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुभूमककुसलं तीहि मूलेहि परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तंसम्पयुत्तोति तेहि अलोभादीहि सम्पयुत्तो । तत्थ अलोभेन सम्पयुत्ते सङ्खारखन्धे, अदोसामोहापि अलोभेन सम्पयुत्तसङ्खारखन्धगणनयेव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगेपि एसेव नयो । इति चतुभूमककुसलं पुन तंसम्पयुत्तकचतुखन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तंसमुद्धानन्ति तेहि अलोभादीहि समुद्घितं । इमिनापि नयेन तदेव चतुभूमिककुसलं तिण्णं कम्मद्वारानं वसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एवं ताव कुसलं तीसु ठानेसु परियादियित्वा दस्सितं ।

१८६. अकुसलेपि एसेव नयो । द्वादसन्नञ्चि अकुसलचित्तानं एकम्पि मूलेन मुत्तं नाम नत्थीति मूलेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तंसम्पयुत्तचतुखन्धतो च उद्धं अकुसलं नाम नत्थीति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतुखन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि । धम्मराजा कायकम्मादिवसेन पन नेसं पवत्तिसब्भावतो कम्मद्वारवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसाति आदि वुत्तं, तत्थ एकस्मिं चित्ते पुग्गले वा ठितन्ति ‘एकट्ठं’ । तत्थ एकस्मिं चित्ते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहानेकट्ठं नाम । तेन लोभादिना अज्जेन वा तत्थ तत्थ निद्विट्ठेन सह एकस्मिं ठितन्ति तदेकट्ठं । तत्थ ‘कतमे धम्मा संकिलिट्ठसंकिलेसिका? तीणि अकुसलमूलानि — लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा’ति संकिलिट्ठत्तिके; ‘कतमे धम्मा हीना? तीणि अकुसलमूलानि — लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा’ति हीनत्तिके ‘कतमे धम्मा अकुसला? तीणि अकुसलमूलानि — लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा’ति इमस्मिं कुसलत्तिके; ‘कतमे धम्मा संकिलिट्ठा? तीणि अकुसलमूलानि — लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा’ति किलेसगोच्छके ‘कतमे धम्मा सरणा? तीणि अकुसलमूलानि — लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसाति सरणदुके’ति — इमेसु एत्तकेसु ठानेसु ‘सहजेकट्ठं’ आगतं ।

दस्सनेनपहातब्बत्तिके पन ‘इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा’ति, दस्सनेनपहातब्बहेतुकत्तिकेपि ‘इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा’ति, पुन तत्थेव तीणि संयोजनानि — सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलब्बतपरामासो, इमे धम्मा दस्सनेनपहातब्बा; तदेकट्ठो लोभो दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेनपहातब्बहेतू; तदेकट्ठा च किलेसा तंसम्पयुत्तो वेदनाखन्धो... पे०... विज्जाणक्खन्धो, तंसमुद्धानं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेनपहातब्बहेतुकाति; सम्पण्णधानविभङ्गे “तत्थ कतमे पापका अकुसला धम्मा? तीणि अकुसलमूलानि — लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा”ति (विभ० ३९१) — इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु ‘पहानेकट्ठं’ आगतन्ति वेदितब्बं ।

१८७. अब्बाकतपदनिद्देसो उत्तानत्थोयेवाति । इमस्मिं तिके तीणि लक्खणानि तिस्सो पज्जत्तियो कसिणुग्घाटिमाकासं अजटाकासं आकिज्जज्जायतनस्स आरम्भणं निरोधसमापत्ति च न लब्धतीति वुत्तं ।

१८८. वेदनात्तिकनिद्देसे सुखभूमियन्ति एत्थ यथा तम्बभूमि कण्हभूमीति तम्बकण्हभूमियोव वुच्चन्ति, एवं सुखम्पि सुखभूमि नाम । यथा उच्छुभूमि सालिभूमीति उच्छुसालीनं उप्पज्जनद्वानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स उप्पज्जनद्वानं चित्तम्पि सुखभूमि नाम । तं इध अधिप्पेतं । यस्मा पन सा कामावचरे वा होति, रूपावचरादीसु वा, तस्मास्सा तं पभेदं दस्सेतुं कामावचरेति आदि वुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वाति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेत्वा । तंसम्पयुत्तोति ताव ठपिताय सुखवेदनाय सम्पयुत्तो । सेसपदद्वयेपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बोति ।

इमस्मिं तिके तिस्सो वेदना, सब्बं रूपं, निब्बानन्ति इदम्पि न लब्धति । अयञ्चि तिको कुसलत्तिके च अलब्भमानेहि इमेहि च तीहि

कोट्टासेहि मुत्तको नाम । इतो परेसु पन तिकदुकेसु पाळितो च अत्थतो च यं वत्तब्बं सिया तं सब्बं पदानुक्कमेन मातिकाकथायज्जेव कुसलादीनं निद्देसे च वुत्तमेव । यं पन यत्थ विसेसमत्तं तदेव वक्खाम ।

१९१. तत्थ विपाकत्तिके ताव किञ्चापि अरूपधम्मा विय रूपधम्मापि कम्मसमुद्धाना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न होन्तीति सारम्भणा अरूपधम्माव कम्मसरिक्खकत्ता विपाकाति वुत्ता, बीजसरिक्खकं फलं विय । सालिबीजस्मिञ्चि वपिते अङ्कुरपत्तादीसु निक्खन्तेसुपि सालिफलन्ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरिक्खको सालि एव सालिफलन्ति वुच्चति । अङ्कुरपत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो निब्बत्तानीति वुच्चन्ति, एवमेव रूपम्पि कम्मजन्ति वा उपादिण्णन्ति वा वत्तुं वट्ठति ।

१९४. उपादिण्णत्तिके किञ्चापि खीणासवस्स खन्धा ‘अम्हाकं मातुलत्थेरो अम्हाकं चूळपितुत्थेरो’ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया होन्ति, मग्गफलनिब्बानानि पन अग्गहितानि अपरामद्धानि अनुपादिण्णानेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्ततो अयोगुळो मक्खिकानं अभिनिसीदनस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवसेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन वुत्तं — इमे धम्मा अनुपादिण्णानुपादानियाति ।

१९८. असंकिलिट्ठअसंकिलेसिकेसुपि एसेव नयो ।

१०००. वितक्कत्तिके वितक्कसहजातेन विचारेन सद्धिं कुसलत्तिके अलब्भमानाव न लब्भन्ति ।

१००३. पीतिसहगतत्तिके पीतिआदयो अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिभावं दत्त्वा सयं पिट्ठिवट्ठका जाता । इमस्मिञ्चि तिके द्वे दोमनस्ससहगतचित्तुप्पादा दुक्खसहगतं कायविज्जाणं उपेक्खावेदना रूपं निब्बानन्ति — इदम्पि न लब्भति । अयञ्चि तिको कुसलत्तिके च अलब्भमानेहि इमेहि च पञ्चहि कोट्टासेहि मुत्तको नाम ।

१००६. दस्सनेनपहातब्बत्तिके सज्जोजनानीति बन्धनानि । सक्कायदिट्ठीति विज्जमानद्वेन सति खन्धपञ्चकसङ्घाते काये; सयं वा सती तस्मिं काये दिट्ठीति ‘सक्कायदिट्ठि’ । सीलेन सुज्झितुं सक्का, वतेन सुज्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुज्झितुं सक्काति गहितसमादानं पन सीलब्बतपरामासो नाम ।

१००७. इधाति देसापदेसे निपातो । स्वायं कत्थचि लोकं उपादाय वुच्चति । यथाह — “इध तथागतो लोके उप्पज्जती”ति (दी० नि० १.१८९) । कत्थचि सासनं । यथाह — “इधेव, भिक्खवे, समणो इध दुत्तियो समणो”ति (म० नि० १.१३९; अ० नि० ४.२४९) । कत्थचि ओकासं । यथाह —

“इधेव तिट्ठमानस्स, देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो, एवं जानाहि मारिसा”ति ॥ (दी० नि० २.३६९) ।

कत्थचि पदपूरणमत्तमेव । यथाह — “इधाहं, भिक्खवे, भुत्तावी अस्सं पवारितो”ति (म० नि० १.३०) । इध पन लोकं उपादाय वुत्तोति वेदितब्बो ।

अस्सुतवा पुथुज्जनोति एत्थ पन ‘आगमाधिगमाभावा जेय्यो अस्सुतवा इति’ । यस्स हि खन्धधातुआयतनपच्चयाकारसतिपट्ठानादीसु उग्गहपरिपुच्छाविनिच्छयरहितत्ता दिट्ठिपटिसेधको नेव ‘आगमो’, पटिपत्तिया अधिगन्तब्बस्स अनधिगतत्ता नेव ‘अधिगमो’ अत्थि, सो ‘आगमाधिगमाभावा जेय्यो अस्सुतवा इति’ । स्वायं —

पुथूनं जननादीहि, कारणेहि पुथुज्जनो ।

पुथुज्जनन्तो गधत्ता, पुथुवायं जनो इति ॥ (दी० नि० अट्ठ० १.७; म० नि० अट्ठ० १.२; अ० नि० अट्ठ० १.१.५१; पटि० म० अट्ठ० २.१.१३०; चूळनि० अट्ठ० ८८; नेत्ति० अट्ठ० ५६) ।

सो हि पुथूनं नानप्पकारानं किलेसादीनं जननादीहि कारणेहि पुथुज्जनो। यथाह — “पुथु किलेसे जनेन्तीति पुथुज्जना। पुथु अविहतसक्कायदिट्ठिकाति पुथुज्जना। पुथु सत्थारानं मुखुल्लोकिकाति पुथुज्जना। पुथु सब्बगतीहि अवुट्ठिताति पुथुज्जना। पुथु नानाभिसङ्खारे अभिसङ्खरोन्तीति पुथुज्जना। पुथु नानाओघेहि वुहन्तीति पुथुज्जना। पुथु नानासन्तापेहि सन्तप्पन्तीति पुथुज्जना। पुथु नानापरिळाहेहि परिडहन्तीति पुथुज्जना। पुथु पञ्चसु कामगुणेषु रत्ता गिद्धा गधिता मुच्छिता अज्झोसन्ना लग्गा लग्गिता पलिबुद्धाति पुथुज्जना। पुथु पञ्चहि नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता पिहिता पटिच्छन्ना पटिकुज्जिताति पुथुज्जना”ति (महानि० ९४)। पुथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीचधम्मसमाचारानं जनानं अन्तो गधत्तापि पुथुज्जना। पुथु वा अयं — विसुंयेव सङ्ख्यं गतो, विसंसट्ठो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि — जनोतिपि पुथुज्जनो। एवमेतेहि ‘अस्सुतवा पुथुज्जनो’ति द्वीहि पदेहि ये ते —

“दुवे पुथुज्जना वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना।

अन्धो पुथुज्जनो एको, कल्याणको पुथुज्जनो”ति॥ (दी० नि० अट्ठ० १.७; अ० नि० अट्ठ० १.१.५१; पटि० म० अट्ठ० २.१.१३०; चूळनि० अट्ठ० ८८)।

द्वे पुथुज्जना वुत्ता, तेसु अन्धपुथुज्जनो वुत्तो होतीति वेदितब्बो।

अरियानं अदस्सावीति आदीसु अरियाति आरकत्ता किलेसेहि, अनये न इरियनतो, अये इरियनतो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावका च वुच्चन्ति। बुद्धा एव वा इध अरिया। यथाह — “सदेवके, भिक्खवे, लोके... पे०... तथागतो अरियोति वुच्चती”ति (सं० नि० ५.१०९८)।

सप्पुरिसाति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च सप्पुरिसाति वेदितब्बा। ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सोभना पुरिसाति सप्पुरिसा। सब्बेव वा एते द्वेधापि वुत्ता। बुद्धापि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावकापि। यथाह —

“यो वे कतञ्जू कतवेदि धीरो,

कल्याणमित्तो दळ्हभत्ति च होति।

दुखितस्स सक्कच्च करोति किच्चं,

तथाविधं सप्पुरिसं वदन्ती”ति॥ (जा० २.१७.७८)।

‘कल्याणमित्तो दळ्हभत्ति च होती’ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो। कतञ्जुतादीहि पच्चेकबुद्धा बुद्धाति। इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावीति वेदितब्बो। सो चक्खुना अदस्सावी जाणेन अदस्सावीति दुविधो। तेसु जाणेन अदस्सावी इध अधिप्पेतो। मंसचक्खुना हि दिब्बचक्खुना वा अरिया दिट्ठापि अदिट्ठाव होन्ति, तेसं चक्खूनं वण्णमत्तगहणतो, न अरियभावगोचरतो। सोणसिङ्गालादयोपि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो।

तत्रिदं वत्थु — चित्तलपब्बतवासिनो किर खीणासवत्थेरस्स उपट्ठाको वुड्ढपब्बजितो एकदिवसं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिड्डितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि — ‘अरिया नाम भन्ते कीदिसा’ति? थेरो आह — ‘इधेकच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिपत्तिं कत्वा सह चरन्तोपि नेव अरिये जानाति, एवंदुज्जानावुसो, अरिया’ति। एवं वुत्तेपि सो नेव अज्जासि। तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, जाणदस्सनमेव ‘दस्सनं’। यथाह — “किं ते वक्कलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन? यो खो, वक्कलि, धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती”ति (सं० नि० ३.८७)। तस्मा चक्खुना पस्सन्तोपि, जाणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतञ्च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियभावस्स च अदिट्ठत्ता, ‘अरियानं अदस्सावी’ति वेदितब्बो।

अरियधम्मस्स अकोविदोति सतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मो अकुसलो। अरियधम्मो अविनीतोति, एत्थ पन

दुविधो विनयो नाम, एकमेकेत्थ पञ्चधा।

अभावतो तस्स अयं, अविनीतोति वुच्चति॥

अयञ्चि संवरविनयो पहानविनयोति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधेपि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । **संवरविनयोपि** हि सीलसंवरो सतिसंवरो जाणसंवरो खन्तिसंवरो वीरियसंवरोति पञ्चविधो । **पहानविनयोपि** तदङ्गपहानं विक्खम्भनपहानं समुच्छेदपहानं पटिप्पस्सद्धिपहानं निस्सरणपहानन्ति पञ्चविधो ।

तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेन उपेतो होति समुपेतो”ति (विभ० ५.११) अयं **सीलसंवरो** । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती”ति (दी० नि० १.२१३; म० नि० १.२९५; सं० नि० ४.२३९; अ० नि० ३.१६) अयं **सतिसंवरो** ।

“यानि सोतानि लोकस्मिं, (अजिताति भगवा)
सति तेसं निवारणं ।
सोतानं संवरं ब्रूमि,
पज्जायेते पिधीये”ति ॥ (सु० नि० १०.४१) —

अयं **जाणसंवरो** नाम । “खमो होति सीतस्स उण्हस्सा”ति (म० नि० १.२४; अ० नि० ४.११४; ६.५८) अयं **खन्तिसंवरो** । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती”ति (म० नि० १.२६; अ० नि० ४.११४; ६.५८) अयं **वीरियसंवरो** । सब्बोपि चायं संवरो यथासकं संवरितब्बानं विनेतब्बानञ्च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो संवरो, विनयनतो विनयोति वुच्चति । एवं ताव ‘संवरविनयो’ पञ्चधा भिज्जतीति वेदितब्बो ।

तथा यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेषु पटिपक्खभावतो, दीपालोकेनेव तमस्स, तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अनत्थस्स पहानं, सेय्यथिदं — नामरूपववत्थानेन सक्कायदिट्ठिया, पच्चयपरिग्गहेन अहेतुविसमहेतुदिट्ठिीनं, तस्सेव अपरभागेन कङ्खावितरणेन कथं कथिभावस्स, कलापसम्मसनेन ‘अहं ममा’ति गाहस्स, मग्गामग्गववत्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन सभये अभयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, मुच्चितुकम्यताजाणेन अमुच्चितुकामताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खाय, अनुलोमेन धम्मट्ठितियं निब्बाने च पटिलोमभावस्स, गोत्रभुना सङ्खारनिमित्तगाहस्स पहानं, एतं ‘तदङ्गपहानं’ नाम ।

यं पन उपचारप्पनाभेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो, घटप्पहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं नीवरणादिधम्मानं पहानं, एतं **‘विक्खम्भनपहानं’** नाम । “यं चतुन्नं अरियमग्गानं भावितत्ता तंतंमग्गवतो अत्तनो अत्तनो सन्ताने दिट्ठिगतानं पहानाया”ति आदिना (ध० स० २७७) नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेसगणस्स अच्चन्तं अप्पवत्तिभावेन पहानं, इदं **‘समुच्छेदपहानं’** नाम । यं पन फलक्खणे पटिप्पस्सद्धत्तं किलेसानं, एतं **‘पटिप्पस्सद्धिपहानं’** नाम । यं सब्बसङ्खतनिस्सट्ठा पहीनसब्बसङ्खतं निब्बानं, एतं **‘निस्सरणपहानं’** नाम । सब्बम्पि चेतं पहानं यस्मा चागट्ठेन पहानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा ‘पहानविनयो’ति वुच्चति । तंतंपहानवतो वा तस्स तस्स विनयस्स सम्भवतोपेतं पहानविनयोति वुच्चति । एवं पहानविनयोपि पञ्चधा भिज्जतीति वेदितब्बो ।

एवमयं सङ्खेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिन्नसंवरत्ता, पहातब्बस्स च अप्पहीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स, अयं ‘अविनीतो’ति वुच्चतीति । एस नयो **सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिसधम्मे अविनीतो**ति एत्थापि । निन्नानाकरणज्हेतं अत्थतो । यथाह — “येव ते अरिया तेव ते सप्पुरिसा, येव ते सप्पुरिसा तेव ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । येव ते अरियविनया तेव ते सप्पुरिसविनया, येव ते सप्पुरिसविनया तेव ते अरियविनया । अरियेति वा सप्पुरिसेति वा, अरियधम्मेति वा सप्पुरिसधम्मेति वा, अरियविनयेति वा सप्पुरिसविनयेति वा, एसेसे एके एकट्ठे समे समभागे तज्जाते तज्जेवा”ति ।

रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति — ‘यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं’न्ति रूपञ्च अत्तानञ्च अद्वयं समनुपस्सति । “सेय्यथापि नाम तेलप्पदीपस्स ज्जायतो या अच्चि सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्चीति अच्चिञ्च वण्णञ्च अद्वयं समनुपस्सति,” एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति एवं रूपं अत्ताति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । **रूपवन्तं वा अत्तानन्ति** ‘अरूपं अत्ता’ति गहेत्वा, छायावन्तं रुक्खं विय, तं रूपवन्तं समनुपस्सति । **अत्तनि वा रूपन्ति** ‘अरूपमेव अत्ता’ति गहेत्वा, पुण्फम्हि गन्धं विय, अत्तनि रूपं समनुपस्सति । **रूपस्मिं वा अत्तानन्ति** ‘अरूपमेव अत्ता’ति गहेत्वा, करण्डके मणिं विय, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति ।

वेदनादीसुपि एसेव नयो ।

तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती’ति सुद्धरूपमेव अत्ताति कथितं । ‘रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो समनुपस्सति... सज्जं... सङ्खारे... विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ति इमेसु सत्तसु ठानेसु ‘अरूपं अत्ता’ति कथितं । वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानन्ति एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु ‘रूपारूपमिस्सको अत्ता’ कथितो । तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सति वेदनं... सज्जं... सङ्खारे... विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ति इमेसु पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ पन्नरस भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति । ता सब्बापि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पठममग्गवज्झाति वेदितब्बा ।

१००८. सत्थरि कङ्कतीति सत्थु सरीरे वा गुणे वा उभयत्थ वा कङ्कति । सरीरे कङ्कमानो ‘द्वत्तिसवरलक्खणपटिमण्डितं नाम सरीरं अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कति । गुणे कङ्कमानो ‘अतीतानागतपच्चुप्पन्नजाननसमत्थं सब्बज्जुतजाणं अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कति । उभयत्थ कङ्कमानो ‘असीति अनुब्यञ्जनव्यामप्यभानुरज्जिताय सरीरनिष्फत्तिया समन्नागतो सब्बजेय्यजाननसमत्थं सब्बज्जुतजाणं पटिविज्झित्वा ठितो लोकतारको बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कति । अयञ्हिस्स अत्तभावे गुणे वा कङ्कन्तो उभयत्थ कङ्कति नाम । **विचिकिच्छतीति** आरम्भणं निच्छेतुं असक्कोन्तो किच्छति किलमति । **नाधिमुच्चतीति** तत्थेव अधिमोक्खं न लभति । **न सम्पसीदतीति** चित्तं अनाविलं कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेसु नप्पसीदति ।

धम्मे कङ्कतीति आदीसु पन ‘किलेसे पजहन्ता चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्धकिलेसानि चत्तारि सामञ्जफलानि, मग्गफलानं आरम्भणपच्चयभूतं अमतं महानिब्बानं नाम अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कन्तोपि ‘अयं धम्मो निव्यानिको नु खो अनिव्यानिको’ति कङ्कन्तोपि **धम्मे कङ्कति** नाम । ‘चत्तारो मग्गट्ठका चत्तारो फलट्ठकाति इदं सङ्खरतनं अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कन्तोपि, ‘अयं सङ्खो सुप्पटिपन्नो नु खो दुप्पटिपन्नो’ति कङ्कन्तोपि, ‘एतस्मिं सङ्खरतने दिन्स्स विपाकफलं अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कन्तोपि **सङ्खे कङ्कति** नाम । ‘तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कन्तोपि, ‘तिस्सो सिक्खा सिक्खितपच्चयेन आनिसंसो अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कन्तोपि **सिक्खाय कङ्कति** नाम ।

पुब्बन्तो वुच्चति अतीतानि खन्धधातायतनानि । अपरन्तो अनागतानि । तत्थ अतीतेसु खन्धादीसु ‘अतीतानि नु खो, न नु खो’ति कङ्कन्तो **पुब्बन्ते कङ्कति** नाम । अनागतेसु ‘अनागतानि नु खो, न नु खो’ति कङ्कन्तो **अपरन्ते कङ्कति** नाम । उभयत्थ कङ्कन्तो **पुब्बन्तापरन्ते कङ्कति** नाम । ‘द्वादसपदिकं पच्चयवट्ठं अत्थि नु खो नत्थी’ति कङ्कन्तो **इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु कङ्कति** नाम । तत्रायं वचनत्थो — इमेसं जरामरणादीनं पच्चया ‘इदप्पच्चया’ । इदप्पच्चयानं भावो ‘इदप्पच्चयता’ । इदप्पच्चया एव वा ‘इदप्पच्चयता’; जातिआदीनमेतं अधिवचनं । जातिआदीसु तं तं पटिच्च आगम्म समुप्पन्नाति ‘पटिच्चसमुप्पन्ना’ । इदं वुत्तं होति — इदप्पच्चयताय च पटिच्चसमुप्पन्नेसु च धम्मेसु कङ्कतीति ।

१००९. सीलेनाति गोसीलादिना । **वतेनाति** गोवतादिना । **सीलब्बतेनाति** तदुभयेन । **सुद्धीति** किलेससुद्धि; परमत्थसुद्धिभूतं वा निब्बानमेव । **तदेकट्ठाति** इध पहानेकट्ठं धुरं । इमिस्सा च पाळिया दिट्ठिकिलेसो विचिकिच्छाकिलेसोति द्वेयेव आगता । लोभो दोसो मोहो मानो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे पन अट्ठ अनागता । आहरित्वा पन दीपेतब्बा । एत्थ हि दिट्ठिविचिकिच्छासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लोभो दोसो मोहो मानो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति सब्बेपिमे पहानेकट्ठा हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठं पन आहरित्वा दीपेतब्बं । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिच्छासहगतज्जाति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तत्थ द्वीसु असङ्खारिकदिट्ठिचित्तेसु पहीयन्तेसु तेहि सहजातो लोभो मोहो उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसदिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिगतसम्पयुत्तससङ्खारिकचित्तेसुपि पहीयन्तेसु तेहि सहजातो लोभो मोहो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसदिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं पहानेकट्ठस्मिंयेव सहजेकट्ठं लब्धतीति इदं सहजेकट्ठं आहरित्वा दीपयिंसु ।

तंसम्पयुत्तोति तेहि तदेकट्ठेहि अट्ठहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिब्भोगं वा कत्वा तेन लोभेन तेन दोसेनाति एवं एकेकेन सम्पयुत्तता दीपेतब्बा । तत्थ लोभे गहिते, मोहो मानो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति अयं सङ्खारक्खन्धे किलेसगणो लोभसम्पयुत्तो नाम । दोसे

गहिते, मोहो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोभो दोसो मानो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति अयं किलेसगणो मोहसम्पयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहुप्पन्नो लोभो मोहो थिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तप्पन्ति अयं किलेसगणो मानसम्पयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन थिनेन तेन उद्धच्चेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तप्पेन सम्पयुत्तो तंसम्पयुत्तोति योजना कातब्बा । **तंसमुद्धानन्ति** तेन लोभेन...पे०... तेन अनोत्तप्पेन समुद्धितन्ति अत्थो ।

इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बाति एत्थ दस्सनं नाम सोतापत्तिमग्गो; तेन पहातब्बाति अत्थो । ‘कस्मा पन सोतापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो’ति? ‘पठमं निब्बानदस्सनतो’ । ‘ननु गोत्रभु पठमतरं पस्सती’ति? ‘नो न पस्सति; दिस्वापि कत्तब्बकिच्चं पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो । तस्मा पस्सती’ति न वत्तब्बो । यत्थ कत्थचि राजानं दिस्वापि पण्णाकारं दत्त्वा किच्चनिष्फत्तिया अदिट्ठत्ता ‘अज्जापि राजानं न पस्सामी’ति वदन्तो चेत्थ जानपदपुरिसो निदस्सनं ।

१०११. अवसेसो लोभोति दस्सनेन पहीनावसेसो । लोभो दोसमोहेसुपि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीयाव पहीना । तेहि पन अज्जे दस्सेतुं इदं वुत्तं । **‘तदेकट्ठा’**ति तेहि पाळियं आगतेहि तीहि किलेसेहि सम्पयोगतोपि पहानतोपि एकट्ठा पच्च किलेसा । **नेव दस्सनेन न भावनायाति** इदं संयोजनादीनं विय तेहि मग्गेहि अप्पहातब्बतं सन्धाय वुत्तं । यं पन “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेय्युं, नामज्च रूपज्च एत्थेते निरुज्झन्ती”ति आदिना नयेन कुसलादीनम्पि पहानं अनुज्जातं, तं तेसं मग्गानं अभावितत्ता ये उप्पज्जेय्युं, ते उपनिस्सयपच्चयानं किलेसानं पहीनत्ता पहीनाति इमं परियायं सन्धाय वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

१०१३. दस्सनेनपहातब्बहेतुकत्तिके इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बहेतुकाति निट्ठपेत्वा, पुन **‘तीणि संयोजनानी’**ति आदि पहातब्बे दस्सेत्वा, तदेकट्ठभावेन हेतू चेव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ ‘किज्चापि दस्सनेन पहातब्बेसु हेतूसु लोभसहगतो मोहो लोभेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन, लोभदोसा च मोहेनाति पहातब्बहेतुकपदेपेते सङ्गहं गच्छन्ति, विचिकिच्छासहगतो पन मोहो अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेन हेतुयेव, न सहेतुकोति तस्स पहानं दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बहेतू’ति वुत्तं ।

१०१८. दुतियपदे उद्धच्चसहगतस्स मोहस्स पहानं दस्सेतुं **इमे धम्मा भावनाय पहातब्बहेतू**ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो, विचिकिच्छासहगतो विय अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातब्बहेतुकपदं न भजति । ततियपदे **अवसेसा अकुसलाति** पुन अकुसलग्गहणं विचिकिच्छुद्धच्चसहगतानं मोहानं सङ्गहत्थं कतं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातब्बहेतुका नाम न होन्ति ।

१०२९. परित्तरम्मणत्तिके **आरब्भाति** आरम्मणं कत्वा । सयज्हि परित्ता वा होन्तु महग्गता वा, परित्तधम्मे आरम्मणं कत्वा उप्पन्ना **परित्तरम्मणा**, महग्गते आरम्मणं कत्वा उप्पन्ना **महग्गतारम्मणा**, अप्पमाणे आरम्मणं कत्वा उप्पन्ना **अप्पमाणाारम्मणा** । ते पन परित्तापि होन्ति महग्गतापि अप्पमाणापि ।

१०३५. मिच्छत्तत्तिके **आनन्तरिकानीति** अनन्तरायेन फलदायकानि; मातुघातककम्मादीनमेतं अधिवचनं । तेसु हि एकस्मिम्पि कम्मे कते तं पटिबाहित्वा अज्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरुप्पमाणेपि हि सुवण्णथूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमयपाकारं विहारं कारेत्वा तं पूरेत्वा निसिन्नस्स बुद्धप्पमुखस्स सङ्गस्स यावजीवं चत्तारो पच्चये ददतोपि तं कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिबाहेतुं न सक्कोति एव । **या च मिच्छादिट्ठि नियताति** अहेतुकवादअकिरियवादनत्थिकवादेसु अज्जतरा । तज्जि गहेत्वा ठितं पुग्गलं बुद्धसत्तम्पि बुद्धसहस्सम्पि बोधेतुं न सक्कोति ।

१०३८. मग्गारम्मणत्तिके **अरियमग्गं आरब्भाति** लोकुत्तरमग्गं आरम्मणं कत्वा । ते पन परित्तापि होन्ति महग्गतापि ।

१०३९. मग्गहेतुकनिद्देसे पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसम्पयुत्तानं खन्धानं सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गभूतेन सम्मादिट्ठिसङ्घातेन हेतुना सेसमग्गङ्गानं सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गे उप्पन्नहेतूहि सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितोति वेदितब्बो ।

१०४०. अधिपतिं करित्वाति आरम्भणाधिपतिं कत्वा । ते च खो परित्तधम्माव होन्ति । अरियसावकानज्झि अत्तनो मग्गं गरुं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्भणाधिपतिं लब्धति । चेतोपरियजाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पच्चवेक्खमानो गरुं करोन्तोपि अत्तना पटिविद्धमग्गं विय गरुं न करोति । ‘यमकपाटिहारियं करोन्तं तथागतं दिस्वा तस्स मग्गं गरुं करोति न करोती’ति? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किञ्चि धम्मं गरुं करोति ठपेत्वा मग्गं फलं निब्बानन्ति । एत्थापि अयमेवत्थो । **वीमंसाधिपतेय्यन्ति** इदं सहजाताधिपतिं दस्सेतुं वुत्तं । छन्दज्झि जेट्टकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपति नाम होति, न मग्गो । सेसधम्मापि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । चित्तेपि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्टकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपति चेव होति मग्गो चाति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । वीरियेपि एसेव नयो ।

१०४१. उपपन्नत्तिकनिद्देसे जाताति निब्बत्ता, पटिलद्धत्तभावा । **भूताति**आदीनि तेसंयेव वेवचनानि । जाता एव हि भावप्पत्तिया भूता । पच्चयसंयोगे जातत्ता **सज्जाता** । निब्बत्तिलक्खणप्पत्तत्ता **निब्बत्ता** । उपसग्गेन पन पदं वड्डेत्वा **अभिनिब्बत्ताति** वुत्ता । पाकटीभूताति पातुभूता । पुब्बन्ततो उद्धं पन्नाति **उपपन्ना** । उपसग्गेन पदं वड्डेत्वा **समुपपन्नाति** वुत्ता । निब्बत्तद्वेनेव उद्धं ठिताति **उड्डिता** । पच्चयसंयोगे उड्डिताति **समुड्डिता** । पुन **उपपन्नाति**वचने कारणं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । **उपपन्नंसेन सङ्गहिताति** उपपन्नकोट्टासेन गणनं गता । **रूपं वेदना सज्जा सङ्कारा विज्जाणन्ति** इदं नेसं सभावदस्सनं । दुतियपदनिद्देसो वुत्तपटिसेधनयेन वेदितब्बो । ततियपदनिद्देसो उत्तानत्थोयेव ।

अयं पन तिको द्विन्नं अद्धानं वसेन पूरेत्वा दस्सितो । लद्धोकासस्स हि कम्मस्स विपाको दुविधो — खणप्पत्तो, च अप्पत्तो च । तत्थ ‘खणप्पत्तो’ उपपन्नो नाम । ‘अप्पत्तो’ चित्तानन्तरे वा उपपज्जतु, कप्पसतसहस्सातिक्कमे वा । धुवपच्चयट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जातो । यथा हि — “तिट्ठतेव सायं, पोट्टपाद, अरूपी अत्ता सज्जामयो । अथ इमस्स पुरिसस्स अज्जा च सज्जा उपपज्जन्ति अज्जा च सज्जा निरुज्जन्ती”ति (दी० नि० १.४१९) । एत्थ आरुप्ये कामावचरसज्जापवत्तिकाले किञ्चापि मूलभवङ्गसज्जा निरुद्धा कामावचरसज्जाय पन निरुद्धकाले अवस्सं सा उपपज्जिस्सतीति अरूपसङ्गातो अत्ता नत्थीति सङ्ख्यं अगन्त्वा ‘तिट्ठतेव’ नामाति जातो । एवमेव लद्धोकासस्स कम्मस्स विपाको दुविधो...पे०... धुवपच्चयट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जातो ।

यदि पन आयूहितं कुसलाकुसलकम्मं सब्बं विपाकं ददेय्य, अज्जस्स ओकासो न भवेय्य । तं पन दुविधं होति — धुवविपाकं, अधुवविपाकञ्च । तत्थ पञ्च आनन्तरियकम्मनि, अट्ठ समापत्तियो, चत्तारो अरियमग्गाति एतं ‘धुवविपाकं’ नाम । तं पन खणप्पत्तम्पि अत्थि, अप्पत्तम्पि । तत्थ ‘खणप्पत्तं’ उपपन्नं नाम । ‘अप्पत्तं’ अनुपपन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तानन्तरे वा उपपज्जतु कप्पसतसहस्सातिक्कमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुपपन्नं नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जातं । मेत्तेय्यबोधिसत्तस्स मग्गो अनुपपन्नो नाम, फलं उप्पादिनो धम्मायेव नाम जातं ।

१०४४. अतीतत्तिकनिद्देसे अतीताति खणत्तयं अतिक्कन्ता । **निरुद्धाति** निरोधप्पत्ता । **विगताति** विभवं गता, विगच्छिता वा । **विपरिणताति** पकतिविजहनेन विपरिणामं गता । निरोधसङ्गातं अत्थं गताति **अत्थङ्गता** । **अब्भत्थङ्गताति** उपसग्गेन पदं वड्डितं । **उपपज्जित्वा विगताति** निब्बत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो **अनागतादीसुपि** एसेव नयो । **अतीतंसेन सङ्गहिताति** अतीतकोट्टासेन गणनं गता । कतमे तेति? रूपं वेदना सज्जा सङ्कारा विज्जाणं । परतो अनागतादीसुपि एसेव नयो ।

१०४७. अतीतारम्भणत्तिकनिद्देसे अतीते धम्मे आरब्भातिआदीसु परित्तमहग्गताव धम्मा वेदितब्बा । ते हि अतीतादीनि आरब्भ उपपज्जन्ति ।

१०५०. अज्झत्तत्तिकनिद्देसे तेसं तेसन्ति पदद्वयेन सब्बसत्ते परियादियाति । **अज्झत्तं पच्चत्तन्ति** उभयं नियकज्झत्ताधिवचनं । **नियताति** अत्तनि जाता । **पाटिपुग्लिकाति** पाटियेक्कस्स पाटियेक्कस्स पुग्लस्स सन्तका । **उपादिण्णाति** सरीरट्ठका । ते हि कम्मनिब्बत्ता वा होन्तु मा वा, आदिन्नगहितपरामट्ठवसेन पन इध उपादिण्णाति वुत्ता ।

१०५१. परसत्तानन्ति अत्तानं ठपेत्वा अवसेससत्तानं । **परपुग्लानन्ति** तस्सेव वेवचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । **तदुभयन्ति** तं उभयं ।

१०५३. अज्झत्तारम्मणत्तिकस्स पठमपदे परित्तमहग्गता धम्मा वेदितब्बा । दुतिये अप्पमाणापि । ततिये परित्तमहग्गताव । अप्पमाणा पन कालेन बहिद्वा कालेन अज्झत्तं आरम्मणं न करोन्ति । सनिदस्सनत्तिकनिद्देसो उत्तानोयेवाति ।

दुक्खनिक्खेपकथा

१०६२. दुकेसु अदोसनिद्देसे मेत्तायनवसेन मेत्ति । मेत्ताकारो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमङ्गिनो चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयतीति अनुद्वा, रक्खतीति अत्थो । अनुद्वाकारो अनुद्वायना । अनुद्वायितस्स भावो अनुद्वायितत्तं । हितस्स एसनवसेन हितेसिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सब्बेहिपि इमेहि पदेहि उपचारप्पनाप्पत्ता मेत्ताव वुत्ता । सेसपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

१०६३. अमोहनिद्देसे दुक्खे जाणन्ति दुक्खसच्चे पज्जा । दुक्खसमुदयेति आदीसुपि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसनपटिवेधपच्चवेक्खणासु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपटिवेधपच्चवेक्खणासु एव । तथा पटिपदाय । पुब्बन्तेति अतीतकोट्ठासे । अपरन्तेति अनागतकोट्ठासे । पुब्बन्तापरन्तेति तदुभये । इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु जाणन्ति अयं पच्चयो, इदं पच्चयुप्पन्नं, इदं पटिच्च इदं निब्बत्तन्ति, एवं पच्चयेसु च पच्चयुप्पन्नधम्मेसु च जाणं ।

१०६५. लोभनिद्देसेपि हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमत्थो — रज्जनवसेन रागो । बलवरज्जनट्टेन सारागो । विसयेसु सत्तानं अनुनयनतो अनुनयो । अनुरुज्झतीति अनुरोधो, कामेतीति अत्थो । यत्थ कत्थचि भवे सत्ता एताय नन्दन्ति, सयं वा नन्दतीति नन्दी । नन्दी च सा रज्जनट्टेन रागो चाति नन्दीरागो । तत्थ एकस्मिं आरम्मणे सकिं उप्पन्ना तण्हा ‘नन्दी’ । पुनप्पुनं उप्पज्जमाना ‘नन्दीरागो’ति वुच्चति । चित्तस्स सारागोति यो हेट्ठा बलवरज्जनट्टेन सारागोति वुत्तो, सो न सत्तस्स, चित्तस्सेव सारागोति अत्थो ।

इच्छन्ति एताय आरम्मणानीति इच्छा । बहलकिलेसभावेन मुच्छन्ति एताय पाणिनोति मुच्छा । गिलित्वा परिनिट्ठपेत्वा गहणवसेन अज्झोसानं । इमिना सत्ता गिज्झन्ति, गेधं आपज्जन्तीति गेधो; बहलट्टेन वा गेधो । “गेधं वा पवनसण्ड”न्ति हि बहलट्टेनेव वुत्तं । अनन्तरपदं उपसग्ववसेन वड्डितं । सब्बतोभागेन वा गेधोति पलिगेधो । सज्जन्ति एतेनाति सङ्गो; लग्गनट्टेन वा सङ्गो । ओसीदनट्टेन पङ्गो । आकड्डनवसेन एजा । “एजा इमं पुरिसं परिकड्डति तस्स तस्सेव भवस्स अभिनिब्बत्तिया”ति हि वुत्तं । वज्जनट्टेन माया । वट्टस्मिं सत्तानं जननट्टेन जनिका । “तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विधावती”ति (सं० नि० १.५५-५७) हि वुत्तं । वट्टस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेतीति सज्जननी । घटनट्टेन सिब्बिनी । अयज्झि वट्टस्मिं सत्ते चुतिपटिसन्धिवसेन सिब्बति घटेति, तुन्नकारो विय पिलोतिकाय पिलोतिकं; तस्मा घटनट्टेन सिब्बिनीति वुत्ता । अनेकप्पकारं विसयजालं तण्हाविप्फन्दितनिवेससङ्घातं वा जालमस्सा अत्थीति जालिनी ।

आकड्डनट्टेन सीघसोता सरिता वियाति सरिता । अल्लट्टेन वा सरिता । वुत्तज्हेतं — “सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो”ति (ध० प० ३४१) । अल्लानि चेव सिनिद्धानि चाति अयज्हेत्थ अत्थो । विसताति विसत्तिका । विसटाति विसत्तिका । विसालाति विसत्तिका । विसक्कतीति विसत्तिका । विसंवादिकाति विसत्तिका । विसंहरतीति विसत्तिका । विसमूलाति विसत्तिका । विसफलाति विसत्तिका । विसपरिभोगाति विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सदे गन्धे रसे फोड्डब्बे धम्मे कुले गणे वित्थताति विसत्तिका (महानि० ३) । अनयव्यसनपापनट्टेन कुम्मानुबन्धसुत्तकं वियाति सुत्तं । वुत्तज्हेतं — “सुत्तकन्ति खो, भिक्खवे, नन्दीरागस्सेतं अधिवचन”न्ति (सं० नि० २.१५९) । रूपादीसु वित्थतट्टेन विसटा । तस्स तस्स पटिलाभत्थाय सत्ते आयूहापेतीति आयूहिनी । उक्कण्ठितुं अप्पदानतो सहायट्टेन दुत्तिया । अयज्झि सत्तानं वट्टस्मिं उक्कण्ठितुं न देति, गतगतट्टेन पियसहायो विय अभिरमापेति । तेन वुत्तं —

“तण्हादुतियो पुरिसो, दीघमद्धान संसरं ।

इत्थभावज्जथाभावं, संसारं नातिवत्तती”ति ॥ (अ० नि० ४.९; इतिवु० १५; महानि० १९१; चूळनि० पारायनानुगीतिगाथानिद्देस १०७) ।

पणिधानकवसेन पणिधि । भवनेत्तीति भवरज्जु । एताय हि सत्ता, रज्जुया गीवाय बद्धा गोणा विय, इच्छित्तिच्छित्तट्टानं निर्यन्ति । तं तं आरम्मणं वनति भजति अल्लीयतीति वनं । वनति याचतीति वा वनं । वनर्थोति व्यज्जनेन पदं वड्डितं । अनत्थदुक्खानं वा समुट्ठापनट्टेन गहनट्टेन च वनं वियाति ‘वनं’; बलवतण्हायेतं नामं । गहनतरट्टेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं —

“वनं छिन्दथ मा रुक्खं, वनतो जायते भयं ।
छेत्वा वनञ्च वनथञ्च, निब्बना होथ भिक्खवो”ति ॥ (ध० प० २८३) ।

सन्धवनवसेन **सन्धवो**; संसर्गोति अत्थो । सो दुविधो — तण्हासन्धवो मित्तसन्धवो च । तेसु इध तण्हासन्धवो अधिप्पेतो । सिनेहवसेन **सिनेहो** । आलयकरणवसेन अपेक्खतीति **अपेक्खा** । वुत्तम्पि चेतं — “इमानि ते देव चतुरासीतिनगरसहस्सानि कुसावतीराजधानीपमुखानि । एत्थ देव छन्दं जनेहि, जीविते अपेक्खं करोही”ति (दी० नि० २.२६६) । आलयं करोहीति अयज्हेत्थ अत्थो । पाटियेक्के पाटियेक्के आरम्मणे बन्धतीति **पटिबन्धु** । जातकट्टेन वा पाटियेक्को बन्धूतिपि पटिबन्धु । निच्चसन्निस्सितट्टेन हि सत्तानं तण्हासमो बन्धु नाम नत्थि ।

आरम्मणानं असनतो **आसा** । अज्झोत्थरणतो चेव तित्तिं अनुपगन्त्वाव परिभुञ्जनतो चाति अत्थो । आसिसनवसेन **आसिसना** । आसिसितस्स भावो **आसिसितत्तं** । इदानि तस्सा पवत्तिट्ठानं दस्सेतुं **रूपासा**तिआदि वुत्तं । तत्थ आसिसनवसेन आसाति आसाय अत्थं गहेत्वा रूपे आसा **रूपासा**ति एवं नवपि पदानि वेदितब्बानि । एत्थ च पुरिमानि पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि । परिक्रारलोभवसेन छट्ठं । तं विससेतो पब्बजितानं । ततो परानि तीणि अतित्तियवत्थुवसेन गहट्ठानं । न हि तेसं धनपुत्तजीवितेहि अज्जं पियतरं अत्थि । ‘एतं मय्हं एतं मय्हं’न्ति वा ‘असुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं’न्ति वा एवं सत्ते जप्पापेतीति **जप्पा** । परतो द्वे पदानि उपसर्गेण वट्ठितानि । ततो परं अज्जेनाकारेण विभजितुं आरद्धत्ता पुन **जप्पा**ति वुत्तं । जप्पनाकारो **जप्पना** । जप्पितस्स भावो **जप्पितत्तं** । पुनप्पुनं विसये लुम्पति आकट्ठतीति लोलुपो । लोलुपस्स भावो **लोलुप्यं** । लोलुप्पाकारो **लोलुप्पायना** । लोलुप्पसमङ्गिनो भावो **लोलुप्पायितत्तं** ।

पुच्छज्जिकताति याय तण्हाय लाभट्ठानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनखा विय, कम्पमाना विचरन्ति, तं तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापमनापे विसये कामेतीति साधुकामो । तस्स भावो **साधुकम्यता** । माता मातुच्छातिआदिके अयुत्तट्ठाने रागोति **अधम्मरागो** । युत्तट्ठानेपि बलवा हुत्वा उप्पन्नलोभो **विसमलोभो** । “रागो विसम”न्तिआदिवचनतो (विभ० १२४) वा युत्तट्ठाने वा अयुत्तट्ठाने वा उप्पन्नो छन्दरागो अधम्मट्टेन ‘अधम्मरागो’, विसमट्टेन ‘विसमलोभो’ति वेदितब्बो ।

आरम्मणानं निकामनवसेन **निकन्ति** । निकामनाकारो **निकामना** । पत्थनावसेन **पत्थना** । पिहायनवसेन **पिहना** । सुट्ठु पत्थना **सम्पत्थना** । पञ्चसु कामगुणेषु तण्हा **कामतण्हा** । रूपारूपभवे तण्हा **भवतण्हा** । उच्छेदसङ्घाते विभवे तण्हा **विभवतण्हा** । सुद्धे रूपभवस्मियेव तण्हा **रूपतण्हा** । अरूपभवे तण्हा **अरूपतण्हा** । उच्छेददिट्ठिसहगतो रागो दिट्ठिरागो । निरोधे तण्हा **निरोधतण्हा** । रूपे तण्हा **रूपतण्हा** । सद्दे तण्हा **सद्वतण्हा** । गन्धतण्हादीसुपि एसेव नयो । ओघादयो वुत्तत्थाव ।

कुसलधम्मे आवरतीति **आवरणं** । छादनवसेन **छादनं** । सत्ते वट्ठस्मिं बन्धतीति **बन्धनं** । चित्तं उपगन्त्वा किलिस्सति संकिलिट्ठं करोतीति **उपक्किलेसो** । थामगतट्टेन अनुसेतीति **अनुसयो** । उप्पज्जमाना चित्तं परियुट्ठातीति **परियुट्ठानं**; उप्पज्जितुं अप्पदानेन कुसलचारं गण्हातीति अत्थो । “चोरा मग्गे परियुट्ठिंसु धुत्ता मग्गे परियुट्ठिंसू”तिआदीसु (चूळव० ४३०) हि मग्गं गण्हिंसूति अत्थो । एवमिधापि गहणट्टेन परियुट्ठानं वेदितब्बं । पलिवेठनट्टेन लता वियाति **लता** । “लता उब्भिज्ज तिट्ठती”ति (ध० प० ३४०) आगतट्ठानेपि अयं तण्हा लताति वुत्ता । विविधानि वत्थूनि इच्छतीति **वेविच्छं** । वट्ठदुक्खस्स मूलन्ति **दुक्खमूलं** । तस्सेव दुक्खस्स निदानन्ति **दुक्खनिदानं** । तं दुक्खं इतो पभवतीति **दुक्खप्पभवो** । बन्धनट्टेन पासो वियाति पासो । मारस्स पासो **मारपासो** । दुरुग्लिनट्टेन बळिसं वियाति बळिसं । मारस्स बळिसं **मारबळिसं** । तण्हाभिभूता मारस्स विसयं नातिक्कमन्ति, तेसं उपरि मारो वसं वत्तेतीति इमिना परियायेन मारस्स विसयोति **मारविसयो** । सन्दनट्टेन तण्हाव नदी **तण्हानदी** । अज्झोत्थरणट्टेन तण्हाव जालं **तण्हाजालं** । यथा सुनखा गहुलबद्धा यदिच्छकं नीयन्ति, एवं तण्हाबद्धा सत्तापीति दळ्ढबन्धनट्टेन गहुलं वियाति गहुलं । तण्हाव गहुलं **तण्हागहुलं** । दुप्पूरणट्टेन तण्हाव समुद्धो **तण्हासमुद्धो** ।

१०६६. दोसनिद्वेसे **अनत्थं मे अचरीति** अवुट्ठिं मे अकासि । इमिना उपायेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो । **अट्ठाने वा पन आघातोति** अकारणे कोपो — एकच्चो हि ‘देवो अतिवस्सती’ति कुप्पति, ‘न वस्सती’ति कुप्पति, ‘सूरियो तप्पती’ति कुप्पति, ‘न तप्पती’ति कुप्पति, वाते वायन्तेपि कुप्पति, अवायन्तेपि कुप्पति, सम्मज्जितुं असक्कोन्तो बोधिपण्णानं कुप्पति, चीवरं पारुपितुं असक्कोन्तो वातस्स कुप्पति, उपक्खलित्वा खाणुकस्स कुप्पति इदं सन्धाय वुत्तं — अट्ठाने वा पन आघातो जायतीति । तत्थ हेट्ठा नवसु ठानेसु सत्ते आरब्ध उप्पन्नत्ता कम्मपथभेदो होति । अट्ठानाघातो पन सङ्घारेसु उप्पन्नो कम्मपथभेदं न करोति । चित्तं आघातेन्तो उप्पन्नोति **चित्तस्स आघातो** । ततो

बलवतरो **पटिघातो**। पटिहज्जनवसेन **पटिघं**। पटिविरुज्झतीति **पटिविरोधो**। कुप्पनवसेन **कोपो**। **पकोपो सम्पकोपो**ति उपसगणेन पदं वड्ढितं। दुस्सनवसेन **दोसो**। **पदोसो सम्पदोसो**ति उपसगणेन पदं वड्ढितं। **चित्तस्स व्यापत्ती**ति चित्तस्स विपन्नता, विपरिवत्तनाकारो। मनं पदूसयमानो उप्पज्जतीति **मनोपदोसो**। कुज्झनवसेन **कोधो**। कुज्झनाकारो **कुज्झना**। कुज्झितस्स भावो **कुज्झितत्तं**।

इदानीं अकुसलनिद्वेसे वृत्तनयं दस्सेतुं **दोसो दुस्सना**तिआदि वृत्तं। तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो...पे०... कुज्झितत्तं”न्ति च इध वृत्तो, “दोसो दुस्सना”तिआदिना नयेन हेट्ठा वृत्तो, अयं वुच्चति दोसोति। एवमेत्थ योजना कातब्बा। एवञ्चि सति पुनरुत्तिदोसो पटिसेधितो होति। मोहनिद्वेसो अमोहनिद्वेसे वृत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो। सब्बाकारेन पनेस **विभङ्गदुकथायं** आवि भविस्सति।

१०७९. तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुकाति तेहि हेतुधम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा नहेतुधम्मा वा ते सहेतुका। अहेतुकपदेपि एसेव नयो। एत्थ च हेतु हेतुयेव च होति, तिण्णं वा द्विन्नं वा एकतो उप्पत्तियं सहेतुको च। विचिकिच्छुद्धच्चसहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको। हेतुसम्पयुत्तदुकनिद्वेसेपि एसेव नयो।

१०९१. सङ्खतदुकनिद्वेसे पुरिमदुके वृत्तं असङ्खतधातुं सन्धाय **यो एव सो धम्मा**ति एकवचननिद्वेसो कतो। पुरिमदुके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उद्धटत्ता इमे धम्मा अप्पच्चयाति पुच्छानुसन्धिनयेन बहुवचनं कतं। **इमे धम्मा सनिदस्सना**तिआदीसुपि एसेव नयो।

११०१. केनचि विज्जेय्यदुकनिद्वेसे **चक्खुविज्जेय्या**ति चक्खुविज्जाणेन विजानितब्बा। सेसपदेसुपि एसेव नयो। एत्थ च **केनचि** विज्जेय्याति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा विजानितब्बा। **केनचि न विज्जेय्या**ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितब्बा। ‘एवं सन्ते द्विन्नम्पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होती’ति हेट्ठा वृत्तत्ता ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या’ति अयं दुको न होति। रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सद्धो न चक्खुविज्जेय्योति इममत्थं गहेत्वा ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या’ति अयमेको दुकोति वेदितब्बो। एवं एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा वीसति दुका विभत्ताति वेदितब्बा।

किं पन ‘मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न विज्जेय्या’ नत्थि? तेनेत्थ दुका न वृत्ताति? नो नत्थि, ववत्थानाभावतो पन न वृत्ता। न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एवाति ववत्थानं अत्थि, एवं मनोविज्जाणेनापीति ववत्थानाभावतो एत्थ दुका न वृत्ता। मनोविज्जाणेन पन केनचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या चाति अयमत्थो अत्थि। तस्मा सो अवृत्तोपि यथालाभवसेन वेदितब्बो। मनोविज्जाणन्ति हि सङ्ख्यं गतेहि कामावचरधम्मेहि कामावचरधम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या। तेहियेव रूपावचरादिधम्मापि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या। रूपावचरेहिपि कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या। तेहेव रूपावचरादयोपि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या। अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या। अरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या। तेषि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या। अपरियापन्नेहि कामावचरादयो नेव विज्जेय्या। अपरियापन्ना पन निब्बानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या। तेषि च मग्गफलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्याति।

११०२. आसवनिद्वेसे पञ्चकामगुणिको रागो **कामासवो** नाम। रूपारूपभवेसु छन्दरागो ज्ञाननिकन्ति सस्सतदिट्ठिसहजातो रागो भववसेन पत्थना **भवासवो** नाम। द्वासट्ठि दिट्ठियो **दिट्ठासवो** नाम। अट्ठसु ठानेसु अज्जाणं **अविज्जासवो** नाम। तत्थ तत्थ आगतेसु पन आसवेसु असम्मोहत्थं एकविधादिभेदो वेदितब्बो। अत्थतो हेते चिरपारिवासियट्ठेन आसवाति एवं एकविधाव होन्ति। विनये पन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संवराय सम्प्रायिकानं आसवानं पटिघाताया”ति (पारा० ३९) दुविधेन आगता। सुत्तन्ते **सळायतने** ताव “तयोमे, आवुसो, आसवा — कामासवो भवासवो अविज्जासवो”ति (सं० नि० ४.३२१) तिविधेन आगता। निब्बेधिकपरियाये “अत्थि, भिक्खवे, आसवा निरयगमनीया, अत्थि आसवा तिरच्छानयोनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविसयगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोकगमनीया, अत्थि आसवा देवलोकगमनीया”ति (अ० नि० ६.६३) पञ्चविधेन आगता। छक्कनिपाते **आहुनेय्यसुत्ते** — “अत्थि आसवा संवरा पहातब्बा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातब्बा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातब्बा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातब्बा, अत्थि आसवा विनोदना पहातब्बा, अत्थि आसवा भावना पहातब्बा”ति (अ० नि० ६.५८) छब्बिधेन आगता। **सब्बासवपरियाये** (म० नि०

१.१४ आदयो) ‘दस्सनपहातब्बेहि’ सद्धिं सत्तविधेन आगता । इध पनेते कामासवादिभेदतो चतुब्बिधेन आगता । तत्रायं वचनत्थो — पञ्चकामगुणसङ्घाते कामे आसवो ‘**कामासवो**’ । रूपारूपसङ्घाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधेपि भवे आसवो ‘**भवासवो**’ । दिट्ठि एव आसवो ‘**दिट्ठासवो**’ । अविज्जाव आसवो ‘**अविज्जासवो**’ ।

११०३. कामेसूति पञ्चसु कामगुणेषु । **कामच्छन्दो**ति कामसङ्घातो छन्दो, न कत्तुकम्पताछन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रज्जनवसेन च कामोयेव रागो **कामरागो** । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामोव नन्दीति **कामनन्दी** । एवं सब्बत्थ कामत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन **कामतण्हा**, सिनेहनट्ठेन **कामसिनेहो**, परिडङ्हनट्ठेन **कामपरिळाहो**, मुच्छनट्ठेन **काममुच्छा**, गिलित्वा परिनिट्ठापनट्ठेन **कामज्झोसानन्ति** वेदितब्बं । अयं **वुच्चतीति** अयं अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम वुच्चति ।

११०४. भवेसु भवच्छन्दोति रूपारूपभवेसु भवपत्थनावसेनेव पवत्तो छन्दो ‘**भवच्छन्दो**’ । सेसपदानिपि इमिनाव नयेन वेदितब्बानि ।

११०५. सस्सतो लोकोति वातिआदीहि दसहाकारेहि दिट्ठिप्पभेदोव वुत्तो । तत्थ **सस्सतो लोकोति** एत्थ खन्धपञ्चकं लोकोति गहेत्वा ‘अयं लोको निच्चो धुवो सब्बकालिको’ति गण्हन्तस्स ‘सस्सत’न्ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । **असस्सतो**ति तमेव लोकं ‘उच्छिज्जति विनस्सती’ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । **अन्तवा**ति परित्तकसिणलाभिणो ‘सुप्पमत्ते वा सरावमत्ते वा’ कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तितरूपारूपधम्मे लोकोति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च ‘अन्तवा’ति गण्हन्तस्स ‘अन्तवा लोको’ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठिपि होति उच्छेददिट्ठिपि । विपुलकसिणलाभिणो पन तस्मिं कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तितरूपारूपधम्मे लोकोति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च ‘अनन्तो’ति गण्हन्तस्स ‘अनन्तवा लोको’ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठिपि होति, उच्छेददिट्ठिपि ।

तं जीवं तं सरीरन्ति भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव ‘जीवं’न्ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने ‘जीवम्पि उच्छिज्जती’ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अज्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमानेपि ‘जीवं न उच्छिज्जती’ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । **होति तथागतो परं मरणा**तिआदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होतीति गण्हतो पठमा सस्सतदिट्ठि । न होतीति गण्हतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होतीति गण्हतो ततिया एकच्चसस्सतदिट्ठि । **नेव होति न नहोतीति** गण्हतो चतुत्था अमराविकखेपदिट्ठि । **इमे धम्मा आसवा**ति इमे कामासवञ्च भवासवञ्च रागवसेन एकतो कत्वा, सङ्खेपतो तयो, वित्थारतो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

यो पन ब्रह्मानं विमानकप्परुक्खआभरणेषु छन्दरागो उप्पज्जति, सो कामासवो होति न होतीति? न होति । कस्मा? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इधेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पत्वा लोभो हेतु नाम होति । गन्थगोच्छकं पत्वा अभिज्झाकायगन्थो नाम । किलेसगोच्छकं पत्वा लोभो किलेसो नाम होति । दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होतीति? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तज्जेतं “दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिन्नदानं न महप्फलं होति, न महानिसंसं”न्ति (पटि० म० १.१२९) ।

इमे पन आसवे किलेसपटिपाटियापि आहरितुं वट्ठति, मग्गपटिपाटियापि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनागामिमग्गेन पहीयति, भवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जासवो अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठासवो पहीयति, अनागामिमग्गेन कामासवो, अरहत्तमग्गेन भवासवो अविज्जासवो चाति ।

११२१. संयोजनेसु माननिद्वेसे सेय्योहमस्मीति मानोति उत्तमट्ठेन ‘अहं सेय्यो’ति एवं उप्पन्नमानो । **सदिसोहमस्मीति मानो**ति समसमट्ठेन ‘अहं सदिसो’ति एवं उप्पन्नमानो । **हीनोहमस्मीति मानो**ति लामकट्ठेन ‘अहं हीनो’ति एवं उप्पन्नमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानोति इमे तयो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेय्यस्सापि हि ‘अहं सेय्यो सदिसो हीनो’ति तयो माना उप्पज्जन्ति । सदिसस्सापि, हीनस्सापि । तत्थ सेय्यस्स सेय्यमानोव याथावमानो, इतरे द्वे अयाथावमाना । सदिसस्स सदिसमानोव... पे०... हीनस्स हीनमानोव याथावमानो, इतरे द्वे अयाथावमाना । इमिना किं कथितं? एकस्स तयो माना उप्पज्जन्तीति कथितं । खुद्दकवत्थुके पन पठमकमानभाजनीये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जतीति कथितो ।

मानकरणवसेन **मानो**। **मज्जना मज्जितत्तन्ति** आकारभावनिद्देसा। उस्सितट्ठेन **उन्नति**। यस्सुप्पज्जति तं पुग्गलं उन्नामेति, उक्खिपित्वा ठपेतीति **उन्नमो**। समुस्सितट्ठेन **धजो**। उक्खिपनट्ठेन चित्तं सम्पग्गणातीति **सम्पग्गाहो**। केतुं वुच्चति बहू सु धजेसु अच्चुगगतधजो। मानोपि पुनप्पुनं उप्पज्जमानो अपरापरे उपादाय अच्चुगगतट्ठेन केतुं वियाति 'केतुं'। केतुं इच्छतीति केतुकम्यं, तस्स भावो **केतुकम्यता**। सा पन चित्तस्स, न अत्तनो। तेन वुत्तं — 'केतुकम्यता चित्तस्सा'ति। मानसम्पयुत्तञ्चि चित्तं केतुं इच्छति। तस्स च भावो केतुकम्यता; केतुसङ्घातो मानोति।

११२६. इस्सानिद्देसे या **परलाभसक्कारगरुकारमाननवन्दनपूजनासु** इस्साति या एतेसु परेसं लाभादीसु 'किं इमिना इमेस'न्ति परसम्पत्तिखियनलक्खणा इस्सा। तत्थ **लाभो**ति चीवरादीनं चतुन्नं पच्चयानं पटिलाभो। इस्सुकी हि पुग्गलो परस्स तं लाभं खिय्यति, 'किं इमस्स इमिना'ति न इच्छति। **सक्कारो**ति तेसंयेव पच्चयानं सुकतानं सुन्दरानं पटिलाभो। **गरुकारो**ति गरुकिरिया, भारियकरणं। **माननन्ति** मनेन पियकरणं। **वन्दनन्ति** पच्चपतिट्ठितेन वन्दनं। **पूजनाति** गन्धमालादीहि पूजना। इस्सायनवसेन **इस्सा**। इस्साकारो **इस्सायना**। इस्सायितभावो **इस्सायितत्तं**। **उसूया**दीनि इस्सादिवेवचनानि।

इमिस्सा पन इस्साय खियनलक्खणं आगारिकेनापि अनागारिकेनापि दीपेतब्बं। आगारिको हि एकच्चो कसिवणिज्जादीसु अज्जतरेन आजीवेन अत्तनो पुरिसकारं निस्साय भद्दकं यानं वा वाहनं वा रतनं वा लभति। अपरो तस्स अलाभत्थिको तेन लाभेन न तुस्सति। 'कदा नु खो एस इमाय सम्पत्तिया परिहायित्वा कपणो हुत्वा चरिस्सती'ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताय सम्पत्तिया परिहीने अत्तमनो होति। अनागारिकोपि एको इस्सामनको अज्जं अत्तनो सुतपरियत्तिआदीनि निस्साय उप्पन्नलाभादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एसो इमेहि लाभादीहि परिहायिस्सती'ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं पस्सति, तदा अत्तमनो होति। एवं परसम्पत्तिखियनलक्खणा 'इस्सा'ति वेदितब्बा।

११२७. मच्छरियनिद्देसे वत्थुतो मच्छरियदस्सनत्थं '**पच्च मच्छरियानि आवासमच्छरियं**'न्तिआदि वुत्तं। तत्थ आवासे मच्छरियं **आवासमच्छरियं**। सेसपदेसुपि एसेव नयो।

आवासो नाम सकलारामोपि परिवेणम्पि एकोवरकोपि रत्तिट्ठानदिवाट्ठानादीनिपि। तेसु वसन्ता सुखं वसन्ति पच्चये लभन्ति। एको भिक्खु वत्तसम्पन्नस्सेव पेसलस्स भिक्खुनो तत्थ आगमनं न इच्छति। आगतोपि 'खिप्पं गच्छतू'ति चिन्तेति। इदं '**आवासमच्छरियं**' नाम। भण्डनकारकादीनं पन तत्थ वासं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति।

कुलन्ति उपट्ठाककुलम्पि जातिकुलम्पि। तत्थ अज्जस्स उपसङ्कमनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति। पापपुग्गलस्स पन उपसङ्कमनं अनिच्छन्तोपि मच्छरी नाम न होति। सो हि तेसं पसादभेदाय पटिपज्जति। पसादं रक्खितुं समत्थस्सेव पन भिक्खुनो तत्थ उपसङ्कमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम होति।

लाभोति चतुपच्चयलाभो। तं अज्जस्मिं सीलवन्तेयेव लभन्ते 'मा लभतू'ति चिन्तेन्तस्स लाभमच्छरियं होति। यो पन सद्भादेय्यं विनिपातेति, अपरिभोगदुप्परिभोगादिवसेन विनासेति, पूतिभावं गच्छन्तम्पि अज्जस्स न देति, तं दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अज्जो सीलवा लभेय्य, परिभोगं गच्छेय्या'ति चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नत्थि।

वण्णो नाम सरीरवण्णोपि गुणवण्णोपि। तत्थ सरीरवण्णे मच्छरिपुग्गलो 'परो पासादिको रूपवा'ति वुत्ते तं न कथेतुकामो होति। गुणवण्णमच्छरी सीलेन धुतट्ठेन पटिपदाय आचारेन वण्णं न कथेतुकामो होति।

धम्मोति परियत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च। तत्थ अरियसावका पटिवेधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मे सदेवकस्स लोकस्स पटिवेधं इच्छन्ति। तं पन पटिवेधं 'परे जानन्तू'ति इच्छन्ति। तन्तिधम्मयेव पन धम्ममच्छरियं नाम होति। तेन समन्नागतो पुग्गलो यं गुळ्हं गन्थं वा कथामगं वा जानाति तं अज्जं न जानापेतुकामो होति। यो पन पुग्गलं उपपरिक्खित्वा धम्मनुगहेन, धम्मं वा उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुगहेन न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम न होति।

तत्थ एकच्चो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति, कालेन ब्राह्मणो, कालेन निगण्ठो। यो हि भिक्खु 'अयं पुग्गलो पवेणिआगतं

तन्तिं सण्हं सुखुमं धम्मन्तरं भिन्दित्वा आलुळिस्सतीति न देति, अयं पुग्गलं उपपरिक्खित्वा धम्मानुग्गहेन न देति नाम । यो पन ‘अयं धम्मो सण्हो सुखुमो, सचायं पुग्गलो गण्हिस्सति अज्जं ब्याकरित्वा अत्तानं आविकत्वा नस्सिस्सतीति न देति, अयं धम्मं उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन ‘सचायं इमं धम्मं गण्हिस्सति, अम्हाकं समयं भिन्दितुं समत्थो भविस्सतीति न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम होति ।

इमेसु पञ्चसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स सङ्कारं सीसेन उक्खिपित्वा विचरति । कुलमच्छरियेन तस्मिं कुले अज्जेसं दानमाननादीनि करोन्ते दिस्वा ‘भिन्नं वतिदं कुलं ममा’ति चिन्तयतो लोहितम्पि मुखतो उग्गच्छति, कुच्छिविरेचनम्पि होति, अन्तानिपि खण्डाखण्डानि हुत्वा निक्खमन्ति । लाभमच्छरियेन सङ्गस्स वा गणस्स वा सन्तके लाभे मच्छरायित्वा पुग्गलिकपरिभोगं विय परिभुज्जित्वा यक्खो वा पेतो वा महाअजगरो वा हुत्वा निब्बत्तति । सरीरवण्णगुणवण्णमच्छरेन परियत्तिधम्ममच्छरियेन च अत्तनोव वण्णं वण्णेति, परेसं वण्णे ‘किं वण्णो एसो’ति तं तं दोसं वदन्तो परियत्तिधम्मञ्च कस्सचि किञ्चि अदेन्तो दुब्बण्णो चेव एल्लमूगो च होति ।

अपिच आवासमच्छरियेन लोहगेहे पच्चति । कुलमच्छरियेन अप्पलाभो होति । लाभमच्छरियेन गूथनिरये निब्बत्तति । वण्णमच्छरियेन भवे भवे निब्बत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुक्कुळनिरये निब्बत्ततीति ।

मच्छरायनवसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छरेन अयितस्स मच्छेरसमङ्गिनो भावो मच्छरायित्तं । ‘मय्हमेव होन्तु मा अज्जस्सा’ति सब्बापि अत्तनो सम्पत्तियो ब्यापेतुं न इच्छतीति विविच्छो । विविच्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नामं । कदरियो वुच्चति अनादरो । तस्स भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेतं नामं । तेन हि समन्नागतो पुग्गलो परम्पि परेसं ददमानं निवारति । वुत्तम्पि चेतं

कदरियो पापसङ्कप्पो, मिच्छादिट्ठि अनादरो ।

ददमानं निवारति, याचमानान भोजनन्ति ॥ (सं० नि० १.१३२) ।

याचके दिस्वा कटुकभावेन चित्तं अज्जति सङ्कोचेतीति कटुकञ्चुको । तस्स भावो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो — कटुकञ्चुकता वुच्चति कटच्छुग्गाहो । समतित्तिकपुण्णाय हि उक्खलिया भत्तं गण्हन्तो सब्बतोभागेन सङ्कुटितेन अगगकटच्छुना गण्हाति, पूरेत्वा गहेतुं न सक्कोति; एवं मच्छरिपुग्गलस्स चित्तं सङ्कुचति । तस्मिं सङ्कुचिते कायोपि तथेव सङ्कुचति, पटिकुटति, पटिनिवत्तति, न सम्पसारियतीति मच्छेरं ‘कटुकञ्चुकता’ति वुत्तं ।

अगगहित्तं चित्तस्साति परेसं उपकारकरणे दानादिना आकारेन यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभावो चित्तस्स । यस्मा पन मच्छरिपुग्गलो अत्तनो सन्तकं परेसं अदातुकामो होति परसन्तकं गण्हितुकामो, तस्मा ‘इदं अच्छरियं मय्हमेव होतु, मा अज्जस्सा’ति पवत्तिवसेनस्स अत्तसम्पत्तिनिगूहनलक्खणता अत्तसम्पत्तिगगणलक्खणता वा वेदितब्बा । सेसं इमस्मिं गोच्छके उत्तानत्थमेव ।

इमानि पन संयोजनानि किलेसपटिपाटियापि आहरितुं वट्टति मग्गपटिपाटियापि । किलेसपटिपाटिया कामरागपटिघसंयोजनानि अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छासीलब्बतपरामासा सोतापत्तिमग्गेन, भवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, इस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलब्बतपरामासइस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, कामरागपटिघा अनागामिमग्गेन, मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेनाति ।

११४०. गन्थगोच्छके नामकायं गन्थेति, चुतिपटिसन्धिवसेन वट्टस्मिं घटेतीति कायगन्थो । सब्बज्जुभासितम्पि पटिक्खिपित्वा सस्सतो लोको इदमेव सच्चं मोघमज्जन्ति इमिना आकारेन अभिनिविसतीति इदंसच्चाभिनिवेसो । यस्मा पन अभिज्झाकामरागानं विसेसो अत्थि, तस्मा अभिज्झाकायगन्थस्स पदभाजने “यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो”ति अवत्वा यो रागो सारागोतिआदि वुत्तं । इमिना यं हेट्ठा वुत्तं ‘ब्रह्मानं विमानादीसु छन्दरागो कामासवो न होति, गन्थगोच्छकं पत्वा अभिज्झाकायगन्थो होतीति तं सुवुत्तन्ति वेदितब्बं । परतो

किलेसगोच्छकेपि एसेव नयो । ठपेत्वा सीलब्बतपरामासन्ति इदं यस्मा सीलब्बतपरामासो ‘इदमेव सच्च’न्ति आदिना आकारेन नाभिनिविसति, ‘सीलेन सुद्धी’ति आदिना एव पन अभिनिविसति, तस्मा मिच्छादिट्ठिभूतम्पि तं पटिक्खिपन्तो ‘ठपेत्वा’ति आह ।

११६२. नीवरणगोच्छकस्स थिनमिद्धनिद्वेसे चित्तस्स अकल्लताति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्लकोति वुच्चति । विनयेपि वुत्तं — “नाहं, भन्ते, अकल्लको”ति (पारा० १५१) । अकम्मज्जताति चित्तगेलज्जसङ्घातोव अकम्मज्जताकारो । ओलीयनाति ओलीयनाकारो । इरियापथिकचित्तज्झि इरियापथं सन्धारेतुं असक्कोन्तं, रुक्खे वग्गुलि विय, खीले लग्गितफाणितवारको विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाय ओलीयनाति वुत्तं । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । लीनन्ति अविप्फारिकताय पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारभावनिद्वेसा । थिनन्ति सप्पिपिण्डो विय अविप्फारिकताय घनभावेन ठितं । थियनाति आकारनिद्वेसो । थियितभावो थियितत्तं, अविप्फारवसेनेव थद्धताति अत्थो ।

११६३. कायस्साति खन्धत्तयसङ्घातस्स नामकायस्स । अकल्लता अकम्मज्जताति हेट्ठा वुत्तनयमेव । मेघो विय आकासं कायं ओनय्हातीति ओनाहो । सब्बतोभागेन ओनाहो परियोनाहो । अब्भन्तरे समोरुन्धतीति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे रुन्धित्वा गहिते मनुस्सा बहि निक्खमितुं न लभन्ति, एवम्पि मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विप्फारवसेन निक्खमितुं न लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधोति वुत्तं । मेधतीति मिद्धं; अकम्मज्जभावेन विहिंसतीति अत्थो । सुपन्ति तेनाति सोप्पं । अक्खिदलादीनं पचलभावं करोतीति पचलायिका । सुपना सुपितत्तन्ति आकारभावनिद्वेसा । यं पन तेसं पुरतो सोप्पपदं तस्स पुनवचने कारणं वुत्तमेव । इदं वुच्चति थिनमिद्धनीवरणन्ति इदं थिनज्ज मिद्धज्ज एकतो कत्वा आवरणट्टेन थिनमिद्धनीवरणन्ति वुच्चति । यं येभुय्येन सेक्खपुथुज्जनानं निद्वाय पुब्बभागअपरभागसु उप्पज्जति तं अरहत्तमग्गेन समुच्छिज्जति । खीणासवानं पन करजकायस्स दुब्बलभावेन भवङ्गोत्तरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्तमाने ते सुपन्ति, सा नेसं निद्वा नाम होति । तेनाह भगवा — “अभिजानामि खो पनाहं, अग्गिवेस्सन, गिम्हानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं सङ्घाटिं पज्जपेत्वा दक्खिणेन पस्सेन सतो सम्पजानो निद्वं ओक्कमिता”ति (म० नि० १.३८७) । एवरूपो पनायं करजकायस्स दुब्बलभावो न मग्गवज्झो, उपादिन्नकेपि अनुपादिन्नकेपि लब्धति । उपादिन्नके लब्धमानो यदा खीणासवो दीघमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुप्फेसु लब्धति । एकच्चानज्झि रुक्खानं पण्णानि सूरियातपेन पसारियन्ति रत्तिं पटिकुटन्ति, पदुमपुप्फादीनि सूरियातपेन पुप्फन्ति, रत्तिं पुन पटिकुटन्ति । इदं पन मिद्धं अकुसलत्ता खीणासवानं न होतीति ।

तत्थ सिया — “न मिद्धं अकुसलं । कस्मा? रूपत्ता । रूपज्झि अब्बाकतं । इदज्ज रूपं । तेनेवेत्थ ‘कायस्स अकल्लता अकम्मज्जता’ति कायग्गहणं कत’न्ति । यदि ‘कायस्सा’ति वुत्तमत्तेनेवेतं रूपं, कायपस्सद्वादयोपि धम्मा रूपमेव भवेय्युं । ‘सुखज्ज कायेन पटिसंवेदेति’ (ध० स० १६३; दी० नि० १.२३०) ‘कायेन चेव परमसच्चं सच्छिकरोती’ति (म० नि० २.१८३; अ० नि० ४.११३) सुखपटिसंवेदनपरमत्थसच्चसच्छिकरणानिपि रूपकायेनेव सियुं । तस्मा न वत्तब्बमेतं ‘रूपं मिद्धं’न्ति । नामकायो हेत्थ कायो नाम । यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोप्पं पचलायिका’ति वुत्तं? न हि नामकायो सुपति, न च पचलायतीति । ‘लिङ्गादीनि विय इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिङ्गं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाक्कप्पो’ति इमानि लिङ्गादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सापि नामकायगेलज्जसङ्घातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोप्पादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्तीति । फलूपचारेन, मिद्धं अरूपम्पि समानं ‘सोप्पं पचलायिका सुपना सुपितत्त’न्ति वुत्तं ।

‘अक्खिदलादीनं पचलभावं करोतीति पचलायिका’ति वचनत्थेनापि चायमत्थो साधितोयेवाति न रूपं मिद्धं । ओनाहादीहिपि चस्स अरूपभावो दीपितोयेव । न हि रूपं नामकायस्स ‘ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोधो’ होतीति । ‘ननु च इमिनाव कारणेनेतं रूपं? न हि अरूपं कस्सचि ओनाहो, न परियोनाहो, न अन्तोसमोरोधो होती’ति । यदि एवं, आवरणम्पि न भवेय्य । तस्मा । यथा कामच्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणट्टेन नीवरणा, एवं इमस्सापि ओनाहनादिअत्थेन ओनाहादिता वेदितब्बा । अपिच “पज्ज नीवरणे पहाय चेतसो उपक्किलेसे पज्जाय दुब्बलीकरणे”ति (दी० नि० २.१४६; सं० नि० ५.२३३) वचनतोपेतं अरूपं । न हि रूपं चित्तुपक्किलेसो, न पज्जाय दुब्बलीकरणं होतीति ।

कस्मा न होती? ननु वुत्तं —

“सन्ति, भिक्खवे, एके समणब्राह्मणा सुरं पिबन्ति मेरयं, सुरामेरयपाना अप्पटिविरता, अयं, भिक्खवे, पठमो समणब्राह्मणानं

उपक्विलेसो'ति (अ० नि० ४.५०)।

अपरम्पि वृत्तं “छ खोमे, गहपतिपुत्त, आदीनवा सुरामेरयमज्जपमादट्ठानानुयोगे — सन्दिट्ठिका धनजानि, कलहप्पवड्ढनी, रोगानं आयतनं, अकित्तिसज्जननी, कोपीननिदंसनी, पज्जाय दुब्बलीकरणीत्वेव छट्ठं पदं भवती”ति (दी० नि० ३.२४८)। पच्चक्खतोपि चेतं सिद्धमेव। यथा मज्जे उदरगते, चित्तं संकिलिस्सति, पज्जा दुब्बला होति, तस्मा मज्जं विय मिद्धम्पि चित्तसंकिलेसो चैव पज्जाय दुब्बलीकरणञ्च सियाति। न, पच्चयनिद्वेसतो। यदि हि मज्जं संकिलेसो भवेय्य, सो “इमे पज्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्विलेसे”ति (म० नि० १.२९७) वा, “एवमेव खो, भिक्खवे, पज्चिमे चित्तस्स उपक्विलेसा, येहि उपक्विलेसेहि उपक्विलिट्ठं चित्तं न चैव मुदु होति, न च कम्मनियं, न च पभस्सरं, पभङ्गु च, न च सम्मा समाधियति आसवानं खयाय। कतमे पज्च? कामच्छन्दो, भिक्खवे, चित्तस्स उपक्विलेसो”ति (सं० नि० ५.२१४) वा, “कतमे च, भिक्खवे, चित्तस्स उपक्विलेसा? अभिज्झा विसमलोभो चित्तस्स उपक्विलेसो”ति (म० नि० १.७१) वा — एवमादीसु उपक्विलेसनिद्वेसेसु निद्वेसं आगच्छेय्य। यस्मा पन तस्मिं पीते उपक्विलेसा उपपज्जन्ति ये चित्तसंकिलेसा चैव पज्जाय च दुब्बलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पच्चयत्ता पच्चयनिद्वेसतो एवं वृत्तं। मिद्धं पन सयमेव चित्तस्स संकिलेसो चैव पज्जाय दुब्बलीकरणञ्चाति अरूपमेव मिद्धं।

किञ्च भिय्यो? सम्पयोगवचनतो। “थिनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणञ्चैव नीवरणसम्पयुत्तञ्चा”ति (ध० स० ११७६) हि वृत्तं। तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं। न हि रूपं सम्पयुत्तसङ्ख्यं लभतीति। अथापि सिया — ‘यथालाभवसेनेतं वृत्तं। यथा हि “सिप्पिसम्बुकम्पि सक्खरकथलम्पि मच्छगुम्बम्पि चरन्तम्पि तिट्ठन्तम्पी”ति (दी० नि० १.२४९; म० नि० १.४३३) एवं एकतो कत्वा यथालाभवसेन वृत्तं। सक्खरकथलञ्च तिट्ठति येव न चरति, इतरद्वयं तिट्ठतिपि चरतिपि। एवमिधापि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं, थिनं नीवरणम्पि सम्पयुत्तम्पीति सब्बं एकतो कत्वा यथालाभवसेन “नीवरणञ्चैव नीवरणसम्पयुत्तञ्चा”ति वृत्तं। मिद्धं पन यथा सक्खरकथलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं। तस्मा रूपमेव मिद्धन्ति। न, रूपभावासिद्धितो। सक्खरकथलञ्च न चरतीति विनापि सुत्तेन सिद्धं। तस्मा तत्थ यथालाभवसेनत्थो होतु। मिद्धं पन रूपन्ति असिद्धमेतं। न सक्का तस्स इमिना सुत्तेन रूपभावो साधेतुन्ति मिद्धस्स रूपभावासिद्धितो न इदं यथालाभवसेन वृत्तन्ति अरूपमेव मिद्धं।

किञ्च भिय्यो? ‘चत्तत्ता’तिआदिवचनतो। विभङ्गस्मिञ्चि “विगतथिनमिद्धोति तस्स थिनमिद्धस्स चत्तत्ता वन्तत्ता मुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन वुच्चति विगतथिनमिद्धो”ति (विभ० ५.४७) च, “इदं चित्तं इमम्हा थिनमिद्धा सोधेति विसोधेति परिसोधेति मोचेति विमोचेति परिमोचेति, तेन वुच्चति थिनमिद्धा चित्तं परिसोधेति” चाति (विभ० ५.५१) — एवं ‘चत्तत्ता’तिआदि वृत्तं। न च ‘रूपं’ एवं वुच्चति, तस्मापि अरूपमेव मिद्धन्ति। न, चित्तजस्सासम्भववचनतो। तिविधञ्चि मिद्धं — चित्तजं उतुजं आहारजञ्च। तस्मा यं तत्थ चित्तजं तस्स विभङ्गे ज्ञानचित्तेहि असम्भवो वृत्तो, न अरूपभावो साधितोति रूपमेव मिद्धन्ति। न, रूपभावासिद्धितोव। मिद्धस्स हि रूपभावे सिद्धे सक्का एतं लद्धं। तत्थ चित्तजस्सासम्भवो वृत्तो। सो एव च न सिज्झतीति अरूपमेव मिद्धं।

किञ्च भिय्यो? पहानवचनतो। भगवता हि “छ, भिक्खवे, धम्मे पहाय भब्बो पठमज्ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरितुं; कतमे छ? कामच्छन्दं, ब्यापादं, थिनमिद्धं, उद्धच्चं, कक्कुच्चं, विचिकिच्छं; कामेसु खो पनस्स आदीनवो सम्पपज्जाय सुदिट्ठो होती”ति (अ० नि० ६.७३) च, “इमे पज्च नीवरणे पहाय बलवतिया पज्जाय अत्तत्थं वा परत्थं वा जस्सती”ति (अ० नि० ५.५१) च आदीसु मिद्धस्सापि पहानं वृत्तं। न च रूपं पहातब्बं। यथाह — “रूपक्खन्थो अभिज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातब्बो, न भावेतब्बो न सच्छिकातब्बो”ति (विभ० १०३१) इमस्सापि पहानवचनतो अरूपमेव मिद्धन्ति। न, रूपस्सापि पहानवचनतो। “रूपं, भिक्खवे, न तुम्हाकं, तं पजहथा”ति (म० नि० १.२४७; सं० नि० ३.३३)। एत्थ हि रूपस्सापि पहानं वृत्तमेव। तस्मा अकारणमेतन्ति। न, अज्जथा वृत्तत्ता। तस्मिञ्चि सुत्ते “यो, भिक्खवे, रूपे छन्दरागविनयो तं तत्थ पहान”न्ति (सं० नि० ३.२५) एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्स पहानं वृत्तं, न यथा “छ धम्मे पहाय पज्च नीवरणे पहाया”ति एवं पहातब्बमेव वृत्तन्ति, अज्जथा वृत्तत्ता, न रूपं मिद्धं। तस्मा यानेतानि “सो इमे पज्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्विलेसे”तिआदीनि सुत्तानि वृत्तानि, एतेहि चैव अज्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव मिद्धन्ति वेदितब्बं। तथा हि —

“पज्चिमे, भिक्खवे, आवरणा नीवरणा चेतसो अज्झारुहा पज्जाय दुब्बलीकरणा। कतमे पज्च? कामच्छन्दो, भिक्खवे, आवरणो नीवरणो...पे०... थिनमिद्धं, भिक्खवे, आवरणं नीवरणं चेतसो अज्झारुहं पज्जाय दुब्बलीकरण”न्ति (सं० नि० ५.२२०) च, “थिनमिद्धनीवरणं, भिक्खवे, अन्धकरणं अचक्खुकरणं अज्जाणकरणं पज्जानिरोधिकं विघातपक्खिकं

अनिब्बानसंवत्तनिक”न्ति (सं० नि० ५.२२१) च, “एवमेव खो, ब्राह्मण, यस्मिं समये थिनमिद्धपरियुद्धितेन चेतसा विहरति थिनमिद्धपरेतेना”ति (सं० नि० ५.२३६) च, “अयोनिस्सो, भिक्खवे, मनसिकरोतो अनुपन्नो चेव कामच्छन्दो उप्पज्जति...पे०... अनुपन्नज्जेव थिनमिद्धं उप्पज्जती”ति (सं० नि० ५.२१६) च, “केवलोहायं, भिक्खवे, अकुसलरासि यदिदं पञ्च नीवरणा”ति (सं० नि० ५.३७१) च —

एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपभावजोतकानेव सुत्तानि वुत्तानि । यस्मा चेत्तं अरूपं तस्मा आरुपेपि उप्पज्जति । वुत्तज्हेत्तं महापकरणे **पट्टाने** — “नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उप्पज्जति, न पुरेजातपच्चया”ति एतस्स विभङ्गे “आरुपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च थिनमिद्धं... उद्धच्चं अविज्जानीवरण”न्ति (पट्टा० ३.८.८) सब्बं वित्थारेतब्बं । तस्मा सन्निट्ठानमेत्थ गन्तब्बं अरूपमेव मिद्धन्ति ।

११६६. कुक्कुच्चनिद्देसे **अकप्पिये कप्पियसज्जिता**तिआदीनि मूलतो कुक्कुच्चदस्सनत्थं वुत्तानि । एवंसज्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निट्ठिते वत्थुज्झाचारे, पुन सज्जातसतिनोपि ‘दुट्ठ मया कत’न्ति एवं अनुतप्पमानस्स पच्छानुतापवसेनेत्तं उप्पज्जति । तेन तं मूलतो दस्सेतुं ‘अकप्पिये कप्पियसज्जिता’तिआदि वुत्तं । तत्थ अकप्पियभोजनं कप्पियसज्जी हुत्वा परिभुज्जति, अकप्पियमंसं कप्पियमंससज्जी हुत्वा, अच्छमंसं सूकरमंसन्ति, दीपिमंसं वा मिगमंसन्ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसज्जाय, पवारेत्वा अप्पवारितसज्जाय, पत्तस्मिं रजे पतिते पटिग्गहितसज्जाय भुज्जति — एवं ‘अकप्पिये कप्पियसज्जाय’ वीतिकमं करोति नाम । सूकरमंसं पन अच्छमंससज्जाय खादमानो, काले च विकालसज्जाय भुज्जमानो ‘कप्पिये अकप्पियसज्जिताय’ वीतिकमं करोति नाम । अनवज्जं पन किञ्चिदेव वज्जसज्जिताय, वज्जज्च अनवज्जसज्जिताय करोन्तो ‘अनवज्जे वज्जसज्जाय वज्जे च अनवज्जसज्जाय’ वीतिकमं करोति नाम । यस्मा पनेत्तं “अकतं वत मे कल्याणं, अकतं कुसलं, अकतं भीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं लुद्धं, कतं किब्बिस”न्ति एवं अनवज्जे वज्जसज्जितायपि कते वीतिकमे उप्पज्जति, तस्मास्स अज्जम्पि वत्थुं अनुजानन्तो **यं एवरूपन्ति**आदिमाह ।

तत्थ कुक्कुच्चपदं वुत्तत्थमेव । कुक्कुच्चायनाकारो **कुक्कुच्चायना** । कुक्कुच्चेन अथितस्स भावो **कुक्कुच्चायितत्तं** । **चेतसो विष्पटिसारो**ति एत्थ कताकतस्स सावज्जानवज्जस्स वा अभिमुखगमनं ‘विष्पटिसारो’ नाम । यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न करोति, तस्मा विरूपो कुच्छितो वा पटिसारोति ‘विष्पटिसारो’ । सो पन चेतसो, न सत्तस्साति जापनत्थं ‘चेतसो’ विष्पटिसारोति वुत्तं । अयमस्स सभावनिद्देसो । उप्पज्जमानं पन कुक्कुच्चं आरग्गमिव कंसपत्तं मनं विलिखमानमेव उप्पज्जति, तस्मा **मनोविलेखो**ति वुत्तं । अयमस्स किच्चनिद्देसो । यं पन विनये “अथ खो आयस्मा सारिपुत्तो भगवता पटिक्खित्तं अनुवसित्वा अनुवसित्वा आवसथपिण्डं परिभुज्जितु”न्ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गहेसीति (पाचि० २०४) कुक्कुच्चं आगतं, न तं नीवरणं । न हि अरहतो ‘दुट्ठ मया इदं कत’न्ति एवं अनुतापो अत्थि । नीवरणपतिरूपकं पनेत्तं ‘कप्पति न कप्पती’ति वीमंसनसङ्घातं विनयकुक्कुच्चं नाम ।

११७६. “**कतमे धम्मा नीवरणा चेव नीवरणसम्पयुत्ता चा**”ति पदस्स निद्देसे यस्मा थिनमिद्धं अज्जमज्जं न विजहति, तस्मा **थिनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणज्जेव नीवरणसम्पयुत्तज्जाति** अभिन्दित्वा वुत्तं । यस्मा पन उद्धच्चे सतिपि कुक्कुच्चस्स अभावा कुक्कुच्चेन विनापि उद्धच्चं उप्पज्जति, तस्मा तं भिन्दित्वा वुत्तं । यज्च येन सम्पयोगं न गच्छति, तं न योजितन्ति वेदितब्बं ।

इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटियापि आहरितुं वट्टति मग्गपटिपाटियापि । किलेसपटिपाटिया कामच्छन्दब्यापादा अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, थिनमिद्धुच्चाणि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पहीयन्ति, अनागामिमग्गेन कामच्छन्दब्यापादा, अरहत्तमग्गेन थिनमिद्धुच्चाविज्जाति ।

११८२. परामासगोच्छके ते **धम्मे ठपेत्वा**ति पुच्छासभागेन बहुवचनं कतं ।

१२१९. उपादाननिद्देसे वत्थुसङ्घातं कामं उपादियतीति **कामुपादानं** कामो च सो उपादानज्जातिपि कामुपादानं । **उपादानन्ति** दळ्ळग्गहणं । दळ्ळत्थो हि एत्थ उपसद्दो उपायासउपकट्ठादीसु विय । तथा दिट्ठि च सा उपादानज्जाति **दिट्ठुपादानं** । दिट्ठि उपादियतीति दिट्ठुपादानं । ‘सस्सतो अत्ता च लोको चा’तिआदीसु (दी० नि० १.३१) हि पुरिमदिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियहि । तथा सीलब्बतं उपादियतीति **सीलब्बतुपादानं** । सीलब्बतज्च तं उपादानज्जातिपि सीलब्बतुपादानं । गोसीलगोवतादीनि हि ‘एवं सुद्धी’ति अभिनिवेसतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेनाति ‘वादो’; उपादियन्ति एतेनाति ‘उपादानं’ । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा? अत्तानं । अत्तनो वादुपादानं

अत्तवादुपादानं; ‘अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता’ति उपादियन्ति एतेनाति अत्तवादुपादानं।

१२२०. यो कामेसु कामच्छन्दोति एत्थापि वत्थुकामाव अनवसेसतो कामाति अधिप्पेता। तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानन्ति अनागामिनोपि तं सिद्धं होति। पञ्चकामगुणवत्थुको पनस्स कामरागोव नत्थीति।

१२२१. दिट्ठुपादाननिद्देसे नत्थि दिन्नन्ति। दिन्नं नाम अत्थि, सक्का कस्सचि किञ्चि दातुन्ति जानाति; दिन्नस्स पन फलं विपाको नत्थीति गण्हाति। **नत्थि यिट्ठन्ति।** यिट्ठं वुच्चति महायागो। तं यजितुं सक्काति जानाति; यिट्ठस्स पन फलं विपाको नत्थीति गण्हाति। **नत्थि हुतन्ति** आहुनपाहुनमङ्गलकिरिया। तं कातुं सक्काति जानाति; तस्स पन फलं विपाको नत्थीति गण्हाति। **नत्थि, सुकतदुक्कटानन्ति** एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकतकम्मनि नाम। दस अकुसलकम्मपथा दुक्कटकम्मनि नाम। तेसं अत्थिभावं जानाति फलं विपाको पन नत्थीति गण्हाति। **नत्थि अयं लोकोति** परलोके ठितो इमं लोकं नत्थीति गण्हाति। **नत्थि परलोकोति** इध लोके ठितो परलोकं नत्थीति गण्हाति। **नत्थि माता नत्थि पिताति** मातापितुनं अत्थिभावं जानाति, तेसु कतपच्चयेन कोचि फलं विपाको नत्थीति गण्हाति। **नत्थि सत्ता ओपपातिकाति** चवनकउपपज्जनका सत्ता नत्थीति गण्हाति। **सम्मग्गता सम्मा पटिपन्नाति** अनुलोमपटिपदं पटिपन्ना धम्मिकसमणब्राह्मणा लोकस्मिं नत्थीति गण्हाति। **ये इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सयं अभिज्जा सच्छिकत्वा पवेदेन्तीति** इमञ्च लोकं परञ्च लोकं अत्तनाव अभिविसिट्ठेन जाणेन जत्वा पवेदनसमत्थो सब्बञ्जू बुद्धो नाम नत्थीति गण्हाति।

इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटियापि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटियापि। किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतूहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्तिमग्गेन। मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चतूहि मग्गेहि कामुपादानन्ति।

१२३५. किलेसगोच्छके किलेसा एव किलेसवत्थूनि। वसन्ति वा एत्थ अखीणासवा सत्ता लोभादीसु पतिट्ठितताति ‘वत्थूनि’। किलेसा च ते तप्पतिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चाति ‘किलेसवत्थूनि’। यस्मा चेत्थ अनन्तरपच्चयादिभावेन उप्पज्जमाना किलेसापि वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनीतिपि ‘किलेसवत्थूनि’।

१२३६. तत्थ कतमो लोभो? यो रागो सारागोति अयं पन लोभो हेतुगोच्छके गन्थगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छकेति तीसु ठानेसु अतिरेकपदसतेन निद्दिट्ठो। आसवसंयोजनओघयोगनीवरणउपादानगोच्छकेसु अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निद्दिट्ठो। स्वायं अतिरेकपदसतेन निद्दिट्ठुट्ठानेपि अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निद्दिट्ठुट्ठानेपि निष्पदेसतोव गहिताति वेदितब्बो। तेसु हेतुगन्थनीवरणउपादानकिलेसगोच्छकेसु चतुमग्गवज्झा तण्हा एकेनेव कोट्ठासेन ठिता। आसवसंयोजनओघयोगेसु चतुमग्गवज्झापि द्वे कोट्ठासा हुत्वा ठिता। कथं? आसवेसु कामासवो भवासवोति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवरागसंयोजनन्ति, ओघेसु कामोघो भवोघोति, योगेसु कामयोगो भवयोगोति।

इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटियापि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटियापि। किलेसपटिपाटिया लोभो चतूहि मग्गेहि पहीयति, दोसो अनागामिमग्गेन, मोहमाना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, थिनादीनि अरहत्तमग्गेन। मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पहीयन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ताति।

१२८७. कामावचरनिद्देसे हेट्ठतोति हेट्ठाभागेन। **अवीचिनिरयन्ति** वा अग्गिजालानं वा सत्तानं वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिदं एत्थ नत्थीति अवीचि। सुखसङ्कातो अयो एत्थ नत्थीति निरयो। निरतिअत्थेनपि निरस्सादत्थेनपि निरयो। **परियन्तं करित्वाति** तं अवीचिसङ्कातं निरयं अन्तं कत्वा। **उपरितोति** उपरिभागेन। **परनिमित्तवसवत्तिदेवेति** परनिमित्तेसु कामेसु वसं वत्तनतो एवंलद्धवोहारे देवे। **अन्तो करित्वाति** अन्तो पक्खिपित्वा। **यं एतस्मिं अन्तरेति** ये एतस्मिं ओकासे। **एत्थावचराति** इमिना यस्मा एतस्मिं अन्तरे अज्जेपि चरन्ति कदाचि कत्थचि सम्भवतो, तस्मा तेसं असङ्गहनत्थं ‘अवचरा’ति वुत्तं। तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति सब्बत्थ सदा च सम्भवतो, अधोभागे चरन्ति अवीचिनिरयस्स हेट्ठा भूतुपादायपवत्तिभावेन, तेसं सङ्गहो कतो होति। ते हि अवगाळ्हाव चरन्ति, अधोभागेव चरन्तीति **अवचरा। एत्थ परियापन्नाति** इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्थापि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्थापि अवचरन्तानं परिग्गहो कतो होति। इदानी ते एत्थ परियापन्नधम्मे रासिसुज्जतपच्चयभावतो चेव सभावतो च दस्सेन्तो **खन्धाति**आदिमाह।

१२८९. रूपावचरनिद्देसे ब्रह्मलोकन्ति पठमज्झानभूमिसङ्घातं ब्रह्मद्वानं । सेसमेत्थ कामावचरनिद्देसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । समापन्नस्स वातिआदीसु पठमपदेन कुसलज्झानं वुत्तं, दुतियेन विपाकज्झानं, वुत्तं ततियेन किरियज्झानं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

१२९१. अरूपावचरनिद्देसे आकासानञ्चायतनूपगेति आकासानञ्चायतनसङ्घातं भवं उपगते । दुतियपदेपि एसेव नयो । सेसं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

१३०१. सरणदुकनिद्देसे ख्यायं तीसु अकुसलमूलेसु मोहो, सो लोभसम्पयुत्तो च लोभेन सरणो, दोससम्पयुत्तो च दोसेन सरणो । विचिकिच्छुद्धचसम्पयुत्तो पन मोहो दिट्ठिसम्पयुत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसङ्घातेन च रागरणेन पहानेकदुभावतो सरणो सरजोति वेदितब्बो ।

सुत्तन्तिकदुकनिकखेपकथा

१३०३. सुत्तन्तिकदुकेसु मातिकाकथायं अत्थतो विवेचितत्ता यानि च नेसं निद्देसपदानि तेसम्पि हेट्ठा वुत्तनयेनेव सुविज्जेय्यत्ता येभुय्येन उत्तानत्थानि एव । इदं पनेत्थ विसेसमतं — विज्जूपमदुके ताव चक्खुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे रत्तिं मग्गं पटिपज्जि । तस्स अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि । अथस्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियम्पि गमनं अभिनीहरि । दुतियम्पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा तं विद्धंसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियम्पि गमनं अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि ।

तत्थ चक्खुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपज्जनं विय अरियसावकस्स सोतापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सोतापत्तिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमङ्गिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतियगमनाभिनीहारो विय सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सकदागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय सकदागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमङ्गिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततियगमनाभिनीहारो विय अनागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । ततियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय अनागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय अनागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमङ्गिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

वजिरस्स पन पासाणो वा मणि वा अभेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविद्धमेव होति । वजिरं खेपेन्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकतिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अवज्झिकिलेसो नाम नत्थि । सब्बकिलेसे विनिविज्झति वजिरं विय । अरहत्तमग्गोपि किलेसे खेपेन्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकतिकत्ताभावो विय अरहत्तमग्गेन पहीनकिलेसानं पुन पच्चुदावत्तनं नाम नत्थीति ।

१३०७. बालदुकनिद्देसे बालेसु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मानं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामाति । एतानि द्वे पठमंयेव विसुं वुत्तानि । सुक्कपक्खेपि अयमेव नयो । तथा कण्हदुके ।

१३११. तपनीयदुकनिद्देसे कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितब्बं । कायदुच्चरितादीनि हि कतत्ता तपन्ति, कायसुचरितादीनि अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो ‘कतं मे कायदुच्चरितं’न्ति तप्पति, ‘अकतं मे कायसुचरितं’न्ति तप्पति । ‘कतं मे वचीदुच्चरितं’न्ति तप्पति... पे०... ‘अकतं मे मनोसुचरितं’न्ति तप्पति । अतपनीयेपि एसेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो ‘कतं मे कायसुचरितं’न्ति न तप्पति, ‘अकतं मे कायदुच्चरितं’न्ति न तप्पति... पे०... ‘अकतं मे मनोदुच्चरितं’न्ति न तप्पतीति (अ० नि० २.३) ।

१३१३. अधिवचनदुकनिद्देसे या तेसं तेसं धम्मानन्ति सब्बधम्मगहणं । सङ्घायतीति सङ्घा, संकथियतीति अत्थो । किन्ति

संकथियति? अहन्ति ममन्ति परोति परस्साति सत्तोति भावोति पोसोति पुग्गलोति नरोति माणवोति तिस्सोति दत्तोति, ‘मञ्चो पीठं भिसि बिम्बोहनं’ ‘विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं’न्ति एवं अनेकेहि आकारेहि संकथियतीति ‘सङ्घा’ । समञ्जायतीति **समञ्जा** । किन्ति समञ्जायति? ‘अहन्ति...पे... वातपानं’न्ति समञ्जायतीति ‘समञ्जा’ । पञ्जापियतीति **पञ्जन्ति** । वोहरियतीति **वोहारो** । किन्ति वोहरियति? ‘अहन्ति...पे... वातपानं’न्ति वोहरियतीति वोहारो ।

नामन्ति चतुब्बिधं नामं — सामञ्जनामं गुणनामं कित्तिमनामं ओपपातिकनामन्ति । तत्थ पठमकप्पिकेसु महाजनेन सम्मन्नित्वा ठपितत्ता महासम्मतोति रज्जो नामं ‘सामञ्जनामं’ नाम । यं सन्धाय वुत्तं — “महाजनसम्मतोति खो, वासेट्ठ, महासम्मतो त्वेव पठमं अक्खरं उपनिब्बत्तं”न्ति (दी० नि० ३.१३१) । धम्मकथिको पंसुकूलिको विनयधरो तेपिटको सद्धो पसन्नोति एवरूपं गुणतो आगतनामं ‘गुणनामं’ नाम । भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धोति आदीनिपि तथागतस्स अनेकानि नामसतानि गुणनामानेव । तेन वुत्तं —

“असङ्ख्येय्यानि नामानि, सगुणेन महेसिनो ।
गुणेन नाममुद्धेय्यं, अपि नामसहस्सतो”ति ॥

यं पन जातस्स कुमारकस्स नामग्गहणदिवसे दक्खिणेय्यानं सक्कारं कत्वा समीपे ठिता जातका कप्पेत्वा पक्पेत्वा ‘अयं असुकोनामा’ति नामं करोन्ति, इदं ‘कित्तिमनामं’ नाम । या पन पुरिमपञ्जत्ति पच्छिमपञ्जत्तियं पतति, पुरिमवोहारो पच्छिमवोहारे पतति, सेय्यथिदं — पुरिमकप्पेपि चन्दो चन्दोयेव नाम, एतरहिपि चन्दोव । अतीते सूरियो... समुद्धो... पथवी... पब्बतो पब्बतोयेव, नाम, एतरहिपि पब्बतोयेवाति इदं ‘ओपपातिकनामं’ नाम । इदं चतुब्बिधम्पि नामं एत्थ नाममेव होति ।

नामकम्मन्ति नामकरणं । **नामधेय्यन्ति** नामद्वपनं । **निरुत्तीति** नामनिरुत्ति । **व्यञ्जनन्ति** नामव्यञ्जनं । यस्मा पनेतं अत्थं व्यञ्जेति तस्मा एवं वुत्तं । **अभिलापोति** नामाभिलापोव । **सब्बेव धम्मा अधिवचनपथाति** अधिवचनस्स नोपथधम्मो नाम नत्थि । एकधम्मो सब्बधम्मेषु निपतति, सब्बधम्मा एकधम्मस्मिं निपतन्ति । कथं? अयज्झि नामपञ्जत्ति एकधम्मो, सो सब्बेसु चतुभूमकधम्मेषु निपतति । सत्तोपि सङ्घारोपि नामतो मुत्तको नाम नत्थि ।

अटवीपब्बतादीसु रुक्खोपि जानपदानं भारो । ते हि ‘अयं किं रुक्खो नामा’ति पुट्ठा ‘खदिरो’ ‘पलासो’ति अत्तना जाननकनामं कथेन्ति । यस्स नामं न जानन्ति तम्पि ‘अनामको’ नामाति वदन्ति । तम्पि तस्स नामधेय्यमेव हुत्वा तिट्ठति । समुद्धे मच्छकच्छपादीसुपि एसेव नयो । इतरे द्वे दुका इमिना समानत्था एव ।

१३१६. नामरूपदुके नामकरणद्वेन च नमनद्वेन च नामनद्वेन च **नामं** । तत्थ चत्तारो खन्धा ताव **नामकरणद्वेन** ‘नामं’ । यथा हि महाजनसम्मत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मतोति नामं अहोसि, यथा वा मातापितरो ‘अयं तिस्सो नाम होतु, फुस्सो नाम होतू’ति एवं पुत्तस्स कित्तिमनामं करोन्ति, यथा वा ‘धम्मकथिको’ ‘विनयधरो’ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापथवीआदयो विय अत्तनो नामं करोन्ताव उप्पज्जन्ति । तेसु उप्पन्नेसु तेसं नामं उप्पन्नमेव होति । न हि वेदनं उप्पन्नं ‘त्वं वेदना नाम होही’ति कोचि भणति । न च तस्सा नामग्गहणकिच्चं अत्थि । यथा पथविया उप्पन्नाय ‘त्वं पथवी नाम होही’ति नामग्गहणकिच्चं नत्थि, चक्कवाळसिनेरुचन्दिमसूरियनक्खत्तेसु उप्पन्नेसु ‘त्वं चक्कवाळं नाम होहि त्वं नक्खत्तं नाम होही’ति नामग्गहणकिच्चं नत्थि, नामं उप्पन्नमेव होति, ओपपातिकपञ्जत्तियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय ‘त्वं वेदना नाम होही’ति नामग्गहणकिच्चं नत्थि । ताय उप्पन्नाय वेदनाति नामं उप्पन्नमेव होति । ओपपातिकपञ्जत्तियं निपतति । सञ्जादीसुपि एसेव नयो । अतीतेपि हि वेदना वेदनायेव, सञ्जा... सङ्घारा... विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागतेपि, पच्चुप्पन्नेपि । निब्बानं पन सदापि निब्बानमेवाति । ‘नामकरणद्वेन’ नामं ।

‘नमनद्वेना’पि चेत्थ चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्मणाभिमुखा नमन्ति । **‘नामनद्वेन’** सब्बम्पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्मणे अज्जमज्जं नामेन्ति । निब्बानं आरम्मणाधिपतिपच्चयताय अत्तनि अनवज्जधम्मे नामेति ।

१३१८. अविज्जाभवतण्हा वट्टमूलसमुदाचारदस्सनत्थं गहिता ।

१३२०. भविस्सति अत्ता च लोको चाति खन्धपञ्चकं अत्ता च लोको चाति गहेत्वा ‘तं भविस्सती’ति गहणाकारेन निविट्ठा

सस्सतदिट्ठि। दुतिया ‘न भविस्सती’ति आकारेन निविट्ठा उच्छेददिट्ठि।

१३२६. पुब्बन्तं आरब्भाति अतीतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा। इमिना ब्रह्मजाले आगता अट्टारस पुब्बन्तानुदिट्ठियो गहिता। अपरन्तं आरब्भाति अनागतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा। इमिना तत्थेव आगता चतुचत्तालीस अपरन्तानुदिट्ठियो गहिता।

१३३२. दोवचस्सतानिद्देसे सहधम्मिके वुच्चमानेति सहधम्मिकं नाम यं भगवता पञ्जत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वत्थुं दस्सेत्वा आपत्तिं आरोपेत्वा ‘इदं नाम त्वं आपत्तिं आपन्नो, इङ्ग देसेहि वुट्ठाहि पटिकरोही’ति वुच्चमाने। दोवचस्सायन्तिआदीसु एवं चोदियमानस्स पटिचोदनाय वा अप्पदक्खिणगाहिताय वा दुब्बचस्स कम्मं दोवचस्सायं। तदेव दोवचस्सन्तिपि वुच्चति। तस्स भावो दोवचस्सियं। इतरं तस्सेव वेवचनं। विप्पटिकूलगाहिताति विलोमगाहिता। विलोमगहणसङ्घातेन विपच्चनीकेन सातं अस्साति विपच्चनीकसातो। ‘पटाणिकगहणं गहेत्वा एकपदेनेव तं निस्सद्दमकासि’न्ति सुखं पटिलभन्तस्सेतं अधिवचनं। तस्स भावो विपच्चनीकसातता। ओवादं अनादियनवसेन अनादरस्स भावो अनादरियं। इतरं तस्सेव वेवचनं। अनादियनाकारो वा अनादरता। गरुवासं अवसनवसेन उप्पन्नो अगारवभावो अगारवता। सजेट्टकवासं अवसनवसेन उप्पन्नो अप्पटिस्सवभावो अप्पटिस्सवता। अयं वुच्चतीति अयं एवरूपा दोवचस्सता नाम वुच्चति। अत्थतो पनेसा तेनाकारेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, सङ्खारक्खन्धोयेव वाति। पापमित्ततादीसुपि एसेव नयो। दोवचस्सता पापमित्ततादयो हि विसुं चेतसिकधम्मा नाम नत्थि।

१३३३. नत्थि एतेसं सद्भाति अस्सब्बा; बुद्धादीनि वत्थूनि न सद्वहन्तीति अत्थो। दुस्सीलाति सीलस्स दुन्नामं नत्थि, निस्सीलाति अत्थो। अप्पस्सुताति सुतरहिता। पञ्च मच्छरियानि एतेसं अत्थीति मच्छरिनो। दुप्पज्जाति निप्पज्जा। सेवनकवसेन सेवना। बलवसेवना निसेवना। सब्बतोभागेन सेवना संसेवना। उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं। तीहिपि सेवनाव कथिता। भजनाति उपसङ्गमना। सम्भजनाति सब्बतोभागेन भजना। उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं। भत्तीति दळ्ळभत्ति। सम्भत्तीति सब्बतोभागेन भत्ति। उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं। द्वीहिपि दळ्ळभत्ति एव कथिता। तंसम्पवड्डताति तेसु पुग्गलेसु कायेन चेव चित्तेन च सम्पवड्डभावो; तन्निन्ता तप्पोणता तप्पभारताति अत्थो।

१३३४. सोवचस्सतादुकनिद्देसोपि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो।

१३३६. पञ्चपि आपत्तिक्खन्धाति मातिकानिद्देसेन ‘पाराजिकं सङ्घादिसेसं पाचित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं’न्ति इमा पञ्च आपत्तियो। सत्तपि आपत्तिक्खन्धाति विनयनिद्देसेन ‘पाराजिकं सङ्घादिसेसं थुल्लच्चयं पाचित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुब्भासित’न्ति इमा सत्त आपत्तियो। तत्थ सह वत्थुना तासं आपत्तीनं परिच्छेदजाननकपज्जा आपत्तिकुसलता नाम। सह कम्मवाचाय आपत्तिवुट्ठानपरिच्छेदजाननकपज्जा पन आपत्तिवुट्ठानकुसलता नाम।

१३३८. समापज्जितब्बतो समापत्ति। सह परिकम्मेन अप्पनापरिच्छेदजाननकपज्जा पन समापत्तिकुसलता नाम। ‘चन्दे वा सूरिये वा नक्खत्ते वा एत्तकं ठानं गते वुट्ठहिस्सामी’ति अविरज्झित्वा तस्मियेव समये वुट्ठानकपज्जाय अत्थिताय समापत्तिवुट्ठानकुसलता नाम।

१३४०. अट्टारसन्नं धातूनं उग्गहमनसिकारसवनधारणपरिच्छेदजाननकपज्जा धातुकुसलता नाम। तासंयेव उग्गहमनसिकारजाननकपज्जा मनसिकारकुसलता नाम।

१३४२. द्वादसन्नं आयतनानं उग्गहमनसिकारसवनधारणपरिच्छेदजाननकपज्जा लता नाम। तीसुपि वा एतासु कुसलतासु उग्गहो मनसिकारो सवनं सम्मसनं पटिवेधो पच्चवेक्खणाति सब्बं वड्डति। तत्थ सवनउग्गहपच्चवेक्खणा लोकिया, पटिवेधो लोकुत्तरो। सम्मसनमनसिकारा लोकियलोकुत्तरमिस्सका। ‘अविज्जापच्चया सङ्खारा’तिआदीनि (विभ० अट्ठ० २२५) पटिच्चसमुप्पादविभङ्गे आविभविस्सन्ति। ‘इमिना पन पच्चयेन इदं होती’ति जाननकपज्जा पटिच्चसमुप्पादकुसलता नाम।

१३४४. ठानाट्ठानकुसलतादुकनिद्देसे हेतू पच्चयाति उभयम्पेतं अज्जमज्जवेवचनं। चक्खुपसादो हि रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जनकस्स चक्खुविज्जाणस्स हेतु चेव पच्चयो च। तथा सोतपसादादयो सोतविज्जाणादीनं, अम्बबीजादीनि च अम्बफलादीनं। दुतियनये ये ये धम्माति विसभागपच्चयधम्मानं निदस्सनं। येसं येसन्ति विसभागपच्चयसमुप्पन्नधम्मनिदस्सनं। न हेतू न पच्चयाति

चक्रवृत्तपसादो सद् आरम्भणं कत्वा उप्पज्जनकस्स सोतविज्जाणस्स न हेतुं न पच्चयो । तथा सोतपसादादयो अवसेसविज्जाणादीनं । अम्बादयो च तालादीनं उप्पत्तियाति एवमत्थो वेदितब्बो ।

१३४६. अज्जवमद्वनिद्वेसे **नीचचित्तता**ति पदमत्तमेव विसेसो । तस्सत्थो — मानाभावेन नीचं चित्तं अस्साति नीचचित्तो । नीचचित्तस्स भावो नीचचित्तता । सेसं चित्तजुक्ताचित्तमुदुत्तानं पदभाजनीये आगतमेव ।

१३४८. खन्तिनिद्वेसे **खमनकवसेन खन्ति** । खमनाकारो **खमनता** । अधिवासेन्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपेत्वा वासेन्ति, न पटिबाहन्ति, न पच्चनीकताय तिद्वन्तीति **अधिवासनता** । अचण्डिकस्स भावो **अचण्डिककं** । **अनसुरोपो**ति असुरोपो वुच्चति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं । तप्पटिपक्खतो अनसुरोपो सुरुत्तवाचाति अत्थो । एवमेत्थ फलूपचारेण कारणं निद्विद्वं । **अत्तमनता चित्तस्साति** सोमनस्सवसेन चित्तस्स सकमनता, अत्तनो चित्तसभावोयेव, न ब्यापन्नचित्तताति अत्थो ।

१३४९. सोरच्चनिद्वेसे **कायिको अवीतिक्कमो**ति तिविधं कायसुचरितं । **वाचसिको अवीतिक्कमो**ति चतुर्विधं वचीसुचरितं । कायिकवाचसिकोति इमिना कायवचीद्वारसमुद्धितं आजीवद्वमकसीलं परियादियति । **इदं वुच्चति सोरच्चन्ति** इदं पापतो सुद्ध ओरतत्ता सोरच्चं नाम वुच्चति । **सब्बोपि सीलसंवरो**ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचाहेव अनाचारं आचरति मनसापि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीलं परियादाय दस्सेतुं वुत्तं ।

१३५०. साखल्यनिद्वेसे **अण्डका**ति यथा सदोसे रुक्खे अण्डकानि उद्धहन्ति, एवं सदोसताय खुंसनवम्भनादिवचनेहि अण्डका जाता । **कक्कसा**ति पूतिका सा यथा नाम पूतिरुक्खो कक्कसो होति पग्घरितचुण्णो एवं कक्कसा होति । सोतं घंसयमाना विय पविसति । तेन वुत्तं 'कक्कसा'ति । **परकटुका**ति परेसं कटुका अमनापा दोसजननी । **पराभिसज्जनी**ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्मेसु विज्झित्वा परेसं अभिसज्जनी, गन्तुकामानम्पि गन्तुं अदत्त्वा लग्नकारी । **कोधसामन्ता**ति कोधस्स आसन्ता । **असमाधिसंवत्तनिका**ति अप्पनासमाधिसस्स वा उपचारसमाधिसस्स वा असंवत्तनिका । इति सब्बानेवेतानि सदोसवाचाय वेवचनानि । **तथारूपिं वाचं पहाया**ति इदं फरुसवाचं अप्पजहित्वा ठितस्स अन्तरन्तरे पवत्तापि सण्हवाचा असण्हवाचा एव नामाति दीपनत्थं वुत्तं ।

नेळाति एळं वुच्चति दोसो । नास्सा एळन्ति नेळा; निद्वोसाति अत्थो । “नेळङ्गो सेतपच्छादो”ति (उदा० ६५; सं० नि० ४.३४७; पेटको० २५) एत्थ वुत्तनेळं विय । **कण्णसुखा**ति व्यञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा, सूचिविज्झनं विय कण्णसूलं न जनेति । अत्थमधुरताय सरीरे कोपं अजनेत्वा पेमं जनेतीति **पेमनीया** । हृदयं गच्छति, अप्पटिहज्जमाना सुखेन चित्तं पविसतीति **हृदयङ्गमा** । गुणपरिपुण्णताय पुरे भवाति **पोरी** । पुरे संवड्ढनारी विय सुकुमारातिपि पोरी । पुरस्स एसातिपि पोरी; नगरवासीनं कथाति अत्थो । नगरवासिनो हि युत्तकथा होन्ति । पित्तमत्तं पिताति भातिमत्तं भाताति वदन्ति । एवरूपी कथा बहुनो जनस्स कन्ता होतीति **बहुजनकन्ता** । कन्तभावेनेव बहुनो जनस्स मनापा चित्तवुद्धिकराति **बहुजनमनापा** । **या तत्था**ति या तस्मिं पुग्गले । **सण्हवाचता**ति मडुवाचता । **सखिलवाचता**ति मुदुवाचता । **अफरुसवाचता**ति अकक्खळवाचता ।

१३५१. पटिसन्थारनिद्वेसे **आमिसपटिसन्थारो**ति आमिसअलाभेन अत्तना सह परेसं छिदं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन पटिसन्थरणं । **धम्मपटिसन्थारो**ति धम्मस्स अप्पटिलाभेन अत्तना सह परेसं छिदं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्थरणं । **पटिसन्थारको** होतीति द्वेयेव हि लोकसन्निवासस्स छिद्धानि, तेसं पटिसन्थारको होति । आमिसपटिसन्थारेन वा धम्मपटिसन्थारेन वाति इमिना दुविधेन पटिसन्थारेन पटिसन्थारको होति, पटिसन्थरति, निरन्तरं करोति ।

तत्रायं आदितो पट्टाय कथा — पटिसन्थारकेन हि भिक्खुना आगन्तुकं आगच्छन्तं दिस्वाव पच्चुग्गन्त्वा पत्तचीवरं गहेतब्बं, आसनं दातब्बं, तालवण्टेन बीजितब्बं, पादा धोवित्वा मक्खेतब्बा, सप्पिफाणिते सति भेसज्जं दातब्बं, पानीयेन पुच्छितब्बो, आवासो पटिजग्गतब्बो । एवं एकदेसेन आमिसपटिसन्थारो कतो नाम होति ।

सायं पन नवकतरेपि अत्तनो उपट्टानं अनागतेयेव, तस्स सन्तिकं गन्त्वा निसीदित्वा अविषये अपुच्छित्वा तस्स विषये पज्जो पुच्छितब्बो । ‘तुम्हे कतरभाणका’ति अपुच्छित्वा तुम्हाकं ‘आचरियुपज्झाया कतरं गन्थं वळज्जेन्ती’ति पुच्छित्वा पहोनकट्टाने पज्जो

पुच्छितब्बो । सचे कथेतुं सक्कोति इच्चेतं कुसलं । नो चे सक्कोति सयं कथेत्वा दातब्बं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्थारो कतो नाम होति ।

सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निबद्धं पिण्डाय चरितब्बं । सचे गन्तुकामो होति पुनरिवसे गमनसभागेन तं आदाय एकस्मिं गामे पिण्डाय चरित्वा उय्योजेतब्बो । सचे अज्जस्मिं दिसाभागे भिक्खू निमन्तिता होन्ति तं भिक्खुं इच्छमानं आदाय गन्तब्बं । ‘न मय्हं एसा दिसा सभागा’ति गन्तुं अनिच्छन्ते सेसभिक्खू पेसेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितब्बं । अत्तना लद्धामिसं तस्स दातब्बं । एवं ‘आमिसपटिसन्थारो’ कतो नाम होति ।

आमिसपटिसन्थारकेन पन अत्तना लद्धं कस्स दातब्बन्ति? आगन्तुकस्स ताव दातब्बं । सचे गिलानो वा अवस्सिको वा अत्थि, तेसम्पि दातब्बं । आचरियुपज्झायानं दातब्बं । भण्डगाहकस्स दातब्बं । साराणीयधम्मपूरकेन पन सतवारम्पि सहस्सवारम्पि आगतागतानं थेरासनतो पट्टाय दातब्बं । पटिसन्थारकेन पन येन येन न लद्धं, तस्स तस्स दातब्बं । बहिंगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनाथं भिक्खुं वा भिक्खुनिं वा दिस्वा तेसम्पि दातब्बं ।

तत्रिदं वत्थु — चोरेहि किर गुत्तसालगामे पहते तद्धणज्जेव एका निरोधतो वुट्ठिता खीणासवत्थेरी दहरभिक्खुनिया भण्डकं गाहापेत्वा महाजनेन सद्धिं मग्गं पटिपज्जित्वा ठितमज्झन्तिके नकुलनगरगामद्वारं पत्वा रुक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये काळवल्लिमण्डपवासी महानागत्येरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खन्तो थेरिं दिस्वा भत्तेन आपुच्छि । सा ‘पत्तो मे नत्थी’ति आह । थेरो ‘इमिनाव भुज्जथा’ति सह पत्तेन अदासि । थेरी भत्तकिच्चं कत्वा पत्तं धोवित्वा थेरस्स दत्वा आह — ‘अज्ज ताव भिक्खाचारेन किलमिस्सथ, इतो पट्टाय पन वो भिक्खाचारपरित्तासो नाम न भविस्सति, ताता’ति । ततो पट्टाय थेरस्स ऊनकहापणघनको पिण्डपातो नाम न उप्पन्नपुब्बो । अयं ‘आमिसपटिसन्थारो’ नाम ।

इमं पटिसन्थारं कत्वा भिक्खुना सङ्गहपक्खे ठत्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं कथेतब्बं, धम्मो वाचेतब्बो, कुक्कुच्चं विनोदेतब्बं, उप्पन्नं किच्चं करणीयं कातब्बं, अब्भानवुट्ठानमानत्तपरिवासा दातब्बा । पब्बज्जारहो पब्बाजेतब्बो उपसम्पदारहो उपसम्पादेतब्बो । भिक्खुनियापि अत्तनो सन्तिके उपसम्पदं आकङ्खमानाय कम्मवाचं कातुं वट्ठति । अयं ‘धम्मपटिसन्थारो’ नाम ।

इमेहि द्वीहि पटिसन्थारेहि पटिसन्थारको भिक्खु अनुप्पन्नं लाभं उप्पादेति, उप्पन्नं थावरं करोति, सभयट्ठाने अत्तनो जीवितं रक्खति चोरनागरज्जो पत्तगाहणहत्थेनेव अग्गं गहेत्वा पत्तेनेव भत्तं आकिरन्तो थेरो विय । अलद्धलाभुप्पादने पन इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानागरज्जा एकस्स थेरस्स सन्तिके सङ्गहं लभित्वा पुन आगन्त्वा रज्जे पतिट्ठितेन सेतम्बङ्गणे यावजीवं पवत्तितं महाभेसज्जदानवत्थु कथेतब्बं । उप्पन्नलाभथावरकरणे दीघभाणकअभयत्थेरस्स हत्थतो पटिसन्थारं लभित्वा चेतियपब्बते चोरेहि भण्डकस्स अविलुत्तभावे वत्थु कथेतब्बं ।

१३५२. इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारतानिद्देसे **चक्खुना रूपं दिस्वा**ति कारणवसेन चक्खूति लद्धवोहारेन रूपदस्सनसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा । पोराणा पनाहु — “चक्खु रूपं न पस्सति, अचित्तकत्ता; चित्तं न पस्सति, अचक्खुकत्ता; द्वारारम्मणसङ्कट्टनेन पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा ‘धनुना विज्जती’ति आदीसु विय ससम्भारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा’ति अयमेवेत्थ अत्थोति । **निमित्तगगाही**ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा सुभनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं निमित्तं छन्दरागवसेन गण्हाति, दिट्ठमत्तेयेव न सण्ठाति । **अनुब्यञ्जनगगाही**ति किलेसानं अनुब्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो अनुब्यञ्जनन्ति लद्धवोहारं हत्थपादसितहसितकथितआलोकितविलोकितादिभेदं आकारं गण्हाति । **यत्वाधिकरणमेनन्ति** आदिमिहं यंकारणा यस्स चक्खुन्द्रियासंवरस्स हेतु, एतं पुगलं सतिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंवृतं अपिहितचक्खुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्युं अनुबन्धेय्युं अज्झोत्थेय्युं । **तस्स संवराय न पटिपज्जती**ति तस्स चक्खुन्द्रियस्स सतिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवंभूतोयेव च न रक्खति चक्खुन्द्रियं, न चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जतीति वुच्चति ।

तत्थ किञ्चापि चक्खुन्द्रिये संवरो वा असंवरो वा नत्थि, न हि चक्खुपसादं निस्साय सति वा मुट्ठस्सच्चं वा उप्पज्जति । अपिच यदा रूपारम्मणं चक्खुस्स आपाथमागच्छति तदा भवङ्गे द्विक्खत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरियमनोधातु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा

निरुज्झति । ततो चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं, ततो विपाकमनोधातु सम्पटिच्छनकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु वोढुब्बनकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्झति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रापि नेव भवङ्गसमये न आवज्जनादीनं अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि । जवनकखणे पन दुस्सील्यं वा मुटुस्सच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा उपपज्जति, असंवरो होति ।

एवं होन्तो पन सो ‘चक्खुन्द्रिये असंवरो’ति वुच्चति । कस्मा? यस्मा तस्मिं असंवरे सति द्वारम्पि अगुत्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनिपि वीथिचित्तानि । यथा किं? यथा नगरे चतूसु द्वारेसु असंवृतेसु किञ्चापि अन्तोघरद्वारकोटुकगम्भादयो सुसंवृता, तथापि अन्तोनगरे सब्बं भण्डं अरक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेन हि पविसित्वा चोरा यदिच्छकं करेय्युं । एवमेव जवने दुस्सील्यादीसु उपपन्नेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारम्पि अगुत्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनिपि वीथिचित्तानीति ।

सोतेन सद्दं सुत्वाति आदीसुपि एसेव नयो । **या इमेसन्ति** एवं संवरं अनापज्जन्तस्स इमेसं छन्नं इन्द्रियानं या अगुत्ति या अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अथकनं, अपिदहनन्ति अत्थो ।

१३५३. भोजने अमत्तज्जुतानिद्वेसे **इधेकच्चो**ति इमस्मिं सत्तलोके एकच्चो । **अप्पटिसङ्घाति** पटिसङ्घानपज्जाय अजानित्वा अनुपधारेत्वा । **अयोनि**सोति अनुपायेन । **आहारन्ति** असितपीतादिअज्झोहरणीयं । **आहारेतीति** परिभुज्जति अज्झोहरति । **दवायाति** आदि अनुपायदस्सनत्थं वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेन्तो दवत्थाय मदत्थाय मण्डनत्थाय विभूसनत्थाय वा आहारेति, नो इदमत्थितं पटिच्च । या तत्थ **असन्तुट्ठिताति** या तस्मिं अयोनि सो आहारपरिभोगे असन्तुस्सना असन्तुट्ठिभावो । **अमत्तज्जुताति** अमत्तज्जुभावो, पमाणसङ्घाताय मत्ताय अजाननं । **अयं वुच्चतीति** अयं अपच्चवेक्खितपरिभोगवसेन पवत्ता भोजने अमत्तज्जुता नाम वुच्चति ।

१३५४. इन्द्रियेसु गुत्तद्वारतानिद्वेसे **चक्खुनाति** आदि वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । **न निमित्तगाही होतीति** छन्दरागवसेन वुत्तप्पकारं निमित्तं न गण्हाति । एवं सेसपदानिपि वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितब्बानि । यथा च हेट्ठा ‘जवने दुस्सील्यादीसु उपपन्नेसु तस्मिं असंवरे सति, द्वारम्पि अगुत्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनिपि वीथिचित्तानी’ति वुत्तं, एवमिध तस्मिं सीलादीसु उपपन्नेसु द्वारम्पि गुत्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनिपि वीथिचित्तानि । यथा किं? यथा नगरद्वारेसु सुसंवृतेसु, किञ्चापि अन्तोघरादयो असंवृता होन्ति, तथापि अन्तोनगरे सब्बं भण्डं सुरक्खितं सुगोपितमेव होति — नगरद्वारेसु पिहितेसु चोरानं पवेसो नत्थि — एवमेव जवने सीलादीसु उपपन्नेसु द्वारम्पि गुत्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनिपि वीथिचित्तानि । तस्मा जवनकखणे उपपज्जमानोपि ‘चक्खुन्द्रिये संवरो’ति वुत्तो । **सोतेन सद्दं सुत्वाति** आदीसुपि एसेव नयो ।

१३५५. भोजने मत्तज्जुतानिद्वेसे **पटिसङ्घा योनि**सो **आहारं आहारेतीति** पटिसङ्घानपज्जाय जानित्वा उपायेन आहारं परिभुज्जति । इदानीं तं उपायं दस्सेतुं **नेव दवायाति** आदि वुत्तं ।

तत्थ ‘**नेव दवाया**’ति दवत्थाय न आहारेति । तत्थ नटलङ्कादयो दवत्थाय आहारेन्ति नाम । यज्हि भोजनं भुत्तस्स नच्चगीतकव्यसिलोकसङ्घातो दवो अतिरेकतरेन पटिभाति, तं भोजनं अधम्मनेन विसमेन परियेसित्वा ते आहारेन्ति । अयं पन भिक्खु एवं न आहारेति ।

न मदायाति मानमदपुरिसमदानं वड्डनत्थाय न आहारेति । तत्थ राजराजमहामत्ता मदत्थाय आहारेन्ति नाम । ते हि अत्तनो मानमदपुरिसमदानं वड्डनत्थाय पिण्डरसभोजनादीनि पणीतभोजनानि भुज्जन्ति । अयं पन भिक्खु एवं न आहारेति ।

न मण्डनायाति सरीरमण्डनत्थाय न आहारेति । तत्थ रूपपूजिविनियो मातुगामा अन्तेपुरिकादयो च सप्पिफाणितं नाम पिबन्ति, ते हि सिनिद्धं मुदुं मन्दं भोजनं आहारेन्ति ‘एवं नो अङ्गलट्ठि सुसण्ठिता भविस्सति, सरीरे छविवण्णो पसन्नो भविस्सती’ति । अयं पन भिक्खु एवं न आहारेति ।

न विभूसनायाति सरीरे मंसविभूसनत्थाय न आहारेति । तत्थ निब्बुद्धमल्लमुट्टिकमल्लादयो सुसिनिद्धेहि मच्छमंसादीहि सरीरमंसं पीणेन्ति ‘एवं नो मंसं उस्सदं भविस्सति पहारसहनत्थाया’ति । अयं पन भिक्खु एवं सरीरे मंसविभूसनत्थाय न आहारेति ।

यावदेवाति आहाराहरणे पयोजनस्स परिच्छेदनियमदस्सनं । **इमस्स कायस्स ठितियाति** इमस्स चतुमहाभूतिककरजकायस्स उपनत्थाय आहारेति । इदमस्स आहाराहरणे पयोजनन्ति अत्थो । **यापनायाति** जीवितिन्द्रिययापनत्थाय आहारेति । **विहिंसूपरतियाति** विहिंसा नाम अभुत्तपच्चया उप्पज्जनका खुद्दा । तस्सा उपरतिया वूपसमनत्थाय आहारेति । **ब्रह्मचरियानुग्गहायाति** ब्रह्मचरियं नाम तिस्सो सिक्खा, सकलं सासनं, तस्स अनुगणहनत्थाय आहारेति ।

इतीति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेनाति अत्थो । **पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामीति** पुराणवेदना नाम अभुत्तपच्चया उप्पज्जनकवेदना । तं पटिहनिस्सामीति आहारेति । **नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामीति** नववेदना नाम अतिभुत्तपच्चयेन उप्पज्जनकवेदना । तं न उप्पादेस्सामीति आहारेति । अथ वा, ‘नववेदना’ नाम भुत्तपच्चया नउप्पज्जनकवेदना । तस्सा अनुप्पन्नाय अनुप्पज्जनकमेव आहारेति । **यात्रा च मे भविस्सतीति** यापना च मे भविस्सति । **अनवज्जता चाति** एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्जं । तत्थ अधम्मिकपरियेसना अधम्मिकपटिग्गहणं अधम्मेन परिभोगोति इदं ‘सावज्जं’ नाम । धम्मेन परियेसित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्वा पच्चवेक्खित्वा परिभुज्जनं ‘अनवज्जं’ नाम । एकच्चो अनवज्जेयेव सावज्जं करोति, ‘लद्धं मे’ति कत्वा पमाणातिक्कन्तं भुज्जति । तं जीरापेतुं असक्कोन्तो उद्धंविरेचनअधोविरेचनादीहि किलमति । सकलविहारे भिक्खू तस्स सरीरपटिजग्गनभेसज्जपरियेसनादीसु उस्सुक्कं आपज्जन्ति । ‘किं इदं’ति वुत्ते ‘असुकस्स नाम उदरं उद्धुमातं’ति आदीनि वदन्ति । ‘एस निच्चकालम्पि एवंपकतिकोयेव, अत्तनो कुच्छिपमाणं नाम न जानाती’ति निन्दन्ति गरहन्ति । अयं अनवज्जेयेव सावज्जं करोति नाम । एवं अकत्वा ‘अनवज्जता च भविस्सती’ति आहारेति ।

फासुविहारो चाति एत्थापि अत्थि फासुविहारो अत्थि न फासुविहारो । तत्थ ‘आहरहत्थको अलंसाटको तत्थवट्टको काकमासको भुत्तवमितको’ति इमेसं पञ्चन्नं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम । एतेसु हि ‘आहरहत्थको’ नाम बहुं भुज्जित्वा अत्तनो धम्मताय उद्धातुं असक्कोन्तो ‘आहर हत्थ’न्ति वदति । ‘अलंसाटको’ नाम अच्चुद्धुमातकुच्छिताय उद्धितोपि साटकं निवासेतुं न सक्कोति । ‘तत्थवट्टको’ नाम उद्धातुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवट्टति । ‘काकमासको’ नाम यथा काकेहि आमसितुं सक्का होति, एवं याव मुखद्वारा आहारेति । ‘भुत्तवमितको’ नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति । एवं अकत्वा ‘फासुविहारो च मे भविस्सती’ति आहारेति । फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि ऊनूदरता । एत्तकज्हि भुज्जित्वा पानीयं पिवतो चत्तारो इरियापथा सुखेन पवत्तन्ति । तस्मा धम्मसेनापति एवमाह —

“चत्तारो पञ्च आलोपे, अभुत्वा उदकं पिवे ।

अलं फासुविहाराय, पहितत्तस्स भिक्खुनो’ति ॥ (थेरगा० ९८३) ।

इमस्मिं पन ठाने अङ्गानि समोधानेतब्बानि । ‘नेव दवाया’तिहि एकं अङ्गं, ‘न मदाया’ति एकं, ‘न मण्डनाया’ति एकं, ‘न विभूसनाया’ति एकं, ‘यावदेव इमस्स कायस्स ठितिया यापनाया’ति एकं, ‘विहिंसूपरतिया ब्रह्मचरियानुग्गहाया’ति एकं, ‘इति पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामी नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामी’ति एकं, ‘यात्रा च मे भविस्सती’ति एकं अङ्गं । अनवज्जता च फासुविहारो चाति अयमेत्थ भोजनानिसंसो । महासीवत्थेरो पनाह — हेट्ठा चत्तारि अङ्गानि पटिक्खेपो नाम । उपरि पन अट्ठङ्गानि समोधानेतब्बानीति — तत्थ ‘यावदेव इमस्स कायस्स ठितिया’ति एकं अङ्गं, ‘यापनाया’ति एकं, ‘विहिंसूपरतिया’ति एकं, ‘ब्रह्मचरियानुग्गहाया’ति एकं, ‘इति पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामी’ति एकं, ‘नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामी’ति एकं, ‘यात्रा च मे भविस्सती’ति एकं, ‘अनवज्जता’ चाति एकं । फासुविहारो पन भोजनानिसंसोति । एवं अट्ठङ्गसमन्नागतं आहारं आहारेन्तो भोजने मत्तञ्जू नाम होति । **अयं वुच्चतीति** अयं परियेसनपटिग्गहणपरिभोगेसु युत्तप्पमाणजाननवसेन पवतो पच्चवेक्खितपरिभोगो भोजने मत्तञ्जुता नाम वुच्चति ।

१३५६. मुट्ठस्सच्चनिद्वेसे **असतीति** सतिविरहिता चत्तारो खन्था । **अननुस्सति अप्पटिस्सतीति** उपसग्गवसेन पदं वड्ढितं । **असरणताति** असरणाकारो । **अधारणताति** धारेतुं असमत्थता । ताय हि समन्नागतो पुग्गलो आधानप्पतो निधानक्खमो न होति । उदके अलाबुकटाहं विय आरम्मणे पिलवतीति **पिलापनता** । **संमुसनताति** नट्टमुट्ठस्सतिता । ताय हि समन्नागतो पुग्गलो निक्खित्तभत्तो विय काको, निक्खित्तमंसो विय च सिङ्गालो होति ।

१३६१. भावनाबलनिद्वेसे **कुसलानं धम्मानन्ति** बोधिपक्खियधम्मानं **आसेवनाति** आदिसेवना । **भावनाति** वड्ढना । **बहुलीकम्मन्ति** पुनप्पुनं करणं ।

१३६८. सीलविपत्तिनिद्देशो सीलसम्पदानिद्देशपटिपक्खतो वेदितब्बो । दिट्ठिविपत्तिनिद्देशो च दिट्ठिसम्पदानिद्देशपटिपक्खतो दिट्ठिसम्पदानिद्देशो च दिट्ठुपादाननिद्देशपटिपक्खतो । सीलविसुद्धिनिद्देशो किञ्चापि सीलसम्पदानिद्देशेन समानो, तत्थ पन विसुद्धिसम्पापकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विसुद्धिप्पत्तं सीलं । सति च सम्पजञ्जच्च, पटिसङ्खानबलञ्च भावनाबलञ्च, समथो च विपस्सना च, समथनिमित्तञ्च पग्गहनिमित्तञ्च, पग्गाहो च अविकखेपो च, सीलसम्पदा च दिट्ठिसम्पदा चाति इमेहि पन छहि दुकेहि चतुभूमकापि लोकियलोकुत्तरधम्माव कथिता ।

१३७३. दिट्ठिविसुद्धिनिद्देशे **कम्मस्सकतज्जाणन्ति** ‘इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं’न्ति जाननपज्जा । तत्थ अत्तना वा कतं होतु परेन वा सब्बम्पि अकुसलकम्मं नो सकं । कस्मा? अत्थभज्जनतो अनत्थजननतो च । कुसलकम्मं पन अनत्थभज्जनतो अत्थजननतो च ‘सकं’ नाम । तत्थ यथा नाम सधनो सभोगो पुरिसो अद्धानमग्गं पटिपज्जित्वा अन्तरामग्गे गामनिगमादीसु नक्खत्ते सङ्गुट्ठे ‘अहं आगन्तुको, कं नु खो निस्साय नक्खत्तं कीळेय्य’न्ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहारेन नक्खत्तं कीळन्तो सुखेन कन्तारं अतिक्कमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकतज्जाणे ठत्वा इमे सत्ता बहं वट्टगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता । **सच्चानुलोमिकजाणन्ति** चतुन् सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाजाणं । **मग्गसमङ्गिस्स जाणं फलसमङ्गिस्स जाणन्ति** मग्गजाणफलजाणानियेव ।

१३७४. ‘दिट्ठिविसुद्धि खो पना’तिपदस्स निद्देशे **या पज्जा पजाननाति**आदीहि पदेहि हेट्ठा वुत्तानि कम्मस्सकतज्जाणादीनेव चत्तारि जाणानि विभत्तानि ।

१३७५. ‘यथादिट्ठिस्स च पधान’न्ति पदस्स निद्देशे **यो चेतसिको वीरियारम्भोति**आदीहि पदेहि निदिट्ठं वीरियं पज्जागतिकमेव; पज्जाय हि लोकियद्धाने लोकियं लोकुत्तरद्धाने लोकुत्तरन्ति वेदितब्बं ।

१३७६. संवेगदुकनिद्देशे **जातिभयन्ति** जातिं भयतो दिस्वा ठितजाणं । जरामरणभयादीसुपि एसेव नयो ।

१३७७. **अनुप्पन्नानं पापकानन्ति**आदीहि जातिआदीनि भयतो दिस्वा जातिजराब्याधिमरणेहि मुच्चितुकामस्स उपायपधानं कथितं । पदभाजनीयस्स पनत्थो **विभङ्गदुक्कायं** (विभ० अट्ठ० ३६७ बोज्झङ्गपब्बवण्णना) आवि भविस्सति ।

१३७८. ‘असन्तुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसू’ति पदनिद्देशे **भिय्योकम्यताति** विसेसकामता । इधेक्कचो हि आदितोव पक्खिकभत्तं वा सलाकभत्तं वा उपोसथिकं वा पाटिपदिकं वा देति, सो तेन असन्तुट्ठो हुत्वा पुन धुरभत्तं सङ्गभत्तं वस्सावासिकं देति, आवासं कारेति, चत्तारोपि पच्चये देति । तत्रापि असन्तुट्ठो हुत्वा सरणानि गणहाति, पञ्च सीलानि समादियति । तत्रापि असन्तुट्ठो हुत्वा पब्बजति । पब्बजित्वा एकं निकायं द्वे निकायेति तेषिट्ठं बुद्धवचनं गणहाति, अट्ठ समापत्तियो भावेति, विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं गणहाति । अरहत्तप्पत्तितो पट्ठाय महासन्तुट्ठो नाम होति । एवं याव अरहत्ता विसेसकामता ‘भिय्योकम्यता’ नाम ।

१३७९. ‘अप्पटिवाणिता च पधानस्मि’न्ति पदस्स निद्देशे यस्मा पन्तसेनासनेसु अधिकुसलानं धम्मानं भावनाय उक्कण्ठमानो पधानं पटिवासेति नाम, अनुक्कण्ठमानो नो पटिवासेति नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं **या कुसलानं धम्मानन्ति**आदि वुत्तं । तत्थ **सक्कच्चकिरियताति** कुसलानं करणे सक्कच्चकारिता । **सातच्चकिरियताति** सततमेव करणं । **अट्ठितकिरियताति** खण्डं अक्त्वा अट्ठपेत्वा करणं । **अनोलीनवुत्तिताति** अलीनजीविता, अलीनपवत्तिता वा । **अनिक्खित्तच्छन्दाति** कुसलच्छन्दस्स अनिक्खपनं । **अनिक्खित्तधुरताति** कुसलकरणे वीरियधुरस्स अनिक्खपनं ।

१३८०. ‘**पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं विज्जा**’ति एत्थ **पुब्बेनिवासोति** पुब्बे निवुत्थक्खन्धा च खन्धपटिबद्धञ्च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । ताय सम्पयुत्तं जाणं **पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं** । तयिदं पुब्बे निवुत्थक्खन्धपटिच्छादकं तमं विज्झतीति **विज्जा** । तं तमं विज्झित्वा ते खन्धे विदिते पाकटे करोतीति विदितकरणट्टेनापि **विज्जा** ।

चुतूपपाते जाणन्ति चुतियञ्च उपपाते च जाणं । इदम्पि सत्तानं चुतिपटिसन्धिच्छादकं तमं विज्झतीति विज्जा । तं तमं विज्झित्वा सत्तानं चुतिपटिसन्धियो विदिता पाकटा करोतीति विदितकरणट्टेनापि विज्जा । **आसवानं खये जाणन्ति** सब्बकिलेसानं खयसमये जाणं ।

तयिदं चतुसच्चच्छादकतमं विज्झतीति **विज्जा** । तं तमं विज्झित्वा चत्तारि सच्चानि विदितानि पाकटानि करोतीति विदितकरणेनापि विज्जा ।

१३८१. ‘चित्तस्स च अधिमुत्ति निब्बानञ्चा’ति एत्थ आरम्भणे अधिमुच्चनट्ठेन, पच्चनीकधम्महे च सुट्ठमुत्तट्ठेन अट्ठ समापत्तियो **चित्तस्स अधिमुत्ति** नाम । इतरं पन ‘नत्थि एत्थ तण्हासङ्घातं वानं’, ‘निगगतं वा तस्मा वाना’ति **निब्बानं** । तत्थ अट्ठ समापत्तियो सयं विक्खम्भितकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्तीति वुत्ता, निब्बानं पन सब्बकिलेसेहि अच्चन्तं विमुत्तत्ता विमुत्तीति ।

१३८२. मग्गसमङ्गिस्स जाणन्ति चत्तारि मग्गजाणानि । **फलसमङ्गिस्स जाणन्ति** चत्तारि फलजाणानि । तत्थ पठममग्गजाणं पञ्च किलेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जतीति खये जाणं नाम जातं । दुतियमग्गजाणं चत्तारो किलेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुत्थमग्गजाणं पन अट्ठ किलेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जतीति ‘खये जाणं’ नाम जातं । तं तं मग्गफलजाणं पन तेसं तेसं किलेसानं खीणन्ते निरुद्धन्ते वूपसमन्ते पटिप्पस्सम्भन्ते अनुप्पादन्ते अप्पवत्तन्ते उप्पन्नन्ति अनुप्पादे जाणं नाम जातन्ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसङ्गहअट्ठकथाय

निकखेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

४. अट्ठकथाकण्डो

तिकअत्थुद्धारवण्णना

१३८४. इदानीं निकखेपकण्डानन्तरं ठपितस्स अट्ठकथाकण्डस्स वण्णनाक्कमो अनुप्पत्तो । कस्मा पनेतं अट्ठकथाकण्डं नाम जातन्ति? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थं उद्धरित्वा ठपितत्ता । तीसुपि हि पिटकेसु धम्मन्तरं आगतं अट्ठकथाकण्डेनेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छितं सुविनिच्छितं नाम होति । सकले अभिधम्मपिटके नयमगं महापकरणे पञ्हुद्धारं गणनचारं असल्लक्खेन्तेनापि अट्ठकथाकण्डतोयेव समानेतुं वट्ठति ।

कुतो पभवं पन एतन्ति? सारिपुत्तत्थेरप्पभवं । सारिपुत्तत्थेरो हि एकस्स अत्तनो सद्धिविहारिकस्स निकखेपकण्डे अत्थुद्धारं सल्लक्खेतुं असक्कोन्तस्स अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । इदं पन महाअट्ठकथायं पटिक्खित्वा इदं वुत्तं — अभिधम्मो नाम न सावकविसयो, न सावकगोचरो; बुद्धविसयो एस, बुद्धगोचरो । धम्मसेनापति पन सद्धिविहारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सन्तिकं गन्त्वा सम्मासम्बुद्धस्स कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स भिक्खुनो अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । कथं? भगवा हि ‘कतमे धम्मा कुसला’ति पुच्छि । ‘कुसला धम्मा नाम कतमे’ति सल्लक्खेसीति अत्थो । अथस्स तुण्हीभूतस्स ‘ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होतीति आदिना नयेन भूमिभेदतो कुसलं दस्सितं, सब्बम्पि तं चतूसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला’ति इमिना नयेन कण्णिकं कण्णिकं घटं घटं गोच्छकं गोच्छकं कत्वा अत्थुद्धारवसेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अदासि ।

तत्थ **चतूसूति** कामावचररूपावचरारूपावचरअपरियापन्नासु । **कुसलन्ति** फस्सादिभेदं कुसलं । **इमे धम्मा कुसला**ति इमे सब्बेपि तासु तासु भूमीसु वुत्ता फस्सादयो धम्मा कुसला नाम ।

१३८५. अकुसलानं पन भूमिवसेन भेदाभावतो **द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा**ति आह । तत्थ उप्पज्जतीति उप्पादो । चित्तमेव उप्पादो **चित्तुप्पादो** । देसनासीसमेव चेतं । यथा पन ‘राजा आगतो’ति वुत्ते अमच्चादीनम्पि आगमनं वुत्तमेव होति, एवं ‘चित्तुप्पादा’ति वुत्ते तेहि सम्पयुत्तधम्मापि वुत्ताव होन्तीति । सब्बत्थ चित्तुप्पादगहणेन ससम्पयुत्तधम्मं चित्तं गहितन्ति वेदितब्बं । इतो परं **चतूसु भूमीसु विपाको**ति आदीनं सब्बेसम्पि तिकदुकभाजनीयपदानं अत्थो, वेदनात्तिकादीसु च सुखादीनं नवत्तब्बता हेट्ठा वुत्तनयेनेव पाळियत्थं वीमंसित्वा वेदितब्बा । विसेसमत्तमेव पन वक्खाम ।

१४२०. तत्थ परित्तारम्मणत्तिके ताव **सब्बो कामावचरस्स विपाको**ति एत्थ द्विपञ्चविज्जाणानि चक्खुपसादादयो निस्साय नियमेनेव इट्ठानिद्विदिभेदे रूपसहगन्धरसफोटुब्बधम्मे आरब्ध पवत्तन्तीति परित्तारम्मणानि । कुसलाकुसलविपाका पन द्वे मनोधातुयो हृदयवत्थुं निस्साय चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्तीति परित्तारम्मणा । कुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सोमनस्ससहगता पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेनाति नियमतो रूपादीनि छ परित्तारम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्तीति परित्तारम्मणा । कुसलाकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेन नियमतो रूपादीनि छ परित्तारम्मणानेव आरब्ध पवत्तति । पटिसन्धिवसेन पवत्तमानम्पि परित्तं कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्मणं करोति, पवत्तियं भवङ्गवसेन, परियोसाने चतुवसेन पवत्तमानम्पि तदेव आरम्मणं करोतीति परित्तारम्मणं । अट्ठ पन सहेतुकविपाकचित्तुप्पादा एत्थ वुत्तनयेनेव तदारम्मणवसेन पटिसन्धिभवङ्गचतुवसेन च परित्तधम्मेयेव आरब्ध पवत्तन्ति । किरियमनोधातु पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तति । सोमनस्ससहगताहेतुककिरियमनोविज्जाणधातु छसु द्वारेसु पच्चुप्पन्ने मनोद्वारे अतीतानागतेपि परित्ते रूपादिधम्मेयेव आरब्ध खीणासवानं पहट्ठाकारं कुरुमाना पवत्तन्तीति परित्तारम्मणा । एवमिमे पञ्चवीसति चित्तुप्पादा एकन्तेनेव **परित्तारम्मणाति** वेदितब्बा ।

१४२१. विज्जाणज्जायतननेवसज्जानासज्जायतनधम्मा अत्तनो अत्तनो हेट्ठिमं समापत्तिं आरब्ध पवत्तनतो **महग्गतारम्मणा** । एव मग्गफलधम्मा निब्बानारम्मणत्ता **अप्पमाणारम्मणा** ।

कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारोति अट्ठ जाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्खपुथुज्जनखीणासवानं असक्कच्चदानपच्चवेक्खणधम्मसवनादीसु कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तिकाले परित्तारम्मणा । अतिपगुणानं पठमज्झानादीनं पच्चवेक्खणकाले महग्गतारम्मणा । कसिणनिमित्तादिपञ्चत्तिपच्चवेक्खणकाले नवत्तब्बारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसम्पयुत्तचित्तुप्पादा पच्चपण्णासाय कामावचरधम्मानं ‘सत्तो सत्तो’ति परामसनअस्सादनाभिनन्दनकाले परित्तारम्मणा । तेनेवाकारेन सत्तवीसति महग्गतधम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । पण्णत्तिधम्मे आरब्ध पवत्तनकाले सिया नवत्तब्बारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तानं तेयेव धम्मे आरब्ध केवलं अस्सादनाभिनन्दनवसेन, पवत्तियं पटिधसम्पयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विचिकिच्छासम्पयुत्तचित्तुप्पादस्स अनिट्ठङ्गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विक्खेपवसेन अवूपसमवसेन च पवत्तियं परित्तमहग्गतनवत्तब्बारम्मणता वेदितब्बा । एतेसु पन एकधम्मोपि अप्पमाणे आरब्ध पवत्तितुं न सक्कोति, तस्मा न अप्पमाणारम्मणा ।

कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारोति अट्ठ जाणसम्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्खपुथुज्जनखीणासवानं सक्कच्चदानपच्चवेक्खणधम्मसवनादीसु यथावुत्तप्पकारे धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले परित्तमहग्गतनवत्तब्बारम्मणा होन्ति । गोत्रभुकाले लोकुत्तरधम्मे पच्चवेक्खणकाले च नेसं **अप्पमाणारम्मणता** वेदितब्बा ।

यं पनेतं रूपावचरचतुत्थज्झानं तं सब्बत्थपादकचतुत्थं आकासकसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतुत्थं इन्द्रिविधचतुत्थं दिब्बसोतचतुत्थं चेतोपरियजाणचतुत्थं यथाकम्मुपगजाणचतुत्थं दिब्बचक्खुजाणचतुत्थं पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं अनागतंसजाणचतुत्थन्ति कुसलतोपि किरियतोपि द्वादसविधं होति ।

तत्थ ‘सब्बत्थपादकचतुत्थं’ नाम अट्ठसु कसिणेसु चतुत्थज्झानं । तज्झि विपस्सनायपि पादकं होति, अभिज्ज्ञानम्पि, निरोधस्सापि, वट्टस्सापि पादकं होतियेवाति सब्बत्थपादकन्ति वुत्तं । ‘आकासकसिणआलोककसिणचतुत्थानि’ पन विपस्सनायपि अभिज्ज्ञानम्पि वट्टस्सापि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानेव न होन्ति । ‘ब्रह्मविहारआनापानचतुत्थानि’ विपस्सनाय चैव वट्टस्स च पादकानि होन्ति, अभिज्ज्ञानं पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तत्थ दसविधम्पि कसिणज्झानं कसिणपण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, ब्रह्मविहारचतुत्थं सत्तपण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, आनापानचतुत्थं निमित्तं आरब्ध पवत्तत्ता परित्तादिवसेन नवत्तब्बधम्मरम्मणतो **नवत्तब्बारम्मणं** नाम होति ।

‘इन्द्रिविधचतुत्थं’ परित्तमहग्गतारम्मणं होति । कथं? तज्झि यदा कायं चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कायं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धं आरम्मणं होतीति कत्वा रूपकायारम्मणतो परित्तारम्मणं होति । यदा चित्तं कायसन्निस्सितं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकज्झानचित्तं रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धं आरम्मणं होतीति कत्वा महग्गतचित्तारम्मणतो महग्गतारम्मणं होति ।

‘दिब्वसोतचतुत्थं’ सद्धं आरब्ध पवत्तत्ता एकन्तपरितारम्मणमेव । ‘चेतोपरियजाणचतुत्थं’ परित्तमहग्गतअप्पमाणारम्मणं होति । कथं? तज्झि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरचित्तजाननकाले महग्गतारम्मणं, मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्मणं होति । एत्थ च पुथुज्जनो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्साति एवं याव अरहतो नेतब्बं । अरहा पन सब्बेसं चित्तं जानाति । अज्जोपि च उपरिमो हेट्ठिमस्साति अयं विसेसो वेदितब्बो । ‘यथाकम्मुपगजाणचतुत्थं’ कामावचरकम्मजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरकम्मजाननकाले महग्गतारम्मणं ।

‘दिब्वचक्खुजाणचतुत्थं’ रूपाारम्मणत्ता एकन्तपरित्तारम्मणमेव । ‘पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं’ परित्तमहग्गतअप्पमाणनवत्तब्बारम्मणं होति । कथं? तज्झि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं । अतीते अत्तना वा परेहि वा भावितमग्गं सच्छिकतफलञ्च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्मणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावयिंसु, फलं सच्छाकंसु, निब्बानधातुया परिनिब्बायिंसूति छिन्नवट्टमकानुस्सरणवसेन मग्गफलनिब्बानपच्चवेक्खणतोपि अप्पमाणारम्मणं । अतीते ‘विपस्सी नाम भगवा’ अहोसि । तस्स ‘बन्धुमती नाम नगरं अहोसि, बन्धुमा नाम राजा पिता, बन्धुमती नाम माता’तिआदिना नयेन नामगोत्तपथवीनिमित्तादिअनुस्सरणकाले नवत्तब्बारम्मणं होति ।

‘अनागतंसजाणचतुत्थे’पि एसेव नयो । तम्पि अयं अनागते ‘कामावचरे निब्बत्तिस्सती’ति जाननकाले परित्तारम्मणं होति । ‘रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निब्बत्तिस्सती’ति जाननकाले महग्गतारम्मणं । ‘मग्गं भावेस्सति फलं सच्छिकरिस्सति’ ‘निब्बानधातुया परिनिब्बायिस्सती’ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं । अनागते “मेत्तेय्यो नाम भगवा उप्पज्जिस्सति, सुब्रह्मा नामस्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम ब्राह्मणी माता भविस्सती”तिआदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले नवत्तब्बारम्मणं होति ।

अरूपावचरचतुत्थं पन आसवानं खयचतुत्थञ्च पाळियं आगतद्वानेयेव कथेस्सामि । किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता सब्बेसम्पि एतेसं कुसलाकुसलकिरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मणभेदो वेदितब्बो । पञ्चद्वारे पन वोट्टब्बनवसेन पवत्तियं एकन्तपरित्तारम्मणाव होति । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि परित्तादिभावेन नवत्तब्बधम्मं आरब्ध पवत्तितो नवत्तब्बारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पथवीकसिणादीसु पवत्तन्ति, आकासानज्वायतनं उग्घाटिमाकासे, आकिञ्चज्वायतनं विज्जाणापगमेति ।

१४२९. मग्गारम्मणत्तिके आदिमिह वुत्ता अट्ठ जाणसम्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्खासेक्खानं अत्तना पटिविद्धमग्गानं पच्चवेक्खणकाले मग्गारम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तना पटिविद्धमग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिवसेन मग्गाधिपतिनो, अज्जधम्मारम्मणकाले न वत्तब्बा मग्गारम्मणातिपि मग्गाधिपतिनोतिपि । चत्तारो अरियमग्गा मग्गसङ्घातस्स मग्गसम्पयुत्तस्स वा हेतुनो अत्थिताय एकन्ततो मग्गहेतुकाव । वीरियं पन वीमंसं वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गाधिपतिनो, छन्दचित्तानं अज्जतरजेट्ठककाले सिया न वत्तब्बा मग्गाधिपतिनोति ।

द्वादसविधे रूपावचरचतुत्थज्झाने सब्बत्थपादकचतुत्थादीनि नव ज्ञानानि नेव मग्गारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि । चेतोपरियजाणपुब्बेनिवासजाणअनागतंसजाणचतुत्थानि पन अरियानं मग्गचित्तजाननकाले मग्गारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुकानि, मग्गं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न मग्गं गरं करोन्तीति? अत्तनो महग्गतताय । यथा हि राजानं सब्बो लोको गरं करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना वुट्ठहन्ति, न अज्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवमेतानिपि अत्तनो महग्गतताय न मग्गं गरं करोन्ति ।

किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातुपि अरियानं मग्गपच्चवेक्खणकाले पच्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मग्गारम्मणा होति, मग्गेन असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, मग्गं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा गरं न करोतीति? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय । यथा हि राजानं सब्बो लोको गरं करोति, अत्तनो परिजना पन खुज्जवामनकचेटकादयो अत्तनो अज्जाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदम्पि चित्तं अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय मग्गं गरं न करोति ।

जाणविप्पयुत्तकुसलादीनि जाणाभावेन चेव लोकियधम्मारम्मणताय च मग्गारम्मणादिभावं न लभन्ति, नवत्तब्बारम्मणानेव होन्तीति वेदितब्बानीति ।

१४३२. अतीतारम्मणत्तिके विज्जाणञ्चायतननेवसज्जानासज्जायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्तिं आरब्ध पवत्तिता एकन्तेन अतीतारम्मणाव ।

१४३३. नियोगा अनागतारम्मणा नत्थीति नियमेन पाटियेक्कं चित्तं अनागतारम्मणं नाम नत्थि । ननु च अनागतंसज्जाणं एकन्तेन अनागतारम्मणं, चेतोपरियजाणम्पि अनागतं आरब्ध पवत्ततीति? नो न पवत्ति । पाटियेक्कं पन एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रूपावचरचतुत्थज्झानेन सङ्गहितत्ता अज्जेहि महग्गतचित्तेहि मिस्सकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी'ति ।

१४३४. द्विपञ्चविज्जाणानि, तिस्सो मनोधातुयो च पच्चुप्पन्नेसु रूपादीसु पवत्तितो पच्चुप्पन्नारम्मणा नाम । दस चित्तुप्पादाति एत्थ अट्ठ ताव सहेतुका देवमनुस्सानं पटिसन्धिग्गहणकाले कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्मणा । भवङ्गचुतिकालेसुपि एसेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिग्गहणकाले ततो परं भवङ्गकाले च पच्चुप्पन्नारम्मणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्मणवसेन पवत्तियं । मनोद्वारे पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणानं जवनानं आरम्मणं गहेत्वा पवत्तितो अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा । 'कुसलविपाकाहेतुकउपेक्खासहगतमनोविज्जाणधातुय'म्पि एसेव नयो । केवलज्झि सा मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे च सन्तीरणवसेनापि पच्चुप्पन्नारम्मणा होतीति अयमेत्थ विसेसो । 'सोमनस्ससहगता' पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन तदारम्मणवसेन च पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । मनोद्वारे तदारम्मणवसेन सहेतुकविपाका विय अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणाति वेदितब्बा ।

'अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खासहगताहेतुकाय समानगतिका एव । केवलज्झि सा आपायिकानं पटिसन्धिभवङ्गचुतिवसेन पवत्ततीति अयमेत्थ विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु' सोमनस्ससहगता खीणासवानं पञ्चद्वारे पहट्ठाकारं कुरुमाना पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध हसितुप्पादवसेन पवत्तियं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा होति ।

कामावचरकुसलन्तिआदीसु कुसलतो ताव चत्तारो जाणसम्पयुत्तचित्तुप्पादा । सेक्खपुथुज्जनानं अतीतादिभेदानि खन्धधातुआयतनानि सम्मसन्तानं पच्चवेक्खन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा होन्ति । पण्णत्तिनिब्बानपच्चवेक्खणे नवत्तब्बारम्मणा । जाणविप्पयुत्तेसुपि एसेव नयो । केवलज्झि तेहि मग्गफलनिब्बानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेवेत्थ विसेसो ।

अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसम्पयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिभेदानं खन्धधातुआयतनानं अस्सादनाभिनन्दनपरामासकाले अतीतादिआरम्मणा होन्ति । पण्णत्तिं आरब्ध अस्सादेन्तस्स अभिनन्दन्तस्स 'सत्तो सत्तो'ति परामसित्वा गणहन्तस्स नवत्तब्बारम्मणा होन्ति । दिट्ठिविप्पयुत्तेसुपि एसेव नयो । केवलज्झि तेहि परामासगहणं नत्थि । द्वे पटिघसम्पयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध दोमनस्सितानं अतीतादिआरम्मणा, पण्णत्तिं आरब्ध दोमनस्सितानं नवत्तब्बारम्मणा । विचिकिच्छुद्धच्चसम्पयुत्ता तेसु एव धम्मेसु अनिट्ठङ्गतभावेन चैव उद्धतभावेन च पवत्तियं अतीतानागतपच्चुप्पन्ननवत्तब्बारम्मणा । किरियतो अट्ठ सहेतुकचित्तुप्पादा कुसलचित्तुप्पादगतिका एव । किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे वोट्टब्बनवसेन पवत्तियं पच्चुप्पन्नारम्मणाव । मनोद्वारे अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणानञ्चेव पण्णत्तिनिब्बानारम्मणानञ्च जवनानं पुरेचारिककाले अतीतानागतपच्चुप्पन्ननवत्तब्बारम्मणा ।

यथावुत्तप्पभेदे रूपावचरज्झाने सव्वत्थपादकचतुत्थं आकासकसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतुत्थन्ति इमानि पञ्च नवत्तब्बारम्मणानेव । 'इद्धिविधचतुत्थं' कायवसेन चित्तं परिणामेन्तस्स अतीतपादकज्झानचित्तं आरब्ध पवत्तनतो अतीतारम्मणं । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं विय अनागतं अधिट्ठहन्तानं अनागतारम्मणं होति । महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्ठारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्संसु, पुष्फानि मा मिलायंसु, दीपा मा निब्बायंसूति अधिट्ठहि । सव्वं तथेव अहोसि । अस्सगुत्तथेरो वत्तनियसेनासने भिक्खुसङ्घं सुखभत्तं भुज्जमानं दिस्वा 'उदकसोण्डि दिवसे दिवसे, पुरेभत्तं दधिरसा होतू'ति अधिट्ठहि । पुरेभत्तं गहितं दधिरसं होति पच्छाभत्ते पाकतिकमेव । कायं पन चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अज्जस्स वा पाटिहारियस्स करणकाले, कायं आरब्ध पवत्तता पच्चुप्पन्नारम्मणं होति ।

'दिब्बसोतचतुत्थं' विज्जमानसद्दमेव आरब्ध पवत्तितो पच्चुप्पन्नारम्मणं होति । चेतोपरियजाणचतुत्थं अतीते सत्तदिवसवन्तरे अनागते सत्तदिवसवन्तरे परेसं चित्तं जानन्तस्स अतीतारम्मणं अनागतारम्मणञ्च होति । सत्तदिवसातिकमे पन तं जानितुं न सक्कोति ।

अतीतानागतसंज्ञाणानञ्जि एस विसयो । न एतस्स पच्चुप्पन्नजाननकाले पन पच्चुप्पन्नारम्भणं होति ।

पच्चुप्पन्नञ्च नामेतं तिविधं — खणपच्चुप्पन्नं सन्ततिपच्चुप्पन्नं अद्वापच्चुप्पन्नञ्च । तत्थ उप्पादट्ठितिभङ्गप्पत्तं ‘**खणपच्चुप्पन्नं**’ । एकद्विसन्ततिवारपरियापन्नं ‘**सन्ततिपच्चुप्पन्नं**’ । तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोकद्वानं गतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एकद्विसन्ततिवारा वेदितब्बा । आलोकद्वाने विचरित्वा ओवरकं पविट्ठस्सापि न ताव सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एकद्विसन्ततिवारा वेदितब्बा । दूरे ठत्वा पन रजकानं हत्थविकारं घण्डिभेरीआदिआकोटनविकारञ्च दिस्वापि न ताव सद्दं सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतस्मिम्पि अन्तरे एकद्विसन्ततिवारा वेदितब्बा । एवं ताव मज्झिमभाणका । संयुत्तभाणका पन ‘रूपसन्तति अरूपसन्तती’ति द्वे सन्ततियो वत्वा, ‘उदकं अक्कमित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसीदति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उसुमभावो न वूपसम्मति, आतपा आगन्त्वा गब्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तो गब्भे कम्मद्वानं मनसिकरित्वा दिवा वातपानं विवरित्वा ओलोकेन्तस्स याव अक्खीनं फन्दनभावो न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा’ति वत्वा ‘तदुभयमि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नामा’ति वदन्ति ।

एकभवपरिच्छिन्नं पन **अद्वापच्चुप्पन्नं** नाम । यं सन्धाय **भदेकरत्तसुत्ते** “यो चावुसो, मनो ये च धम्मा उभयमेतं पच्चुप्पन्नं । तस्मिं चे पच्चुप्पन्ने छन्दरागपटिबद्धं होति विज्जाणं, छन्दरागपटिबद्धत्वा विज्जाणस्स तदभिनन्दति, तदभिनन्दन्तो पच्चुप्पन्नेसु धम्मेसु संहरीती”ति (म० नि० ३.२८४) वुत्तं । सन्ततिपच्चुप्पन्नञ्चेत्थ अट्ठकथासु आगतं । अद्वापच्चुप्पन्नं सुत्ते ।

तत्थ केचि ‘खणपच्चुप्पन्नं चित्तं चेतोपरियजाणस्स आरम्भणं होती’ति वदन्ति । किंकारणा? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप्पज्जतीति । इदञ्च नेसं ओपम्मं — यथा आकासे खित्ते पुप्फमुट्ठिहि अवस्सं एकं पुप्फं एकस्स वण्टं पटिविज्झति वण्टेन वण्टं पटिविज्झति, एवं परस्स चित्तं जानिस्सामीति रासिवसेन महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादक्खणे वा ठितिक्खणे वा भङ्गक्खणे वा पटिविज्झतीति । तं पन वस्ससतमि वस्ससहस्समि आवज्जन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्विन्नं सहद्वानाभावतो आवज्जनजवनानञ्च अनिट्ठे ठाने नानारम्भणभावप्पत्तिदोसतो अयुत्तन्ति अट्ठकथासु पटिक्खित्तं । सन्ततिपच्चुप्पन्नं पन अद्वापच्चुप्पन्नञ्च आरम्भणं होतीति वेदितब्बं ।

तत्थ यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वितिजवनवीथिपरिमाणकाले परस्स चित्तं, तं सब्बमि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नाम । अद्वापच्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपेतब्बन्ति यं अट्ठकथायं वुत्तं तं सुवुत्तं । तत्रायं दीपना — इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जेति । आवज्जनं खणपच्चुप्पन्नं आरम्भणं कत्वा तेनेव सह निरुज्झति । ततो चत्तारि पञ्च जवनानि येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सब्बेसमि तदेव निरुद्धं चित्तमारम्भणं होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्वापच्चुप्पन्नवसेन पच्चुप्पन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्तेपि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं पजानाति, न इतरानि; यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं पस्सति, न इतरानीति । इति इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्स चेव अद्वापच्चुप्पन्नस्स च वसेन पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नमि अद्वापच्चुप्पन्नेयेव पतति, तस्मा अद्वापच्चुप्पन्नवसेनेतं पच्चुप्पन्नारम्भणन्ति वेदितब्बं ।

‘पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं’ नामगोत्तानुस्सरणे निब्बाननिमित्तपच्चवेक्खणे च नवत्तब्बारम्भणं, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्मुपगजाणचतुत्थमि अतीतारम्भणमेव । तत्थ किञ्चापि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानिपि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ खो तेसं पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतक्खन्धा खन्धपटिबद्धञ्च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । तज्जि अतीतक्खन्धखन्धपटिबद्धेसु धम्मेसु सब्बञ्जुतञ्जाणसमगतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तदिवसब्भन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तज्जि अज्जं खन्धं वा खन्धपटिबद्धं वा न जानाति, मग्गसम्पयुत्तचित्तारम्भणत्ता पन परियायतो मग्गारम्भणन्ति वुत्तं । यथाकम्मुपगजाणस्स च अतीतचेतनामत्तमेवारम्भणन्ति । अयं विसेसो वेदितब्बो । अयमेत्थ अट्ठकथानयो । यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स यथाकम्मुपगजाणस्स अनागतसंज्ञाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्ठा० १.१.४०४) **पट्ठाने** वुत्तं, तस्मा चत्तारोपि खन्धा चेतोपरियजाणयथाकम्मुपगजाणानं आरम्भणं होन्ति । तत्रापि यथाकम्मुपगजाणस्स कुसलाकुसला एवाति ।

‘दिब्बचक्खुजाणचतुत्थं’ विज्जमानवण्णारम्भणत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणमेव । अनागतसंज्ञाणचतुत्थं अनागतारम्भणमेव । तज्जि अनागतक्खन्धखन्धपटिबद्धेसु धम्मेसु पुब्बेनिवासजाणं विय सब्बञ्जुतञ्जाणसमगतिकं होति । तत्थ किञ्चापि चेतोपरियजाणमि

अनागतारम्मणं होति, तं पन सत्तदिवसब्भन्तरे उप्पज्जनकचित्तमेव आरम्मणं करोति । इदं अनागते कप्पसतसहस्से उप्पज्जनकचित्तम्पि खन्धेपि खन्धपटिबद्धम्पि । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि अतीतानागतपच्चुप्पन्नेसु एकधम्मम्पि आरब्ध अप्पवत्तितो एकन्तनवत्तब्बारम्मणानेवाति वेदितब्बानि ।

१४३५. अज्झत्तत्तिके अनिन्द्रियबद्धरूपज्ज निब्बानज्ज बहिद्वाति इदं यथा इन्द्रियबद्धं परपुगलसन्ताने बहिद्वाति वुच्चमानम्पि तस्स अत्तनो सन्तानपरियापन्नता नियकज्झत्तं होति, एवं न केनचि परियायेन अज्झत्तं होतीति नियकज्झत्तपरियायस्स अभावेन बहिद्वाति वुत्तं, न नियकज्झत्तमत्तस्स असम्भवतो । नियकज्झत्तमत्तस्स पन असम्भवमत्तं सन्धाय अज्झत्तारम्मणत्तिके बहिद्धारम्मणता वुत्ता । अज्झत्तधम्मापगममत्ततोव आकिञ्चज्जायतनारम्मणस्स अज्झत्तभावम्पि बहिद्वाभावम्पि अज्झत्तबहिद्वाभावम्पि अननुजानित्वा **आकिञ्चज्जायतनं न वत्तब्बं अज्झत्तारम्मणन्तिपीति**आदि वुत्तं ।

तत्थ न केवलं तदेव नवत्तब्बारम्मणं, तस्स पन आवज्जनम्पि, उपचारचित्तानिपि, तस्सारम्मणस्स पच्चवेक्खणचित्तानिपि, तस्सेव अस्सादनादिवसेन पवत्तानि अकुसलचित्तानिपि नवत्तब्बारम्मणानेवाति । तानि पन तस्मिं वुत्ते वुत्तानेव होन्तीति विसुं न वुत्तानि । कथं वुत्तानेव होन्तीति? एतज्झि आकिञ्चज्जायतनं, यज्ज तस्स पुरेचारिकं आवज्जनउपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्मणं भवेय्य । तं सब्बं अतीतारम्मणत्तिके ‘कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुप्पादा, रूपावचरचतुत्थज्झानं’ति एवं वुत्तानं एतेसं चित्तुप्पादानं ‘सिया न वत्तब्बा अतीतारम्मणातिपी’तिआदिना नयेन नवत्तब्बारम्मणभावस्स अनुज्जातत्ता, आकिञ्चज्जायतनस्स च ‘आकिञ्चज्जायतनं, चत्तारो मग्गा अपरियापन्ना, चत्तारि च सामज्जफलानि, इमे धम्मा न वत्तब्बा अतीतारम्मणातिपी’ति एवं एकन्तेन नवत्तब्बारम्मणत्तवचनतो नवत्तब्बारम्मणन्ति वुत्तं । इदानीं तं अज्झत्तारम्मणत्तिके एकम्पि वुच्चमानं यस्मा हेट्ठा तेन सह एकारम्मणभावम्पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनं नवत्तब्बारम्मणता वुत्ता, तस्मा इधापि तेसं नवत्तब्बारम्मणभावं दीपेति । को हि तेन सह एकारम्मणानं नवत्तब्बारम्मणभावे अन्तरायोति? एवं तस्मिं वुत्ते ‘वुत्तानेव होन्ती’ति वेदितब्बानि । सेसमेत्थ अज्झत्तारम्मणत्तिके पाळितो उत्तानमेव ।

आरम्मणविभागे पन विज्जाणज्जायतनं नेवसज्जानासज्जायतनन्ति इमेसं ताव कुसलविपाककिरियवसेन छन्नं चित्तुप्पादानं अत्तनो सन्तानसम्बन्धं हेट्ठिमसमापत्तिं आरब्ध पवत्तितो अज्झत्तारम्मणता वेदितब्बा । एत्थ च किरियआकासानज्जायतनं किरियविज्जाणज्जायतनस्सेव आरम्मणं होति, न इतरस्स । कस्मा? आकासानज्जायतनकिरियसमङ्गिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा विज्जाणज्जायतनस्स अभावतो । कुसलं पन कुसलविपाककिरियानं तिण्णम्पि आरम्मणं होति । कस्मा? आकासानज्जायतनकुसलं निब्बत्तेत्वा ठितस्स ततो उद्धं तिविधस्सपि विज्जाणज्जायतनस्स उप्पत्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सचि आरम्मणं होति । कस्मा? विपाकतो वुट्ठहित्वा चित्तस्स अभिनीहारासम्भवतो । नेवसज्जानासज्जायतनस्स आरम्मणकरणेपि एसेव नयो । रूपावचरत्तिकचतुक्कज्झानादीनं सब्बेसम्पि नियकज्झत्ततो बहिद्वाभावेन बहिद्वाभूतानि पथवीकसिणादीनि आरब्ध पवत्तितो बहिद्धारम्मणता वेदितब्बा ।

सब्बेव कामावचरा कुसलाकुसलाब्बाकता धम्मा, रूपावचरं चतुत्थं ज्ञानन्ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो जाणसम्पयुत्तचित्तुप्पादा अत्तनो खन्धादीनि पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्मणा । परेसं खन्धादिपच्चवेक्खणे पण्णत्तिनिब्बानपच्चवेक्खणे च बहिद्धारम्मणा । तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । जाणविप्पयुत्तेसुपि एसेव नयो । केवलज्झि तेसं निब्बानपच्चवेक्खणं नत्थि । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसम्पयुत्तचित्तुप्पादा अत्तनो खन्धादीनं अस्सादनाभिनन्दनपरामासगहणकाले अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चेव अनिन्द्रियबद्धरूपकसिणादीसु च तथेव पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तेसुपि एसेव नयो । केवलज्झि तेसं परामासगहणं नत्थि । द्वेपि पटिघसम्पयुत्ता अत्तनो खन्धादीसु दोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चेव अनिन्द्रियबद्धरूपपण्णत्तीसु च बहिद्धारम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । विचिकिच्छुद्धच्चसम्पयुत्तानम्पि वुत्तपकारेसु धम्मेसु विचिकिच्छनफन्दनभाववसेन पवत्तियं अज्झत्तादिआरम्मणता वेदितब्बा ।

द्विपञ्चविज्जाणानि, तिस्सो च मनोधातुयोति, इमे तेरस चित्तुप्पादा अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । सोमनस्ससहगतअहेतुकविपाकमनोविज्जाणधातु पञ्चद्वारे सन्तीरणतदारम्मणवसेन अत्तनो पञ्च रूपादिधम्मे, मनोद्वारे तदारम्मणवसेनेव अज्जेपि अज्झत्तिके कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, परेसं धम्मेसु पवत्तमाना बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा ।

उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वयेपि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतियं दुग्गतियञ्च पटिसन्धिभवङ्गचुतिवसेनापि अज्झत्तादिभेदेसु कम्मादीसु पवत्तन्ति ।

अट्ट महाविपाकचित्तानिपि तासंयेव द्विन्नं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन न पवत्तन्ति । पटिसन्धिभवङ्गचुतिवसेनेव एतानि सुगतियंयेव पवत्तन्ति । सोमनस्ससहगताहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्भ पहट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्मणा । मनोद्वारे तथागतस्स जोतिपालमाणवमघदेवराजकण्हापसादिकालेसु अत्तना कतकिरियं पच्चवेक्खन्तस्स हसितुप्पादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा ।

मल्लिकाय देविया सन्ततिमहामत्तस्स सुमनमालाकारस्साति एवमादीनं किरियाकरणं आरब्भ पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पञ्चद्वारे वोट्टब्बनवसेन मनोद्वारे च आवज्जनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादिआरम्मणा । अट्ट महाकिरिया कुसलचित्तगतिका एव । केवलञ्चि ता खीणासवानं उप्पज्जन्ति, कुसलानि सेक्खपुथुज्जनानन्ति एत्तकमेवेत्थ नानाकरणं ।

वुत्तप्पकारे रूपावचरचतुत्थज्झाने सब्बत्थपादकचतुत्थादीनि पञ्च ज्ञानानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपण्णत्तिनिमित्तारम्मणत्ता बहिद्धारम्मणानि ।

‘इद्धिविधचतुत्थं’ कायवसेन चित्तं, चित्तवसेन वा कायं परिणामनकाले अत्तनो कुमारकवण्णादिनिम्मानकाले च सकायचित्तानं आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्धा हत्थिअस्सादिदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा, पवत्तियं अज्झत्तबहिद्धारम्मणं ।

‘दिब्बसोतचतुत्थं’ अत्तनो कुच्छिसदसवनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेसं सदसवनकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । ‘चेतोपरियजाणचतुत्थं’ परेसं चित्तारम्मणतो बहिद्धारम्मणमेव । अत्तनो चित्तजानने पन तेन पयोजनं नत्थि । ‘पुब्बेनिवासचतुत्थं’ अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धे, अनिद्रियबद्धरूपं, तिस्सो च पण्णत्तियो अनुस्सरणतो बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं ।

‘दिब्बचक्खुचतुत्थं’ अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं, अवसेसरूपदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । ‘अनागतसंजाणचतुत्थं’ अत्तनो अनागतक्खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स अनागतक्खन्धानं वा अनिन्द्रियबद्धस्स वा रूपस्स अनुस्सरणकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । आकिञ्चज्जायतनस्स नवत्तब्बारम्मणताय कारणं हेट्ठा वुत्तमेव ।

दुकअत्थुद्धारवण्णना

१४४१. हेतुगोच्छकनिद्देसे तयो कुसलहेतूतिआदिना नयेन हेतू दस्सेत्वा पुन तेयेव उप्पत्तिद्वानतो दस्सेतुं चतूसु भूमीसु कुसलेसु उप्पज्जन्तीतिआदि वुत्तं । इमिना उपायेन सेसगोच्छकेसुपि देसनानयो वेदितब्बो ।

१४७३. यत्थ द्वे तयो आसवा एकतो उप्पज्जन्तीति एत्थ तिविधेन आसवानं एकतो उप्पत्ति वेदितब्बा । तत्थ चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासवेन, दिट्ठिसम्पयुत्तेसु दिट्ठासवअविज्जासवेहि सद्धिन्ति कामासवो दुविधेन एकतो उप्पज्जति । भवासवो चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासवेन सद्धिन्ति एकधाव एकतो उप्पज्जति । यथा चेत्थ एवं यत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्तीति एत्थापि संयोजनानं उप्पत्ति एकतो दसधा भवे । तत्थ कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटिघो तिधा, मानो एकधा । तथा विचिकिच्छा चैव भवरागो च । कथं? कामरागो ताव मानसंयोजनअविज्जासंयोजनेहि चैव, दिट्ठिसंयोजनअविज्जासंयोजनेहि च, सीलब्बतपरामासअविज्जासंयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिन्ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो पन इस्सासंयोजनअविज्जासंयोजनेहि चैव, मच्छरियसंयोजनअविज्जासंयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिन्ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति । मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधाव एकतो उप्पज्जति । तथा विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा

उपपज्जति । भवरागेपि एसेव नयोति । एवमेत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उपपज्जन्ति ।

१५११. यं पनेतं नीवरणगोच्छके यत्थ द्वे तीणि नीवरणानि एकतो उपपज्जन्तीति वुत्तं, तत्थापि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उपपत्ति वेदितब्बा । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उपपज्जति, ब्यापादो चतुधा, उद्धच्चं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं? कामच्छन्दो ताव असङ्खारिकचित्तेसु उद्धच्चनीवरणअविज्जानीवरणेहि, ससङ्खारिकेसु थिनमिद्धउद्धच्चअविज्जानीवरणेहि सद्धिं दुविधा एकतो उपपज्जति । यं पनेतं द्वे तीणीति वुत्तं, तं हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वुत्तं । तस्मा चतुन्नम्पि एकतो उपपज्जतीति वचनं युज्जति एव । ब्यापादो पन असङ्खारिकचित्ते उद्धच्चअविज्जानीवरणेहि, ससङ्खारिके थिनमिद्धउद्धच्चअविज्जानीवरणेहि, असङ्खारिकेयेव उद्धच्चकुक्कुच्चअविज्जानीवरणेहि, ससङ्खारिकेयेव थिनमिद्धउद्धच्चकुक्कुच्चअविज्जानीवरणेहि सद्धिन्ति चतुधा एकतो उपपज्जति । उद्धच्चं पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधाव एकतो उपपज्जति । विचिकिच्छुद्धच्चअविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधाव एकतो उपपज्जति ।

१५७७. यम्पिदं किलेसगोच्छके यत्थ द्वे तयो किलेसा एकतो उपपज्जन्तीति वुत्तं, तत्थ द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा अज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उपपज्जन्तीति एवमत्थो वेदितब्बो । कस्मा? द्विन्नं तिण्णयेव वा एकतो उपपत्तिया असम्भवतो ।

तत्थ दसधा किलेसानं एकतो उपपत्ति होति । एत्थ हि लोभो छधा एकतो उपपज्जति । पटिघो द्विधा । तथा मोहोति वेदितब्बो । कथं? लोभो ताव असङ्खारिके दिट्ठिविप्पयुत्ते मोहउद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि, ससङ्खारिके मोहथिनउद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि, असङ्खारिकेयेव मोहमानुद्धच्चाहिरिकानोत्तप्पेहि, ससङ्खारिकेयेव मोहमानथिनउद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि, दिट्ठिसम्पयुत्ते पन असङ्खारिके मोहउद्धच्चदिट्ठिअहिरिकानोत्तप्पेहि, ससङ्खारिके मोहदिट्ठिथिनउद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि सद्धिन्ति छधा एकतो उपपज्जति ।

पटिघो पन असङ्खारिके मोहउद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि, ससङ्खारिके मोहथिनउद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि सद्धिन्ति एवं द्विधा एकतो उपपज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासम्पयुत्ते विचिकिच्छुद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि, उद्धच्चसम्पयुत्ते उद्धच्चअहिरिकानोत्तप्पेहि सद्धिन्ति एवं द्विधा एकतो उपपज्जति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसङ्गहअट्ठकथाय

अट्ठकथाकण्डवण्णना निट्ठिता ।

निगमनकथा

एत्तावता च —

चित्तं रूपञ्च निक्खेपं, अत्थुद्धारं मनोरमं ।
यं लोकनाथो भाजेन्तो, देसेसि धम्मसङ्गणि ॥

अभिधम्मस्स सङ्गह, धम्मे अनवसेसतो ।
ठिताय तस्सा आरद्धा, या मया अत्थवण्णना ॥

अनाकुलानमत्थानं, सम्भवा अट्ठसालिनी ।
इति नामेन सा एसा, सन्निट्ठानमुपागता ॥

एकूनचत्तालीसाय, पाळिया भाणवारतो ।
चिरट्ठितत्थं धम्मस्स, निट्ठापेन्तेन तं मया ॥

यं पत्तं कुसलं तस्स, आनुभावेन पाणिनो ।
सब्बे सद्धम्मराजस्स, जत्वा धम्मं सुखावहं ॥

पापुणन्तु विसुद्धाय, सुखाय पटिपत्तिया ।
असोकमनुपायासं, निब्बानसुखमुत्तमं ॥

चिरं तिष्ठतु सद्धम्मो, धम्मे होन्तु सगारवा ।
सब्बेपि सत्ता कालेन, सम्मा देवो पवस्सतु ॥

यथा रक्खिंसु पोराना, सुराजानो तथेविमं ।
राजा रक्खतु धम्मेन, अत्तनोव पजं पजन्ति ॥

परमविसुद्धसद्धाबुद्धिवीरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्जवमहवादिगुणसमुदयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनज्झोगाहणसमत्थेन पञ्चावेय्यत्तियसमन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिष्पभेदे साट्ठकथे सत्थुसासने अप्पटिहतजाणप्पभावेन महावेय्याकरणेन करणसम्पत्तिजनितसुखविनिग्गतमधुरोदारवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना वादीवरेण महाकविना पभिन्नपटिसम्भिदापरिवारे छळभिज्जादिष्पभेदगुणपटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पतिट्ठितबुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहारवासीनं वंसारङ्कारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धघोसोति गरूहि गहितनामधेय्येन थेरेन कता अयं अट्ठसालिनी नाम धम्मसङ्गहट्ठकथा ।

ताव तिष्ठतु लोकस्मिं, लोकनित्थरणेसिनं ।
दस्सेन्ती कुलपुत्तानं, नयं पञ्चाविसुद्धिया ॥

याव 'बुद्धो'ति नाममि, सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
लोकमिह लोकजेट्ठस्स, पवत्तति महेसिनोति ॥

अट्ठसालिनी नाम

धम्मसङ्गह-अट्ठकथा निट्ठिता ।